Antroport könyvek

Antropolitikai és antipolitikai tétovázások

/Válogatott tanulmányok és reflexiók/

A.Gergely András

MAKAT
Antroport

Budapest 2013

Antroport könyvek 1.

Sorozatszerkesztő
A.Gergely András

Szerkesztők
Kirzsa Fruzsina
Papp Richárd
Varga Andrea
Szabó Miklós

Szakmai lektor
Papp Richárd

ISBN 978-963-08-8576-8

© Antroport, 2013
© A.Gergely András, 2013

A kiadványsorozat a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság
Etnoregionális Műhelye
és az Antroport kiadásában jelenik meg e-book formátumban,
www.antroport.hu/könyvek

TARTALOM

Kiadói előhang
Előhang egy kihíváshoz
Korrupt – mert politikai
Öregedés – tradicionális rang és idő
A szépek és a szörnyetegek a politikai rendszerváltási retorikában
Honi neokolonializáció és retribalizáció
Politikai turizmus és az emlékezet forró kalandja
A tolerancia mint párbeszéd – hiány, hátrány
Polietnikus tér, dezeuropaizálódó társadalmak
Öngyarmatosítás – utak az újtörzsiesedés irányában
Igazság, politika, önrendelkezés
Históriák – hitek – olvasatok
Művelődés mint kultúraközi kultúrák esélye
Vallás-kartográfiai kísérletek
Megismerések, függések, kirekesztések
Albumiáda. Tudományos és népszerűs könyvekről
Földek, terek, kultúrák, közösségek
Lezáratlan szavak, falusi ezredfordulók
Értelmezési terek, történeti metszetek

Kiadói előhang

Könyvsorozatunk a magyar kulturális antropológiai könyvkiadás egy hiányzó intézményének, a tudományterület sokszínű megjelenítésének funkcióját kívánja vállalni, mégpedig sokféle okból. Elsőként azért, mert bár egyre több antropológiai szakkönyv, fordítás, forrásmunka, sőt oktatási és kutatási anyag jelenik meg a hazai könyvpiacon, ezek száma és elérhetősége igen limitált, nem is beszélve a mindegyre szűkülő költségvetési forrástámogatásról, pályázati vagy szponzorációs lehetőségekről és a tudáspiacon feltámadó (például oktatási, alkalmazott kutatási) igényről, mely a korábbi évekhez-évtizedekhez képest hatványozottabban fordul az elektronikusan elérhető közleményekhez, mint a növekvő árszintű szakkönyvekhez. Másik oka a kiadási kezdeményezésnek, hogy a hazai szaktudomány egy másfél évtizedig rendszeresen megjelenő kiadási helye, az MTA (ma már egyetlen központba összevont) több kutatóintézetének munkatársai számára publikációs felületként megformált *Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont* egyetlen főhatósági átszervezési gesztus nyomán megszűnt, így az oda szerveződő terepkutatási, tudománymenedzselési, publikációs és műhelymunka-lehetőség is fölszámolásra került. Ekként az *Antroport könyvek* sorozata az Etnoregionális Munkafüzetek, Integrációs tanulmányok, Dokumentum-füzetek, Vitafüzetek sorozatcím alatt futó kiadványokat (eddig együttesen több mint százötven művet) is új keretbe foglalni igyekszik, pótolni próbálja a szakmai törekvések, kutatási összefoglalók, tereptanulmányok, elméleti és empirikus prezentációk hiányát. Könyveink továbbra is tükrözni szeretnék a hazai antropológiai műhelyek munkáját, összefogni próbálnák a kutatóhelyek, egyetemi tanszékek és partner intézmények szellemi produktumait, terepkutatások eredményeit, új törekvések és interdiszciplináris érdeklődés-irányok kibontakozását, kapcsolathálóját, perspektíváit. A kiadványok szakmai szűrőn, lektoráláson túl is sok esetben fogják megjeleníteni az eltérő módszertanok, oktatási tapasztalatok, gondolkodási konvenciók, témaválasztások egységesítés-hiányát, vagyis azt, hogy lehessen „munka közbeni" (working papers), teoretikus kísérleti, társtudományokkal közös vagy akár vitatkozó diszciplináris sokszínűségnek teret kapnia anélkül, hogy az esetenként görcsössé váló „akadémikus" attitűd korlátozná a szakma belső nyilvánosságát. Lesznek tehát hipotetikus vagy teoretikus kísérletek, megjelennek majd kutatásközi összegzések, esetelemzések, tanulmány-válogatások, forrásközlések, konferencia-előadások gyűjteményei is, lehetőség adódván fordítások, kutatási adatbázisok, szakdolgozatok, diákköri vagy szakkollégiumi műhelymunkák, lexikai és bibliográfiai összeállítások, tematikus viták nem különben. A kiadványok minden esetben a szerzők álláspontját, véleményét, szakmai elkötelezettségét tükrözik, értük és ellenük a szerkesztők nem kívánnak látszatfelelősséget vállalni, a kötetek lektorálására pedig egyre bővülő szakmai kört próbálunk bevonni.

A Kiadó által megjelentetett forrásmunkák fölhasználása, tárolása, forgalmazása teljességgel nyitott, ám a szerzői jogi felelősség által törvényileg is biztosított feltételeknek megfelelően elvárt. A hivatkozások formátumát minden kötetben jól látható helyen megadjuk, vitás esetben a mindenkori szerzői jogi szabályozás lesz döntő. Keressük, serkentjük ugyanakkor a társtudományok kutatóit, oktatóit, diákjait is: fedezzék föl a partnerség lehetséges új útjait, hogy a könyvsorozat mintegy intézményen kívüli intézményként, az antropológiai tudás, gondolkodás és kutatás, a megismeréstudományok eszközeként szolgálhassa a hazai kultúrakutatást, társadalomismeretet.

a szerkesztők

Előhang egy kihíváshoz

Szinte sejdíthetően meglepő, meghökkentő egy ilyesfajta könyvcím… Mintha bizony provokálna azzal, hogy önmagukat ekképpen definiáló tudásterületek talán nincsenek is. Vagy mintha az antro- és anti- (látszat-)alliterációja átfoghatná vagy sejdíthetné azt a vegyességet, amit azután a kötet írásai, előadások és reflexiók füzére, esszéformán körbejárt vagy publicisztikai könnyedségűre alakított szövegek válogatása kínál…

A teljesebb körű mérlegeléshez annyit – már előzetesen is – érdemes belátni, hogy az „antropolitikai" álfogalomba burkolt sugallat, antropológia és politika határán föllelhető érdeklődés éppúgy politikai, mint antropológiai, azaz legfőképpen politikai antropológiai lehetne. Ez a tudástér azonban ha részben (és korszakosan) különbözőképpen meghatározott is az emberi társadalmak kulturális antropológiai megközelítése és a politikatudományok érdeklődés-iránya felől, még korántsem találta meg besorolhatóságát a társadalomtudományi diszciplínák között. Antropológiai politika még (szerencsére) nem létezik, politikai antropológia azonban már részben igen – noha nem könnyen körülírható módszertani és tematikai összefüggések révén. Amikor ugyanis a nyugat-európai /angolszász és francia/ antropológiai gondolkodás a vizsgált vagy megérteni próbált társadalmak *politikai dimenziói* felé fordult, különböző (de eredendően más-más tudományterületekről érkező) kutatói érdeklődésnek próbálták megfeleltetni. A korai (19. század közepétől a 20. század derekáig jellemző) politikai antropológia rendszerint az Európán és Újvilágon kívüli népek, terek, társadalmak „politikai" berendezkedését emelte érdeklődése fókuszába, melyben is rendszerint meglelte a joggyakorlat, az erőszak, a törzsi háborúk vagy koalíciók, a törvénykezés és büntetés, a „jogi típusú" normák rendszere, a mikroszintű döntéshozatal vagy az „állam alatti szintű" társadalmak kívülről is definiálható rendszerének sajátosságait. A későbbi, az elmúlt 50-80 évet jellemző elemzési, feltárási és értelmezési tartomány azonban javarészt abban tért el az elődök tudománytörténeti szempontjaitól, hogy nem a modern kori polgári fejlődésben kialakított politikai intézményrendszer elemeit, normáit, szabályszerűségeit és intézményeit kívánta összehasonlítani „a primitívek" világával, hanem egyfelől átvett és alkalmazott egy megismerési és határolási fogalomrendszert, melyet a 20. század második felének filozófiai, társadalomlélektani, kultúraelméleti, vagy épp közléstudományi-kommunikációelméleti törekvései forgalmaztak, másfelől pedig kiterjesztette saját kereső szempontjait a „nempolitikai politikák" felé. Azaz: helyzetábrázolások mellett narratívákat, reprezentációk mellett szimbólumokat, struktúrák mellett funkciókat, megjelenített mellett fedésben maradó hatásokat, intézményesült világok mellett stratégiákat, szabályok mellett eltéréseket kívánt fölfedezni inkább, interpretációk körül diskurzusmezőket talált, hierarchiák mögött értékrendeket, magatartások mögött politikákat, politikák mélyén értékeket és normákat, víziókat és rejtelmeket. Csepeli György például ezeket (vagy legalább egy részüket, ma talán a legjellegadóbb tüneményeiket) „*A politika anatómiája*" címen tekinti át,[1] a szimbolikus antropológus Victor Turner rituálékban és drámákban megjelenő formákat mutat ki,[2] a bölcselő író Elias Canetti a falka és sereg, tömeg és uralmi paranoia világában lel

[1] Kossuth Kiadó, Budapest, 2013.

[2] Turner, Victor W. 1969 *The Ritual Process*. Gruyter, New York (magyarul 2002 *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest); Turner, Victor W. 1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 675-711.

adekvát magyarázatokat,[3] a politikai pszichológus Lányi Gusztáv a személyes és társadalmi életanyag kognitív pszichológiai interpretálása révén lát korszakos sorsmodelleket,[4] Claude Rivière a politikai liturgiákban fogalmazza meg a folytonos uralmi kondíciókat,[5] de az állam intézményesült és rendies működésének eltérő interpretációi[6] ma már a kultúraközi intézményesültség „szoftvereit" és a karizmatikus hatalom szakrális viszonyrendszerének globalizálódását is körülírják az elemzők optikáján át.

Egyszóval akkor, midőn „a" politika már nem az, ami volt, s kérdéssé vált az is, volt-e egyáltalán „az" (volt-e egynemű-egylényegű bármikor is és bárhol is...?), akkor szinte képtelen kaland immár „nem-politikául" elbeszélni mindazt, ami sosem (volt és lesz) tisztán „politikai", s egyre kevésbé lehet a politikai tudományok java részét pártfüggetlen teoretizálásnak, vagy még ennél is kevésbé empirikusan érvényes élményközpontú feltárásnak nevezni. Annál is inkább, mert az antropológiai megközelítés impresszió/intuíció/interpretáció szempontú, „émikus" nézőszöge, azaz: esemény- és élményközvetlen telítettsége mind harcosabban kezdi kivívni önnön elfogadtatását abban az akadémikus tudásmezőben, ahol semminek nem lehet „emberszaga", mert akkor már elvitatható az „objektivitása"..., s így a politikai tudományok már kevésbé minősülnek tudománynak, amint kiderül, hogy politikaiak is... Ennek – mint helyzetnek, állapotnak, vitatható nézőpontnak, belátható értékelési és narratív dimenziónak – már csak akként lehet antropológiája, ha igyekszik antipolitikaivá is lenni mellesleg, elhatárolódni attól, hogy haszonelvű vagy emberellenes belátásokat az uralmi racionalitás és univerzális jogosítványok ürügyével megtűrjünk a magunk életvilágában.

Vissza- vagy rákérdezhetne az olvasó: miért is kell „anti"politikaivá lennie annak, aki politikával foglalkozik...? Válaszom nemigen van rá. Illetve nem más, mint az, hogy részben mert a hazai politikatudomány közelmúlt három évtizedében sok korábbi önérvényesítő és tudományos közszolgálati funkcióban megerősödő politikatudományi területei az elmúlt két-három évben egy riasztó pragmatizmus áldozataivá lettek. Na, nem mindegyik ága, de egyazon akadémiai intézményben, ahol a rendszerszintű vizsgálat a véleménykutatással, politikai magatartások belátási kísérletei a pártprogramok elemzésével, bank- és védelempolitika, nemzetközi politika és helyi igazgatás, jóléti politika és agrárpolitika, szimbolikus politika és nyilvánosságkutatás, narratív elemzés és közpolitikai intézménykutatás egyaránt helyet kaphatott, s megtűrt volt a kisebbség-, etno- vagy fejlesztéspolitikák számos átlátási kísérlete is, egycsapásra (egyetlen utasításra) megszűnt mindez, s helyette az állampolitikai ígéretkutatás, stratégiai véleménykutatás és jókormányzati igazgatás kapott prioritást, az akadémiai haszonelvűség, a tudásipari termelési gyakorlat mentén. Ez egyre harsányabban hiányzó tudományos autonómia, helyette a fenntartási és öneltartási pragmatikusság készséges-kénytelen elfogadása úgyannyira átírta a szaktudomány szótárát és narratív eszköztárát is, hogy abba a nempolitikai politikák már aligha férnek bele. A látásviszonyok és megértéshorizontok efféle szűkülése azonban

---

[3] Canetti, Elias 1991 *Tömeg és hatalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

[4] Lányi Gusztáv (szerk.) 2006 *Politika pszichológiai tükörben. Magyarország 1990–2005*. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 7-16.

[5] Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*. PUF, Paris.

[6] lásd pl. Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, Budapest; Clastres, Pierre 1974, 1994 *La société contre l'État*. Minuit, Paris; Dumont, Louis 1998 *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*. Tanulmány Kiadó, Pécs; Hofstede, Geert – Hofstede, Gert Jan 2008 *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. /McGraw-Hill 2005/ – VHE Kft, Pécs, 2008; Seligman, Adam B. 1994 *Innerworldly individualism: charismatic community and its institutionalization*. Transaction Publishers, New Brunswick.

– szerénytelen megítélésem és belülről fakadó vizsgálódó készségem szerint – roppant módon hiánytermékké teszi a korábbi narratívákat, s ezek közt azt is, amit a politikai antropológia éppen napjainkra igen szélesre nyílt optikai átmérője talán nem is képes szűk fókuszú részelemzések közelnézetévé tenni. A magam tematikus esetelemzései, látleletei, de még példái és elbeszélő módjai sem nélkülözhetik a közelnézetet, sőt belülnézetet, de egyben annak kitágult körvonalait sem, ami körülveszi magát a diszciplínát, az egymást is átható kortárs és tradicionális narratívákat, a résztvevő megfigyelés melletti komplexebb kép megalkotásának szándékát, /textusokat a kontextusok között/, s másik oldalán, a megjelenítés, az interpretációk interpretációja révén a közérdekű, olykor publicisztikai, máskor szakmai nyilvánosságot is megérinteni próbáló megfogalmazásokat. E konfúzusnak tetsző, rálátást és belátást egyaránt normává avató motiváltságot mostanában már kevésbé egy karcos keménységű politikatudomány, s inkább egy szimbolikus politizálásra nyitott narratív politika-értelmezés tónusában képzelem el életképesnek. Sőt, ha egyáltalán jogosnak, érvényesnek gondolom a politikáról való beszélést, azt is inkább a történeti, rituális, nyelvi, kultúraközi transzferek, a politikai kultúra csoportközi hatásainak leíró és megjelenítő, konzekvenciáiban pedig történeti léptékű jelenségekre is fölfigyelni képes, felelősen elkötelezett tudományművelésben vélem megkísérelni. Ezt a „programos", távolságtartóan bennfentes, motiváltan elkötelezett és morálisan is felelős politikatudomány formájában látom kivihetőnek vagy indokoltnak. Írásaim java részében nyoma sincs a haszonelvű és nyereségre éhes szaktudományi irányultság szándékának, eszközeinek, pártpolitikai vagy uralmi intézmény számra elvégzett „szakvéleményezésnek". Sőt, ha lehet ilyesmit távolságtartóan „elutasítani", azt is leginkább az antipolitika morális pátoszával kívánom beteljesíteni. Mindezt talán a politikai és közgondolkodási szerepét, morális fenségét tekintve korántsem vitatható Konrád György szavaival szeretném jellemezni, mintegy elorzott mottóként azokhoz az áttekintő-beavató, szövegeket és környezetüket egyformán hangsúlyozó fogalmazványokhoz, melyeket az utóbbi évek publikációiból alább összeválogattam.

„Az antipolitika: a politikai osztály hatalmi monopóliumának a tagadása. Politika és antipolitika viszonyát képszerűen úgy láthatjuk, mint egy két hegy viszonyát. Egyik sem nyomulhat a másik helyére, egyik sem szüntetheti meg, egyik sem helyettesítheti a másikat. Ha a politikai ellenzék kormányhatalomra kerül, az antipolitika az új kormánnyal szemben is megőrzi távolságát és függetlenségét. Még akkor is, ha az új kormány rokonszenves emberekből, talán barátokból áll; sőt, akkor van csak igazán szükség erre a függetlenségre és távolságra. Az antipolitikus gondolkodásában nem 'politikus'. Nem kérdezi magától, hogy célirányos, hasznos, politikus dolog-e éppen most nyilvánosan kifejteni a véleményét. Az antipolitika a vezetés titkolózásával szemben a nyilvánosságot jelenti, a társadalom közvetlenül – a civil bátorság útján – gyakorolt hatalmát, amely meghatározása szerint lényegében különbözik az állam mai vagy jövőbeli hatalmától..." (Konrád 1989:352).

A kötetben helyet kapott „turkálmányaim" a nyilvánosság elérését kívánják szolgálni, egyúttal tépelődő, de empirikusan annál hitelesebb látleletet próbálnak nyújtani a bennünk és körülöttünk egzisztáló világról. Kiragadott, mintegy válogatott írások abból a végtelen halomból, amit rendszeresen előállítok. Hordozzák részint a háttértanulmányok, olvasmányok, összhatások lenyomatait, részint a kultúraközi és tudományközi átjárások-áthallások kölcsönös megértési szándékát is. Nem utolsósorban korábbi munkáimmal, más könyveimmel összhangban – ha ugyan ez nem méltatlan öndicséret... De olykor szemben is velük, meghaladva vagy átírva nézőpontokat, változtatva a tekintet irányán, a fókuszponton, s azon is, ami még méltó kritikai távolság a választott témakörökben, tépelődő belátások és empirikus élményvilág kölcsönhatásából fakadó pillantás lehetősége. A pillanatnyi állapotok között e pillan-

tásnak sem súlya, sem hatása nemigen lehet, de legalább azt a tévképzetet sem erősíti, hogy aki politológiával foglalkozik, az döntéshozónak, útmutatónak, prófétai rangú „megmondóembernek" mutatkozhat. Kutatóként ugyanis inkább a kérdéseket, s nem a pragmatikus válaszokat tekintettem súlyozhatónak, továbbvihetőnek, érdemesnek. Így hát, aki másabbat/többet vár, annak vissza kell pillantania, önmagára, önmagunkra, egymásra, a pillanatok múlására és érvényességére is. Ehhez is autonómia kell, a Konrád György-i értelemben véve, a válaszadó merészségével, sőt személyességével. Nem próbálok tudományos személytelenségbe burkolózni, „kinézni valahogy", úgy tenni, mintha... Összegzéseim ennél jóval kevesebbek, szikárabbak vagy esetlegesebbek, ahogyan az antropológiai gondolkodás története is igazolja ezt: mások más kultúráját belátni, másságát megtisztelni, sajátlagos értékeit fölfedezni kockázatos egyfelől, de én-érvényű is, kutatótól függő is másfelől, ki a „megkövült gondolatok terhe alatt" nem kíván rogyadozni, hanem vállalja esetlen és esetleges közvetítő szerepét...[7]

Az itt következő tanulmányokat és reflexiókat a szerző az MTA Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársaként és az ELTE Társadalomtudományi Kar kulturális antropológia tanszékének oktatójaként írta. E kettősség alighanem érzékelhető, sőt nehezen összesimítható az elemzések-áttekintések többségében, emiatt mintegy „köztes" területen, interdiszciplinárisan hangzanak esetenként. Hasonlóképpen van a befogadók oldalán is: a politológusok (többségükben) nem pártolják és nem is igen ismerik az antropológia közelségét a választott témakörhöz, közösséghez és feltárásmódhoz, az antropológusok pedig azon csudálkoznak, hogyan lehetséges élő és érzékeny társadalmi közösségekről oly mereven, elvont távolságból bármit is beszélni a rokon tudomány szótárával. Kétségtelen célom e két tudástartomány közelítése, vagy legalább bizonyos „átlátások", áthangzások elfogadtatása, késztetése. Az azonban már az Olvasóra vár, döntsön, mikor és melyik ad alkalmat, melyik biztosít alapot a közelebb kerüléshez, a megértéshez, belátáshoz, elfogadáshoz...

[7] „A személyes nem akar elrejtőzni a személytelenbe. Nem fontos, hogy úgy nézzek ki, mint egy államhivatalnok vagy egy egyetemi tanár, de még az sem fontos, hogy úgy nézzek ki, mint egy író. Majdcsak kinézek valahogy. Nem valami szerep jelmezében, hanem a magam nevében beszélek. Írni szeretném, ami eszembe jut, s nem rogyadozni előző korok megkövült gondolatainak terhe alatt. Igazában éppen abból a negatívumból élek, hogy csak a magam nevében beszélek" (Konrád György 1989 *A hatalom kísértése. Antipolitika*. Codex RT, Budapest, 358.)

Korrupt – mert politikai

A politika mint mindenkori korrupció jelentésrétegei[8]

Politika és korrupció sokféle társadalmi közvélekedésben azonos vagy közeli jelentést hordozó tünemények. Mikor és miért volt/van ez így, milyen közfelfogások dolgoznak a háttérben, milyen szimbolikák épülnek a politikai nagyüzem „bankosítása", „magánosítása" vagy magánhaszon-értelmű „lerablása" mögött. Gondolkodástörténeti metszetben erre fókuszál az alábbi írás, mindenekelőtt diskurzuselméleti köntösben és narratívák elemzése révén.

Basescu vagy Orbán, Olosz Gergely vagy érettségiztető tanárok, restitúciós törvény vagy magyar földtulajdon-ügyletek, Gigi Becali vagy Relu Fenechiu, Borboly Csaba vagy Antonie Solomon ügyei, Berlusconi vagy a cseh parlament kormányvezérkara… Romániai újsághírek, rendőrségi közlemények, bírósági végzések és ítéletek „tárgyai", gyanús üzelmek alanyai. Közszereplők, látványosak és/vagy titkosak, rajtakapottak vagy megvádoltak, múltbéli vagy jövendő szalagcímek szereplői. Politikusok. S mert azok, alighanem körüllengi őket a korrupció gyanúja, vádja vagy sejtése. Igaztalanul, olykor hitelesen.

A korrupció és a politika összekapcsolása, felhánytorgatása – ha lehetek kihívóan közvetlen, kimondanám – éppen egy értelmiségi közbeszéd időleges vitatémájaként, a közpolitika tagjainak nyafogásaként, pletykálkodásaként, óberkodásaként vagy kritikájaként kínálkozó jelenség. Olyan nehezményezési témakör, amelyben a morális távolságtartás és önbecsülés egyként lehetővé teszi, hogy a mindenkori politikusokat (jogi vagy erkölcsi magaslatról, szorultsági helyzetben vagy példamutatásként) bírálattal illessék a vélt vagy (s javarészt ez utóbbi az érvényes) tényleges korruptságért, annak közvetlen esélyéért, a kiszolgáltatottságért, hátrányos helyzetért vagy a többségi társadalom „hangjaként" megnyilvánulva mindazért, amit ez a korrupciós háló veszélyként hordoz. Márpedig korruptnak lenni lehet számadó juhászként, kocsmárosként, adóbehajtóként is, s lehet cézárként vagy nagyhetmanként is, tehát nem mai „találmány" vagy lelemény mindez, hanem ősi sport, régi hívekkel és szolgákkal, kimaradókkal és beszorítottakkal…! A korrupció mint jelenség eredendően valamely policy része, működési stratégia, illegitimnek tartott eljárásmód, amely ennek ellenére dívik. Nincs negyedév, amikor fülöp-szigeteki, venezuelai, olasz vagy közép-afrikai állam- és kormány-alkalmazottak meg ne buknának korrupcióval. Nincs történelmi korszak, sem gazdaságtörténeti időszak, amikor ne lett volna szinte egyetemes eszköze a befolyásolásnak, a kiváltságszerzésnek, az előnykeresésnek… Miért izgat akkor bennünket, ha éppoly velejárója a politikai előnykovácsolásnak, mint a szél a tengerparton, tobozhullás a fenyőerdőben vagy örvénylés a sebes sodrású folyóban…?

Talán a hátrányos helyzet szüli, hogy hangot kap mindez? Kisebbségi alulmaradásunk? Esetleg a közerkölcs méltó szintjét fenntartani a vállalt feladata a korrupció örök kritikájának? Vagy épp fordítva: a korrupció mint örök kontraszt tartja egészséges kritikai erőben a társadalmi megítélést? Miért választunk meg

[8] Írásom hangulati előkép a XII. Torockói Diáktábor (Torockó, 2013. július 29. augusztus 3.) tematikus programjához: „EURÓPAI ÉRTÉKEK – POLITIKAI BIZALOM". Szervezők: POLITEIA Romániai Magyar Politikatudományi Egyesület; KoMPOT Kolozsvári Politológushallgatók Egyesülete; ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet.

politikusokat, ha tudjuk, hogy ezzel jó esélyt adunk a korrupttá válásra, a kivételezések intézményesítésére, a kiváltságok újraelosztási törvényének ismételt érvényesülésére...? Miért emeljük ki őket a Többségből a Kisebbségbe, ha utána legott vádaskodni is elkezdünk...? S ha mondhatunk is újat szemléletformán, értéktulajdonítás vagy vita alakjában magáról a korrupciós állapotról, hatással lehet-e az aktív politikai szférára, közkapcsolati kultúrára?

A korrupcióról szóló szakirodalom valósággal átrághatatlan. Még a definíciók tömege is az, habár jó lenne legalább egy ilyenre szert tennünk! Amikor politológus-szociológus kollégák évekkel ezelőtt kísérletet tettek a korrupció aktualitásainak, napirendre kerülésének, témává avatódási fázisainak szemlézésére, már akkor nemigen lehetett szimpla definíciókat előállítani... Gombár Csaba egy elemző tanulmánykötetben (*Írások a korrupcióról*, Pénzügykutató – Helikon, 1998) közreadott levélformátumú tanulmányában már tíz éve rögzítette, hogy a definíciós kísérletek hatástalanok, érvénytelenek és reménytelenek. Ennek dacára részletesen végigmegy egy sor meghatározáson is, nehéz ebben Őt nem követni. Már csak azért is nehéz, mert roppant mód szimpatikus, ahogy nem akar zöldágra vergődni a fogalom-meghatározással. Ugyanott Biró A. Zoltán kihívó módon kifejti, hogy a korrupció minimum kétszereplős játszma. De ki a másik? Nos, a másik mindig a *nem-én*, a mérlegelhető másvalaki, a megítélhető általános alany, vagy épp „Ő", ő maga, aki nem részese-része a sztorinak, de még el képes beszélni a történéseket. Biró épp arra helyezi a hangsúlyt (főképpen a hasonló hagyományoktól korántsem idegen romániai szférában), hogy a korrupció a társadalomban zajlik, a „társadalom" az, aki korrumpál, mert minimálisan is kell hozzá, aki elfogadja, s kell, aki adja az előny reményében a többletjavakat. Megannyi helyén a világnak (avagy a „harmadik világnak") ez a korrumpálási eljárás nem sértő mutyizás, hanem a szimbolikus és pénztőke egyik normál újraelosztási folyamata: aki főnök, annak több jár, jószágból is, feleségből is, adni neki tehát nem sértés, hanem minimális gesztus, amire nem is okvetlenül reagál, hiszen az evidens velejárója a dolgoknak, szinte funkcionális része a szimbolikus tőkejavak cserefolyamatának, az értékteremtő gondolkodásmódnak, a kreatív társadalmi tervezésnek és hatalomgyakorlásnak is.

Ha tehát azt nézzük: a „primitívnek" mondott társadalmakban a két- (vagy több)szereplős játszma egyik szereplője elismeri a másik tekintélyét, az ezt ajándékkal kiérdemli és továbbra is fenntartja. Ehhez a korántsem rangrejtett mechanizmushoz képest a magyarországi korrupció helyzete sehol sincs az átfejlődés útján...! Látni kell ugyanakkor, hogy a szimbólumhasználatok konvencionális és modernebb megoldásaiban a politikai szerepviselkedések között már koránt sem szükséges feltétel a bűnvádi eljárásban bizonyított megvesztegetés, hanem bőven elegendő csupán a puszta rámutatás. A bevádolás is közel egyenértékű a korrumpálással. Elegendő csupán utalni arra, hogy a másik korrupt volt, ez már szinte bizonyító eljárás helyett is megfelel a politikai kommunikáció egy adekvát formájának, s máris szinte érvényesnek tekintik, imázsrombolásnak akkor is megteszi, ha utólag kiderül, hamis a vád. A szimbolikus beszédmódok között ez a legnyilvánosabb hitelkárosítás, aminek kétségtelenül az az alapja, hogy hát megteheti, ezért valószerű is, hogy megteszi. Vagyis a szimbolikus politikában az értéktulajdonítás nemcsak a pozitív magatartás-modellre, hanem a negatívra is rávetül. Másfajta olvasatban tehát a lehetségesség a bizonyítottság *képzetével* társulva éppen a bizonyítottság *tartalmává* teljesedik...: elég a lapos gyanú, s máris a hitelrontás beteljesített változatával van módunk találkozni.

Engedtessék erre egy példát hoznom. Utcai plakát, amelyen az új pártformáció anélkül, hogy direkt módon vádolna, befeketítene bárkit is, mindössze annyit közöl, hogy Lehet Más a Politika, ami pártszínezetben a jelen helyzetben az indifferens, új,

bizonyíthatóan újszülött módjára tiszta és ígéretes öltözéket ölti magára. Nem vádol be senkit, csak épít a gyanakvásunk nem indokolatlan mivoltára, s „an block" mindenkire rábélyegez, aki a párt-palettán a korábbi színezetben jelen van. Ez a naivitás-szerep, az újdondász érintetlenség már egyszer karakteresen jelen volt a naivan-pajkosan narancsokkal labdázó zsenge korú Fidesz esetében, amelynek a fennálló pártrendszeri nomenklatúrában a bűntelen fiatalságnak minősített érték volt morális-szimbolikus felhajtó ereje. A korrupcióval gyanúsítható minden egyéb más szerveződés ilyetén jelképes, megnevezés és bevádolás nélküli sommás lekezelése nem önmagában áll ugyanis, hanem nagymértékben épít a „hazudott a kormány" és a „monnyon le!" közötti populista kormányképek közforgalomban létére, a rövid távú tradícióra, amely a politikai kontrasztot nem a történelmi léptékű, historikus legitimitásra építi, hanem a közmorál szintjén formálisnak mondható sommás meg- vagy elítélésre. Ezzel szinte azon mód azt is bizonyítja, hogy a politikai nem lehet más, hiába is érvel ellenkezőleg. „A" politikai amúgy nem lévén, a mindenkori-bármikori politizáló plebsz a politikai felépítmény csúcsán lévő kormányzati tényezők vizualizált képére és morális megítélhetőségére utal ezzel, kifejezvén a megokolt gyanút, hogy azok sem mások, mint a lemondásra ítélhető többség volt (vagy ilyenként megmaradt) vezérkar(ok).

E pillanatnyi-alkalmi példával nem valami általánosságot szeretnék illusztrálni, hanem a politikai lélektan egy sajátlagos technikájára utalva azt a vádat próbálom aláhúzni, hogy a politikai döntéshozatal szintjén csupán a legtriviálisabb vád a rejtett pénzek elfogadása vagy a közösségi érdekszférák magánhaszon szerinti átállítása. E kontextusban a korrupció mint politikai közvádi minősítés közrejátszik annak elfogadásában, hogy itt nem csupán a dugipénzek juttatásáról és elfogadásáról van szó, hanem a korrupció eredeti, latin szótári értelmű „romlás" és „rontás" állapotának jelenlétéről, megnevezhetőségéről inkább. A pénztőkével összefüggő, a gazdasági felhalmozást rendszerváltási legitimációs alapnak tekintő korszakban a titkos jattok juttatásának talán nem is lenne akkora hullámverése vagy oly komoly morális felhangja. Itt a romlás és rontás nem a tőkejavak, hanem a szimbolikus tőkék területén jelenik meg elsősorban, vagyis a *mentális korrupció* talán még fontosabbá válik, mint a korrumpáltak tőkegyarapodása. A politikai értékrendben a presztízs-javaktóli ilyetén megfosztás a totális győzelem esélyét hordozza, függetlenül attól, hogy itt a közmegítélés elvont kategóriái mentén létrejött *jogi határátlépés történik* éppen. A határ nem a jogszerűség, a megtűrtség, a bevett gyakorlatok szintjén van jelen tehát, hanem a határátjárás során keletkezett puhább, szimbolikus határképződés kézbentartása révén.

Rövidebben kifejezve: a leszólás, becsmérlés, a morális minősítések körébe vonás mint politikai kommunikációs stratégia első körben is a kizárással játszadozik, mint olyan tüneménnyel, amely szinte a maga testetlenségével is érzékelhetően pontosan körvonalazza a saját mentális tér és az ellenfél terepének jelenlétét. Ennek megfelelően a bekebelezés megoldása, vagyis mindazok hirtelen, egy gesztussal történő bevonása, akik hasonló véleményen vannak, nem pártkatonaságot teremt, s ezzel nem a szokványos pártszerű építkezésre építi a maga tömegteremtő stratégiáját, hanem a definiálhatatlan tömeg parttalanságának jelzésével kihat mindenkire, aki a potenciális minősítések közepette nem a korruptak, hanem a „tiszták" minősített többségéhez tartozónak véli magát. Ez súlyos érvek nélkül, sőt pártprogramos parlamenti indulás nélkül is szinte kicsukja hatásköréből a párthűség intézményét, melyet a liberálisok sem tudtak eddig elkerülni mint pártszerveződési és érdekmegfogalmazási eljárást. Sőt, kizárja azt a morálisan kínos, a választópolgár ízlését súlyosan zavaró tényezőt is, amely a pártszínek közötti választást és átválasztást, a parlamenti padsorokban az átülés megoldásait, a választókat ekképpen cserben hagyó politikusi

önteltséget is magába foglalta a rendszerváltó évtizedek alatt. Kizárja továbbá (látszólag) azt is, amit a közpolitikai érzékenység számára a *pozícióéhség* hatalomra kerülni próbálók esetében mindig is morálisan megítélt jellege sugall. Ha csupán jelzem, hogy a másikokkal nem kívánok egy platformba kerülni, akkor elegendő, ha érzékíthetően jelzem másságom határait, melyeket még megneveznem sem kell, hisz ráhagyhatom a tömegérzékenységre is… Nincs szükségem a közvádas eljárásra, bizonyításra, sajtóperes kínlódásokra – elegendő az általános alanyokkal megfogalmazott és utalás-értékű gesztus, ezzel kikerülhető a rágalom, megspórolható a vádaskodás, bőven elegendő a sommás minősítés is ahhoz, hogy nyerő pozícióra számíthassak. Kiváló példája ennek a jelenleg is dúló előkampányban a legáthatóbb tömegben megjelent Fidesz-üzenet szövege is: „ELÉG! SZAVAZZ!" – mondja szűkszavúan egy 2009-es plakátfelirat, vádak és gyanúsítgatások nélkül (amit persze korábban már kiválóan és kíméletlenül előkészített vádakkal, hitelrontással, morális áldozattá tétellel, lekezeléssel, közutálat keltésével, stb.), így aktuálisan elegendő csak arra utalnia, amit korábban elmondott már, és nem kell közben pontosítania, hogy miből is elég, kinek elég, mi van az időközben bekövetkezett változásokkal, mi lenne a helyettük fölkínált másság értéke, stb. Az előrehozott választások kezdeményezése, a Gyurcsány-kormánnyal való leszámolás játszmája, a „mondjon le!" követelése oly sokszor és oly sok minden helyett volt már terítéken, hogy most immár nem is szükséges árnyalatokkal bibelődnie, a lemondatás minden fennállóra vonatkoztatott sürgetése a közmegítélésre épített maximális energiákkal telítődött – meg is lett az eredménye a választásokon. Senki sem vallja meg, senki sem nyilatkoztatja ki, hogy miközben a váltás képzetét, az „új irány" ígéretét festi a közbeszéd-horizontra, eközben csak az egyéni haszonlesés a tét, egyik vagy másik párt egy-két képviselőjének brüsszeli magánvagyon-begyűjtésre küldése a program, de erről nem beszélve maga a sommás értékelés olyan látszatot kelt, mintha az „elkúrásból" volna elég, meg a korrupt költekezésből, meg a hazugságokból, meg az ügyetlenségekből, meg a kisemmizettek szenvedéséből, és bármiből, amiből elég lehet az elég…!). Ez tisztán nyelvpolitika, szimbolikus diskurzusok tere, a politikai magatartások és értékrendek univerzális értékképzetté konvertálásának technikájával, mely maga is politikai tőkehaszon elvén működik. Csakhogy ezt korrupt, megrontó módon nem vallja be!

Ami a politikai kommunikáció és politikai kultúra szempontjából itt történeti súlyú érdekesség, az éppen a romlás korszakában a további rontás érvényesülése, a rontó szándék, a morális korrumpálás kibomlása. Mintha tudatosan nem vetne számot azzal, hogy a feketén zsebbe juttatott százezrek képzete, az „Elég!" típusú definíciómentes kinyilatkoztatások, az „elmúltnyolcév" hangulatú kiszólások esetleg vissza is hathatnak az eszközként ezzel a megrontással élőkre. Ha elég, akkor belőletek is elég, hisz ti sem vagytok vagy lesztek jobbak…! Ha minden öltönyös korrupt, akkor az én szabómnál már készül a duplazsebű öltönyöm…! S ha csak az nem korrupt, aki nincs „olyan" pozícióban, akkor ez azt is jelenti, hogy a korrupció potenciálisan nem a Transparency által megállapított indexen áll, hanem jóval totálisabban jelen van, határok nélkül söpör végig a politikai égalján…!

Így van-e, így volt-e, s mentalitástörténetileg ez valóban igazolható-e, ez tudományos értelemben bizonyításra szorul. Ellenkező esetben éppúgy járunk el az érvényesség határainak megállapításakor, mint a morális korrupcióval vádolók maguk…

A feladat szinte nem is az, hogy politikai közbeszédformán alkossunk szigorú morális definíciót a korrupcióról és annak nyilvános megkövezéséről, büntethetőségéről vagy felmentési esélyeiről. Hanem inkább az, hogy nézzünk körül saját morálplatformunkon, s fedezzük föl, mikor és mivel korrumpálunk, kit és hogyan hozunk helyzetbe, mikor fogadjuk el vagy érzékeljük egyáltalán, hogy íme, ez is korrupció…?! Például a korrupcióról morálfilozófiai szentenciákat szórni – korrupció-e? Para-

dicsommal dobálni a nyári kulcsprogram fővendégét – korrupcióellenes kiszólás-e? Megfogalmazni a kormányzati szervek állami szintűvé váló maffia-állami módszereit és technikáit, az már elegendő-e ahhoz, hogy helyére tegyük, nevet adjunk, s ezzel felmagasztaljuk, ami ítéletünk tárgya volt eredendően…? Miért mindig csak más korrupt? Mikor vagyunk mi magunk is azok, s ki fog szólni erről emberbaráti közvetlenséggel, állampolgári sértettséggel, választói haraggal vagy büntetőjogi érvekkel…?

Korrupt, mert politikai. S ha tudjuk, hogy az, már csupán az a kérdés marad, miért tartunk fent olyan rendszert, melynek működési-funkcionális logikájába van bekódolva a korrupció…?

Némileg szerkesztett formában írásom megjelent a kolozsvári *Új Magyar Szó* 2013. július 29.-i számában:
http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/15655-kisebbsegben-osi-sport-korrupt-mert-politikai/

Öregedés – tradicionális rang és idő[9]

A kutatási résztéma „távolságtartó" megközelítéséről

Az öregedéskutatás Politikatudományi intézeti csoportvitában kialakított keretei (intergenerációs konfliktusok, csoportkapcsolati mintázatok, politikai-közéleti részvételi arányok, szociopolitikai és mediatizációs korkérdések, az öregedés jelentősége, stb.) lehetővé teszik, hogy kiterjedt anyaggyűjtést, másodelemzést, összehasonlító korosztály-analízist taglaló szakirodalom földolgozása révén belátást nyerjünk az öregedés jelenségének és jelentőségének mai földolgozási változataiba.[10] Ennek teljesség-értékű áttekintése nem lehet itt föladatom (jószerivel erre – is – fókuszált kutatócsoportunk a legeltérőbb megközelítésmódok során), vagyis vállalásom nem lehet több, mint annak rövid /*vázlatos*/ áttekintése, miként is alakult az öregedésfogalom a tradicionális társadalmak (harmadik világ, európai paraszttársadalmak, polgári fejlődés, családszerep-változás, családon belüli hely és szerep, munkagazdasági funkció és társadalmi gondoskodás) euro-amerikaitól távolabb eső kultúráiban. Kérdésfeltevésemben arra fókuszálok, hogy a sok esetben tradicionálisnak vagy ősinek tekintett kultúrákban hogyan gondolkodtak (és gondolkodnak ma is) az öregedés kérdéséről. Szándékom az, hogy rész-választ próbáljak nyerni arról, milyen szerepet, súlyt, *jelentőséget* érdemelt ki a „hagyományos" társadalmi berendezkedések körülményei között az *életkor*, milyen *presztízs* veszi körül és miért marad fenn ez kontinuusan a változó világokban is, továbbá napjaink kapcsolathálózati vagy kommunikációs miliője szempontjából milyen meghatározó *funkciót* kínál a korosodó „nagy generációnak" mindaz a történeti vagy szociológiai/antropológiai előkép, amely átélhető jelenünk időszakában mint korszakos problematika érzékelhető, vagy amelynek társadalompolitikai struktúrába illeszkedése, szerepváltozása egyértelműen látható hazai, európai, sőt világszinten is. A kérdés hátteréhez a magam témakörét úgy választom ki, hogy az *öregség-fogalmak* mentális változását, az *időhöz való viszony* fogalmi és korcsoportoktól/szubkultúráktól függő szemlélet-átalakulását, a társadalmi korcsoportok és rejtett funkcionális csoportkapcsolatok *konfliktus-potenciálját* magába foglaló kérdéskör kidolgozását kívánnám hozzátenni. Ennek vállalása sokemberes, kutatócsoportot igénylő feladat lenne, ha teljes földolgozásra vállalkoznék, ezért jelen esettanulmányi közelítésben egyelőre csupán egy korlátozottabb megismeréstudományi vázlatra merészkedem, mégpedig az *Ageing problematikáját mint tradicionális csoportkapcsolatok rendszerét szemlélve*, s ezen belül is a társadalmi-hatalmi ranghelyzetre, a presztízsre és értéknormákra fókuszálva. Munkahipotézisem (némiképp túlegyszerűsítve) annyi, hogy a tradicionális társadalmakban az öregség és kor-státusz főképpen az *időfogalommal* függ össze, az idő mérésével és köréje fonódó értelmezésekkel, tradíció-követéssel és az ebből fakadó presztízs-előnyök kiépülésével, a *kor és a rang* jelentőségével, avagy az „anciennitás"

[9] *Az öregedés mint csoportviszonyok tradicionális rendje: hatalmi rang, presztízs, értékek és időfogalmak* című elemzés rövidített változata, szakmai vitaanyag, MTA TK PTI, 2013.

[10] Tanulmányom az MTA TK Politikatudományi Intézetében indult kutatás egyik háttéranyaga. A kutatásvezető Kiss Balázs, a politikai magatartáskutató csoport tagjai ezt a témakört járják körül saját kutatási szempontjaik, tématerveik alapján. A készülő demográfiai, történetszociológiai, politikai kommunikációs, európai összehasonlító, pártpolitikai és más dimenziók közegébe a magam írását intézeti vitaanyagként szántam, szempontja politikai antropológiai volt. A kérdésfelvetés így csak résztémakör, ennek minden vitathatóságával és hiányosságával. Nem kész kutatási jelentés tehát, ezért folytatását és kiteljesítését a továbbiakban végzem el.

alapján álló mindenkori *aktuális modernséggel* (amely miatt ma már számos felfogásmód és folyamat méltán kaphatná a „posztmodern" jelzőt is).

Az antropológiai tapasztalati tudás közismereti anyagainak válogatott szemlézése mellett a *kor mint kapcsolatrend-szabályozó érték* felmutatása felől közelítek először, hogy azután az időfogalmak rendszere felé kanyarodjak, majd utóvégre érinteni szándékozom azt a jelenséget is, amely a tradicionális, konvenció-követő társadalmakban jelen lévő *értékrend újraélesztésének* igényét jeleníti meg a posztmodernitás talaján is, bázist nyújtva az euro-amerikai világ neo-törzsi vagy retribalizációs újjászervezési kísérleteihez is (Maffesoli).[11] Tematikus vállalásomat – kivételesen az antropológusoktól evidensen elvárt terepmunka-végzés mellőzésével – elsősorban azért fókuszáltam a fent jelzett kérdéskörökre, mert ezek jelenlétét hiányolom a számos elméleti földolgozásból, ugyanakkor a *kapcsolati értékháló formálásának* érvényességét vélem fölfedezni a kor-kérdések között, melyek az Ageing „kategóriáját" körülveszik. Példaképpen elég talán csak arra utalni, hogy a *törzsi társadalmak szintjén* (s legyen szabad aláhúznom: nem évszázadokkal vagy ezredekkel ezelőtt, hanem *napjainkban*, amikor még mindig a világ élő népességének javát leljük meg ebben az létfeltétel-együttesben!) az antropológiai tapasztalat arra utal, hogy a szociokulturális integráció eme tradicionális közegében *nem létezik az öregedés mint probléma*. Ennek részbeni magyarázata az, hogy maga a társadalmi szerepstruktúra fölöttébb rigid, s nem hagy ellentmondást a tekintélyelvűség fennmaradása körül, vagyis a *tradicionalitás rangja* elvitathatatlanná lesz; részben továbbá az is, hogy az öregedés „kérdése" nem (vagy nem „úgy") politikai, ahogyan a „fejlődő" vagy fejlettebb világokban, vagyis nincs kitéve a helyi aktorok és állampolitikai szereplők haszonelvű stratégiáinak; s nem utolsósorban az, hogy életszakaszok terén *más a léptéke* az öregségnek, populáció-arányosan kevesen élik meg a „tisztes öregkort", s ha megélik is, „össztársadalmi" szintű eltartásuk nem a közjó, *nem az etatizált intézmények felelőssége*, hanem a családi és rokonsági kapcsolathálóké. /Persze, a Kiss Balázs kutatási tervezetében szereplő demográfiai kitettség és munkaerőpiaci válsághelyzet nyilván jelen van, s a fiatalodó földrészek (pl. afrikai korfa, a 13-25 közötti generáció mintegy hatszoros aránya az USA generációs mutatóihoz képest) ugyancsak fölvetik az átlagéletkor-növekedés területi eltéréseinek nagyregionális problémáit/. Annyi mindenesetre nemcsak említendő, de kiindulópontként kezelendő is számomra, hogy a *generáció* mindig és mindenütt a *saját korból és nézőpontból* taglalt-értelmezett fogalom, élményközösségi és életszervező társadalmi tények veszik körül, azoktól nem elválasztható, és elidegenített/derivált interpretációja ezért nemcsak fölösleges, hanem lehetetlen is. Egy tradicionális palóc, székely, japán, tuareg vagy balinéz családban az öregség funkcionalitása ugyanis nem szükségképpen a haszonelvűségen alapul, nem kizárólag a termelékenységben vagy rászorultságban mérhető tényező, hanem bár konvencionálisan beleértődik az *öregség értékébe* az addig eltelt élet hasznossága-eredményessége (gyermekszám, munkabírás, tűrésképes életforma, stabil társas pozicionáltság, stb.), de magának a „*kor*nak" kijáró tisztelet is épp azért övezi, mert megélte, átélte, gyarapodása révén személyében is hordozza a tradicionális tudáselemeket, értékeket, normákat, jogszokási sajátosságokat – vagyis közvetítő aktor a „régiek" és mindenkori „maiak" között. A társadalmi aktor-szerepben tehát jelen van nem csupán az „eltartandó", környezete számára ezzel „gondot okozó" egyed, hanem a személyében a teremtő családfői, genealógiai garanciákat hordozó, respektust kiérdemlő „túlélő" is. Másképpen úgy fogalmaznám (az egykoron Papp Zsolt által taglalt kategóriákkal): a „struktúra-orientált" felfogás mellett kitartóan ott van a „kultúra-orientált" aspektus

[11] Maffesoli 1991; Maffesoli 1992; Weatherford 2005; Vermes 2004; Turóczi 2012.

is, valamint ezek evidens kölcsönhatásai, melyek annyiban fontosak, hogy minden generációs színrelépésnek alapjátszmája a korábbi generációk porondon kívülre taszítása, de korántsem mindegy, hogy ez 1) konvencionális értékrendben történik (pl. egy japán családfő státusza és a kiterjedt rokonsági rendszer mint termelési modell a falusi kisgazdaságtól egészen a császárság-államiság működési alapelvéig mindenütt jelen van, az új generációk szervesen épülnek a „régiekre"), vagy 2) a szociabilitás korszakosan jellemző illendőségi határain kívülre esik-e, esetleg 3) a magánélet és közhaszon funkcionálásának, viszonyának alakításában a „használhatatlan öreg" kivégzésével, marginalizálásával, elüldözésével, tekintélyfosztásával történik meg (bármily hatalom vagy tekintély birtokában voltak is, ide értve páriát és halászt, katonát és császárt, orvost vagy csillagászt akár), s mindezen társadalmi szereptudatoknak, komplex értékrendnek mikor és mennyiben volt köze a korral összefüggő tudás, a tudással párosuló rang, s a ranghoz kapcsolódó szakrális vagy konvencionális státuszhelyzet részletkérdéseivel (ld. pl. Sumner 1978:456, 474-481).

Az általam alább taglalt témakör egészében azt tekintem fő kérdéskörnek, mennyiben járulhat hozzá az antropológiai (történetszociológiai, politikai antropológiai, szociálpszichológiai, politikai kultúra-kutató) nézőpont az Ageing politológiai koncepciójának kidolgozásához. Érvelésem (alighanem) két szempontot bizonyosan nem fog tudni elkerülni, melyekben azonnal ellenérvek tömege rejlik majd: egyfelől az antropológiai tudáshorizonton a kutatóval szemben mindenkori elvárásként megfogalmazódó empirikusság hiánya (vagyis nem fogok tudni sokszáz népet élményközelből megismerni és rendszerüket közvetíteni, vagy múltbéli történeti közösségekbe is visszalátogatni, ráadásul kellően öreggé válni), tehát *másodlagos forrásokból* építkezem (ld. például Sumner részletes korrajzát antik és történeti néprajzi leírások alapján, vagy a Braudel megjelenítette Mediterránum, a Huizinga interpretálta Németalföld, a Polányi elbeszélte Dahomey, vagy a Gyáni Gábor pertraktálta századfordulós budapesti cselédvilág, vagy a Valuch Tibor áttekintette magyar parasztságkép-formálódás társadalomnéprajzi jelentőségű körképét). A másik alapkülönbség az, hogy a politikai tudományok „leíró", s ezt követően másodelemző aspektusa nem él azzal az antropológiai kutatásban bevett szemléletmóddal, hogy nem az a lényeges, ahogyan én látom őket, hanem az, ahogyan ők saját magukat interpretálják… – ez az úgymond „etnocentrikus" elfogultság bár nem okvetlenül kedvez az Ageing „politológiájának", de úgy vélem, a társadalmi szereplőket folytonosan kívülről/távolról nézni és klasszifikálni kényelmes lehetőség, ugyanakkor azonban sokszor éppoly távoli-intézményes és kényszerítő, gyarmatosító gesztus, mint eldönteni helyettük „jobb-létük" feltételeit, modernizálásuk vagy „fejlesztésük" normáit és eszközeit, függetlenítve attól, ami önnön igényük, konvenciójuk, értékrendjükbe tartozó elem volna (ennek interpretálására példa lehet a kolonializáció spanyol hódításoktól vagy római birodalomépítéstől fogva érvényes „civilizatorikus megváltó hatásának" széleskörű szakirodalma, egészen a mai „fejlesztés-tudományok" és tőke- vagy agyelszívás stratégiáiig).

Dolgozatomban – talán remélhetem ezt – egymáshoz közelíteni törekszem az alkalmazott társadalomtudományi szempontot a megismeréstudományi szférához, az intézmény-centrikus felfogást az aktor-fókuszálthoz, a kortárs helyzete(ke)t egyre harsányabban uraló *pragmatikus haszonelvűség*et az érdekeltek szférájában még részben jelen lévő *értékelvűség*hez. Ez valamelyest tükrözi talán a statikus generáció-felfogásokkal szembeni dinamikus értékelést, esetleg követi az időrendi felfogáshoz kapcsolható térbeli relevanciák változásait a komplexebb áttekintések és összegzések felé, továbbá fölveti a „kívülnézeti" és a „belülnézeti" élmények-konstrukciók összesimíthatóságát vagy inkompatibilitását (pl. rászorultság és juttatások arányai a nyugdíjas-kor esetében, életképesség és kényszernyugdíjazás korosztályi élethatárok

vagy specifikus szakmacsoportok körében – bírák, orvosok, rendvédelmiek, színészek, stb.; avagy tudás és tapasztalat pl. tanárok, tudósok, törvényhatósági ülnökök, tipográfusok vagy trolibusz-szerelők munkakörében, stb.). Korántsem fogok tehát „értéksemleges" nézőpontot képviselni, pozícióm alapjáratban nem valamely „szakpolitikai" háttéranyag részeként képzelendő el, sokkal inkább a körünkben mondjuk Hankiss Elemér által képviselt korkérdések megfogalmazódásához igazodik..., azaz valamely *civilizatorikus értékrend perspektíváit* lesi, nem pedig az „időskorúak rászorultságának" szakági kompenzációját. Alapképletem az, hogy a modernitás(ok) korában és a tömeges migrációk globális korszakában egyre csekélyebb mérvű a tradicionális közösségi értéknormák fenntarthatósága, ezzel csökken az öregek ranghelyzetének, származási, megélhetési, tudásátadási, családszervezési, döntéshozatali presztízse is, ezáltal pedig a gyermeki-szülői kötelezettségek rendszere is elpárologni látszik, elszakadnak a netwörk-szálak, deszocializáció kezdi jellemezni a mindegyre magányosabbá váló öregek társadalmi környezetét, s a korábban akár ellenszegülés nélküli időstiszteletet egyre inkább fölváltja a pragmatikus hatékonyság-elv, mely legszívesebben száműzné a fogyasztói körből a fiatalok dinamikájának „kerékkötőit". Szépen hatna talán az a körkép, mely földrajzi régiónként kimutatná, hol bánnak az öregekkel méltóképpen, s milyen szocializációs vagy közösségi elvű normarend követeli megbecsülésüket (Sumner pl. az öregek sorshelyzetéről szóló forrásmunkák szemlézésében Afrikától, a Fülöp-szigeteken át, Ausztráliát és Óceániát is érintve, Dél-Amerikán és az eszkimókon keresztül jut el európai példákig és Eurázsiáig, de ugyanekkora terjedelemben taglalja etnológiai művek és történeti források tömegét arról, miképpen végzik ki vagy pusztítják el akár a „barbár", akár a „civilizált" népek a maguk öregjeit, ld. idézett mű 474-482.)... – mindazonáltal valószínű, hogy minél egyetemesebben érvényes képlet kialakítására törekszünk, annál kevesebb konkrétsággal tudjuk ezt megerősíteni.

Éppenséggel annak bemutatásával, hogy az etnológiai-antropológiai-néprajztörténeti munkákból kirajzolódó képletek sem kínálnak egynemű és konvencionális értékrendet mindörökké tükröző megoldásokat, valamint a történeti és térbeli hátterek áttekintését azért látnám fontosnak, mert a magyar társadalmi közviselkedésben az elmúlt néhány év(tized)ben nemcsak a fokozódó intenzitású individualizálódás tendenciája kezd jellemzővé válni, de a munkaerőpiaci, szociális gondozási, öngondoskodási és családkohéziós szférában is oly mérvű demoralizálódás megy végbe, amely immár a társas viselkedés szinte alapvető szokásnormájává teszi/tette, hogy ne foglalkozzunk a marginalizálódott foglalkozási, életvezetési és korosztályi deklasszáltakkal, esélytelenekkel, romló termelési vagy munkapiaci rangú egyének tömegével (hovatovább pedig az aktuális magyar társadalom cca egyharmadáról van szó!), hanem bízzuk sorsára az értékrendi kirekesztést elszenvedő, esélyegyenlőtlenségbe zuhant tömegeket, s köztük nem utolsósorban az öregeket. E tendencia erősödése és hatásának fokozódása immár nem csupán a politikai elitek felelősségének/felelőtlenségének kérdésévé vált, hanem a társadalmi szolidaritás, az egészséges szociabilitás kóros károsodásának alapjává is. Új esélyek, más minták, értékőrző társas mintázatok keresésére és policy-szintű kezelésére van tehát szükség, melyhez nem elegendő „a nyugdíjasok mint szavazónépesség" vagy a „kényszerítő szakpolitikai megoldások" alkalmi figyelembevétele, hanem ezek mellett és helyett is a hasznavehető konvenciók újraértékelésére van szükség, sőt: az Európán és Észak-Amerikán kívüli világokban még részben megmaradt tradicionális szerepmintázatok követésére volna minderre még igény is. Ekként (is) problematika tehát politikatudományi értelemben az öregedés, hiszen a participáció, képviseleti reprezentáció, pártválasztás, szakpolitikák, tájékozottság, médiafogyasztás, demokratikus értékelvek, esélyegyenlőségi mutatók alapján is kimódolandó kérdéskörré vált ez, melyhez az Ageing tematikája és szinkronikus/diakronikus elemzése is konstruktívan járulhat hozzá.

Tradicionális hatalom, konvencionális korhelyzet

Tradicionális kultúrákban – példaképpen mondjuk nyugat- vagy közép-afrikai királyságokban, melanéziai szigeteken, polinéziai dinasztiákban, ajnu (japán) hagyományban, amerikai síkvidéki indiánoknál, szicíliai klánokban, albán pásztoroknál, norvég halászok körében, mongol vagy berber állattartó közösségekben, stb. – a vezetéshez, irányadó társadalmi pozíciókhoz kötött szerepkörök (funkciók) és ezekre épülő intézmények (struktúrák) irányításához a rokonsági kötelékek és származási vagy kvalitás-minőségek alapján kiválasztódott döntéshozókat tekintik érdemlegesnek. Az antropológia-történet vagy a korai gyarmatosítások még korábbi históriája éppúgy, mint a történettudomány forrásanyaga egyértelművé teszi azt a konklúziót, hogy a politikai hatalom ideológiai és/vagy legitimációs normái a fennálló vagy kialakítandó-biztosítandó társadalmi integráció célját szolgálják. Sem „primitív", sem „archaikus", sem kortárs társadalmak nemigen vannak olyan stratégiai alapelvek nélkül, melyek a tradíciót követő és azt ellenző vagy módosítani kívánó erőcsoportok egyensúlya, konfliktusa, harmóniája vagy diszharmóniája nélkül létezhetnének. Ennek a generációs másképtgondolkodásnak, konfliktuskezelésnek, krízispotenciálnak hétköznapi mintázataiból tengernyi a legkevesebb példa is, ehelyütt tartózkodom részletes vagy utalásszerű fölidézéseiktől – nem utolsósorban kutatói osztályunkon is készült megannyi elemzés, melyekben példaképpen a '68-asok és környezetük, alternatív mozgalmak és hátterük, rendszerváltás-kori generációs esélyek és globalizációs trendek kérdései kerültek-kerülnek terítékre. Az antropológiai kutatások által preferált „primitív" társadalmakban is hasonlóképpen megjelennek a korosztályi konfliktusok, ám felfogásuk, értelmezésük és kezelésük homlokegyenesen más dimenzióban kerül a helyi nyilvánosságok elé.

Ha szabadna a korosztályiság, öregedés, korosztályi rendszer alapkérdését szűkmarkúan és lexikon szócikk-szerűen összefoglalni, a (kulturális és nem a biológiai) antropológia által használt *korcsoport* fogalma az emberek afféle együttesét tükrözi, amely hozzávetőlegesen azonos korú többségből áll, s ezzel megkülönböztethetők (vagy magukat is megkülönböztetik, identifikálják) a más korúak csoportjaitól. Számos társadalomban az időskorúak, vagy olykor a fiatalok és gyermekek is sajátlagos csoportozatot alkotnak *korosztályi* azonosság alapján, helyenként környezetük kiváltságokat, előnyöket vagy hátrányokat is társít ezekhez. A korcsoport (tagjait számszerűsítve) kisebb, mint a korosztály, s némelykor elválik a férfiak és nők együttese annak alapján, hogy korukhoz képest milyen ranggal, szereppel, társadalmi funkcióval vannak jelen az adott társadalom struktúrájában.[12] A korosztály az egyes társadalmak (vagy társas csoportok) belső megoszlásának mértékadó eleme; az eltérő fokozatoknak rendszerint más-más nevük van (gyermek, kamasz, felnőtt, családos, idős, öreg), ami alapján el is különülnek a csoport tagjai a többségtől vagy a többi csoporttól. Ugyanazon csoport tagjai is fölöszthatók és megoszlanak nőkre ill. férfiakra.[13] Korosztályi *rendszerré* mindez úgy áll össze, s a korfa úgy lesz a társadalomszerkezet leghagyományosabb eleme, hogy a társadalom összetétele, kiterjedtsége és (gazdasági, területi, „katonai") életképessége szempontjából kap hangsúlyt az egyéni előmenetel (minél idősebb, annál magasabb szinten áll az egyén); a korösszetétel ugyanazon korosztályi csoportban való elhelyezkedést határozza meg egyazon időparaméterek mentén, rendszerint pedig az egyes átmeneti rítusok szaka-

[12] Lásd a válogatott szakirodalomból legfőképp Murdock 1949; Angelusz 2004; Dumont 2003; Radcliffe-Brown 1952 (2004):35-84).

[13] Lásd Baxter – Almagor 1978; Stewart 1977; Spencer ed. 1990; Spencer 1997; Kertzer – Keith eds. 1984; Bernardi 1985; Ritter 1980, 36:87-104; Galaty 1986; Fortes 1984. Továbbá: elektronikus forrás: http://web.uvic.ca/econ/ddp0401.pdf.

szaihoz kötődő ceremónia (avatási szertartások, szimbolikus beillesztés, elválás, másik strukturális csoporthoz tagozódás, többes funkció vagy identitás biztosítása, stb.) veszi körül. A társadalmak ama *szokásnormája*, hogy a nemek és korosztályok szerinti különválasztást intézményesíti, különösen fontosnak bizonyul ott, ahol a korosztályi vagy korcsoport-helyzeten kívüli rangsorok (társadalmi státusz, rokonsági fok, munkamegosztási helyzet, egészségi állapot, harcképesség, örökölt presztízs, stb.) nem jelentenek feltétlenül egyenlőtlenséget vagy társadalmi hierarchiát, illetve nem ekként kezelik mindezt az érintettek. A korhoz és korosztályhoz tartozás nemcsak összefügg a rokonsági rendszerrel, hanem fontos megtestesítője az egyén hovátartozási rendszerének, beilleszkedettségének is (pl. az afrikai *titkos társaságok* tagsága szempontjából, a *klánok*hoz tartozás szociálantropológiai aspektusában, a *leszármazási* közösségek és identitások terén, az etnikai csoportviszonyokban, a hagyománykövetés vagy -tagadás eseteiben, stb.). „A hagyomány – a jelenben élő múlt, amely legalább annyira a jelen része, mint bármilyen újdonság" (Shils 1988:32).

A tradicionális társadalmakban az életút délelőttjén a fiúkorból a felnőtt férfivá avatás, vagy a leányból az eladóképessé válás rítusai nemcsak korosztályi *korszakok átmenetei*, de funkcionális életvezetési jelentőségükön túl *szimbolikus* tartalmakat is hordoznak, s ez épp így van a fordított életkor-végi szakaszban, ahol a tradicionális funkciók (apa, családfenntartó, harcos, szülőképes anya, gyermeknevelő, feleség, „háziasszony", stb.) tartalmai már csökkenő jelentőségűvé lesznek. Az öregedés korába lépés ugyan nincs pontos beavatási szertartásokkal körülvéve, de lényege marad a legtöbb tradicionális társadalomban a szimbolikus hatalom birtoklásának, a tekintély kiérdemlésének, a rang viselésének mentális „tőkéje". Afrika-szerte (főleg és a legmerevebben Nyugat-Afrika) tradicionális társadalmaiban például általános, hogy ifjú az apja, bátyja előtt tekintélyt elismerően megállni, köszönteni, meghajolni köteles, ezt kimódolt szokásrend tartósítja és szankcionálja, a szocializációs folyamat intézményesíti a legapróbb szimbolikus gesztustól egészen a kemény büntethetőség határáig. A tradicionális uralomviselés egyik mentális alapja tehát *a kor és a korcsoporthoz-tartozás konvenciója*, melyet kiegészít és pontosít a politikai antropológusok ama tapasztalata, hogy szociálantropológiai szempontból a családot meghatározó anyai klán bár kiemelt fontosságú, de a leszármazáson túli jelentőség szempontjából a legtöbb társadalomban úgy vélik: a gyermek az apa lelkének, szellemének (*ntoro*) hordozója, viszont testét az anya húsa és vére (*mogya*) alkotja, így ez utóbbi a meghatározó ágazat rangját is adja többnyire. A családon belüli vezető szerep rendszerint az apai nagybácsié, vagy gyakorta az idősebbik testvéré („Atyának" vagy „A ház atyjának" nevezik), akinek státuszát a konvenció biztosítja, funkcióját az öregek hagyják jóvá. A klán-, csoport- vagy közösség-szintű döntések (például Fekete-Afrikában) a „fon" (király), a falufőnök vagy az ágazatvezető kompetenciájára épülnek, ennek az óceániai térségben a „Big Man" felel meg,[14] a lokális döntések

[14] „*Big Man*" a.m. *Nagyember* – olyan törzsi társadalmi vagy politikai vezető (Melanéziában és a Malaysiától Új-Guineáig terjedő földrajzi körben), akinek nincs hivatalos vagy öröklődő tisztsége, hozott tekintélye, hanem vezető pozíciója befolyásoláson és személyes eredményességen nyugszik. Rendszerint önmagát nevezi ki, hatalmát csakis helyi szinten gyakorolja, s ahhoz, hogy uralmi haté-konysága állandósulhasson, folytonosan bizonyítgatnia kell jogosultságát és alkalmasságát. A kifejezés a melanéziai pidgin nyelvi közegből származik, de az új-guineai térség minden nyelvében van hasonló jelentésű fogalom, mely ugyanerre a közössége iránt kötelezettséget vállaló és rá hatni képes egyénre vonatkozik. Jobbára a gazdasági javakkal váltja meg „hívei" támogatását, fölhalmoznia és a „közjó" javára biztosítania éppúgy kell, mint az amerikai elnöknek, személyes „hatalmi haszonvétele" nem a vagyongyarapítás, hanem a helyi harmónia biztosítása és az ebből fakadó közösségi elfogadottság, avagy legitimáció. Lásd Berger 1999; Brown 1995; Brison 1992; Binnema 2002 HRAF, *NF 06;* Vincent 1990; Mair 1962, 1967, 1975, 1977; Rivière 2000; Borneman 1998; Weatherford 1981 (2005); Clastres 1974; A.Gergely 1996; Almond – Coleman eds. 1960; Nadel 1942; Bailey 1960, 1963; Lowie 1927.

jobbára az öregek tanácsára vagy a fő(nök)ség képviselőjére maradnak, akik szinte mindig és mindenütt kizárólag férfiak.[15] Egyes antropológiai kutatások megkülönböztetnek egyéb, majdnem kivétel nélkül öregekből és férfiakból álló funkcióviselőket is (pl. sámán vagy orvosságos ember, millenáris mozgalmi vezető, varázsló, esőcsináló stb.), akik esetében elvitathatatlan *autoritásról* van szó, de akiket nem okvetlenül vesz körül döntéshozó testület is, viszont annál gyakoribb a szakrális pátosz és még evidensebb az életkorral összefüggő presztízs-többlet. A főségre/főnökségre (*chefferie*) épülő törzsi hatalmi és társadalmi szerveződések, főként a pásztorkodó vagy az intenzív mezőgazdaságot folytató társadalmak között meghatározóak (bár léteznek Amerika északnyugati partjain és Polinéziában fellelhető vadászó-halászó népcsoportok között is), de meghatározó elemük az „elitbe" bekerülés képességekre, próbatételre, ritkábban származásra alapozott kiválósági próbája. A főnökség uralmi reláció, valamely csoport-egység szempontjából gyakorolt hatalmi viszony, amely egy választott vagy örökölt hatalmi státus elfoglalására jogosítja a kivételes képességgel felruházott „korosult" egyént. Kivételessége akár valamely varázserő, vagyoni helyzet, fizikai képesség vagy eredményesség is lehet, de a törzsi érdekek szerint erről bizonyságot kell adnia és folytonosan meg is kell tudnia védeni jogosultságát. A *chefferie* mint politikai szervezet egyszersmind egy meghatározott területen élő alávetett közösség, amelyet a belőle való vezető *rangja*, a szokások *normái*, továbbá a régről *örökölt* csoportszerkezeti és strukturális szerepek jellemeznek. A fogalom eltérő néven, gyakran a bennszülöttek nyelvén jelenti a „főnököt": Észak-Amerikában „sachem", Latin-Amerikában „cacique", Észak-Afrikában „cheikh", másutt a „Chef" változatban ismeretes, de mindenütt a presztízsjavak kivételes és felhalmozódott tömegét szimbolizálja. A Big Man, vagyis a nem testméret vagy származás, hanem rátermettség alapján kiválasztódó „Nagyember" fogalma gyakorta szimplán csak vezetőt jelent, megint másutt örökölhető vagy kivételes dicsőséget, s ugyanígy változó tartalmú a „Chief" és a „Chieftainship" is. Eltérő az etnológusok fogalomhasználata e téren, mert a politikai funkció hol egyetlen emberre, hol kiválók közösségére vonatkozik, akik közül az egyik a többiek szószólója (pl. a trópusi Amerikában, bizonyos török vagy görög helyi társadalmakban, egyes kelet-ázsiai népcsoportok esetében vagy az eszkimóknál). Szemben a *törzsek* szerkezeti- és szerep-hasonlóságával, a *(törzs)főnökségek* olyan strukturálisan és funkcionálisan is megkülönböztethető részekből állnak, melyek az egyes rokoni csoportokat (ágazatokat) státusuk alapján magasabb vagy alacsonyabb rangúvá teszik (ekként pl. az uralkodó nemesség és a közrendűek lazább vagy szorosabb kapcsolatban állnak a főnökkel, továbbá olykor térben is távolabb állhatnak, belsőleg megosztottak is lehetnek saját főnökeik vagy tanácsadó testületeik alapján, de mindenütt a rangidősség a nyomatékos elem). Az egyes törzsek és a főnökség közötti viszonyban további különbség, hogy a főnökségnek központosított vezetése (tisztviselő főnöke) van, ami a politikai hatalom szerepének kisajátítására is alkalmassá teszi őket; továbbá lényeges összefüggésben van az újraelosztási cserével, a javak központba gyűjtésével és a főnöktől függő újraelosztásával, valamint az ünnepségek szervezésén keresztül a támogatók köreinek megnyerésével (*potlacs*). A főnökségi szervezet által létrehozott gazdasági felesleg elvileg az egész társadalom hasznára válik, ugyanakkor sorsa mégis elsődlegesen a főnök hatalmától és presztízsétől függ. A gazdasági felesleg a főnökség tagjainak fokozott biztonságát is szolgálja, hiszen a főnök nemcsak élelmet, hanem munkaerőt is eloszthat, a redisztribúció elve maximálisan érvényesül... – de mindezt csak kivételes esetben bízzák fiatalra, s hasonlóképpen ritka a falufőnökök vagy „öregek tanácsa"

[15] Clastres 1962; Clastres 1974; Lévi-Strauss 1944; Sahlins 1976; Strathern 1971; Bodrogi 1962:56-60; Bindorffer 1997: 233-240; Malinowski 1959.

beleszólása is abba, hogy miként történik a szimbolikus vagy dologi javak újraelosztása. „Közhaszna" mégis megvan a főnökségi szervezetnek abban, hogy a központosított hatalom meggátolja a társadalom szegmensei között az erőszak kitörését, egyben szervezett katonai erőt is biztosít a többi törzsi csoporttal szemben, s ennek „birtoklásában" vagy uralásában a *korosztályi előnyökkel szavatolt tudástöbbletre épül*.[16] A főnöknek jogában áll bíráskodni, büntetni, és legfőképpen meg kell oldania latens belső konfliktusokat, vitás kérdéseket, természetesen teljhatalommal, olykor mágikus erők segítségével, melyet *a betöltött korra tekintettel feltételezni is ésszerű* ezekben a társadalmakban. A *Trobriand-szigetek*en /Új-Guinea/ például a főnök varázslót fogad fel, aki fekete mágia segítségével készségesen megöli a rendbontót, de mindenütt jellemző az is, hogy tekintélyét a szimbolikus, természetfeletti, valamint adminisztratív-gazdasági-katonai hatalom kézbentartása biztosítja, mindenkor és mindenütt elvárva a tisztelet és lojalitás kinyilvánítását, melyhez nem juthat hozzá fiatal kora esetén. Mindez összességében nagyobb stabilitást biztosít a főnökségben, mint a törzsekben, bár a főnöki hivatal birtoklásáért olykor meglehetősen erőszakos verseny folyik, versenytársaik lázadásával vagy fenyegetéseivel kíméletlenül leszámolnak, ám karizmájuk leginkább a korosztályi státusból ered, s nem valamiféle „istenkirálysági" normára épül – ennyiben sem keverhetők antik példákkal, de analogikusan kezelhetők a kortárs politikai szcenáriókkal.[17]

Mindezen jelenségek ily aprólékos leírása nem csupán a sokszor „primitív"-nek nevezett, de az euro-amerikai típusú társadalmak esetében is sokszor hasonlóképpen érvényesülő felfogások és intézmények párhuzamai miatt került itt sorra, hanem azért is, mert a szóbanforgó funkciók legtöbbje kizárólagosan *férfi és idős státusú* döntéshozókról bizonykodik (amellett persze, hogy bizonyos újpogány vallások esetében fiatalabb, egynémely alternatív vagy átvett vallási konvenció esetében – pl. vudu, szinkretikus vallások, sátánizmus-követők, „alterzsidó" felekezetek, neo-sámán mozgalmak, afrikai boszorkányság – újabb irányzataiban pedig kifejezetten növekszik a nők meghatározó főszerepe). Hasonló, a föntebb leírt uralkodói konvenciókkal szemben álló társadalomszervezeti forma még az akefalosz (acephalous – görög, *fő nélküli*) társadalmak adott köre, melyekben központi, vagy általában vezető hatalom (fő ember, hatóság, uralkodó, kinevezett döntéshozó, egyszemélyi vezető, „felkent" vagy szakrálisan megerősített főhatalom) nélküli társadalmi-politikai szerveződés funkcionál, amely ennek ellenére képes számos csoport összehangolt működését előidézni, és komplett politikai entitásként tud működni. Ilyenek pl. a gyűjtögető- és pásztortársadalmak, amelyekben a tevékenységek és döntések ellenőrzése az egész csoport (horda, nagycsalád) feladata, élükön nyilván a korosztályi képviselőkkel; de hasonlóképp „fő nélküli" egy sor nem vérségi leszármazáson alapuló csoport is, pl. számos melanéziai, új-guineai törzsi társadalom sorolható ugyanide, Afrikában a legismertebbek a *nuerek* (Dél-Szudán) és a *tallenszik* (Észak-Ghána), egyes dél-amerikai vadász-csoportok, valamint a *busmanok*, veddák, *pigmeusok*, negritók, alaszkai eszkimók számos csoportja is. Egynémely kutatói felfogás szerint (pl. *Birket-Smith*) az ausztrál bennszülöttek döntéshozó testületei (titkos társaságok, öregek tanácsa), valamint az amerikai síksági indiánok törzsi tanácsai, továbbá a berber falvak *amin*-jai (kinevezett felelősei), a türkmének *sedar*-jai (ideiglenes vezetői) ugyancsak a fő-nélküliség példái. Egyes kutatók (pl. Bodrogi Tibor) az irányítás és korosztályi hatalom kérdését főként a *hordák* szerveződésének és irányításának családszervezeti kérdéseként kezelik, a „természetes főség" spontán irányítási

[16] lásd Bonte – Izard 1991:138-139.

[17] Lang 1999; Csordas 1997; Oakes 1997; Aberbach 1996; Seligman 1994; Bryman 1992**;** Madsen 1991; Wilson 1975; Willis 1989; O'Brien – Donal 1994; Weber 1919 (1998:156-209); Schiffer 1973; Nyomarkay 1967; Shils 1982; Guimaräaes 1978.

gyakorlatával összefüggésben tárgyalják a vezetőnélküliség jellegzetességét. Bár az „akefalosz" kifejezés többnyire csupán az *egyszemélyi vezetői felelősség hiányára* utal, ám sokszor tartalmazza egyúttal a köznapi gondolkodás- vagy beszédmódban is használatos „fejetlenség" jelentésrétegét is, mely talán inkább a történeti közgondolkodásban van jelen, semmint a kortárs politikai rendszerek leírásaiban. Viszont „szervezetszociológiai" értelemben a kollektív vezetés analógiájára épül, melyben a hangadók, az önjelöltek, vagy a csoportlélektani értelemben vett vezérszereplők vállalják magukra a közösség képviseletét, függetlenül a kortól és rangképességtől.[18]

Megannyi csoportszintű kivételt említhetnénk még (hogy ne menjek messzebb, a hozzávetőlegesen 1800–4200-féle etnikai-kulturális afrikai csoport számos változatot nyújtana még a hatalomviselők és korosztályuk rangképességének kérdéseiről), de mind az etnológiai forrásközlések, mind a politikai antropológiai elemzések, s nem utolsósorban a szépirodalmi művek is arról tanúskodnak, hogy a hatalomgyakorlás afrikai (lásd Chinua Achebe, Ibn LoBagola, Ferdinand Oyono, Turóczy Ildikó regényeit vagy élménynaplóit), dél-amerikai vagy ázsiai tradíciói – bármennyire is európai közmegegyezéssé vált „primitívnek" tekintésük – sokszor és sokféle módon igazolhatóvá teszik, hogy a szociokulturális integrációk legkülönfélébb szintjein is, továbbá jelentésterükben, szimbolikáikban, történeti tradícióikban és politikai mintázataik terén egyaránt igazolható a *korosztályiság kérdéséhez kapcsolódó hatalmi státus*. Ez az esetek egy részében nemcsak azt tükrözi, hogy a felnőtt férfi vagy öreg ember státuszához kötődő szimbólumok, hitek, képzetek és értelmezésmódok eltérőek például a kiskorú, gyermeki, női változataitól, hanem azt is, hogy míg például az euro-amerikai politikai/irányítói pozícióhoz az újkortól bizonyosan kapcsolódnak az érintett szerepkörhöz társított szerepmintázatok, s ezeknek ritkán lehet csak része a fiatalon „örökölt" vagy elnyert irányítói poszt szakrális jellege (példával szólva: demokratikus rendszerben csak kivételes esetben tekinthető „garanciának" a hatalmon lévő arisztokrata származása, isteni felhatalmazottsága), addig mondjuk a törzsi szintű társadalmakban ez azért sokkal szisztematikusabban, szabályozottabban fordul elő. Ezekben viszont részint a hatalom megszerzése, de még inkább gyakorlásának egyes momentumai olyanok, hogy életkorhoz kötöttségük speciális szakismereteket kíván (pl. igazságos jogi döntések gyakorlati képessége, tradíciók ismerete, megszerzett vagyon birtoklása a beavatási szertartáshoz, természetfölötti hatalmakkal való kapcsolat, gyógyfüvek ismerete és használati tudása, esetleg hadászati-stratégiai ismeretek, döntéshozatali/kivitelezési képesség, környezet- és társadalomismeret, stb.), melyek adott kor alatt ritkán elérhetőek, s ha mégis akad eltérő példa, ott rendszerint a felkentség/felhatalmazottság állapota csupán a „parlamentáris" környezettel együtt lesz érvényes, amely pedig korlátozhatja a legfőbb hatalom megtartását és gyakorlását,[19] részint pedig hiányuk esetén könnyedebben előfordul az esetlen uralkodó fizikai megtámadása vagy kiszolgáltatott és bizonytalan, vagyis legitimitás-fosztott állapota is, mely a bennszülött felfogás szerint nem a Főnök helyzetének, hanem a közösség egész sorsának veszélyeztetését takarja (pl. Turóczi 2012).

Rendszerelméleti szempontból, a politikai antropológia strukturalista funkcionalista irányzatától (mely formálisan csupán államiasult és államnélküli, vezető nélküli társadalmakat különböztet meg) eltérően, melyben ugyan összehasonlító modellalkotás kezdettől (1940-es évek) jelen volt például a Melanéziában élő (újguineai) hegyvidéki emberek kutatása vagy a történeti beállítottságú politikai gazdaságtan ellenében az amerikai indiánok politikai szerveződéseinek helytörténeti

[18] Birket-Smith 1969; Bodrogi 1997; Evans-Pritchard 1940; Fortes 1945, 1949.
[19] A részleteket lásd Sebestyén Éva 1990:102-106.

vizsgálata, épp az afrikai politikai antropológia tereptapasztalatai hoztak részletesebb információt a falutanácsok, generációs osztályok, titkos társaságok és hasonlók vizsgálatában. A rendszerelemző etnográfiai megközelítés főként az európai civilizációs hagyományokra épülő intézmény-fogalmat alkalmazta, s főként olyan politikai intézményekkel, hivatalokkal, jogokkal, kötelességekkel és törvényekkel foglalkozott, amelyekből mind a rendszerparadigmák helyi változatai, mind az egyéni döntések révén érvényesülő hatalom tudatos vagy tudat alatti késztetései kevés figyelmet kaptak, így nem formálódott világos kép az egyéni kezdeményezésekről, stratégiákról, interperszonális folyamatokról, hatalmi harcok vagy politikai változások részvételi oldaláról, a hatalomgyakorlás felelősségének és hatékonyságának kérdéseiről, stb. Edmund Leach például a felső-burmai kacsinok körében készült kutatásában (1954) belülnézeti kép alapján próbálta megismerni a rendszerjellemzőket, így a politikai alternatívákat mint átalakulási folyamatok esélyét az egyéni *és* csoportos döntések birkózásának kitett jelenséget értelmezte, egész megközelítésében a „szokványos" politikai teret kitágítva a vallási és titkos társasági szinteken zajló folyamatokra. Ezzel példát is teremtett mindazon elemzések számára, melyek a „primitív jog" intézményét az európai típusú formalizált joggyakorlással egyenértékű, de épp a „precedens-jelleg" alapján szinte csupa eltérésből származtatott legitimizációs folyamatra irányított figyelemmel egészítették ki. Olyan ritualizációs eljárásokra pedig szükségképpen fordult a figyelem, amelyek például a hegemónia fogalmát és a „kiegészítő oppozíció" gyakorlatát (bináris kódnak megfeleltetett, azaz hatalom és ellenzék szükségképpeni egyensúlyos viszonyára ráébredő) logika mentén próbálták bemutatni, mint a mindenkori *rend* feltételét, mely értelmezéssel mintegy meghaladták a társadalmi renddel összefüggő durkheimánus és Radcliffe-Brown-tól származtatott problematizálást, mivelhogy voltaképpen a *hatalom megszerzéséért folytatott küzdelmet épp a rendért folyó törekvésekkel* igyekeztek belülről tagoltabbnak láttatni.[20] Hasonló, felismerés és analógiák értelmében korszakos példa Sárkány Mihály egy empirikus tapasztalata/esettanulmánya, melyben egy „megesett lány" afrikai történetére fókuszálva a társadalmi kitaszítottság és az erkölcsi rend helyi példáját ismerteti kikuju közösségben, ahol a formáljogi szankciók kegyetlen elbánásban részesítették volna a szenvedő alanyt, a rend víziójában gyökerező méltányossági elbírálás azonban öreg helyi vezető toleranciájával egészült ki, egyformán épületesen bizonyítva, hogy a fennálló rend éppen a megértő jogalkalmazással és a vezetői szubjektum megengedő respektusával válik garantáltan értékállóvá.[21] Ide, a tradicionális „öreg-szerepek" körébe tartozik ugyancsak a jogi elvű szuverenitás olyan gyakorlata is, mely például a Togo és Ghána területén élő ashantik uralkodóit vette körül az 1700-as évek elejétől, ahol az állam egységét (voltaképpen a trópusi erdő-övezet kínálta térségben intenzív növénytermesztésbe kezdő matrilineáris rokoncsoportok összefogását és Elefántcsontpart mintegy háromszáz kilométeres szakaszán független politikai egységgé váló akan csoporthatalmi berendezkedést) a brit gyarmatosítástól is elkülönült államforma testesíti meg, hatalmi szimbolikájában az ashanti uralkodóik híres arany zsámolyának (Aranyszék) oltárszerű használatával, mely szakrális tárgy az ashantik legrégibb ősétől származik, ezért különös védelemben részeltetik, ráülni tilos, érinteni is büntetendő, hiszen olyan eredendő kapcsolatot szimbolizál, amely az ashanti nép kialakulásához fűződő kapcsolatot reprezentálja, természetfölötti vallási képzetek

[20] Erről mint jelenségről tesz említést Kiss Balázs is Somlaira, Mannheimre és a generációs kihívások, identitás-konstrukciók és rendpártiság összefüggéseire utalva *Az öregedés politológiája*, tématerv 10, 11., 15. oldalain jelzett témakörökkel.
[21] Sárkány 2006:330-338.

ceremoniális hagyományai révén is.[22] A társadalomszerkezet és a kormányzás hierarchikus, az Ashanti Konföderációs Tanács élén a király áll, udvartartása a legfőbb főnökökből tevődik ki, akik rendszerint a tartományi (megyei) vezetők, csoportjuk alkotja a Tartományi Öregek Tanácsát, alárendeltségükbe tartozó alfőnökökkel. Az alfőnökök jobbára a falufőnökök, akiknek saját ügyintézői körében találjuk a házfőnököket.[23] A főnökségi rendszer a rangjelképek, trónok, szimbólum-használat, udvartartás és ceremoniális körülményeskedés európai szemmel kétségtelenül feudális vagy pre-modern állapotokat tükröz, de a lokális értékrendben ezek szimbolikus politikai rendje erőteljesen hatékonyabb, mint egy modern parlamentáris demokrácia köztársasági elnöki vagy pártelnöki rangképessége, ezenfelül a reprezentáció eszköztárát korántsem múlja felül, ha például a korunkbeli nyugati típusú plurális demokráciák média-megjelenítési mutatóiból is tájékozódunk, vagy a hatalom-interpretációk antik, középkori, reneszánsz vagy épp posztmodern vizualizálására is rápillantunk.

A tradicionális hatalmi berendezkedések aprólékosabb és kiterjedt ismertetését tanulmányom e pontján (kollegiális tisztelettel és a megértés reményében) megszakítom. Amit a tradicionális hatalomérvényesítés gyakorlatából a főtéma kontextusában itt kiemelni próbálok, az hármas természetű:

a) Egyfelől annak illusztrálására próbáltam vállalkozni, hogy bemutassam: az európai fejjel „primitívnek" nevezett társadalmak a maguk belső hatalmi-politikai terében kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a kor(csoport)ban megtestesülő tudás, tapasztalat és felkentség (megbízatás, elhivatottság, bölcsesség, vállalásosság) tüneményének, melyet épp oly strukturált keretek közt és hasonlóképpen konvencionálisan érvényesítenek, mint az mondjuk az angol vagy a holland királynő esetében megvalósul, és a (helyszűke okán talán gyakrabban csupán afrikai példákkal illusztrált) *tradicionális társadalmakat* jellemző ama kapcsolathálózati rendben épp oly fundamentális jelentőségű a társadalomvezető „főnök" hatalma Afrikában, mint a Fülöp-szigeteki, tibeti, baszk, katalán, észak-ír szuverenitás és államiság gyakorlatában – hogy az alább soron következő amerikai példatárat itt ne is hozzam előrébb. A korosztályiság és maga *a kor mint rangot szavatoló tartalom* ezekben a politikai rendszerekben nemcsak főszereplő, hanem a társadalmi kapcsolatháló „szövésének", működtetésének legalább annyira legitim bázisa, mint a prezidenciális rendszerek működése vagy a parlamentek és parlamenti bizottságok funkciója. /Erre még alább visszatérek a politikai antropológia legutóbbi korszakának egyik főművére, a *Törzsek a dombon* kötet empíriájára építve/.

b) Másfelől az életkor mint *kollektív kapcsolatrendet szabályozó* egyik legfőbb érték jelentősége nyomon követhető a *kollektív cselekvés mint társadalmi egyedek mozdulása* valamely cél elérése érdekében, melynek koordináló háttere, „logisztikai" alapja a *tapasztalati tudás*... Az együttes megnyilvánulás(ok) nem csupán a kölcsönösen megerősítő (politikai, uralmi) célok, értékrend és eredményesség szempontjából fontosak, hanem mert nem az egyénekre, inkább a csoportokra és azok közös tudására, mentális örökségére épülnek; így például olyan nem direkten politikai tevékenységek, mint a termelés, a migráció, a rokonsági vagy társasági kapcsolathálók konstruálása, s olyanok is, mint a társadalmi tiltakozás vagy a háború, kétségtelenül

[22] Nanda – Warms 2002:279-281; Henige – McCaskie eds. 1990; McCaskie 1995, 2000; Wilks 1993; Fortes – Evans-Pritchard eds. 1940; Fortes 1950; Rattray 1923, 1969; Bleeker 1966; Lystad 1968; Laude 1972; Bodrogi 1981; Murdock, forrás:
http://www.mnsu.edu/emuseum/cultural/oldworld/africa/ashanti_culture.html;
http://www.ashanti.cam.au; http://www.encyclopedia.com/articles/00799.html

[23] Részletek in A.Gergely et al 2010 *Antropológiai, etnológiai, kultúratudományi kislexikon,* ashanti *szócikk*. Elektronikus forrás: http://mek.oszk.hu/10200/10291

kialakítják azt a küzdőteret, ahol a változások és kihívások a szervezetekkel, komplexebb entitásokkal interakcióba lépnek, s hasonlóképpen ilyenek tapasztalati- és értéknormái a fiatalok részvételére épülő társadalmi mozgalmaknak, *generációs* konfliktusoknak. Ez részint a spontán tevékenységekre is kihat (pl. napjaink nagyvárosi politikai miliőjében a tüntetéseken résztvevők korosztályi megoszlása olykor harmóniában lenni látszik a *korosztályi politikai tudástapasztalattal* – erre ugyancsak Kiss Balázs is utal alapozó kutatási tématervében, de a hatvanas évek diákmozgalmainak és a civil önszerveződés alapvető szakirodalmának hozadéka sem csekély e téren), midőn politikai önbesorolás és orientációváltozás során a tömegember egyedileg is másképpen nyilvánul meg, identitás-konstrukciójában magát a tömeget identifikálja kollektív entitásként és az „igazság" vagy „jogszerűség" hordozójaként, amivel szükségképpen késztetően hat a szembenállókra, „pártos" hovátartozás nélkül is befolyást gyakorol a potenciális résztvevőkre, partnerségesélyekre, korcsoport-preferenciákra is. A közös célok érdekében alkalmi-időleges egységbe szerveződés persze nemcsak a térben széttagolt társas csoportokra (hordákra, törzsekre, törzsfőségekre) lehet jellemző, hanem a fennálló uralmi renddel, a politikai nyomásgyakorlás intézményi aktoraival és hatalmi szereplőivel szembeforduló csoportviselkedés velejárója is a modern társadalomszerkezet szcénái között is. A korosztályi alapú identitáskeresés jóllehet az egyéni életút alakulásával és az individualizáció folyamatában részesedés életényeivel is összefügg, de a programcélok és politikai lehetőségszerkezetek, vagy konfliktus-potenciálok és diszkurzív lehetőségszerkezetek (lásd részletesebben Kiss Balázs alapozó tanulmányának 14. oldalán) konvencionális formában is értéktartalmak bázisává teszik a korosztályi tartalmú önreprezentációt vagy demonstrációt.[24]

c) Amikor írásomban a politikai antropológia sajátságos tematikáinak, a törzsi vagy állam-alatti szintű politizálásnak konvencióiról beszélek, nem másról szólok, mint a korcsoport- vagy korosztályi alapú tradicionális társadalomszervezet kortárs, *jelenkori* létezéséről, de egyúttal arról is, hogy a politikai érdekképviselet parlamentáris funkcióiról alkotott képzetek sokkal több területen találnak analógiájukra a „primitív világokban", mint azt sejtenénk. Amikor például egyes társadalomtudományok a frissen önállósult harmadik világbeli nemzetekben terepmunkákba kezdtek, a politikai antropológia terepkutatói jórészt visszautasították a gyarmati területeken „szükségesnek" tartott intervenciós tradíciót, vagyis azt a vezető elvet, hogy az alkotmányos rekonstrukciót és a „modernizálás" feladatát az antropológusoknak is szolgálnia kellene, illetve hogy a diszciplína szerepe a tradicionális és lokális életvilágok megszállásának elősegítésére korlátozódik. Ehelyett az ötvenes-hatvanas évtizedfordulón tanulmányozni kezdték a közbeeső, kiegészítő és párhuzamos politikai struktúrákat és azok a formális hatalomhoz fűződő viszonyait (erre épül pl. Balandier közép-afrikai kutatása és alapozó főműve az ötvenes évek végéről). Az új, gyarmatosításból fölszabaduló nemzetek politikai stratégiája, valamint elitjeik politikáját „segítő" külső beavatkozások sora került itt szembe a közösségi mozgalmak, domináns csoportok, önfelszabadító néptörekvések elemzésével, s következőleg a gyarmati világban zajló átmenetek legitimációs alapjainak újragondolása is sorra került, új állami vezetőségek és társadalmi vetélkedések piacra kerülése vagy érvényesülésük praktikája emelkedett kurrens témakörré. Miközben a legkülönbözőbb

[24] További és részletesebb forrásutalás: Amit – Rapport 2002; Eisenstadt – Schluchter – Wittrock eds. 2001; Domenach et al. szerk. 1990; Le Bon 1913 (1993), 1920, 1926; Ortega y Gasset 1930 (1995); Pataki 1982, 1988; Taylor 1984; Vajda Zs. 1996; Kardiner – Linton 1939; Krockow 1990, *2*:63-74; Sumner 1911 (1978:456, 474-481); Sillitoe – Bicker – Pottier 2002; Wipper 1977; Olson 1963 (1996); Clastres 1994; Touraine 1965; Hofer 2009; Eriksen 2006; Hofstede – Hofstede 2008; Karádi szerk. 2003.

társadalmi terepeken a különféle intézmények gyors változásainak lehettek szemtanúi a kutatók, politikai antropológiai vizsgálódásaikat egyre inkább az értékrendi ellentmondások, „modernizációs paradigmák", a verseny és konfliktus fogalmai köré építették fel. Ehhez a korszakos *akcióelmélet*ek szolgáltattak új paradigmát (később működés- vagy alkalmazáselméletnek is nevezték ezeket), így tehát a (korabeli szóhasználattal) „politikai etnográfusok" a politikai színtereken egyre inkább egyéni szereplőket, szcénákat, stratégiákat és eseti döntéshozatalokat tanulmányoztak, újfajta tereket és folyamatokat vettek nagyító alá (Tuden, Barth, Boissevain), határterületek és átmenetek (Turner), politikai rendszer mint kultúra (Geertz), szimbolikus tőkefolyamatok (Sahlins, Bourdieu) kerültek a napirendre az elemzések szótárában, s az értelmező antropológiát vegyítették a politikai gazdaságtannal is, részletgazdag társadalomtörténettel vagy fázisok/mozgások/küszöbök szinte fizikalista megjelenítéseivel is. Ez a fajta politikai antropológia már úgy definiálja a politikát, mint „azon folyamatok összességét, melyek egyfelől nyilvános célok meghatározásában és megvalósításában játszanak szerepet, másfelől pedig az e célokban érdekelt csoport tagjainak differenciált teljesítményeire és erőfelhasználására irányulnak" (Swartz – Turner – Tuden 1966:7). De a „nemzeti politikai" napirendeket, határformálásokat, átmeneti időszakok vagy ciklusok elemzéseit egy új analitikus tér megnyitása jellemezte a leghatározottabban, ez pedig a *szimbolikus cselekvésekre* fókuszált elsősorban, ugyanakkor egyre erősödő hangsúlyt kapott a legitimációs vitában végül győzedelmeskedő kulcsfogalom is, melyet legtriviálisabban a *felhatalmazottság* tényezőjében nevezhetnénk meg. A kortárs gondolkodást (1970–80-as évek) amúgy is áthatotta Hannah Arendt alapműve (*Between Past and Future*, 1977), melyben a tekintély és a hagyománykövetés példatárát nyújtja a politikai filozófia szempontjából, a feledés és politikai emlékezet kontextusában tárgyalja a történelmi időhöz kötött és törésvonalakban mutatkozó hagyomány-viszonyt, s így az erőszak természetét és a gyakorlásához szükséges eszközök birtoklásának módját mint kormányzási forma függvényét taglalja (Arendt 1995:173-180). Arendt revelatív analízise rámutat arra, hogy az uralomviselők, s nem utolsósorban a politikai cselekvők között felhatalmazottsággal bíró személyek kivételes kötele(zett)ssége, hogy ugyanis mint auctor-ok nem csupán az elnyert tekintély és gyarapítási kötelezettség feladatát veszik magukra (autoritas, augere = gyarapítani, gazdagítani), hanem épp az alapító atyák által rájuk testált társadalmi jószággal kötelesek az örökség felkent őreiként viselkedni, tekintélyüket a hatalommal ellentétben nem azzal érdemlik ki, hogy valami mindenáron újat kreálnak, „hanem a már megalapított közösségek megőrzésében" (Seneca) mutatnak érdekeltséget, következőleg a múltban gyökerező tekintély az alapja mindannak, ami az uralomra jutók rangjának bázisát adja (Plinius: „auctores imperii Romani conditoresque") – rövidebben: az előzmények, így az ősök tettei és a fennmaradt szokások őrzése, gazdagítása a követendő tekintélyminta és morális politikai mérce alapja (idézi Arendt 128-132). Tehát az a politikai kontextus, melyet a szimbolikus cselekvés antropológiai elemzésében ez a korszak hozott, egy „poszt-foucaulti mikropolitikai paradigma" felszínre törését eredményezte, aprólékosabban behatárolva az erő, a történelem, a kultúra és a korosztályiság vitatémáit.[25]

[25] Cohen 1969/4:215-235 (magyarul *Kultúra és Közösség*, 2002/3:5-48); Comaroff – Comaroff szerk. 1993; Dirks – Eley – Ortner szerk. 1993; Ferguson 1990; Fortes – Evans-Pritchard szerk. 1940; Vincent 1990; Rivière 2000; Borneman 1998; Clastres 1974; Bailey 1963; Geertz ed. 1963; Gluckman 1965; Balandier 1980; Rivière 1988; Turner 1969 (2002); Harrison 1995/*1*/2:255-272, (magyarul 2000:193-211); Sebők szerk. 2000.

Időiség és hatalom

A tradicionális hatalom szerveződési mechanizmusai között a kor, a korcsoportok, a korosztályiságban alapot nyert *értéktartalmak reprezentálódása* részint evidens adottság a hagyománytartó társadalmak egyedei számára, részint elemzésre érdemes tematika a kutatók számára. Ha pusztán mesékre, mítoszokra, irodalmi művekre hagyatkozunk, melyben az öreg szerepe, rangja, jelentősége kultúrtörténetileg is folytonosan alátámasztott, vagy akár olyan közismert demográfiai, népegészségügyi, népességstatisztikai adatokra tekintünk, melyek szerint a népesség átlagéletkora Európában a 80 év fölötti, Afrikában a 40 év alatti mutatókkal jelezhető, továbbá mondjuk a csecsemőhalandóság 5-10 ezrelékes amerikai, 100-180-as afrikai arányait számláljuk, vagy azt, hogy a természetes szaporodás Közép-Afrikában átlag 50%, Japánban 22% és Észtországban 17,6%, az átlagéletkor pedig Nigerben 15,2 – Japánban 44,5%, akkor megkockáztatható a kijelentés, hogy a „primitív" világokban már csupán a puszta *túlélés* is dicsőségére válik a középkorú embernek, a korosodás pedig az idő szavatosságával arányban határozza meg a szükségszerűen kialakuló *korosztályi presztízst*. Az idő, az időiség és maga az időfogalom térbeli eltérései adnak tehát elsődleges magyarázatot arra is, hogy lényegében egy meritokratikus elv veszi körül az életkorról való gondolkodást a sok más kérdéskörben rendkívüli eltéréseket mutató társadalmak történetében. Ahol az *életkor* (idővel vagy a kollektív cselekvés normatív szabályainak megfeleltetetten) egyben *státuszt* is szimbolizál, ahol a társadalmi besoroltság *rangot* is biztosít időarányosan, ahol ez a státusz hagyománykötötte *szerepmintázatokkal* megformált, s alapjának a *tapasztalati tudást* tekintik, ott a mindezekből következő *kiváltságos helyzet* szinte fiziológiailag/biológiailag is magában rejti a hatalomra való *jogosultságot*, a hatalomhoz hozzáférést biztosító lehetőségét – látható vagy rejtett módokon. Nemigen titkolhatjuk, hogy mintegy ekképpen „kívülről nézvést" leírva egy törzsi világot, majdnem önmagától kínálkozik az analógiás kérdés, hogy egy afrikai titkos társasághoz vagy ausztráliai-óceániai öregek tanácsához hasonlítható-e egy politikai vagy akár akadémiai karrierlétra jelenléte, s ha nem, akkor miért mégis…?

A korcsoport, korosztály, s maga a munkamegosztással párhuzamos, vagy azt kiegészítő életkori hovátartozás nemcsak identifikációs felület a legtöbb antropológusok által tanulmányozott kultúrában, hanem a tagság puszta ténye is magában hordozza az odakerülés, az odatartozás jogosultságát, a *befogadottságot és legitim státuszt*, ellenpólusán pedig azt is, hogy a kollektivisztikus képzetektől teljességgel függetlenül, adott „politikai feltételek" megléte vagy hiánya esetén sem lehet onnan kizárni senkit, de jelenléte a beavatottság, az evidens odatartozás mellett a *kizárás kockázatával* mindig is terhelt volt, amennyiben extrém mód sajátos kontextusban találta magát: kortól függetlenül is, de azzal együtt még fokozottabb a környezeti kitettség, ugyanis az idős korral járó rugalmatlanság nem minősül elfogadottnak, ha a lokális értékrendben érvényesülő klasszifikációs struktúra esetleg sérülne (pl. munkaképtelenné vagy súlyosan beteggé, önellátásra képtelenné válik, szerepkészlete torzul, elhasználódik, rangja vitathatóvá lesz, hozzátartozóinak ellátásában akadályoztatott marad, stb.). Olyan kultúrákban, melyekben a *múlt* fundamentális alapot és folytonos viszonyítási bázist jelent, a fiatal kor inkább csak kontraszt marad, de sosem felülmúló, prioritást szimbolizáló jelentőségű, mint a sikerképességet előszeretettel fölmutatni vágyó és fogyasztóiságra berendezkedett társadalmakban…

A kérdés tehát, hogy a fiatalság=eredményesség=hasznosság=győzedelmesség elegendő-e ahhoz, hogy erre a praktikus perfekcionalizmusra valóban (köz)politikai attrakció és harmonikus társadalmi közérzet legyen alapozható, a „közjó" birtoklásába bevont kevesek mögül pedig hová tűnik a hátterükül szolgáló közszolgálat,

felhatalmazottság és vállalásosság, melynek oly stabil szerepe volt és maradt a tradicionális társadalmi értékorientációk térségeiben? Kérdés továbbá erre épülve az is: lehet-e még meritokratikus, a közszereplők perszonális kiválóságára elvben építő szereptudatot érvényes mércének tekinteni mindenütt, ahol a pragmatikus és sikeresélyes magatartásnormák adják az érvényesülés társadalmi közegét? Még súlyosabb kihívás, hogy a politikai szocializáció gépezete és a politikuspályák vonzása elvben még lehetőséget kínál-e a hatékony igyekezettel politikai szcénába kerülő szereplők teljesítményének mérlegelésére, vagy pedig ettől kezdve már éppen ők lesznek majd azok, akik a teljesítmény-mérés eszköztárát, a normákat és értékeket jogosítványokkal ékesen megszabhatják, átírhatják (pl. „mindenki annyit ér, amennyije van…", stb.)? Mindeme kérdések persze látszólag elfedik a tradicionális társadalmak öregség-fogalmainak és időképzeteinek másságát az *öregedés mint szociopetális konfliktushelyzet* vagy választó-orientált napirend fontosságához képest … – de amit ehhez az antropológia tudáshorizontjáról (avagy: az öregségfogalmak felől, mintegy „belülről" átgondolva) megfontolásra javasolnék, nem egyéb, mint *az időhöz való viszony*, s ennek újragondolása, átértékelése, alkalmazási perspektíváinak komolyanvétele.

Bevezetésként aligha szólhatnék ékesebben, mint a kulturális antropológia egyik legtekintélyesebb egykori kutatója, E.E.Evans-Prichard, aki a *nuer*ekről az egalitáriánus angol nosztalgia felidézőjeként így ír (hivatkozza Clifford 1999:167-168): „társadalmukban nincs úr és nincs szolga, csak egyenlő személyek, akik Isten legnemesebb teremtményeinek tartják magukat". S hogy e „történelem nélkülinek" nem igazán nevezhető társadalom miként éli át az időt, lássuk Evans-Prichard interpretációját: „Bár az időről és az idő elemi egységeiről beszéltem, a nuereknek nincs a mi nyelvünk 'idő' szavával egyenértékű kifejezése, és éppen ezért nem tudnak úgy beszélni az időről, ahogy mi, mintha az valami tényleges dolog lenne, ami múlik, ami elvesztegethető, ami megtakarítható és így tovább. Nem hiszem, hogy bármikor is tapasztalták volna azt az érzést, hogy az idő múlásával kell viaskodniuk, vagy hogy egy elvont időhöz kellene igazítaniuk cselekedeteiket, mert ők olyan konkrét tevékenységek segítségével igazodnak el az életben, amelyek maguk is általában könnyed, pihentető jellegűek. Az események logikus rendben követik egymást, de nem szabályozza azokat egy absztrakt rendszer, nem létezik olyan autonóm archimédeszi pont, amelyhez precízen kellene igazítani a tevékenységeket. A nuerek szerencsések".

Az Evans-Prichard antropológiai alapműve /*The Nuer*/ óta eltelt hetven évben és a kortárs társadalomtudományi gondolkodásban már talán egyre inkább az a jellemző, hogy nem mesterkedik külön az egybe is tartozó, összeolvasható jelenségeket. Így például az európai típusú epizodikus vagy időtlen elbeszélések saját időmértéküket megnevezhették a *társadalmi tempó* fogalmában, s ebbe ötvözhették a korszellem-jelenségeket, „az idők szava" élményét, a haladás-elv fogalmát, a maradiság vagy haladáspártiság időképzeteit, a futurisztikus leleményeket stb., de ezek puszta percipiálása is képtelenség a bennszülött társadalmak többségében. Utóbbiakban az öregség rangja, az életkor társadalmi felelősségben és kollektív igazgatásban megtestesülő feladattudata nem a lineáris és céloksági relációban elgondolt időiséget reprezentálja, hanem azt, hogy „a dolgok" a hétköznapi ritmusokban mutatkoznak meg, egyének távolságában és kapcsolatrendjében szervesülnek, stabilitásban öltenek testet, végtelen horizontú sodrásban élhetők át, egyszóval *a lét ritmusát* adják. A „prehistorikus" létformában (és általánosabb értelemben a szélesebb körű folklórban is) olyan ősi elemek fennmaradása vagy pusztulása, újjáéledése vagy konzerválása az idő szerepe, melyek akár új változatban is, de a régit tükrözik, hordozzák, a *survival-funkciókat* értékesítik… A mindennapi létet átható időkeretek (napi munkaritmus, heti munkarend, éves ciklusok, vallási ünnepek,

termény-feldolgozási időszakok, állatszaporulat évszakai, vásárok, egyéni életciklusok, nemi és korosztályi munkamegosztás szakaszai, születés-halál átmeneti rítusai, stb.) gyakorlatiassága az eltérő időmozzanatok személyes és közösségi megkülönböztetésén alapulnak, a szezonális és biológiai idők nemegyszer a szóbeliségen, a Nagy és Kis hagyományok közti különbségen múlnak, történelemmé válni csak a közösség „jóváhagyásával" tudnak (jól tükrözik ezt a mesék és más narratív közlésformák). Mindezen jelenségek az átélő szempontjából és a kor dimenziójában a ritmustól és ennek érzékelésétől függenek. A nem határolható és célszerűsíthető *ritmus* (görög „rheo" szótőből) ugyanakkor irányjellegű áramlást-özönlést körvonalaz, eredetileg a görög életritmus szabályozásában főszerepet játszó „jó és rossz", pompás és egyhangú napok közti egyensúly, meggyökeresedett dinamika formájában értelmezték. A ritmus elemi tartozéka a *folyamat* mellett a *megszakadás* (a statikus állapot), s e kettő „ellentmondásossága" adja a belső, stílusként átélhető morális értéket, a formák erkölcsi tartalmát, a szerves társadalmi közösség lakójának etikai karakterét, kinek egyéni élniakarása megengedi az öntevékenységet, de csak addig a határig, amíg *a többiekével harmóniában* marad. Ugyanezt a morális-mentális határt tartják érvényesnek a társadalomkutatók a törzsi, nagycsaládi, kisközösségi szintű társadalmi egységekre tekintve is: az egyén korlátozott társadalmi mozgása és kötődése a többiek mozgásához adja a „miénk" és „övék" közötti megkülönböztetést, a fizikai erő és hatalom kifejeződését, a társadalmi „erőgazdaság" működtetését, valamint a társadalmi rend és gazdaság egészének harmonikus mozgását. A *társadalmi tempó* így értelmezve (bővebben Maffesoli 1992:179-202) az egyének testének, s magának a társadalmi testnek (egyfajta „mezo-kozmosznak", az egyéni mikrokozmoszok és világnagy makrokozmoszok közötti közvetítőnek) is biztosítja távolságát a többiekétől, szervezi életmódját és életritmusát. E létfeltétel változása a *társadalmi téridőt* változtatja meg – vagy legalábbis ennek kezelési és átélési módjait –, hiszen például a természeti idő és egyéni időbeosztás aránya, az életritmus és „kozmosz" egymásra épülő teljessége, a munkatevékenység és pihenés egyensúlya, a közlekedéstől az étkezésig, a társas kapcsolatoktól az ünnepi alkalmakig mindenütt megkülönböztetődik a természeti és a társadalmi időhasználat és időképzet is. Egy afrikai faluban vagy kisvárosban nem kilométerekben gondolkodnak, hanem napokban, a messzi cél megközelítéséhez egyenletes tempójú haladás során szükséges időszakban. A természet és a környezet közötti „átkelés", a *múló idő fogalma* az antropológusok leírásaiban jelenik meg inkább, s nem a helyi lakosokéban – ők ugyanis jobbára a mitikus múltba vesző időt és a jelent különböztetik meg, s nincs szükségük a lineáris időmérték „jövő-faktorára". A „primitív idő" tehát állandóság/megszakítottság formájában tartalmazza a lét élményét, saját előtörténetét és annak meghosszabbodását a jelenig, egyúttal pedig a cselekvések minduntalan közreható, alkalmilag lezáró, elkülönítő értéktérben megnevező sajátosságát is: ami megtörténik, az elvileg nem megsemmisített múltat/múló időt jelent, hanem az elválasztás révén pusztán megkülönböztetést, megnevezést, s az európai pillantással „objektivizált" egész a háttérben marad, viszont a kontinuitás törvényszerűségével és a természeti lét folytonos ismétlődése során így nem támad hiányérzet.

Az Európán kívüli világ felfedezése, értékeinek megnevezése és másságának megértése régtől fennáll, messzi múltból fakad. Az antropológia érdeklődése az Európán kívüli világ iránt – sokféle konkrét magyarázat, indulat és szakszerű kritika szerint – az antropológusok és a politika szorosra fonódott kapcsolatából fakadt; következésképp nem lehet ez másként az időfelfogásban sem, amely a „másság" megértésének egyik legelemibb témaköre. A kutatókat (mint a hajdani utazókat és kereskedőket, hajósokat és katonákat) a jelen idő felől a múltba tett látogatásként, „időutazásként" foglalkoztatja nemegyszer a természeti népek másságának újraföl-

ismerése, a fejlődéstörténetnek és az idő domesztikálásának „átírása", kibővítése egy térbeli tapasztalattal. Az időfejlődés így kiegészül a civilizációs, haladás-tárgyú, modernizáció-centrikus, iparosodást mérlegelő értékrenddel, egyúttal korlátokat is kap. A „primitív", „vad" társadalmak és korok elkülönítése az evolucionista felfogások nyomán még mindig megmarad a totális kultúrák komplexebb képe helyén, továbbá a primitívség, elmaradottság és alulfejlettség morális tónusú megítélése, illetve a fejlesztés-elvű kolonizációs beavatkozások szükségszerűsége pártján. A (javarészt német eredetű) „kultúrtörténet"-felfogás lényegében nemcsak kiiktatja az időt, hanem úgy relativizálja, hogy kulturális okokat állít mögé, változatlannak minősíti a primitívséget, „javíthatatlannak" tekinti a primitív embert, időnkívüliként vagy „prehistorikusként" kategorizálja, s ezzel a történelmen kívülre helyezi az Európán kívüli néptömegek java részét. Az antropológusok mintegy évszázadnyi munkájára volt szükség ahhoz, hogy legalább a kulturális átvételek, kölcsönhatások, diffúziók lehetőségét, a romantikus historicizmussal szembeállítható értékszemlélet puszta esélyét sikerüljön elfogadtatni. A szélesebb tudományos közvélemény számára (hát még a hétköznapi ész számára) még máig sem evidens, hogy nem lehetséges kiemelt idő, nem elkülöníthetők időben a térbeliségükben együtt létező kultúrák, s hogy a praktikus tudás a politikai konnotációkba átkötve nem klasszifikációs modelleket kínál, hanem prekoncepciózus ítéleteket és a társadalmi időfolyamatok órájának agresszív visszaforgatását eredményezheti csupán (minderről bővebben Fabian 1983:3-19).

Az Európán kívüli társadalmak kutatásában természetesen az archaikus civilizációk (azték-maja, egyiptomi, mezopotámiai, indiai, kínai) időképe is nyomatékos szerepet kapott. A Nap-kultuszok, Hold-naptárak, öntözéses műveléshez vagy folyóvölgyi civilizációkhoz kapcsolódó időfelfogások talán ismertebbek, de például az, hogy miként határozza meg a hely és az idő viszonyát maga a (bárhol lévő) település színtere, milyen szezonális élelmiszertermelés folyik, milyen vallás vagy leszármazási rendszer befolyásolja a társadalmi szerepeket, vagy miként különíthető el a jelen és a jövő a primitív felfogásokban, már kevéssé ismert. Holott számos primitív társadalomban az ismétlődés és ciklusosság magának a társadalmi létezésnek alapja, „rendje", az idő képzete a nyelvi elemekben is reprezentációt nyer (pl. jövő és nem-jövő idejű igeidők használatában, mint a *hopi* indiánoknál, akik térbeli metaforákat használnak időkifejezésre; vagy a *mapucse* indiánok fény-metaforákat és hangkeltő eszközöket alkalmaznak az idő megnevezésére, időszakok fölidézésére; a *naucsék* két idődimenzióban beszélnek: egy négy generációra visszamenőleg kiterjedő történeti időfogalmat használnak, jelen időben beszélve róla, s ettől különböző időtávolságban lévő jelenségeket már mitikus múltidőben fejezik ki). Megannyi törzsi társadalomban elkülönül a nappali és éjszakai kultúra (tehát a fény-függő időképzet is), az időjárás minősége és a (térképzetként, megtett útként, kiterjedésként felfogott) idő fogalma, a szubjektív idő és a sajátos időmélységek érzékelése (növényi idő, rokonsági-leszármazási időkategóriák, szoláris és lunáris ciklusok, éhség és táplálkozás, rítusok és tilalmak időszakai), továbbá a környezethez való alkalmazkodás időisége is hangsúlyt kap (keresés, berendezkedés, átalakítás, termelés, felhasználás, költözködés, természeti rítusok szakaszai) – s mindezek a ciklikus létezésnek, a mítoszokban hasonlóképp történtek újraátélésének analógiájával jeleníthetők meg, ekként pedig az emberi és társadalmi élet folyamatosságát garantálják. „A mítosz szimbolikus újraélése a rítusban az idő megújulását jelenti. Ezért is van hangsúlyos szerepe a mitikus időnek, amikor megteremtődik a kultúra" – írja Boglár Lajos egy antropológiai idő-kurzushoz készült jegyzeteiben (1998:3).

A Kis világ és a Nagy, az időiség belátása a „Kis és Nagy Történetek" rendszerébe illeszkedik. A kis történet akár személyes út is lehet, a nagy azonban mindig közösségi. A közösségiség és a fejlődés viszonya azonban nemcsak a kutatói „mércék-

től" függ, hanem a fejlődésgondolat igényétől és érvényességének elfogadásától is. A fejlődésfogalom fejlődése persze magának az időiség-képzetnek is függvénye: az újkor hajnalától az Idő és a Fejlődés közeli rokonságba kerültek, oksági viszonyuk máig eltart, az idő is legfőképp azért létezik számunkra, mert társadalmi lények vagyunk, fogalmát tehát csakis társadalmi közvetítéssel együtt értelmezhetjük, igencsak eltérő, korántsem egynemű képletekben (bővebben erről lásd Descola 1993; Eriksen 2006).

Ha az idő – mint számos Európán kívüli kultúrában – az élet természetes állapotát öleli át, vagyis a világegyetem rekonstrukcióját kínálja, bizonnyal megkülönböztethetők fázisai is, eltérő természetű mozzanatai pedig többletjelentéssel bírnak: az egyes szociokulturális vagy etnokulturális típusokhoz eltérő időképek társíthatók (pl. vadászok, gyűjtögetők, zsákmányolók, ültetvényes kultúrák, nomadizálók, arktikus vagy szaharai, folyóvölgyi vagy magashegyi stb. létformákhoz), s amiként jelentősége van a statikus időfelfogásnak, úgy tartalma van az idők reprezentálásának is. A strukturált időfelfogásban a társadalmi munkamegosztás is jelentőséget kap: esős évszak és szárazság, aratás és feldolgozás, legeltető állattartás „időtlensége" és növényi életciklusok temporalizáltsága stb.); továbbá az időt a visszatérések (eső/szárazság/eső; ültetés/aratás; nemzés/születés; életciklusok/átmeneti rítusok; nappal/éjszaka), illetve a térhez kötött időfogalmak határozzák meg (rítus/szakrális tér; kamaszkor/beavatás; férfiak háza/házasélet tere; vándorlási időszak/letelepedés; rokonsági rend/politikai szerepek „strukturális ideje" (Evans-Prichard 1940), stb.). A szociálantropológus Edmund Leach írja: a TIME szó mondattanilag nem létezik pl. a felső-burmai kacsinoknál, csak fogalomtársítások és új szavak hordoznak hasonló jelentést: létezik ideje, mértéke, rövidsége-hosszúsága, kora, időszaka, százada, tartama, időisége, jelen-múlt-jövő-dimenziója is a dolgoknak, de *belső lényegük alapján* tagolva. E lényeg ismerete pedig kétségkívül a szakrális specialistáé, s mellette/mögötte legfőképpen az öregeké, akik maga az egzisztáló idő részeseinek tekinthetők (Leach 1983).

Mióta ritmus és állandóság van, létezik ezek hiányaként a *vissza-nem-térés*, a *mulandóság* is. A ritmus és a ritmushiány, az állandó és a mulandó, mint *természeti* jelenségek ismétlődnek, s mint *életfolyamatok* visszafordíthatatlanok. Létezik a „világ rendjét", a működés rendszerét fenntartó állandóság és ciklikusság, de a társadalmi egyed életében megélt időszakok is elemeikre tagolhatók (születés, házasság, halál, vagy csecsemőkor, gyermekkor, felnőttkor, öregkor, vagy költőiben: virágzás, érés, elhullás), s a mindennapi élet „kapaszkodóivá" válnak a napszakok, évszakok, munkaidő-szabadidő-pihenőidő tagolású napirend, a zajok és fények crescendo-ja és diminuendo-ja. Sőt hasonlóképpen viselkedik a hitvilágokban konstituálódott időiség is: a vallásos gondolkodások rendszerében az idő logikai párokra épül, egyfajta illúziót épít azzal, hogy a halál az élet éjszakája, a reinkarnáció a lét célja, stb. Az idő „haladása", visszafordíthatatlan áradása számos hitvilágban úgy van jelen (természetesen nem európai típusú logikát követve), hogy a múló idő tempóját lassítani próbálva e folyamat megtorpantását remélik, „visszafordító" törekvésük a halál valóságosságát cáfolja, „megoldásként" a születés és a halál szükségszerű egymásrakövetkezését dicsőíti, olykor kifejezetten *azonosítja a két jelenséget*, egyikből a másikat vagy másikból az egyiket vezeti le (pl. halál utáni feltámadás, apokalipszis utáni újrakezdés, reinkarnáció, túlvilági boldogulás, megtérés utáni visszakerülés a társadalmi közösségbe stb.). A „primitív" időérzetben maga a „tartam" nem határértékekből áll, hanem az egymáshoz kötődő entitások rendjéből, s ez nem puszta mennyiségi lépték (mint a szervetlen élet esetében vagy a modern időfogalmakban), hanem a megszűnéssel szembesülő egyén küzdelmének tere is, aki saját egyedeinek reprodukálása, jelentésalkotás vagy jelentések szimbolikus generálása és tartósítása során küzd az egzisztenciális végesség ellen, s e küzdés karaktere adja identitásának értékét, minőségét is. Az idő a primitív tudatban nem „duration = tartam", nem

folyamatos, hanem ellentétekből épül föl, sőt *maga* az *ellentét*: tél/nyár, nappal/éj, szárazság/árvíz, fiatal/öreg, élet/halál kettőssége adja az idő jelentését, kiteljesedési formáját is. Az idő ekként válik logikailag *tagolható folyamattá*: az időintervallumok egymásra következése, a dolgok eleje és vége (pl. a természeti környezet akusztikus megnyilvánulásai, napfelkelte, holdtölte, folyók áradása és tengerparti árapály, vadászati évciklusok, stb.), s mindig egy *nagyobb időegység részévé* válik. Az *ismétlődés tudata* ugyanakkor egy viszonylag modern konvenció, részben ellenállás a halállal szemben is, alapja a csillagászati tudás: az újkortól tudott, hogy az idő n*em egyenes* vonal, hanem *ciklikus*, nemcsak a végtelen múltból a végtelen jövőbe irányul, hanem tagolható elemekből épül össze, tagolhatósága *rituálékat* tesz lehetővé, ezúton megköthető, időtartamokba osztható, vagyis „kezelhető", „ellenőrizhető".

A történeti érvényű, korszakokra és korosztályokra épülő, vagy életszakaszokra bontott időfelfogások, s maga az idő jelensége, természete is vitatott, minéműsége definíciókkal ez idáig ki nem merített. Ha feltesszük, hogy az idő kapcsol össze minden fizikailag ténylegesen létezőt, akkor szinte egyértelműen kimondjuk azt is, hogy egységétől, változásaitól függ a létező világ(ok) egysége és minden átalakulása. Egyszerre társadalmi és természeti, struktúrakifejező és szerkezetet-rendszert teremtő is az idő, az emberi cselekvésformák talán legszilárdabb rendje, amely – definiáltan vagy sem, de – mindenképpen az egyénre jellemző világlátás mögöttes feltétele. S mint a világműködés vagy az átélhető folyamat rendje, a kontinuitás sem lehet tartam-nélküli, hisz a rendet éppen az *idő-meghatározottság* egyik formájának tekintjük, s hétköznapi vagy történeti cselekvéseink rendszerét sem az időn kívül, kimerevített vagy határok közé zárt jelenségként értelmezzük, hanem olyan *állapot*nak, amelyben az egyes elemek viszonya (és ismerete) nagy valószínűséggel ígéri a Nagy Egész további fennmaradását, azon belül pedig a struktúra elemeinek relatív állandóságát is, amely elemek egyike éppen mi vagyunk a környezetünk rendszerében. Minthogy pedig a természetes előfeltételek az emberiség életidejét is megszabják, vagyis mivel létezni csak az időben lehet, maga a cselekvésforma kap temporális jelleget, s e visszafordíthatatlan szociális időszint érzékelése a fenyegetettség aktív kiegészítéséhez, élménytartalmainak növeléséhez és önregulációs mechanizmusokhoz segíti hozzá az egyént, kinek időisége és társadalmisága etnikai és kulturális örökséghez, szocializációhoz, idői perspektívákhoz kötött.

Az időről való merengés látszólagos fölöslegessége az öregedés kapcsán azért kellett itt a fentiekben hangsúlyt kapjon, mert míg a társadalmi *terek*-ben, gazdasági vagy mozgási, politikai vagy érdek-univerzumokban való gondolkodás szinte evidensnek látszó tartalmakkal veszi körül létformáinkat, szinte feledésbe menni látszik, hogy a modernitás *idő*-struktúrái és társadalmi létformákat szabályozó dimenziói épp oly fontossá lettek, amilyenek a kor(szak)felfogások sodrában az épp lehetséges aktualitásuk kínálta értelmezésbe illeszkedhet. Ámde ezektől a korjelenségektől, s a *kor mint életút-helyzet* adottságáról gondolkodni egyre inkább feledésbe merül, midőn a globalizációs és modernizációs kölcsönhatások, trendek átszabdalják a „kibillent idő" létformáit. Eközben a *kort mint adottságot* taglaló felfogásokban épp a múltról való képek, a múltból eredeztetett fejlődés-fogalmak, a múltra hivatkozó pártpolitikák vagy nemzeti-állami narratívák, állampolgári magatartások, érvényesülési képességek, felelősségek és más relációk is láthatóan átélhetővé teszik azt, hogy az időfogalommal összefüggő öregedés-narratívák, generációs mozgásirányok, posztmodern vagy posztmateriális értékvilágok pillantanak vissza egyre gyakrabban ama képzelt és idealizált törzsi szféra felé, ahol a rend és öregség, stabil státusz és társadalmilag vagy „igazgatásilag" garantált léthelyzet nem a populizmus „Mi"/„Ők" életkori kontrasztjában veszíti el értékeit, hanem szinte historikus idők óta megtarthatja *emberléptékű presztízsét*. Az antropológiai értelmű

időfelfogás ehhez annyiban járulhat hozzá, hogy jelzi: olyan fogalmak írják körül az idő jelenségét, amelyek nem okvetlenül az írott kultúra időségét körvonalazzák, mégis a *tevékenységek komplex rendszerét* szabályozzák, ezek harmóniáját is tükrözik (mint például az átmeneti rítusok, a hagyományformálás, a kulturális-etnikai vagy szimbolikus határok és határátlépések, a mítoszok, a revival-jelenségek, a diffúziók). Ezzel a „spektrumváltással" a kultúrakutatók az öregedés mint tünemény intergenerációs politikai diskurzusba emelt lényegét, fontosságát olyan *örökség* részének tekintik, melynek mind a revival-jellege (újraéleszthető *tartalmai*), mind survival (túlélésre és megmaradásra érdemes) *konvenciói* épp a közösség-átélés élménye révén nyerhetik el össztársadalmi jelentőségüket, s ekként állampolitikai feladatként súlyukat, kezelésmódjuk toleráns lehetőségeit is. Ebben nem, vagy nem csupán az a lényeges, hogy „nyugger" szavazópolgárok üldögélnek kihasználatlanul a játszóterek sakktábláinál, vagy könyökölnek függönytelen ablakaik párkányán a hasznavehetetlenség és a társadalmi megbecsüléshiány áldozataiként, esetleg puszta egészséghiányos létükkel gondot okoznak a királyi/kincstári költségvetésnek. Hanem az is, hogy saját közösségi múltja, a múlt hordozói vagy átörökítői nélkül egyetlen társadalom sem lehet sikeres-eredményes-dicsőséges, sőt egyetlen fiatal sem lehet bizakodó jövőképpel bíró, ha körülötte az öregek indirekt pusztítása válik szokásnormává…

A mindennapi politikában ugyancsak *ciklusok* és terminusok, demokratikus hagyományokra hivatkozás, „anciennitás" alapján kiérdemelt *történeti legitimitás* hordozza az időt, állandóság és változás osztja meg a társas törekvéseket, érdekcélok és dicső küzdelmek teremtenek alapot az „újrakezdéshez", minden korábbi létező eltörléséhez. A mikro- és makro-szintű politizálás, vagy a választási koalícióban gondolkodás, a népszavazások és választások, ünnepek és emléknapok, „Trianonozás" és „székelyezés", „bolsevikozás" és „elmúlt-nyolc-évezés", „Turulozás" és „Kurujtájozás" egyaránt az időhasználat politikai kötöttségét, szimbolikus jelentéstartalékait mutatják. Az időfelfogás története éppoly kacskaringós, mint az időben közlekedő ember útja a múlttól a jelenig. Viszont legkorábbi képzetektől napjainkig érvényes talán az értelmezés, mely szerint azért lehet és kell az időt a kerékmozgásnak megfelelően elgondolni, mert akár a szerencse forgandóságát, az ember létállapotainak minőségét, akár a születés–virágzás–elmúlás perspektíváját tekintjük, az életerő megnyilvánulásai és az emberi kor visszafordíthatatlan változásai egyaránt a létezés idődimenzióihoz kötöttek. Amikor az emberi lét a múlt felől a jelenen keresztül a jövő felé irányuló mozgást követi, eközben a jövőt folytonosan jelenné és múlttá redukálja, akkor egyfajta kozmológiai időoszthatatlansággal szemben az emberiség idejét mint a végső küldetés célját fogalmazza egyedinek és megismételhetetlennek.

Az „életidő", az életszakaszok, és az ezeket körülvevő társadalmi keretek (értékek, szokások, normák, családi tradíció, szimbolikus tőkék, részesedés a megbecsülésből, élet és halál aktuális értékviszonyai, egészség, gondozás, felelősség, partnerség és szervezetek vagy intézmények léte/hiánya, stb.) a lekülönbözőbb felfogásoknak kitéve változik meg időről időre. A nem túl sok szakirodalomból is izgalmasan kiemelkedik néhány, a hely szellemét az öregséggel összefüggésben tárgyaló munka (pl. Wilder 1982; Fericgla 1992; Kunt 1987; Faragó 1999; Polcz 1998; Augé 1994; Bourdieu 1990), melyek az antropológiai tematikákra vagy szimbolikus tőke-elemzésekre építve engedik belátni az öregedés természetrajzát és társas-társadalmi elfogadottságát, napirendre kerülését. Likas érvelés talán, avagy „kétfenekű" keretező elgondolás, de úgy vélem: a kutatás ama kiindulópontja, mely szerint a korosztályiság egyfajta konstrukció (is), már magában véve is szituatív és kontextus-függő. Vagyis aszerint, ki strukturálja a tárgyalt szférát, társadalmi tömeget, s mi célja a struktúraformáló elgondolással, már más és más végeredményt hoz az értelmezésben. A cél, hogy belátható/átfogható keret lehessen, eredendően

áthatott a beláttatni remélt tartalommal, tehát „öregesen" felfogott társadalom- és ifjúságkép egészen eltérő a fiatalként elgondolt „öregség"-kategóriáktól. Másképen alakul és projektálódik az ifjúság önképe és öregségképe, mint a középkorúaké vagy legöregebbeké... Erre is, de magát az interpretációt és a generációk közötti kommunikációt is meghatározza sokszor a Bourdieu által körvonalazott szimbolikus tőkefogalom, amely csak részben gazdasági tőke álcázott formája, de épp annyira fontos eleme a kabyle család presztízse és hírneve, mint a gazdasági hitelre vagy segítségnyújtásra beváltható más tőkeformák. Ahogyan mindezt Harrison elemzi (Harrison 2000:193-211), az a birtoklási versenyek egyik fajtájának felel meg, avagy a kulturális reprezentációk egyik dimenziójának, s ekként olyan politikai szimbólumnak is értelmezhető, mely funkcionálása révén csoport-stratégiai vagy politikai identitástérrel egészül ki. Eredhet tehát az öregség mint szimbolikus tőketulajdon forgalmazási vagy tartósítási stratégiája a szimbolikus javak létrehozásából, értékeléséből, elosztásából és elpusztításából analóg folyamatoktól, s ezért lehet szimbolikus konfliktusok hordozója is, tartósítója vagy változásaikat előidézője is.

Eredetileg ezt az írásomat, elemzés-kísérletemet mintegy nyolcszor ennyi szakirodalmi hókuszpókusszal vettem körül, temérdek jegyzettel fűszereztem, többféle megjelenítési struktúrát formálgattam, tele akartam rakni antropológiai esettanulmányok és monográfiák „öregség-leírásaival", regényrészletekkel... – bele is fulladtam, midőn kismonográfia mennyiségű szöveget hordtam egybe. Amit itt és most ebből csak némi rostálgatással egybeszerkesztettem, töredék maradt. A befejező fejezetet (és sok egyéb „melléktermékét") ezúton le is metszem a meglévő textusról, mert sokszorosan túlléptem már így is az olvasói/kollegiális türelem határát. Amit még el kellett volna mondjak, így a végére tapasztva rövidre zárom... – holott fontosságát kardinálisnak értékelem. *Három* „tételről" van szó: az egyik abból fakad, hogy az öregedés megszokott, „normál" társadalmi tempója nemcsak a globalizációs fősodorban, hanem ezekben a mikroszintű társadalmakban is erjesztő hatással tud járni és jár egyre inkább. A történeti szakirodalomból ismert időfelfogások, idő-értelmezések és szimbolikák szinte megsemmisülnek abban az újdonatúj áradatban, amit az időben élés új trendjei, a társadalmi időképek új mintázatai, az életvezetés és teljesítményorientált bizonyításkényszerek hoznak. Sem a „falusi" idő, sem a szakralitások ideje, sem a társadalom egyéb időfüggő dimenziói nem kedveznek a belső időnek, sem a szakrális felfogásoknak, sem az emberlét teljességét szolgáló tempóknak. Paul Virilio pedig egyenesen arra figyelmeztet: a társadalmi „tökéletesedésben" végtelenségig hajszolt időmegtakarítás, a sebesség mániája nem a karnyújtásnyira közel került dolgok megragadhatóságát eredményezi, hanem a szabadság elveszítését, az időbeliség elveszítését, a tágasság redukálását a tér nélküli időre... (Virilio 1993:42-60).

Második (hiányzó) tétel: a korosztályi státus, amely a kortárs „erőforrás-alapú" kvázi-ökologikus felfogásra épül, totálisan és önmaga ellen hatóan is dezintegrálja, tönkre vágja és hasznavehetetlen tüneményként elhajítja magától mindazt, aminek primer haszonvétele nem kecsegtet azonnali érdemdús gazdagodással. Hogy mi az, ami az öregségben még a gazdagítás esélye volna..., magam is nehezen válaszolom meg. Ha nem érték a beteg egyszervolt egészségessége, ha nem érték a felhalmozott tudás, ha nem tart igényt senki sem a tradíciókövetésre (mert bármikor bármilyen tradíció-szerűség piaci alapon azonnal újraéleszthető vagy konstruálható), sem a „volt világok" ismeretére vagy ezekről szóló mesketékre (mert wikipédiás ismeretekből másodpercek alatt letölthető egy egész makrovilágnyi „tudás"), akkor az öregedés valóban csak fölöslegesség szimbóluma, elavulás és érvénytelenedés útja. Más kérdés, hogy a lehetséges párhuzamok, analógiák, minták jelenléte használati értékkel is bírna... – de hát ezeket mint avíttas tüneményeket könnyű lesöpörni. Ugyanakkor,

amidőn a Washington kormányzati szívében fungáló Kongresszus tökéletes struktúrája és perfekt működésrendje megannyi ellentmondással terhes, melyeknek a lakott Földön más tájegységekben éppúgy megvan a mintázata (az elnöki rendszer a Big Man példájával is leírható, a szenátus maga az irokézek szövetségére mintázódik, a képviselőház egy törzsi tanács logikájával működik, a szenátorok győztes erdei harcosként működnek, a női politikusok beillesztése ugyanolyan eljárás, mint az egykori amazon-vadászat, a kongresszusi jegyzőkönyvek talizmán-funkcióval bírnak és fétiserővel hatnak, a bizottsági meghallgatások a falufőnökök tanácsainak, a férfiak házának belterjes klímáját őrzik, stb.). Jack McIver Weatherford *Tribes on the Hill* (1981) című kötete a Capitol Hill dombságába terepmunkára elszegődött antropológus tanúságtétele, mely opusznak magyar megfelelőjét is igen szükséges lenne előállítani, hogy a magyar társadalom (s ezen belül a korosztályi tagoltság általunk tematikusan kutatott) öreg-népessége magában a konvenciók övezte magyar politikai döntéstérben elfoglalt helye szerint leírható legyen... Ezt a kínálkozó analógiát most kihagyom, de bárki számára hozzáférhető a mű magyarul is, ajánlom derűs naplementékre...!

A *harmadik* „elharapott" tétel egy politikai antropológiai alapműre (vagy legalábbis a kortárs politikai antropológiai szakirodalom egyik főművére) épült volna: Marc Abélès *Az állam antropológiája* címmel írt műve (1990) a Mitterrand-korszak politikai rituáléjáról, szimbólumrendszeréről, történeti relevanciájú pártpolitikai háborúskodásairól szól, de az állam és az uralom, továbbá a hatalom mediatizál(ód)ásának folyamatát ismertető kétharmad kötetet egy kiváló politikai filozófiai, politikatörténeti és politikai antropológiai felvezetés előzi meg, mely a történeti értelemben vett állam, a strukturális értelemben vett politizálás és a demokráciatörténet legnyomatékosabb alapelvével foglalkozik, nevezetesen a *felhatalmazással*, a megbízatás, felkentség, szakrális szimbolikák, a képviselet alapkérdésével, melyre egyházi állam és polgári jogállam, primitív törzsi szövetség és helyi közéleti buzgodalom egyaránt épül. Ennek bázisa viszont épp a kor, épp a tapasztalati tudás generációkról generációkra folyamatosan felhalmozódó, „anciennitás" alapján kiérdemelt és örökül hagyott értéke. Azt pedig, ahogyan a mai magyar társadalom belső újragyarmatosítása lejátszódik a történetileg releváns korok és képviselők egész generációjának „törlésével", szerettem volna épp ennek alapján áttekinteni. E lemondó gesztus itt most csak a sürgetettség kényszere miatt hangsúlyos, valamelyest remélem ugyanis, hogy még tovább fogom tudni komponálni ezt az Ageing-résztémát a kutatás tervezett időszakában... A fentiek csak szégyellnivalóan érintőleges szintjét teszik ki az antropológiai és történetszociológiai öregedés-folyamat elemzéseinek, a paraszti társadalmak mai európai miliőjébe be sem kukucskálva, továbbá elhanyagolva azt a kérdést is, milyen civilizációs folyamatban kap helyet mint korszakos sorskérdés a világ egyes tájainak, földrészeinek öregedése, régiók vagy egynémely falusi térség strukturális elszegényedésének korkérdése, a biológiai és a kulturális öregedés felfogásának lokális különbségei, avagy végső soron az is, milyen önszervező szerepe, társadalmi kezdeményezési esélye volna egy korosztályi alapon megjelenő civilitásnak, amely akár politikai szférában, akár társadalmi egyensúlyok miliőjében vállalna korcsoportreprezentációt... E problémagócok azonban már kiegészítő részkutatásokat is igényelnek, (nem véve „evidenciának", hogy az ifjúságkutatások csakis a fiatalokról szólnak, vagy a nyugdíjreform csakis az öregekről...!), avagy kooperációt, társtudományi területek készséges összefogását, egy valódi korkérdés civilizációs problematizálás felőli megválaszolási kísérleteit is.

/Budapest, 2013. február 16./

/Megjelent: *Kultúra és Közösség*, IV. évf. 3. szám, 2013:5-29. oldal/

Irodalom

Aberbach, David 1996 *Charisma in politics, religion, and the media: private trauma, public ideals*. New York University Press.
A.Gergely András 1996 *Politikai antropológia*. MTA PTI, Budapest.
A.Gergely András 2000 Időiség és emberélmény. /Antropológiai szempontok a társadalomtudományok időfelfogásáról/. *Kultúra és Közösség*, 4(2-3):5-18.
A.Gergely András – Papp Richárd – Szász Antónia – Hajdú Gabriella – Varga Andrea szerk. 2010 *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Etnoregionális Munkafüzetek 108. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont – ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék – Nyitott Könyv Kiadó – Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. Felhasznált szócikkek: *ashanti, ősök kultusza, politikai antropológia, törzsek, halál, V.W.Turner, összetett horda, liminalitás*. On-line: http://mek.oszk.hu/10200/10291.
Abélès Marc – Jeudy, Henri-Pierre (dir.) 1997 Temps et symboliques du pouvoir. In: *Anthropologie du politique*. IV. partie. Paris, Armand Colin, 209-271.
Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, Budapest.
Almond, G. A. – Coleman, J. S. eds. 1960 *The politics of developing areas*. University Press, Princeton.
Amit, Vered – Rapport, Nigel 2002 *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*. Pluto, London.
Angelusz Róbert 2004 *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
Arendt, Hannah 1977 *Between Past and Future* (m. *Múlt és jövő között*. Osiris, Budapest, 1995).
Ariès, Philippe 1987 A megszelidített halál. In *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest, 353-413.
Aström, Anna Maria 1989 On turning the World upside down – by dressing up. *Ethnologica Fennica*, Vol. 17:29-39.
Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
Atkinson, Paul 1999 A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 121-194.
Augé, Marc 1994 *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Aubier, Paris.
Bailey, Frederick George 1960 *Tribe, Caste and Nation*. University Press, Manchester.
Bailey, Frederick George 1963 *Politics and Social Change*. University Press, Berkeley.
Balandier, Georges 1980 *Le pouvoir sur scènes*. Balland, Paris.
Banton, Michael ed. 1965 *Political Systems and the Distribution of Power*. Tavistock, London.
Baxter, Paul Trevor William – Almagor, Uri eds. 1978 *Age, Generation and Time: Some Features of East-African Age Organisation*. C.Hurst, London.
Berger, Thomas, 1999 The return of little big man. Little Brown, Boston.
Bergmann, Werner 1990 Az idő a szociológiában. In Gelléríné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 117-174.
Bensa, Alban 1997 Images et usages du temps. *Terrain, No. 29*:5-18.
Bernardi, Bernardo 1985 *Age Class Systems: Social Institutions and Polities Based on Age*. Cambridge University Press, Berkeley.
Bindorffer Györgyi 1997 A trobriandi krikett, avagy a kultúra adaptációs ereje. In Kézdi Nagy Géza szerk. *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Szimbiózis, Budapest, 233-240.
Binnema, Theodore 2002 *Old Swan, Big Man, and the Siksika Bands, 1794-1815*. Blackfoot [electronic resource]: Human Relations Area Files, New Haven, inc**.** *NF 06*.
Birket-Smith, Kaj 1969 *A kultúra ösvényei*. Gondolat, Budapest.
Bleeker, Sonia 1966 *The Ashanti of Ghana*. William Morrow and Company, New York.
Bodrogi Tibor 1962 *Társadalmak születése*. Gondolat, Budapest, 56-60. /új kiadásban: *Mesterségek, társadalmak születése*. Budapest, Fekete Sas Kiadó/. On-line: http://mek.oszk.hu/04600/04682/html/
Bodrogi Tibor 1981 *Törzsi művészet*. Corvina, Budapest.
Boglár Lajos 1998 *Időszemlélet az amerikai indián kultúrákban*. ELTE Kulturális antropológia tanszék, előadásvázlat, 3. old.
Bonte, Pierre – Izard, Michel 2000 *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. P.U.F., Paris.
Borges, Jorge Luis 1987 *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat, Budapest.
Borges, Jorge Luis 1992 *A halhatatlanság*. Budapest, Európa.
Borges, Jorge Luis 1999 Az idő. In *Borges válogatott művei IV. /Az ős kastély*/. Budapest, Európa, 118-132.
Borneman, John 1998 *Subversions of International Order: Studies in the Political Anthropology of Culture*. State University of New York Press, Albany.

Bourdieu, Pierre 1990 Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In Gellériné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 48-59.
Braudel, Fernand 1979 Le temps du monde. In *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle*, tome 3. Paris, 11-70. Magyarul: *Világtörténet*, 1980/1:3-68.
Brison, Karen 1992 *Just talk: gossip, meetings, and power in a Papua New Guinea village*. University of California Press, Berkeley.
Bryman, Alan 1992 *Charisma and leadership in organizations*. Sage, London.
Brown, Paula 1995 *Beyond a mountain valley: the Simbu of Papua New Guinea*. University of Hawaii Press, Honolulu.
Bruner, Edward M. 1999 Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 181-196.
Clastres, Pierre 1962 Échange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne. *L'Homme*, vol. 3.1.
Clastres, Pierre 1974, 1994 *La société contre l'État*. Minuit, Paris.
Clifford, James 1999 Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 151-179.
Cohen, Abner 1969 *Politikai antropológia: a hatalmi relációk szimbolizmusának elemzése*. MAN, 4:215-235 (m. *Kultúra és Közösség*, 2002/3:5-48).
Comaroff, Jean – Comaroff, John szerk. 1993 *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*. University of Chicago Press.
Crang, Mike 1994 Spacing Time, Telling Time, and Narrating the Past. *Time and Society*, Vol. 3., No. 1:29-45.
Cruise O'Brien – Donal, Brian 1994 *Charisma and brotherhood in African Islam*. Clarendon Press, Oxford.
Csizmadia Sándor – Tarrósy István szerk. 2009 *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon, Pécs.
Csordas, Thomas J. 1997 *Language, charisma, and creativity: the ritual life of a religious movement*. University of California Press, Berkeley.
Currie, Marc 1999 Elbeszélés, politika, történelem. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest,19-38.
Descola, Philippe 1993 Az oksági magyarázat. In Descola – Lenclud – Severi – Taylor: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-73.
Dirks, Nicholas B. – Eley, Geoff – Ortner, Sherry B. szerk. 1993 *Culture/Power/History*. Princeton University Press.
Domenach, Jean-Marie et al. szerk. 1990 *La violence et ses causes*. Unesco, Paris.
Dumont, Louis 2003 *Bevezetés két szociálantropológiai elméletbe*. L'Harmattan, Budapest.
Eisenstadt, Shmuel N. – Schluchter, Wolfgang – Wittrock, Björn eds. 2001 *Public Spheres & Collective Identities*. Transaction Publishers, New Brunswick.
Eliade, Mircea 1987 *A szent és a profán*. Budapest, Európa, 61-106.
Eliade, Mircea 1998 *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest, 81-137.
Eriksen, Thomas Hylland 2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálantropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
Evans-Pritchard, Edward Evan 1940 *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. University Press, Oxford.
Fabian, Johannes 1983 *The time and the Other. How Anthropology makes Its Object*. Columbia University Press, New York.
Faragó Tamás 1999 *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
Fekete László 1993 Idő, átalakulás és történelem. A világ idői a felvilágosodás kezdetéig. *Filozófiai Figyelő*, XIV. évf., 5-46.
Ferguson, James 1990 *The Anti-Politics Machine: 'Development', Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge University Press.
Fericgla, Josep M. 1992 *Envejecer: una antropología de la ancianidad*. Anthropos, Barcelona.
Fortes, Meyer – Evans-Pritchard, Edward Evan eds. 1940 *African political sytems*. Oxford University Press, London.
Fortes, Meyer 1945 *The dynamics of clanship among the Tallensi*. London, Oxford University Press.
Fortes, Meyer 1949 *The web of kinship among the Tallensi*. London, Oxford University Press.
Fortes, Meyer 1950 Ashanti Kinship. In Radcliffe-Brown, Alfred Reginald *African systems of Kinship and Marriage*. Oxford University Press, London.

Fortes, Meyer 1984 Age, Generation and Social Structure. In Kertzer, David I. – Keith, Jennie eds. 1984 *Age and Anthropological Theory*. Cornell University Press, London. Továbbá: elektronikus forrás: http://web.uvic.ca/econ/ddp0401.pdf.
Galaty, John G. 1986 Introduction. In *Tepilit Ole Saitoi, The Worlds of a Maasai Warrior*. Random House, New York.
Gennep, Arnold van 1909 *Les rites de passage*. E. Nourry, Paris.
Gell, Alfred 1991 *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Berg, Oxford.
Gelléríné Lázár Márta szerk. 1990 *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Budapest.
Geertz, Clifford ed. 1963 *Old Societies and New States*. Free Press, Glencoe.
Gluckman, Max 1965 *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Blackwell, Oxford.
Goffman, Erving 1981 Stigma és szociális identitás. In *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat, Budapest, 179-239.
Guimaräaes, Rosa Vilma 1978 *Carisma*. Livraria J. Olympio Editora, Rio de Janeiro.
Hall, Edward T. 1983 *The Dance of Life. The Other Dimension of Time*. Garden City, Anchor Press.
Harrison, Simon 1995 Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of RAI, Vol. 1.* No.2:255-272. (magyarul: A szimbolikus konfliktus négy típusa. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk. 2000 *Szövegváltozatok a politikára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 193-211).
Henige, David – McCaskie, T.C. eds. 1990 *West African economic and social history*. African Studies Program, University of Wisconsin, Madison.
Hofer Tamás 2009 *Egy falu az országban. Képek Átányból 1953 és hozzávetőleg 1962 között*. Néprajzi Múzeum, Budapest, Képtár sorozat 2.
Hofstede, Geert – Hofstede, Gert Jan 2008 *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. /McGraw-Hill 2005/ – VHE Kft, Pécs, 2008.
Ingold, Tim 1995 Work, Time and Industry. *Time and Society*, Vol. 4., No. 1:5-28.
Kamper, Dietmar – Wulf, Christoph 1998 *Antropológia az ember halála után*. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
Karádi Éva szerk. 2003 *Szociálantropológia. Elmélettörténeti szöveggyűjtemény*. Kézirat, ELTE ÁJK Filozófia tanszék, Budapest.
Kardiner, Abram – Linton, Ralph 1939 *The Individual and his Society: the Psychodynamics of Primitive Social Organization*, Greenwood Press, Westport.
Kertzer, David I. – Keith, Jennie eds. 1984 *Age and Anthropological Theory*. Cornell University Press.
Kiss Balázs 2012 *Az öregedés politológiája. Generációk konfliktusa felé? Egy kutatási program tervezete*. MTA TK Politikatudományi Intézet, kéziratos vitaanyag, 17 oldal, OTKA-kutatás részeredménye, Budapest.
Krockow, Christian Graf von 1990 Adalékok az azonosságtudat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő, 2*:63-74.
Kunt Ernő 1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest, 43-83, 181-235.
Laburthe-Tolra, Philippe – Warnier Jean-Philippe 1993 *Ethnologie – anthropologie*. Paris, P.U.F.
Lang, Doe 1999 *The new secrets of charisma: how to discover and unleash your hidden powers*. Contemporary Books, Chicago.
Laude, Jean 1972 *Fekete-Afrika művészete*. Corvina, Budapest.
Leach, Edmund 1954 *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Bell & Sons, London.
Leach, Edmund R. 1983 Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásáról. In Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 137-155.
Le Bon, Gustave 1913 *A tömegek lélektana*. Franklin Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993).
Le Bon, Gustave 1920 *Múlt és jövő. Gondolatok a világháborúról, békéről, s a népek és a kultúra sorsáról*. Franklin Társulat, Budapest.
Le Bon, Gustave 1926 *Új idők pszichológiája*. Révai Kiadás, Budapest.
Lévi-Strauss, Claude 1944 *The Social and Psychological Aspects of Chieftainship in a Primitive Tribe*. New York Academy of Science, Series 2., 7., no. 1.
Lowie, Robert Harry 1927 *The Origin of the State*. Russell, New York.
Lystad, Robert A. 1968 *The Ashanti: A Proud People*. Greenwood Press Publishers, New York.
McPherson, Naomi M. 2001 *In colonial New Guinea: Anthropological Perspectives*. University of Pittsburgh Press.
Madsen, Douglas 1991 *The charismatic bond: political behavior in time of crisis*. Harvard University Press.

Maffesoli, Michel 1991 *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Livre de poche, Paris.
Maffesoli, Michel 1992 Le rythme social. In *La transfiguration du politique. La tribalisation du monde*. Paris, Grasset, 179-202.
Mair, Lucy 1962, 1977 *Primitive government: a study of traditional political systems in Eastern Africa*. Scolar Press, London.
Mair, Lucy 1967 *New Nations*. Weidenfeld & Nicolson, London.
Mair, Lucy Philip 1975 *Colonialism and Change*. Mouton, The Hague.
Mair, Lucy 1977 *African Kingdoms*. Clarendon Press, Oxford.
Malinowski, Bronislaw 1959. *Crime and Customs in Savage Society*. Littlefield, New York.
McCaskie, T. C. 1995 *State and Society in Pre-Colonial Asante*. Cambridge University Press.
McCaskie, T.C. 2000 *Asante identities: history and modernity in an African village, 1850–1950*. African studies series, No. 79. Edinburgh University Press, Bloomington.
Mészáros András 1999 *A szociális idő. Filozófia és irodalom*. Kalligram, Pozsony.
Nanda, Serena – Warms, Richard L. 2002 *Cultural Anthropology*. Wadsworth, Belmont, USA, 279-281.
Munn, Nancy D. 1992 The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology*, No. 21.:93-123.
Murdock, George Peter 1949 *Social Structure*. Macmillan, New York.
Murdock, George Peter 1959 *Africa: its Peoples and their Culture History*. McGraw-Hill, New York; elektronikus forrás: http://www.mnsu.edu/emuseum/cultural/oldworld/africa/ashanti_culture.html.
Nadel, Siegfried Frederick 1942 *The Black Byzantium*. London.
Neher, André 1976 *The view of Time and History in Jewish Culture*. Paris, The Unesco Press.
Nyomarkay, Joseph 1967 *Charisma and factionalism in the Nazi Party*. University of Minnesota Press.
Oakes, Len 1997 *Prophetic charisma: the psychology of revolutionary religious personalities*. Syracuse University Press, Syracuse.
Olson, Mancur 1963 *The Logic of Collective Action* (m. *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris, Budapest, 1996).
Ortega y Gasset, José 1930 (1995) *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Budapest.
Pataki Ferenc 1982 *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth, Budapest.
Pataki Ferenc 1998 *A tömegek évszázada*. Osiris, Budapest.
Picht, Georg 1999 A történelem tapasztalata. *Világosság*, 1:70-73.
Pócs Éva 1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia*, 94:177-206.
Polcz Alaine 1998 *Ideje a meghalásnak*. Pont Kiadó, Budapest.
Pronovost, Gilles 1996 *Sociologie du temps*. De Boeck Université, Bruxelles, Paris.
Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1952 *Structure and Function in the Primitive Society*. Free Press, Glencoe (m. *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004:35-84).
Rattray, Robert Sutherland 1923 *Ashanti Law and Constitution*. Clarendon Press, Oxford.
Rattray, Robert Sutherland 1923 *The Tribes of Ashanti Hinterland*. Clarendon Press, Oxford.
Rattray, Robert Sutherland 1969 *Religion and Art in Ashanti*. Clarendon Press, Oxford.
Ricoeur, Paul 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 51-68.
Ritter, Madeline Lattman 1980 The Conditions Favoring Age-Set Organization. *Journal of Anthropological Research*, 36:87-104.
Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*. PUF, Paris.
Rivière, Claude 2000 *Anthropologie politique*. Armand Colin, Paris.
Sahlins, Marshall 1976 *Against Sociobiology*. Chicago, Aldine.
Sárkány Mihály 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kikuju házasság esete. In *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Pécs. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, 330-338.
Schiffer, Irvine 1973 *Charisma; a psychoanalytic look at mass society*. University of Toronto Press.
Swartz, Marc – Turner, Victor – Tuden, Arthur eds. 1966 *Political Anthropology*. Aldine, Chicago.
Sebestyén Éva 1990 A hatalom és az autoritás: A falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In Borsányi László – Ecsedy Csaba szerk. *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva*. MTA Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest, 102-106.
Sebők Marcell szerk. 2000 *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest.
Seligman, Adam B. 1994 *Innerworldly individualism: charismatic community and its institutionalization*. Transaction Publishers, New Brunswick.
Service, Elman Rogers – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R. 1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Gondolat, Budapest, 9-133.

Sharp, R. L. 1958 People without Politics. In Ray, Verne E. ed. *Systems of Political Control and Bureaucracy in Human Societies*. American Ethnological Society, Seattle, valamint AMS Press, New York, 1986.
Shils, Edward 1982 *The constitution of society*. University of Chicago Press.
Shils, Edward 1988 A Hagyomány. Bevezetés. In *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben* (szerk. Hofer Tamás – Niedermüller Péter). MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
Sillitoe, Paul – Bicker, Alan – Pottier, Johan 2002 *Participating in Development: Approaches to Indigenous Knowledge*. Routledge, London.
Somlai Péter ed. 1988 *Kinship and Ageing*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, tanulmánygyűjtemény, 332 oldal.
Spencer, Paul ed. 1990 *Anthropology and the Riddle of the Sphinx: Paradox and Change in the Life Course*. Routledge, London.
Spencer, Paul 1997 *The Pastoral Continuum*. Oxford University Press.
Stewart, Frank Henderson 1977 *Foundamentals of Age-Group Systems*. Academic Press, New York.
Strathern, Andrew 1971 *The Rope of Moka. Big Man and Ceremonial Exchange in Mount Hagen New Guinea*. Cambridge University Press.
Sumner, William Graham 1911 *Folkways*. Ginn & Co, Boston (m. Kollektív viselkedési módok. In *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 1978:456, 474-481.)
Szabó Gábor 1999 Idő és igazság a logikában. *Világosság*, 1:66-69.
Thompson, Edward P. 1990 Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In Gelléríné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 60-116.
Taylor, Ph. 1984 *Nonstate Actors in International Politics: From Transregional to Substate Organizations*. Westview Press, Boulder.
Touraine, Alain 1965 *Sociologie de l'action*. Seuil, Paris.
Turai Tünde 2011 Öregkor-értelmezések. A néprajzi terepmunka tanulságai a harmadik életszakaszról. *Ethnographia*, 3:220-253.
Turner, Victor W. 1969 *The Ritual Process*. Gruyter, New York (m. 2002 *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest).
Turner, Victor W. 1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 675-711.
Turóczi Ildikó 2012 *Változnak az idők Kamerunban. Fehér gyógyítóként a hegyi királyságban*. Publikon, Pécs.
Vajda Zsuzsanna 1996 Az identitás külső és belső forrásai. In: *Azonosság és különbözőség*. Scientia Humana, Budapest.
Valuch Tibor 2006 *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó – ELTE TÁTK – 1956-os Intézet, Budapest.
Valuch Tibor – Marelyn Kiss József 2011 *Rekviem a parasztságért*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Terepmunkák 7. Kalocsa.
Vermes Veronika Borbála 2004 Korcsoportrendszer és átmeneti rítusok a kelet-afrikai maszájoknál. In A.Gergely András – Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára*. MTA Politikai Tudományok Intézete – Könyv Kiadó Kft. – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest, 277-300.
Vincent, Joan 1990 *Anthropology and Politics: Visions, Traditions and Trends*. University of Arizona Press, Tucson.
Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború*. Tartóshullám, Balassi, Budapest.
Weatherford, John McIver 1981 *Tribes on the Hill. The U.S. Congress – rituals and Realities*. Birgin & Garvey, New York (m. *Törzsek a dombon*. Századvég, Budapest, 2005).
Weber, Max 1919 *Politik als Beruf*. Verlag von Duncker und Humbolt, München-Leipzig (m. A politika mint hivatás. In *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998:156-209).
Wilder, William D. 1982 *Communication, social structure and development in rural Malaysia. A study of Kampung Kuala Bera*. London School of Economic, Monographs on Social Anthropology, No. 56:100-102, 176-189.
Wilks, Ivor 1993 *Forests of Gold: Essays on the Akan and the Kingdom of Asante*. Ohio University Press.
Willis, John Ralph 1989 *In the Path of Allah: the Passion of al-Hajj Umar: an Essay into the Nature of Charisma in Islam*. Savage, London.
Wilson, Bryan R. 1975 *The noble savages: the primitive origins of charisma and its contemporary survival***.** University of California Press, Berkeley.
Wipper, Audrey 1977 *The Rural Rebels: A study of the protest movements in Kenya*. Nairobi: Oxford University Press.

Elektronikus források

Lire le temps / Reading the Time. Mots Pluriels: Revue éléctronique de Lettres caractère internationale, Vol. 1., No. 1. 1996. http://www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP197index.html. http://www.ashanti.cam.au; http://www.encyclopedia.com/articles/00799.html.

Itt szeretném külön is jelezni, hogy a szöveg végi bibliográfia erős válogatás, a bevezető fejezethez tartozó tematikus „gyűjtés" pedig szélesebb körű kitekintés kíván lenni a lehetséges olvasmányok felé, de nem tükrözi az általam minden esetben feldolgozott szakirodalmat. Eredetileg egy általam szerkesztett és munkatársakkal véglegesített antropológiai lexikon egyes szócikkeihez készült forrásanyag részei voltak, nyilván válogatva, de a releváns témakörhöz kapcsolódóan. Nevezetesen A.Gergely András et al 2010 *Antropológiai, etnológiai, kultúratudományi kislexikon*. Forráshely: http://mek.oszk.hu/10200/10291.

Absztrakt

Az öregedés és a családi/háztartási életmódminták megannyi leírt és ismert nehézséggel terheltek, mondhatnánk korunk társadalmi korszerkezetének válságjelei is – nem pusztán az újdonatformán egyre egyértelműbb korosztályi problematika és családbomlás miatt. Lehetetlennek tűnik mintegy „kinőni" ezt a válsághelyzetet, sőt a társadalmi jóllét élethosszig tartó problematikája marad, ha jövedelmi, államuralmi vagy individualizációs megoldások kényszerei közé szorul. A felnőttkorban immár állandósuló életstílus-igények közé óhatatlanul bekerült az (előrelátó) öngondoskodás kényszere, immáron több mint egy-két millió magyar állampolgár tudatában. Ám a ki sem alakult megállapodás az öngondoskodást elváró és a magányba taszító törekvések között nemcsak rendezetlen feltételeket, hanem az önkép, a hasznosságtudat és az életút-építés feltételrendszerét is adja immár. Tanulmányomban a korosztály-közi kapcsolatok számos jegyét olyan horizontális kiterjesztésben tekintem át, amely a korosztályok viszonyát a „primitív társadalmak" törzsi presztízsrendjével veti össze, beleértve az időfogalom használatát, az időben élés jelentésének kérdését is. A korosztályok közötti egyezményes viszonyok, melyek a közösségek közti cserekapcsolatok rendjévé álltak össze a tradicionális világban, társadalmunkban épp ellenkezőleg, azt mutatják, hogy a társadalmi intézmények, véleményformáló központok és erők puszta piacgazdasági hasznosság-mércével kezdik méricskélni a korosztályiságot, szociabilitás és szolidaritás pártolása helyett azonban nincsenek tekintettel a korosztályi kapacitásokra, hanem korunk demográfiai kihívásainak kezelésében leginkább az érintett korosztály(ok)ra hárítják az önformálás, alkalmazkodás, személyiség-átalakítás kényszerű feladatát.

Abstract

Ageing and familial/household patterns is much more than writing and reading difficulties, problems an trends of age-structure in our societies – not only as an new order of great concentrations the elderly or limiting family size. It is not possible to grow out, and it has a life-long instances of population welfare, limitation of money-economies, as the hegemony of the state in a stresses individualisational periode. During the adulthood the residual symptoms of this life-style status related disorder conditions of the everyday life more difficult for almost 1-2 million Hungarians. The untreated property affects is the structurally-isolated status to person's self-esteem, self-image and career orientation. I would like to draw in this paper some distinctions between horizontal extension the intergenerational relationship and some variations of ageing-interpretations in the "primitive societies" and the notion of time-using in contemporary societies. Contractual relationship between generations was a fundamental exchange-relation for the communities – in contrast, the social conditions in our society suggest that the social institutions and opinion-created centers/forces have a key factor the ageing status to broaden the labor market, not focusing on knowledge development or sociability, solidarity or commodity only, but emphasize the importance of self-knowledge and personality shaping, adaptive attitude and self-managing strategies, in a characteristic return to the most important demographic problems in our time...

A szépek és a szörnyetegek a politikai rendszerváltási retorikában[26]

A *szép és a szörnyeteg* mint poláris ellentétpár a politikai rendszerváltás kommunikációjában is megjelenik, elsősorban mint az „ellenség neve" és a hozzá tartozó morális-politikai üzenet. Falfirkáktól zászlóégetésig, fenyegetéstől morális lejáratásig, rémképektől a „politikai anime" jelképtáráig mindenütt a minősítések szimbolizációs folyamatai vesznek körül bennünket, ellenséget/ellenfelet és barátot/társat szegmentálva a társadalmi közéletben. A jó és a rossz, a gyűlölet és a berekesztés retorikai cselei ülik meg a közbeszédet – ennek politikai antropológiai belátása és a „rendszerváltás értelmének" körvonalazása lett olyan kihívássá, melyre a válaszkísérleteknek legalább alapszinten vállalkoznia érdemes. A közéleti „arculattervezések" korszakában, a múlt és jövő keretezése révén kialakult „elbeszélések", Kis és Nagy Történetek jelzés-értékű lajstroma immár elvégezhető talán – ha ugyan nem politizálás ez már maga is a tudomány szótárával... A „vad" és a „nemes" felvilágosodás-kori, a „primitív" és a „civilizált" újkori, a „főtt és a nyers" legújabbkori dualitásai mintegy folytonosan velünk élnek, kortól és rendszerektől vagy rendszerváltó hőbörgésektől csak látszólag függetleníthetően... Vagyis szépen és szörnyűen egyszerre...

Meggyőződésem, hogy a nevesítő, nomináló eljárásmód, vagyis a megnevezés vagy kinevezés mint eljárás olyan szimbolizációs eszköz – s maga az eszközhasználat olyan értékelvű eljárásmód – melynek célja /Foucault szavaival/ túlmegy a diskurzus elemzésén „abban a formájában, amelyben másutt létrejött és a hagyomány jóvoltából rendelkezésre állt. A reprezentáció elméletének megléte vagy hiánya, pontosabban szólva ezen elmélet elsődlegessége, vagy származtatottsága, teljességgel módosítja a rendszer egyensúlyát. Míg a reprezentáció önmagából indul ki a gondolkodás általános elemeként, a diskurzus elmélete minden lehetséges nyelvtan alapjával ér föl, ugyanakkor a megismerés elméletével is azonos" írja Michel Foucault Az antropológiai szendergés-ben (*A szavak és a dolgok*. Budapest, Osiris, 2000:377). Az eszközök és értékek generálásában önérdekét kiteljesítő politikai cselekvés épp ezért éleszti fel azt a folyamatot, melyben a szimbolikus politika a cselekvő, attraktív, beavatkozó, erőfitogtató reálpolitikává alakul át. Ebben a nyelv (mint normaképző eszköz) és a nyelvi hatás (mint dramaturgiai fegyvertár része) olyan ontológiaistátuszra tör, melynek nemcsak megképződik a maga univerzuma, jelentéstere vagy térbeli kiterjedése, de totalizáló ereje egyenesen a birodalmias erőfölénybe hajol át ma már.

A szép és a szörnyeteg,[27] avagy más, de analóg relációban a jó és a rossz a legősibb pre-archaikus toposz talán, mitológiai közhely, a tudás labirintusának és e labirintus bejárhatóságának vagy birtokbavételének legfélelmesebb ellentétpárja, sőt egyenesen perszonifikált Minotaurusza. Csak éppen a minősítések „igazsága", érvényességük kontrasztja hibádzik, empirikus igazolhatósága pedig főként közhelytárak, prekoncepciók révén a legesélyesebb, nem pedig az antropológiai árnyalás, az

[26] Előadás-szöveg, elhangzott a *Kultúrák és értékek. A „Jó", a „Rossz" és az antropológus*. A Magyar Kulturális Antropológiai Társaság III. vándorkonferenciáján (2012. április 20-21). Részletek itt: http://www.mtaki.hu/data/userfiles/Makatkonf_program_2012.pdf;
On-line: http://vimeo.com/41977527

[27] A *Szép és a Szörnyeteg* meséjének eredete a görög és római mitológiáig nyúlik vissza, elsősorban Ovidius *Átváltozások* című művéhez, amelyben a természet isteni eredetű. A mese ma ismert változatát elegyítette az eredeti mitológiai történettel, amelyet Gabrielle-Suzanne de Villeneuve jegyzett le 1740-ben. Temérdek regényes és filmfeldolgozása létezik, kortárs környezetbe és korunk embertelen pénzvilágába ágyazva lásd pl. Hambly, Barbara 1989 *A Szép és a Szörnyeteg*. KRÓNIKA-PRESS Kiadó Kft., Budapest.

élményközeliség elemző elbeszélése által. De mégis..., ha a világ hajlamos e bináris osztottságban megnevezni a jelenségeket, nem kell-e komolyan vennünk ezt kutatóként is? Ugyanakkor, s nem függetlenül a szakmai belső normáktól, hol leljük meg a megosztásban korántsem mutatkozni látszó komplexitást, amely nem használ minősítéseket „en bloc" szándékkal, nem beszél élménytávoli hidegséggel a hasznosság vagy hasznavehetőség felosztó elve alapján, hanem éppen ellenkezőleg, relativizálja magát a jót és kontrasztját is, a szépet és szörnyűségest épp oly dimenziók közé helyezve, mint a jellegtelent vagy hasznost.

Itt most szakmai, s nem direkten politikai vagy aktuálpolitikai feltételek közt megszólalva, érzékelhetően igyekszem majd „nempolitikai politikául" beszélni, hittel hívén persze, hogy „a" politikai nincsen is ténylegesen. Nagyon is van azonban a szimbolikus, nyelvi szférában, ahol a szavaknak „dolgoktól" függő émikus kategóriáit sikerülne talán kimutatnunk olyan textusokban, amelyekben a diskurzusok már magában a „napirendben", a szcenáriókban és protokollokban, vagy egyszerűbben szólva a definíciók rangjának definiálásában és a szimbolikus kommunikációk temérdek alakzatában is megjelennek, bábeli konstrukciók kontrasztjaként, amikre hivatkozva mindig lehet „néven nevezni végre" a jót és rosszat, ártalmast és félelmest, károst és üdvöst. Ez a nomináló, elnevezési játszmákban kimunkált retorikai uralom egyfajta (...figyelem, máris idézőjelek közt beszélek!) „kommunikációs forradalom" arculatában mutatkozik, melyben „tények" és értelmezések között csak maga a beszélő hivatott megkülönböztetést tenni, belátási logikák elemeivel gazdagon manipulálva, s végső soron a következtetések logikai kényszerétől, levezetési szabványaitól magamagát teljességgel mentesítve. Ámde, a narratívákba burkolt, nyelvi köntösbe bugyolált értékalkotás és prefixált értelmezési kényszer már csak azért sem lehet elutasíthatónak mondható a befogadók által, mert minden irracionalitásai dacára életképesnek minősül. Életképesnek attól, hogy nem igazolásra szorul, hanem hitekre és lojalitásokra számít. S ahol csak a lojalitás számít, ott a „tények" neve az átkereszteléstől függ elsősorban, a megértés legrosszabb esetben elmarad, vagy a befogadó kénytelen belátni, hogy esélytelen a visszabeszéddel, tépelődéssel, mérlegeléssel küzdeni a kételkedésmentes miliőben. Ebben a nyelvi-nyelvpolitikai jelentéstérben a jó (mondjuk) kétlábú, a rossz pedig több, a szép egynemű entitás, a rút pedig más érvű, másságát szégyenszemre hordozni kénytelen valami. Ez a „szimbolikus jelentéssel bíró láncolat" (Leach szavaival, 1996: 168) kiváló körülményt biztosít a véleményvezérek szabta értékrendek terjedési hálózata számára.

Az a „morális fenség", amely a közbeszéd és a politikai retorika egész holdudvarában megjelenik, alapvetően befolyásolja a vélemény-klímát, meghatározza a véleményformálók és protokoll-vezérek mutatkozási minőségeit is. A szépek és szörnyetegek mintegy a „közmorál" legitim szereplőinek tetszenek legott, jelenlétüket akolmentalitás veszi körül, ennek révén pedig az egyes táborok híveinek törzsi törekvései szabályozzák a megfeleléskényszereket és érdekközösségeket. A szép olyanná lesz, mint a szolgálatkész alávetett, a szörny pedig öntudatosan öntelt, indokolatlanul magabízó fényében ítéltetik meg. Hőshöz antihős is kell, ellenpólus, mely legitimálja. Ebben a szcenikai térben a rivalizáló elitek ideálképzési normarendje eltérő értéktartalmakat közvetít versenytárs vagy ellenfél ritkábban, politikai ellenség viszont annál sűrűbben lesz azokból, akik a másik parton állnak. A „másik" mássága, a másik part lakójának közelsége és a vele lehetséges kapcsolati tartalom is befolyásolja ezt az ellentétviszonyt: a Másik, a Nem-Én lehet közvetlen közel is, lehet mondjuk a szomszéd is, de akár családtag is, s lehet a másságok partvidékén élő bennszülött. Így például „a nyugati" mint élőlény fél évszázadon át ellenség volt a harcképes szocializmusok időszakának ideológiai retorikájában (imígyen a burzsoá, a tőkés, a haszonelv, a liberális, az individuális vagy épp az

egzisztencialista is a szörnyek bestiáriumába tartozott), de rögvest magasrendűvé, szépségessé tűnt át, midőn a kétpólusú világrend összeomlásával a vélemény-elit ezt tekintette már ideológiai főiránynak. A béke és forradalom permanens korszakának szép entellektüelje – mint a saját korának szcénáiba beleszóló vagy hozzászólni hivatott ellenbeszélő – ideális mintázatnak tetszett (lásd ellenzéki kerekasztal, tüntetés, demonstrációk, szamizdat, stb.). Ma pedig már a hozzászólni merész is szörnyetegnek minősülhet, ha saját színpadi körülményeit, játékterét illeti kritikával. A rendszer váltása evidensen mint jó és szép kontrasztja kapott megvilágítást, maga a váltás a Sein és a Sollen partvonalán tükrözte a megéltség bizalmasságát, az irányzatos elköteleződés igényét.

Emlékeztetnék a retorikai fordulatok néhány olyan analógiájára, mint az „eladósodás" vagy a „recesszió", amely kihallhatóan szörnyűséges vízió, szemben „a megoldás" ígéretével, amely a jó kiteljesedésének üzenete lett. A gazdasági-politikai közbeszédben a „megszorítás" mint mumus szembekerül a „szabadságharccal", a „liberalizmus" és „liberális szabadság" mint szitokszó kap konnotációt, szemben például a „tevékenység-alapú finanszírozással", vagy a „beárazással", mely a kereskedelem életvezetési trükkjéből lett strukturális védekező eszköz és vádirat a bankrendszeri logikák ellen. De megfigyelhetők ciklikus változások is ebben a retorikában: a „válságkezelés" lehetne például jó és szép, hisz célja nemes..., de mert kényszer szülte, s a kényszer már csak relatíve jó lehet, szörnyű összefüggésrendet vizionál(tat); az „unortodox gazdaságpolitika" lehetne nemes cél, de ironikus tartalmat vett föl az elmúlt egy évben...; s ha mindmáig hatóan az „őszödi beszéd"[28] a nemtelen szörnyszülemények prototípusává lett is, párhuzamosan mintegy feljött a „kötcsei beszéd" mint reményteli ellenigérvény...[29] Olyan megnevezett képzetek, mint a „nyugdíjrendszer" vagy a „hitelnyújtás", a „futballstadion-építés" vagy a „rendvédelmi beruházás" a maguk indifferens, politikai értéktartalom nélküli racionalitásával megúszhatták volna talán a „vádlotti" státuszba kerülést. De mert a kontextus megváltozott körülöttük, jelentésterük megmérgeződött az ártó vagy óvó célok révén.

A társadalom alap-stabilitását biztosítani látszó „rend" pedig többes jelentésmódosulást szenved el: a rend mint „rendszer" váltásra kerül 1989-ben és utána, a „Legyen végre rend!" már választási plakátszöveggé magasztosítja akkoriban a definiálatlan elvárást, a „Rend a lelke mindennek ... !" közhely pedig felveszi a közhelyesen jó arculat helyett – az egyenruhás masírozási alakzat révén – az államrend veszélyeztetésének és lakossági fenyegetettségnek megfelelő pofázmányait. A tüntetésekben edződött mai politikai csoportelit immáron Bibó-kollégiumi másként beszélő klánból az államiasult és totalitarisztikus eszköztárral bíró csúcs-magisztrátussá vedlett át..., s maga a „tüntetés" (mint fogalom is) a közelmúlt két-négy év alatt szükséges jóból tilalmas rosszá transzformálódott.

Nemcsak az értelmezési, kommunikációs tér, de a jelzős szerkezetek más formái is új életre kelnek: ha ma a „multik és oligarchák" szörnyű állampárti szitokszóvá vedlik, miközben hazai, „nemzeti" multivá és oligarchává avanzsálódik az új hatalmi pragmatizmus kíméletlen önérvényesítése, s ha a „rózsadombi paktum" mint szörnyképző vízió lesz eszköztár ahhoz, hogy a „politikailag korrekt" vagy épp „politikailag szép" ellenpólusán megjelenjen a „narancsos feelinget" elutasító identifikáció, akkor már lehetetlen nem észrevenni, hogy a nyelvi köntösbe bújt politikai pragmatizmus diadalmenetének vagyunk nézői, élvezői vagy épp elszenvedői. A „bársonyos forradalom" „narancsos forradalomra" átkeresztelése, Magyar Köztársaságból Hungáriává átvedlés, az érdemdús kritikák korának átváltozása érdemtelen blogok

[28] https://www.youtube.com/watch?v=SQkl8701JfE ; http://nol.hu/archivum/archiv-417593-228304
[29] http://tdyweb.wbteam.com/Orban_Megorizni.htm

korává, a politikai és hatalmi-gazdasági mohóság korábbi szitokszóból irányadó válságkezelési attrakcióvá avanzsálódása… – mindezek immár olyan színházi állam kialakulási folyamatát illusztrálják, melyben a dikciók, szemben a distinkciókkal, a manipulációk, szemben a megértő jovialitással, a rögtönzések, szemben a szcenáriókkal, a „rend", szemben a rendtelenség szörnyképével mutatkoznak. Mindazonáltal olyan nyelvi kontextusú hatalomváltás jeleinek minősülnek vagy minősülhetnek, melynek elemzésében, interpretálásában a részvételre késztetett antropológiai elbeszélőmódnak is kétségtelen szerepe lett. Ha a kulturális és narratív közéletben mindenütt a minősítések szimbolizációs folyamatai vesznek körül bennünket, hűségesküvel és ellenségképekkel szegmentálva a társadalmi közéletet, akkor a jó és a rossz, a kirekesztő gyűlölet és a berekesztő hódolat retorikai cselei ülik már meg a közbeszédet – ennek politikai antropológiai belátása a „rendszerváltás értelmének" körvonalazása révén kényszerít minket válaszkísérletekre. A politikai – s kitüntetetten az uralmi – térhasználat erőszakos megváltoztatási kísérleteinek folyamata nem csupán az értékek rendjének megváltozási kényszerét rejti magában (mint erről a *Szomorú trópusok*ban Lévi-Strauss is meghatározóan ír, 1973:240), hanem olyan új hagyományteremtésnek és hagyománytermelésnek is alapjává válik, melyre Hobsbawm ad példákat az ünnepstruktúrák elemzésében (1987:12-197), elősegítve ezek interiorizálódásának felfedezését az ismétlés-ismétlődés révén teszi beláthatóvá, kontrasztot érzékeltetve ezáltal az intellektuális „hangosbeszélés" felelősségéről az észvezérelt és az érzelemvezérelt politikai presztízsek transzformációs korszakában.

Viszont a bináris toposz kialakulása /szép és szörny/ nem „genetikai" áthagyományozódás vagy kultúrafejlődési funkcionalitás kérdése, hanem dialógusrendszerek eredménye, melyeknek dichotómiákba tagoltsága vagy értelmezési szilárdsága a sok évszázados kutatási távlatosságnak is köszönhető. Ha az emberről van szó, mint erről Papp Richárd szólt itt Boglár Lajos felfogásmódját tükrözve, akkor csak értelmező felelősséggel szólhatunk, s csak látszólag van könnyebb dolgunk, ha a „nemes" és „vad" bennszülötteket saját társadalmunkban keresünk, ha a szakterületünkön bevált ábrázolási konvenciókat elkülönítve (pontosabban olyanokat kimutatva, amiket kutatóként belátóan így értelmezünk), amelyek révén az őslakos ekképp azonosítható. Ezzel némi esélyt kapunk talán arra is, hogy kulturális relativistaként járjunk el, és a dramaturgiai, narratív stb. elemekkel, cselekménybeli ok-okozati összefüggésekkel még így sem biztos, hogy könnyű szintézist tudunk teremteni.

Helyzetleíró „tereptapasztalataim" ismertetésének e pontján – úgy érzem –, kezd tarthatatlanná válni a nyelvi kontextusú felsorolás folytathatósága. Mentségemül szóljon, hogy a kiterjesztett értelemben vett „terepem" nemcsak saját társadalmam, hanem saját létem és saját létünk nyelvi uralomnak kitett szenvedő alanyisága is, vagyis kollektív tereptapasztalat, mely egyúttal mentesít attól, hogy a saját kultúrában kutató antropológus látszólagos eligazodás-készségét evidenciaként kezeljük, s ezzel mintegy lemondjunk a „közgondolkodás vs. szakmai szótár", „közfelfogás vs. narratív elbeszélésmód", „politikai uralom vs. résztvevő jelenlét" lapidárisan relativizáló képletének alkalmazásáról. Arról a téri beszédmód, mely a hatalmi harsány és öntelt központosítást „centrális erőtérnek" nevezi, továbbá hozzásegít bennünket is ahhoz, hogy mondjuk az utca- és térátnevezésekben, a Károlyi-szoborszáműzésben és más szimbolizációs eljárásokban, a sztrájkokat helyettesítő lájkokban, vagy akár az Alaptörvénynek és asztalainak legitimálási folyamatában a magánosított közpolitikát lássuk meg elsősorban, avagy olyan retribalizációs eljárások hajnalát, amelyben a realizmustól az absztrakcióig, a tény-interpretációtól az értékkövetésig, az élményszintézistől a honi kakasviadalok „sűrű leírásáig" megannyi új témakört fedezhetünk fel az alkalmazott vagy politikai antropológiai kutatások számára.

Tudván tudva, hogy a politikai narratívákban az értékelő gesztusokkal csakis győzni lehet a morális arénában, adódik a feladat az antropológiai interpretáció számára, hogy e társas narratívákban megjelenő jók és rosszak, szépek és szörnyetegek megnevezésével az élményközeli distinkciót avassuk megismerő módszerré. Állami dramaturgia, etatizált szcenikai eszköztár, központilag gyártott drámai politikai szövegolvasatok mellett ez nem is lenne akkora feladat… – már csak alig megkezdett terepmunka-naplóinkat kell elkészítenünk, hogy teljesebben-komplexebben ábrázolt társadalmi élményanyagunk nevet kaphasson a jövőben…

/A konferencia a FotoKlikk révén, Hajdú Gabriella folyamatos felvétele által egyenes közvetítésben is elérhető volt, utólagosan is megtekinthető a http://vimeo.com/41977527 weboldalon. Ezúton köszönöm a DocuArt és a FotoKlikk kiemelkedő jelentőségű segítségét a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság III. konferenciája rögzítésében, s ezzel a Társaság fennállásának 15. évfordulójára kimódolt konferencia-témakör megörökítésében…!/

Abstract

A.Gergely, András: The „good" and the monster(s) in the rhetorical narrative in the system-changing period In the period of Hungarian political system-changing everyday communication appears as „good" and „disreputable" (monster) actors, with the narrative context of moral and (on the other side) injurious roles. The „name of the enemy" in the rival discourse involve in many cases all the rivals of political-moral-cultural groups, identities, mental diversities – including the „bad government", the „eurocrats", the „wild" or „savage" personalities of the political other side. Common talk represents the good and the inconvenients as segregated/distinguished elements on the adversary/enemy, partner/great friends classification. These narratives as symbolical occupation exclude or include the people by way of critical understanding or by the rhetorical qualification in the communicative common sense. This imaginative power as the instrument of PR profitability and frame of the numerous macro level interpretations or micro-histories. The rhetorical classifications of these interpretations in the „Big Histories" and the „Small Histories" however, are not only a scientific revelation, but a representation politically valid or effective by some illustrated speaking.

Honi neokolonializáció és retribalizáció

(A kozmopolita hatalom elvitatásáról)

Demokráciaelmélet, Közép-Európa, neotörzsies mintázatok… – a korszakos korkérdések egyik sajátos mezőjében keresek válaszokat, mely távolságtartóan leírva (lévén politikai antropológus, de kortárs jelenben kritikusan reflektáló kutató inkább) a *nempolitikai politikával* és *nemracionális teóriával* jellemezhető. Tézisem szerint[30] a mai magyar politikai felhőkakukkvárban zajló menetrend-formálás és bázis-építés historikus képzeteket ébreszt, nem csupán a magyar szabadságharcosság, forrongás nélküli forradalom, kreált ellenféllel szembeni kiállás diskurzusában, vagy uralkodási előképek, történelmi paralízisek fölújítását tekintve, hanem olyan akut konfliktusdimenziókban is, mint az európaiság/neotörzsiség dilemmája, a „kívülbelülről" rendszerváltás programja, a hegemón doktrínák társadalomra erőszakolása kvázidemokratikus hivatkozásokkal, vagyis egy (nem Európától függő, sőt vele szembe is menő) újgyarmatosítási korszak tünetegyüttesével jellemezhető policy. Másként szólva: a visszatörzsiesedés és belső, öngyarmatosító, refeudalizáló akaratérvényesítés szimbolizmusainak és attrakcióinak rövid, válogatás-értékű szemlézésére törekszem, nem teljesen elméletmentesen…

A centrális erőtér rendszerlogikája versus rendezett anarchia

A magyarországi hatalomtörténetet évszázadok óta kettős karakter jellemzi: protektorokra épülő, adminisztratív szervezettségű rendies döntéshierarchia, olykor megszállókkal egybeértve, illetve különalkukra korlátozódó, nemracionális szerveződésű, eklektikus uralomgyakorlás, mely korszakosan és ciklikusan fonja át-meg-át egymást. A *politikai piac* haszonelvű racionalitása és a *szervezett szervezetlenség* uralmi elve küzd folytonosan – ezek lettek a legelemibb tradíciói a Közép-Kelet-Európát belengő uralkodó eszméknek, nemcsak a legújabb korokban, de számos előző változatban is, amikor pre-polgári és posztfeudális logikák küzdelmes századait jellemezték ilyesfajta alapnormák vagy politologikai mintázatok.

A historikus előképeket csak elnagyoltan hivatkozva – lett légyen hazánkban és a környező régióban bármily toleráns a központi hatalom –, az érdekek terén mindig monopolizált maradt az uralkodók teljhatalma. A társadalom örökös függése e főhatalomtól évszázadok óta totális volt. A civil társadalom érdekképviseleti szabadsága pedig a legkegyelmesebb korszakban is maximálisan alárendelt maradt az eszmei „összérdeket" (királyságot, birodalmat, nemzetet, pártállamot, demokráciát) képviselő aktuális uralkodónak. A despotizmus és a robot, az oligarchiák és a bürokratikus autokraták viszonya a társadalomhoz a modernitás (avagy a felvilágosulás?) révén (és számos időszakában is) meghatározta a politikai centrum és az alárendelt szférák kapcsolatát.

Hol agresszív, hol bürokratikus, ritkábban piaci, katonai, gazdasági, és a legritkábban etnikai koordináció virágzott e tájon. De talán e „tiszta" képletek és berendezkedési típusok között sem találhatjuk pontos megfelelőjét az államszocialista irányítási modellnek, sem ezt a mintázatot követő poszt-szocialistának. Megfontolan-

[30] E szöveg előadás-rövidségű változata elhangzott az MTA TK Politikatudományi Intézete, a Babes-Bolyai Egyetem Politológiai Tanszéke, a Sapientia Egyetem és a Magyar Politikatudományi Társaság 2013 tavaszán rendezett nemzetközi konferenciáján, Kolozsváron.

dó, hogy miközben napjaink „rendszerváltó" állampolgára is fennen óhajtja az állami beavatkozás tisztes mértékét, s keresi a „gondoskodó állam" kegyeit, a hatalomgyakorlás eszköztára, szervezeti és módszertani logikája végképp fölismerhetetlenné vált. Illetőleg: ami látható, az nem logikus, nem szervezett, nem racionális, sőt, épp ellenkezője: a gondoskodás hiánya, vagy még inkább a colosseumi viadalok miliője jellemzi, láncos-kardos agresszorokkal és kiéhezett vadakkal szembesítve a „self-made-man" mentalitás piacképességét, politikai harcedzettségét és esélyeit, lásd piaci kapitalizmus mint a korai tőkefelhalmozás kegyetlen korszaka, vadkeleti vadnyugat dicső genezise a posztkommunista Kelet-Európában, Vadkelet és Vadnyugat közötti idea-vadászok térségfelügyeleti törekvései, poszt-trianoni paradoxonok térnyerése, patológiás amnézia és historikus konfabulációk, avagy (Kapitányék most keletkező alapmunkáiban, György Péter *Állatkert Kolozsváron* kötetében) a „szellemi termelési módok" és „túlélő stratégiák" új korszakainak leírásait…

Magyarország és Kelet-/Közép-/Köztes-Európa hatalmi szféráiban történetileg fölváltva jelentkeztek a megkérdőjelezhetetlenül „demokrata" hatalmak és a vállaltan-harsányan nyílt diktatúrák. Politikai kultúránkban ugyanakkor a lehetőségek (illetve föltételek) egyik konstansnak tekintett iránya a *tradíciótartás* volt, mellette mindig elvárás maradt az uralom *racionalitása*, áttekinthetősége és demokratikus *legitimáltsága*, az uralom ellensúlyainak és társadalmi vitathatóságának szavatol(tat)ása. Erről és a nyugati típusú polgári racionalitás konvencióiról Bibó István szinte egész életműve, a Bibó utáni hazai társadalomfelfogások könyvtárnyi tömege szól, lehetetlen volna hivatkozások özönét ide-idézni…, de ami ennél is fontosabb: a legitimitás játszmáinak és a törzsi társadalmakra oly sok helyütt párhuzamosan is fölfedezhető uralmi mintázatainak *oppozíciós logikája* egyformán sérülni látszik, hisz sem belátható ésszerűségi konvenciók, sem releváns társadalmi jóváhagyási szertartások nem hordozzák immár minálunk a hatalmi fennhatóság jogosultságait. Megvan persze ennek is uralmi tradíciója a magyar és kelet-európai históriában, de egyetlen korszakban sem nevezték érdemi/legitim fogalom mentén „demokráciának" azt, amely fölöttébb emlékeztet a klánrendszerek felülről szervezett belső anarchiáira.

A polgári nemzetépítés korszakában szerte ezen a tájon értékelv volt – mind konzervatív oldalon, mind liberális célok szempontjából –, hogy a társadalmi tagoltság áttekinthetősége ne csupán „fölülről" váljék lehetővé, hanem az „államtagok" számára, magát a társadalmat alkotó egyedek felől nézve is átlátható maradjon a politikai berendezkedés miként je. Mind a makrotársadalomra, mind pedig a helyi társadalmakra, települési közösségekre vonatkozó demokratikus állampolitikai rendezőelvek megkívánták, hogy a központi kormányzati szféra és a helyi hatalom egyként tekintetbe vegye a lokalitás igényeit, érdektörekvéseit, értékeit és céljait, köztük akár szimbiózis, de legalább is valaminő interakció állandósuljon. Evvel a politikai hatalom egyben saját legitimációját is biztosíthatta, vagyis kiérdemelhette a társadalmi jóváhagyás, az állampolgári engedékenység mindennapi formáit, s ezúton (elvben) kormányozhatóvá tehette a társadalom életfolyamatait. De mi történt olyankor, ha a hatalom nem tette a dolgát, vagy elnyelte a társadalmi mozgásdinamikák energiáit, lenyúlta racionalitásait, s beavatkozott önérdeke mentén, vagy e cél szentesítése révén a csoportérdekek kijátszására törekedett – mégpedig jó eséllyel a siker jegyében?

A magyar történet kiemelkedő korszakaiban ilyenkor rendszerint demokratikus mezbe öltöztetett diktatorikus eszmék kaptak lábra. Ezt leplezendő a mindenkori hatalom valamiféle konzekvens hagyománytartásra, netán fölvilágosult liberális múltra, vagy épp forradalmas megújulás kontinuitására hivatkozott. S egyúttal arra: *a „haladó" gondolkodás elvben mindig racionális*. Evvel kisajátította valamely részracionalitások egészét és rávetítette ezt a hazai fejlődésfogalomra, a „haladás"

eszményére és a továbbjutás célképzetére is. De mint tudjuk, éppen a részracionalitások elszenvedői, a társadalmi perifériákra vagy marginalitásokba kerültek válaszolhattak centrumaiknak a legkevésbé, akár elvitatva e „centrális erőtér"-logika elfogadhatóságát, akár kikerülve ebből a koncentrikus mechanizmusból a mobilitás eltérő útjai, alternatív kísérletei vagy puszta migráció révén.

A magyar gondolkodástörténetben a liberális és szocialista reformerek mindig kitartottak amellett, hogy egyedül az általuk elképzelt társadalmi struktúra racionalizálható, egyedül az ő uralmi „dialektikájuk" jogos. A mai társadalmi változások idején sincs ez másképp – a cselekvő, mozgalmár vagy irányító személyiségek öncsalással élik át, immár a jobboldalon, hogy patetikus reformterveik nyomán, tőlük eredően és általuk felügyelten változik a társadalom, amely önként és dalolva jóváhagyja uralmukat. A „jóváhagyás" aktusa, vagyis a legitimitás mértéke és esélye legtöbbször aszerint változik, ki kerül az „ellenfél" vagy „ellenség" kategóriába, kiről állítható ki az „önérdekű kisajátító" vádirata, ki hajlandó megfontolni e karaktergyilkosság áldozatainak védekezési szempontjait, kinek kényelmesebb vagy eszélyesebb behódolnia és tapsolnia, semmint vitatnia és civil ellenállással válaszolnia mindennemű hatalmi indolenciára. Merthogy ennek révén a centrum megapolitikája könnyedén megalkotja a maga centrális erőterét, vagyis erőszak-intézményét, s ezáltal kijelöli ama határokat is, melyeken túl már csak a perifériák érdektelen, küzdésképtelen vagy épp direkt módon leigázandó térségei (alkalmasint „gettói") találhatók. Ebben az „újbeszél" politikai retorikában a mindenkori ellenségkép akár tartós, akár napra nap változó lehet, ám a változtatás kondíciói nem csupán a hatalmi erőfölénytől függenek, hanem a periferizált politikai térből feltörekvők, másként-gondolók, ellenállók önálló térformáló erejétől, célrendszerétől is. Így hát a centrum/periféria makropolitikai osztottságot tükröző képlete nemzeti színtéren, vagy akár kistérségi/nagyregionális szcénában is hasonlóképpen jelenik meg, ami részben esélyt is jelent a közpolitikai keretek kijátszására, részint viszont hosszabb távra is, mintegy „politikai kultúraként" stabilizálja a fennálló viszonyokat. Ilyen közegben a plebejus demokráciát, polgári többpártiságot, konszenzusos partnerséget, szolidaritással vegyes együttműködést jószerivel attól sem lehet várni, aki mindezen értékrendtől kellő távolságban kívánja meghatározni önmagát, akár kívülről tekint a rendszerre magára, akár belül keresi pillantása horizontját.

„Külső kényszer" és belső modernizáció mint integráló erő

A magyar reformkor, a XIX. század első harmada óta eszmei és politikai párturalom eszköze a „mindenáron haladás" elve. Evvel szemben a civil társadalom értékek teremtésében, átmentésében, szokások megőrzésében, tradíciók ápolásában fogalmazza meg feladatát. Ez a liberális-kozmopolita-nemzetkerülő és hazafiú-hagyományőrző-nemzetépítő dichotómia vált napjaink politikai huzivonijának meghatározó érvelés-technikájává is. Az értékkonzervatív mentalitás (szemben a politikailag konzervatív uralmi gyakorlattal) ugyanakkor az individuális szabadságjogok példáira, nyugati mintáira, előképeire épül, az állam mindenhatóságában gyakorta kételkedik, a politikusok szabta „haladás" külső kényszerét pedig elutasítja, nem is beszélve a deklaráltan politikai-konzervatív étosztól. Ez a „külső kényszer" olykor megszálló hatalom, olykor iparosítás vagy „modernizáció" formájában jelent meg szerte Nyugat-Európában és a kelet-európai térségekben is – mindenesetre rendszerint olyan erőszakformaként, amelynek értékeihez, céljaihoz soha sem volt/lett köze igazán a társadalom számottevő többségének, vagyis elutasítása nemzetépítő feltétel maradt. E nem legitimált uralom eszközei között azonban nemcsak diktatorikus módszerek, hanem a konzervatív eszmék és a régi monopolisztikus uralmi gyakorlat hagyományai

is ott vannak. A diktatúrák könnyen-felismerhetősége mellett az igazi problematikává a társadalmi aktorok sokasága számára éppen az válik ez esetekben, hogy föl lehet-e kelni, szabad-e harcos küzdelembe kezdeni, s lehet-e intoleráns másságokat vizionálni akkor, ha a „közjó" és „közérdek" elvére hivatkozó közpolitika látványosan szembe megy éppen mindennel, aki/ami „köz", közös, közérdekű (azaz: „lehet-e a népet leváltani"?). A társadalmi vágyképek annyiban viszont gyakorta közösek, hogy nem kívánják elfogadni a közhaszonra hivatkozó magánhaszon-építés manipulációs stratégiáját, így a struktúraformáló törekvéseket sem a diszkurzív térben, az újnacionalizmus stratégiáját egy új integralista térben, sem a tradicionalista értéknormákat (v.ö. európaiság) a szimbolikus tőkefolyamatok hátterében, stb.[31]

Más társadalmi ideák terén ugyanakkor a transznacionális normák képviselete nem kapott stabil bázist. A napjainkban folyó (s megelőzőleg a nyolcvanas évekbeli) civiltársadalmi politikai engedetlenség növekedésével intenzívebb lett az erkölcs, a magatartási normák, a szubjektív motivációk és a kisközösségi csoportértékek keresése is. A múltat végképp eltörölni csakis a normák és értékek leradírozásával lehet – ez pedig a civil társadalmak legfőbb érdek-elveit veszélyezteti. Ezért lehetetlen minálunk a tradíciópusztító politikai hatalom legitimmé válása, de ugyanakkor ezért lehetséges a pusztítás tradíciójára hivatkozó mentalitás megtűrése, elfogadtatása, támogatások elnyerése is e legitim közellenség-szerepek tartósítása vagy újragenerálása árán is. A múltvizsgálat, s közben a jövőépítés *vallása* ugyanakkor olyan jelenkori stratégia formáját ölti állampolitikai rendezőelv gyanánt, mintha annak eszköztára legitim módon, sőt társadalmi jóváhagyással (v.ö.: a „kétharmad" mindent visz...) egy magasabb fokozatú rendszerváltást kívánna meg, akár európai normák ellenében az önérvényesítés elvén, akár a „múltat végképp eltörölni" újrafestésének eszköztárával, akár a „kívülről szabott" átalakulási folyamat elutasításával, Európa-ellenes mozgalomideológiával is.

Kérdés lehet ugyanakkor épp politikatörténeti és demokráciaelméleti dimenzióban: nem épp a diktátumok és politikai diktatúrák adják nálunk a legfőbb uralmi tradíciót? Nem a hatalom kiismerhetetlensége okozza-e a civil társadalom nyílt vagy rejtett lázadásait, a folytonos oppozíciót, a megalkuvó haszonelvűség és a megbúvó ellenzékiség kontinuus jelenlétét, a legitim uralkodói „atyát" kereső államvallás új igényét?

Föltehető, hogy részben politikai kultúránk ősmagyaros elmaradottsága, vagy retrospektív eszménykeresési hajlandósága, továbbá csökevényes népcsoport-nemzetiségünk kishitűsége kínálja a jövőképnélküli önérzetünket – vagy legalábbis azt a mindennapi perspektívátlanságot, mely a nemzeti büszkeséget mint erőpolitikai stratégiát emeli piedesztálra. Miközben egyetemes pátoszú vereség-élményünk lassacskán a magyar karakter legfőbb jegye lesz a közpolitikai közérzetben, s a bizalom-tesztek és nemzeti önképek európai versenyében kétségtelenül a leghátsók mellett-mögött kullogunk, éledni kezd az állami szintről generált győzelemtudat is. Egyfelől erőteljesen kapaszkodunk himnikus veszteségek keserveibe, Jalta után hatvan-hetven évvel is a magunk kis posztmodernes kálváriáit járjuk, térségi revansait és alkalmi ellenségeit keressük, s így „jaltaizmusaink" között a kishitűség, a hódoláskészség, a szolgaszellem és a jóvátételi lelkiismeretfurdalás is jelen van, valami sajátos vendetta-érzemény, mely vikingektől böszörményekig, tótoktól svábokig, izraelitáktól romákig, rácoktól poroszokig mindig megtalálja a maga ellenségképét. Még ürügy sem kell olykor, hogy a partnerből vagy szomszédból vetélytárs, abból ellenfél vagy ellenség váljék egyhamar, s még véletlenül sem a kooperáció a vezéreszme, hanem a kiszorítás, lebírás, felülemelkedés, győzelemittas önkép stabili-

[31] Lásd ehhez pl. az International Institute of Social History forrásait (https://projects.iisg.nl/web/hope).

zálása a mindenkori mentális cél. Ahogy a fejlődőképességhez tradíciótartás és reformhajlandóság is kell, éppúgy vereségünk oka lehet ezek hiánya és szervezetlenségünk folytonos élménye… – ám érdekes, hogy mind a vereség tradícióját (lásd Trianon, Don-kanyar, német megszállás, szovjet megszállás, kollaboráns múlt, stb.), a „többre érdemesültség" értékelvét, az örök küzdésképesség ideáját is egyaránt fölhasználhatónak tekintjük a sikerképesség bizonyítására. Ami rosszul alakult, s ami a kollektív emlékezet perifériáján akár, de megmaradt múltkép-generáló masinériaként, legalább olyan jó ürügy tudott lenni, mint a „bellum omnium contra omnes" („mindenki háborúja mindenki ellen") kényszerképzete, mely nemcsak az emberiség államiasodás előtti korszakának specifikuma volt (Hobbes), hanem a „természeti állapotot" a maga uralmi racionalitásával fölbomlasztó, a mindenki egyenlőségét a strukturált egyenlőtlenség gyakorlatává züllesztő mindenkori közállapotoké is.

Jalta előtt és után is voltak polgári demokratikus eszméink, (ha sokszor rejtetten, ideákban vagy világképekben megbújva is), volt archaikus eredetű fogalmi képünk az emberszabásúan működő hatalomról, „a zemberekért" vállalt mindenkori politikusi szerep gyanússágáról, az alávetés értékelvének becstelenségéről, a kiszolgáltatottságot okozó fölérendelődés hitványságáról. A gyakorlatba viszont erőszak, doktrínák, megszállások, uralmi cselvetések, képviseleti rendszerbe ágyazott agresszivitások és szervetlen minták épültek be, összekutyulva azt is, ami az uralomgyakorlás bornírt értékrendjében még egyáltalán fölismerhető, megnevezhető volt. Uralomra jutni úgy, hogy mindenkit letaposni közben… – ennek sosem volt méltó elismertsége, mint közhasznú aktivitásnak, legitim volta mindig is kétségekkel övezett maradt. Csak éppen eszközeink hiányoznak legtöbbször ennek akadályozására, közös normák és gátak emelésére, a politikai elvitathatóság megfogalmazására, az erkölcsi nemesség hiányának sérelmezésére (lásd „az elmúlt nyolcév" és „az elmúlt háromév" közbizalmatlansági vitáit, imázsromboló és nemzeti karaktergyilkos stratégiáit). Harc a mindenkori „külső kényszer" ellen, lett légyen ez a török, a habsburg, a muszka, a náci, az imperialista, az „uniós" vagy bárki, kötelező magatartásminta volt és maradt is, immáron az ésszerűség vagy realitásérzék kritériumaitól nem túlságosan befolyásoltatva. Ha épült, ha romlott, ha szétmállott vagy integrációkba ötvöződött is a belső világ, ezt szinte mindig válaszképpen tette, kényszerből és kivagyiságból, no meg hitvallása, eredettudata, térségi funkciója hivatkozásával. S mindenkoron alkalmasként arra, hogy a belső rend védelme a még belsőbbek által forszírozott lehessen, hogy a szolgálat elve a közfelfogás és közrend bázisának tűnjön, s hogy a „jussból" soha senkinek sem adni olyan individuális normává érlelődjön, amely nemzeti szinten akár felhajtóerő, energiabázis is lehet…

Ugyanakkor Magyarországon a politikai hatalom már az első rendszerváló évben önmagát a „delegitimációval", a bolsevik párturalom megtagadásával akarta elfogadtatni, és a „múlttal való szakítást" hirdette meg programként. Láthatóan csak taktikai okokból tette, s közben továbbra is értékeket számolt föl, perspektívákkal számolt le, érdekkörök és partnerségek egész arzenálját likvidálta vagy konzerválta másutt. Szakítania kellett a „rossz hagyománnyal", a rosszemlékű terrorisztikus gyakorlattal, hogy a politikai bizalmatlanság légkörét fölszámolhassa. Uralmi jogának megtartásához igényelte a jövőkép megfestésének jogát is, majd a kivitelezést, a „tárgyalásos" rendszerváltási egyezkedés-folyamat végső eredményeinek önérdekű fölhasználását is. Erre következtek hasonelvű, de más és más színezetű további (nemzeti) kormányok, melyek a tagadás tagadásával vagy épp totális vállalásával kívánták újralegitimálni önmagukat. A „magyarság" mint egyetemleges érték, olykor médiaesemény, pártprogram, hivatkozási alap vagy támadási felület ismételten olyan kreálmány-formát öltött, mely evidensen és elvitathatatlanul igényt tart a közpolitikai jovialitásra, alattvalói hűségre, morális és szakrális fenségre, netán a nemzet mint

makroközösség definíció nélküli vállalására is… – függetlenül a meghatározó politikai platform színezetétől és kiterjedtségétől, elfogadottságától és presztízsétől.

Ugyanakkor a közép- és kelet-európai új nemzetek (1989 utáni) recens históriája a példa arra: nincs egységes nemzeti változásfolyamat, „tipikus" kelet-európai mintázat, egyetemlegessé tehető értékelv. Minálunk a ciklusonként presztízsét veszítő pártvezetést nemegyszer saját apparátusai falták föl, illetve területi és ágazati oligarchiák ültették tüzes trónra. A „végső harc" negyvenéves nyugalma után kiderült a pártállam reformálhatatlansága, a rendszer öngyilkosságát pedig segítették-siettették a mindenkori látszatreformer vezető politikusok is, akik uralmi energiáik átmentését vagy kreációját peresztrojkázással fedezték, „őszödi beszéddel" szidalmazták, karaktergyilkos ráfogásokkal ellenpontozták. Ez első rendszerváltó kormányzati időszak párhuzamai persze jól látszanak szlovák, szerb, román vagy ukrán politikai terekben is, rímelő példatár olvasható a poszt-jugoszláv és román, vagy horvát és lengyel, magyar és fehérorosz átalakulásban éppúgy. S ha nincs is a demokratikus átalakulásnak evidens *modellje*, annyi mégiscsak közössé vált az elmúlt negyedszázad közpolitikai és nemzetpolitikai színterén, hogy szinte maga a társadalom „rendeli meg", hagyja jóvá önmaga megszállását, s önként megy elébe a szolidaritásra hivatkozó újnacionalista köztörténeti csalásnak, készséggel belenyugszik a kulturális identitás nemzeti színű átrajzolásába, a saját „komprádor burzsoázia" uralmi térnyerésébe, a gyarmatosító politikai elit, kapcsolati- és tőke-burzsoázia érdekeinek megfelelő alkukba. A praktikum roppant ügyes tehát, s épít a társadalmi megosztottság előidézhető, hagyománykötöttségben leledző, ellenállási vehemenciákat csak ritkásan erjesztő kompromisszum-kényszereire is, de éppígy a példa is a külső (európai) „gyarmatosítás" elleni késztetés eredményességére, az „idegenellenesség" magatartási ideállá válására, a vérgőzös indulatosság tűrésére és generálására is.

Újgyarmatosítás mint uralomstratégia

A mondvacsinált reformerség, a „közérdekre" hivatkozó központosítási logika azonban csupán egyik, de nem egyetlen eszköze a *társadalom (újra)gyarmatosításának*. Jól láthatósága a határok kijelölésével, a játékszabályok megalkotásával, a törvényi garanciák legitimálásával védi magát, teszi ugyanis mindezt a „Ti akartátok!" gesztusával, mely megfellebbezhetetlen érv, hisz ki ne kezdene gyanakodni a szomszédjára, ki ne érezné ilyenkor, hogy egyedül van a kételyeivel és ellenérzéseivel, s ki bízná önfeladóan a látszólag „értőkre" és a lelkesen egyetértőkre saját valódi akaródzásainak teljesítését? Mindez persze morális és érzelmi, világképi és egzisztenciális válsággal jár, noha ezzel a hatalom csak fenyeget rendszerint, de jól tudja: mélyen ott van a társadalmi térben, identitásokban, a röghöz kötöttek és alávetettek mindenkori hajlandóságában, hogy ne az erős fenséget, hanem a még gyengébb partnerséget vegyék célba, ha ellentábort keresnek a cselekvésekhez. Mindennek épp a válságok korszakai kedveznek, amikor mindig és mindenütt van „felelős", okolható ős vagy feleletre szorítható partner, akinek még kevesebb az önlegitimáló mersze… Mindez így együtt nemcsak válság-, hanem vészhelyzet is, melyben épp a politikai válságkezelés válsága és a társadalmi megegyezés hiánya hozza magával, hogy a gazdasági és politikai téren is kudarcot valló politikai vezetés minduntalan „megszorításoktól mentes" intézkedésekre vállalkozik, s a hatalmi apparátusok ismét új meg új csomagtervekből keresik ki a „túlélésre" alkalmas ideológiákat, ellenségképeket, túlhatalmi mintázatokat. S közben minden szereplő, kinek e struktúra vállalása és elfogadtatása nem érdeke, leginkább „kivár", időt nyer, „új hagyomány" kialakításán fáradozik, régiúj eszmerészegségek felé kapirgál, önnön létét is eredethivatkozásokkal próbálja elfogadtatni („Turulból jöttünk", „félázsiai fajta" vagyunk, előbb voltunk

keresztények, mint Európa, stb.). Evvel párhuzamosan szinte egyként (és egyeztetés nélkül is) föláldoznak minden régi, áttekinthető kooperációs gyakorlatot, tekintet nélkül azok eredetére, értelmére, érdekhátterére, közhasznára, nemes mivoltára. Ez pedig beszédes tünet: „a múltat végképp eltörölni" csak végképp letaglózott jelen esetén lehet. Illetve: a „westernizálódás" kalandos útjára lépő Köztes-Európában is megesik alkalomadtán, szinte mindenhol, ha alaposabban körülnézünk, s szerte Közép-Európában hasonló individualizációs folyamat, közösségfosztási stratégia, magánosítási önkényesség és önlegitimálási eszmeképzetek tolakodnak előtérbe, mintegy a nemzeti önállóságot Európától védve, s belülről formálva öngyarmatosítást.

A „végső harcot" meghirdető, „Endlösungokat" kereső diktatúrák termékeny talajra találtak minálunk egykoron is, s találnak újra. Mindig van jóféle kiszolgáló-elitünk, felelőtlenül rövidlátó és önhasznára tekintő értelmiségünk, pária parasztságunk és karakter nélküli középosztályunk – akik hajlamosak tapsikolva kiszolgálni úrhatnám korszakokat. Ilyen lenne a Bibó Istvántól elhíresült „zsákutcás magyar" sorsformálás? Netán a demokráciától félni képes látens ideológiai bizonytalanság, vagy egyenesen a nemzeti önképünk részeként elkönyvelt „gyáva korcs" mivoltunk az oka ennek, ahogyan a marginalizáltak indulataiban megfogalmazódik?

A mind gyakrabban születő térség-gazdasági, anti-uniós, „családvédő" szociálpolitikai és egyéb „csomagtervekből", pártprogramokból hiányzik az önkormányzatiság tiszteletben tartása, gyakorlati lokális életképesség érvényrejuttatása, a helyi társadalmak tolerálása, a közép- és nyugat-európai illúziók helyett a természetes tájegységi vagy etnikai tagozódás, történeti örökség komolyanvétele. S hiányzik a társadalmi alrendszerek kezelésének ismerete is, leginkább a partnerség és respektus elfogadása… – mint esély arra, hogy politiká(ka)t nem valakik ellen, hanem valakikért kellene érvényesíteni. S ha még idealisztikus minőségében is, de komolyan vehető egy ideológiai tradíció, mely az ókortól napjainkig megannyi formációban hozhatott szervezeti célt, természetjogi hivatkozási alapot, funkcionális ürügyet minden létezhető hatalomnak. Ez ideát kivitelezni, védeni, képviselni hivatott demokratikus szerveződésfolyamat persze mindig is terhes (vagy sokszor túlterhelt) volt a közhaszonért tenni igyekvő közhatalom „jótéteményeitől", de voltak talán időszakok, amikor társadalmi összfejlődés szintjén tűnt értelmes célrendszernek az elnyomások csökkentése, a partnerség érdekrendjének és normájának szorgalmazása is…

A magyar társadalom civil szférája pedig még mindig kibújni igyekszik a „gyámsági demokrácia" alól, ha kevéske önszervező energiákkal is, de még mindig kitartóan. Ezért kezd igen látványosan megbomlani a társadalom kontra hatalom pártállami dualitása. Széttagolódik a monopolizált hatalom és a tűrőképesnek bizonyult plurális társadalom tradicionális mentalitása és értékkonzervatív hagyományhűsége. Vagyis kezd már egyre erőteljesebben szembehelyezkedni a közhasznúsággal kérkedő totalitárius állammal mindazon civil kezdeményezések értéktöbblete, amelynek hasznát a pártállami idők derekán már nehezen lehetett egyszerűen csak korlátozni nyílt presszió nélkül, s melyek révén a polgári körök vagy a másként-gondolkodás szuverén intézményei is erőre kaptak. Ezért korántsem kizárt, hogy a politikai lojalitás és a civiltársadalmi racionalitás időnként átváltozik direkt mozgalmak, egycélú törekvések és plurális-demokratikus érdekek színes palettájává. A helyi társadalmak nemegyszer megkövetelik identitásminőségük elismerését, ha egyáltalán életképesek maradtak még, miután szinte önként bedőltek a helyi autonómiák esélyes formálásának egykor, s a „nemzeteszme" helyébe a regionális, kistáji, vagy településcentrikus hovátartozástudat kerülhetett. Az öncélúvá vált „fejlődéselvet" immár a térségi és települési autonómia magánvaló értékei válthatják föl, s lehetnek egy „szerves modernizáció" segítői, etnikai csoportok és nyíltan teret köve-

telő helyi érdekcsoportok hazai renaissance-ának élesztői, vagy kistáji konfliktusok kezelői is. Sokszor azonban, s minél elesettebbek, annál inkább..., s minél cselekvőkészebbek, annál súlyosabban élik át, hogy helyi érdekeiket parlamentáris szinten sajátítják ki, az önkormányzatiságra rátelepszik a fölérendelt állami szervek bürokratikus önkénye, a politikaképes aktorok szűk csoportozatait fölszívják a sodró pártszerveződési törekvések, magukat a térségeket mint perifériák perifériáit ellehetetlenítik a központi pártutasítási rendszer új döntéshozatali eljárásai. Az állam kezdi (ki- és fel-)használni az állampolgárokat, s megfordul a kormányzati racionalitás polgári kori logikája: nem az állam van a polgárokért, hanem a polgárok az államért, az államosított állampolgárnak alig marad más, mint a burkolt ellenállás közérzete, a rejtőzködő másképtgondolás, a masszív alkoholizálás, a migrációs ábrándképek keresése, a szolgai attitűd megtanulása vagy épp a feljelentések leadása (csak 2013-ban már 35.000 feljelentést adtak le a NAV-nál...).

A rohamtempójú változások, új iránykeresések idején jóval több a hatalmi önigazolások előkészítésére fordított uralmi energia képződése, mint a jövőbe tekintő bölcsesség, egyeztetésképes tolerancia, érdekbeszámító korporativitás vagy partneri figyelem. Az összezavarodott társadalmi rétegződés már nem teszi lehetővé, hogy a politikai ügyvivők valami fiktív „össztársadalmi érdekre" hivatkozzanak, de épp ilyenkor válik aktuálissá a nemzetközi mumusokra, belső „fellazítókra", kiszolgált pártkatonákra, „előző nyolc év" funkcióviselőire, a központosító hatalmi logika ellenérdekeltjeire utalás, a belső ellenségképzés is; nem is említve a „kozmopolita" világ fenyegető szorongatását a kis nemzeti érdekterünk körül...

A társadalmi kiegyenlítődés egyik sajátos vonása volt a polgári forradalmak korában, hogy a sematikus rendezőelvek miatt a társadalom valós csoportérdekeire és csoportminőségeire tekintő politikát gyakorta és könnyedén elhanyagolták. Ebben az értelemben volt konzervatív számos „forradalmas" múltú kormány, pártvezér és mozgalom: ugyanis nem keresték az összhangot a valóság és a teóriák között, és nem látták be az összefüggéseket a lokalitások mikrotársadalma és a makrotársadalom között, nem kötelezte őket valódi társadalomismeret, midőn döntések előkészítését vagy népszerűsítését kimódolták. Régi igazság, hogy nem az a személy, csoport vagy társadalom ellenzi igazán a társadalmi haladást és fejlődést, amely tagadja a változások és reformok szükségességét, hanem éppen azok a mozgás „kerékkötői", akik szavaikban ugyan készséggel elfogadják, ám tetteikben körömszakadtig akadályozzák a változást, illetve erőikhez mérten nagy energiákkal nehezítik a legkisebb reform bevezetését is. Erre pedig legesélyesebb nem a mindenkori ellenzék, hanem épp a hatalmi apparátusok belső ellenállása, végrehajtás-kötelezett egyedeinek passzív „munkalassítása", a túltengő utasításrendszer képtelenségeit nem ellensúlyozni próbáló, hanem önellentmondásaiba fordulni hagyó mentalitása. Monolit rendszer jobbára a maga egyneműségébe pusztul bele, mint ezt látni lehetett nemcsak a dicsőséges szocializmusok idején, hanem azt megelőző nagybirodalmak históriájában, egyeduralkodó önjelöltek megalomán bukásában is, és nemcsak a történeti Európában, hanem az arab világtól a messzi japánig, óceániai big man-ektől a Fülöp-szigeteki uralkodóházakig mindenütt...

Vélekedésem szerint a magyar politikai rendszer evvel a nyílt színen „újrarendszerváltó", ténylegesen azonban elodázó, késleltető, obstrukciós akadályokat emelő megoldással működik. S mint ilyen – nagyon is jól működik! Az csupán a mi bajunk, hogy működési logikáját régies-avittas liberalizmussal akarjuk kritizálni, s az áttekinthetetlenséget rejtélyes áskálódók vagy elszánt ügynökök kialakította állapotnak vagyunk hajlamosak beállítani, hatalmi szóval, tudatlan és ártalmas ügyetlenkedésnek minősítve az alárendelt érdekszférát.

Pedig a központosított politikai döntéskörök alárendeltségében minden ágazati és területi centrum, minden végrehajtó és kiszolgáló egyén egyszerre úrhatnám és megfélemedett is. A folytonos (Sajó András kifejezésével) „normarögtönzés" magát a rendszerlogikát és értékrendet betegíti meg, mert azokat is kiszolgáltatottá teszi, akik szolgálni akarnának... A hatalmi hierarchiában az alárendelt szféra bizonytalansága vagy önállósodása azonban a bürokratikus szervezetek legveszélyesebb állapota. Emiatt a központok kialakítják a felülről függés és a félelem élményét, hogy lefelé se tapossanak, fölfelé se kunyoráljanak a középszintek hivatalviselői – egyszerűen csak hajtsanak végre... Ez azonban nem működik ma már – szélesebb a világ is, no meg a nemtevés hagyománya ismét úrrá lett a vidéki küzdéstérben, elterpeszkedett a politikai apparátusokban, híveket nyert a szavazóképes népesség aktivitásában, s leülepedett a potenciális sikerágazatokban is. Fölülről áttekinthetetlenekké, alulról beláthatatlanokká váltak a helyi politikai színpadok. Önmagát tartósítja a szervezet. Önjáró gép lett, politikai robot, program nélküli perpetuum mobile. Büro-mobil. Önfenntartó – és főképpen: túlélésre játszó, időtérbe tolakodó, permanens önfenntartás víziójával pöffeszkedő.

Persze nem a gépkorszak valamiféle negatív mítosza ez, hanem egy társadalmi berendezkedés végvonaglását követő megrekedés, a bürokratikus birodalmak alapvető hagyományát követő mintázat. Nem látható a titokzatos kéz, amely alkut köt, juttatást vesz át, programokat ír alá vagy embereket zabál föl... De megy tovább a politikai masinéria rendületlenül, tovagurul céltalanul, s messziről is jól látható már, mennyire nehezen tudja koordinálni magát.

A politikai uralom eszköztára és stílusa igazából csak ritkán képes változásra. Rendszerint boldogabb jövőt ígér – miközben ingatagságáról napra nap meggyőz. A múlt harcaiból legitimálja magát – miközben megtagadja a múltat. Elvárja, hogy a politikai mizéria szabályozó eszköze, kézivezérlője a kezében maradhasson – de keze béna, érzékszervei eltunyultak, eszközei pókhálósak. Milyen koordinátor ez?

A politikai piac logikája egyúttal sajátosan nempiaci is. Nem az értéktöbblet megszerzését tekinti célnak, hanem a hatalom megszerzésének és hosszú távú birtoklásának lehetőségét. Ezért a politikai tőke szükségképpen távolivá válik a társadalom jóváhagyó gesztusától: attól, hogy az uralkodókat elfogadja-e sajátjának. Cserébe az uralkodók sem tartanak igényt tömeglojalitásra és társadalmi bázisra. Elég számukra, ha manipulálni, koordinálni tudják a működés módjait. A siker, a hatalmon maradás tehát nem nélkülözi a politikai programok, célok állandó változtatását, s az ellenőrizhetetlenségét is megtartja legitimitása feltételeként. Elég, ha uralmi indolencia helyett vagy mellett a definíciók megalkotásának jogát fenntartják maguknak..., s meghatározhatják nemcsak azt, mi egy demokrácia, mi a szerepe a politikai tömegviselkedésnek, lehetnek-e alternatív gondolatok a társadalom csoportszintjein, egyensúlyokban vagy konfliktusokban virágozzék-e a közviselkedés, magát manipulálja-e a közvélekedés, jóváhagyás kell-e a törvénykezéshez, vagy elég a virágnyelv, a szlogen-tár, a múltra hivatkozás és a fals ideológiai maszlagok mindennapos túltermelése, stb., s máris megnyílnak a lehetőségek parttalan tájai.

Az eddigi, „külső gyarmatosítás" elleni harc szereplőinek mellesleg sikerült belsőleg gyarmatosítania az Alkotmánybíróságot, a médiahatalmat, az iskolai-közoktatási szférát, a felsőoktatást, az egészségügyet, a kórházakat, az energiaszektor mindegyre nagyobb térségeit, a társadalombiztosítást, az adópolitikát, a vizuális környezetet, az önkormányzatokat, a bankok és multik vagyonának egy részét, a földpiac még mozgósítható vagy elorozható hányadát, a kegyelt egyházakat, a színházakat, a tömegkommunikáció számos ágazatát, a reklámpiacot, a közbeszerzési perspektívákat, az úthálózat egy részét, a terrorelhárítást, az Operát, a Művészeti Akadémiát, az erőforrásirányítás szektorait, a kollektív emlékezet szimbólumpolitikai

szféráját, az utca- és tulajdonnevek felügyeletét, a kamatpolitikát, a szoborállítás jogát, a nemzeti titoktartást és titkosítást, a nemzettudat büszkeségi elemeit, az azeri hadügyet, a bírói-közalkalmazotti-közszolgálati szféra felügyeletét és alárendelését, a takarékbankokat, és ne folytassam, véges az olvasói türelem... A feltörekvő Hungária mint együttműködés és versengés tere a jégkorong- vagy vízilabdajátékok technikáihoz, chicagói bandaháború szférájához hasonló kiszorítási és bekebelezési rutinok miliőjévé vált, Sinistra-körzetté alakított reménytelenségi övezetté posványosodott, melyet lassan már újragyarmatosítani sem lesz értelme, annyira élhetetlenné vált...

Uralgási gyakorlat

Az erős hatalomnak deklaratívnak, hangosnak, vitathatatlannak kell lennie. A sikeres hatalom elég, ha ügyes. A nyilvánvaló erő a tiszta, kinyilatkoztatott hatalmi célokban és eszközökben van, mert erőcsoportokkal, kompromisszum-kényszerekkel képes megküzdeni. De a kompromisszumokat kerülő, folyamatos uralmi sikerét kiszámíthatatlanságával biztosító hatalom is nagymértékben „reálpolitikus"! Megoszthat erőket és érdekeket, uralkodhat a tétova, értetlen és széttagolt társadalom fölött, váratlan reformokat és ellenreformokat építhet be uralgási gyakorlatába. Stratégiája lehet rövid távú, taktikája lehet a politikai gerilláé, akinek nincs szüksége legalitásra, s a legkevésbé az össznépi jóváhagyásra. A fő az, hogy ellenőrizhetetlen, véletlenszerűen változó legyen – egyszóval győztes mivoltában vitathatatlan, kiszámíthatóságában nemszabályos, mondhatnám „unortodox". A fosztóképző minőségjelzővé válása sem nagyon izgatja, sőt, legitimitását összeurópai szinten is ilyen sikeresélyesnek deklarálhatja. Lehet ez ellen bárkinek érdemi szava...? Hacsak az „ortodoxiára" hivatkozva nincs, akkor szinte semmi ellenvetés nem „jogosult"... – *a kozmopolita hatalom elleni ellenállásra felszólítva a fennálló hatalom elvitatásáról le kell mondjon ez idő szerint mindenki, aki kritikai észrevételekkel élne. Azonnal közellenséggé, létében fenyegetett nomáddá, nemzeti kultúrával fejbevert nemzetietlenné válik a nemzethű oldal felől...*

Mindeddig ez ellen védekezni is körülményes..., a régi politikai hatalmi tapasztalat alapján úgy véltük: az uralkodó megosztja alárendeltjei energiáit, erőviszonyait és érdekeit, így lehet úrrá legkönnyebben. Másfajta tapasztalat továbbá azt is igazolta: demokratikus, egyeztetett érdekszférákban működő hatalom tovább él, mint a diktatorikus. Ez azonban nyugati tapasztalat. A mi poszt-szocializmusunk lassan versenyképességét is igazolni tudja már: a mesterséges szervezetlenség uralmi gyakorlata korszakosra nő, legelemibb hagyományait az előző és az azt megelőző rendszerből hozza. Folytonosabb tehát, mint despotikus uralgási technológiák a szomszédságban...

S amúgy miért ne lehetne az irracionális „logika" is ésszerű bizonyos körülmények között? A mai válságkörülmények épp a gazdasági és a politikai piacon kínálhatnak „nemszabályozott" logikájú sikerességet! Az uralmi viszonyok újratermelési modelljét is éltethetik kiszámíthatatlan komponensek, változó mechanizmusok. Hol piaci viszony áll fenn, hol politikai nyereségre törekvés dominál, máskor agresszió vezet eredményre, közben egyenrangúság maszlagja ömlik szét, semmibe vétetik, ami korábban ígéret volt, s elmállik a hitelképesség is, de kreálnak újabbat, mely éppúgy bizalom-alapú. Pávatánc, követve tűztáncot, majd kardtánc, követve mosolygós térnyerést a hívek körében. Turul-fiak és posztmodern oligarchák párban és egymás ellen, korszakosan váltogatva, mikor melyik a varázsosabban hangzó. Olykor hagyományhűségbe kapaszkodik a hatalom – hogy pénztelenséget fedjen el vele vagy híveket toborozzon legott –, megint máskor kölcsönösségre törekszik a piaci szereplők között – de bürokratikus intézményrendje és gátlástalan önkiteljesedése gátolja

ebben. S közben virul, fönnmarad, fiakat ellik, elitet kreál, betont kever jövendő etablírozottságának...

A tervszerűen tervszerűtlen kapcsolatszerveződés lényege a stabilizálódott kiszámíthatatlanság, a látszatokkal terhelt közbéke, a „minthaegyenlőség" fenntartása. Ez is politikai piaci eszköz, tőkekoncentrációs forma, uralmi elv, mely épp annyira eredményes lehet ugyanis, mint a nulla végösszegű egyezkedési játszmák. A piaci-bürokratikus modell is lehetne akár a hatalomgyakorlás módja, de hiányzik belőle a hatalom etikai alapja, a fölhatalmazottság momentuma. A szokványos politikai uralom racionalitása csak odáig terjed, hogy a piacot is, a politikát is szimulálja, s varázsigékkel becsapja a konszenzuális hajlamú köznépet. A kiszámíthatatlan hatalom azonban túlélő – s ennyiben hosszú távon életveszélyes. Bármi kitelik tőle és mégis kiegyezésképtelen, folytonos önmeghaladása ugyanúgy rendszertipikusan jellemző rá, mint alapvető változatlansága.

Normális esetben a politikai rendszer vezető ügykörei a stabilitás megőrzésével érhetik el hatalmi funkcióik biztosságát. Nemnormális esetben a labilitás fenntartása is éppúgy érdekük. A fölállított titkossághatárok között a legnagyobb nyilvánosság követelése a legsikeresebb eszköz. A jól adagolt konszenzusok, a késleltetett engedmények, a tiltva támogatott szerveződések mind arra jók, hogy indulatlevezető csatornák legyenek, s kényszerű kompromisszumok előidézői. Szabályos diszfunkcionalitások ezek, eszközei közt a pluralizmustól a régi apparátusok átmentéséig, az oktrojált önkormányzatokig, a kisajátított közvagyontól a besajátított egyházakig minden elfér...

A politika haszonvétele nem piaci asszociációkkal működik, célja nem elsősorban az alárendelt szféra értéktöbbleteinek lerablása, s nem érdeklik hagyományok, társadalmi közösségek, távlati célok vagy új utak. A fennmaradás érdekli, a változások túlélése. Erre pedig a *tervszerűen működtetett tervszerűtlenség* kitűnően alkalmas. Az uralom racionalitása, a társadalmi haladás eszméje, vagy az érdekek tér- és időbeli harmóniájának kialakulása nem föltétlenül érdeke az uralkodóknak (vagy csupán egy látványos-hangzatos ideig az). Úgy vélem viszont, érdeke a névtelen oligarchiáknak, lokális erőcsoportoknak és politikai „vállalkozóknak" egyaránt..., hosszú távon is.

A nemlogikus hatalmi logika belátása nélkülözhetetlen szabadságfeltételünk ma már. Oligarchikus hatalmi hagyományaink, periférikus létünk szellemi és tárgyi tradíciói, röghöz kötött kultúránk és életvilágunk csak keleti kuriózum talán, a politikai szervezetlenség uralmi gyakorlata viszont a koalíciók és az uralkodó pártok helyett viszont még jó ideig működőképes maradhat...

Kell-e keresnünk a kilábalást ebből a készen álló anarchiából, konstruált álpluralitásból, bizalomképtelen térkisajátításból, kortárs öngyarmatosításból? S hogyan, ha igen?

Elsősorban talán hozzá kellene szoknunk. /Ez folyamatban van, de időt igényel, továbbá a résztvevő megfigyelés arcpirító képességét is igényli/. Hogy megérthessük. /Erre pedig esélyünk sincs, ha racionalizálni próbáljuk a történéseket/. A politikai katyvasz tudatos fenntartása egyelőre még minden pártnak, érdekcsoportnak érdeke. A társadalmi kiszolgáltatottságnak az önkormányzó, öntudatos és erős szándékok összefogódzása lehet csak sikeres ellenfele, a „társadalom a hatalom ellen" tradicionális eszköztára. S csak akkor, ha képessé is válik a szervezetlenség áttekintésére. S csak akkor, ha képes a szervezetlenség mesterséges fönntartóit vagy haszonélvezőit megnevezni, helyettesíteni vagy korlátozni. Esetleg szervezettséggel vagy másfajta szervezetlenséggel megzavarni...

Évekkel ezelőtt, a rendszerváltás időszakát megelőző években még a bolsevik pártirányítás politikai stratégiájának gondoltam a *mesterséges szervezetlenség uralmi gyakorlatát*. Nem volt igazam. Időtlenebb eszméről van szó, mely túlél talán

mindannyiunkat... Olyan visszatörzsiesedés folyamatában, melyben a perszonális tüneménnyé, szakralizált politika-vallássá erősödött gyarmatosítási stratégia semmivel sem gyöngébb vagy esélytelenebb, mint bármely nemzeti állam „primitív világok" vagy „bennszülött népek" leigázására szolgáló ideológiája minősült érvényesnek a modernizációs túlerő nevében. Öngyarmatosításunk mindenesetre még messzi időkig nem ébredhet rá a szabadságmozgalmak egykor volt példázatainak mintáira. Addig viszont aligha marad más, mint ilyes elemzésekkel összképet adni, rámutatni, gondolkodóba ejteni... Saját bennszülöttjeink és saját etnológusaink egyszerre kell legyünk a helyzet belátásához is. A politika antropológusaivá lennünk pedig már ahhoz is kell, hogy alternatívákat vizionáljunk – akár csupán magunknak...

Irodalom

Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
Barth, Fredrik 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin.
Barth, Fredrik 1996 *Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*. Regio, 1:3-25.
Barth, Fredrik ed. 1998 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press.
Bárdi Nándor 2005 *A magyar (nemzeti) kisebbségi társadalmak értelmezési modelljei*. Előadásvázlat, Budapest, Teleki László Alapítvány.
Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.
Bozóki András 2004 Az Európai Unió és Magyarország. Passzívan támogatott csatlakozás. In Bayer József szerk. *Az uniós csatlakozás küszöbén*. A Magyar Politikatudományi Társaság 2003. május 30-i vándorgyűlésének előadásai. Budapest, MPT, 9-21.
Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8.
Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan.
Csepeli György 1992 *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szocálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis, 2.2*:226-229.
A.Gergely András – Lévai Imre (eds.) *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, Integration Studies, No. 16.
A.Gergely András 2006 *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Munkafüzetek, No. 101:185-189.
Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropolgy*. London, Fontana Press.
Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis, 1.1*:38-44.
Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó).
György Péter 2013 *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Budapest, Magvető.
Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok" sorozat.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *A* „szellemi *termelési mód*". Budapest, Kossuth.
Kántor Zoltán 2006 Nacionalizmus. Izmus? In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.
Kirschner, Suzanne R. 2006 „Mi dolgom akkor hát veled?": Az identitásról, terepmunkáról és az etnográfus tudásáról. *Anthropolis, 3.2*. (Kézirat, Anthropolis archívum, Budapest).
Klamár Zoltán szerk. 2005 *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Aszód – Budapest, PMMI – Petőfi Múzeum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
Kovács András 2005 *A kéznél lévő idegen*. Budapest, PolgArt kiadó.

Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
Kovács Nóra – Szarka László /– Osvát Anna/ szerk. 2002-2005 *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből I-IV*. Az MTA Kisebbségkutató Intézet évkönyvei, /Balassi Kiadó/, Budapest, MTA KI.
Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Jószöveg.
Lendvai L. Ferenc 1997 Befejezés: Közép-Európa versus Pán-Európa. In *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, Áron Kiadó, 233-280.
Lévi, Giovanni 2006 A távoli múlt. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
Murányi István 2006 *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum.
Pulay Gergő 2005 Vendégek, akik maradtak. *Anthropolis, 2.2*:38-42.
Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
Siikala, Anna – Leena *Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése)*. Forrás: http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html
Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
Szarka László 2004 Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, Lucidus Kiadó. Elektronikus forrás: www.mtaki.hu/docs/kisebbsegi_lethelyzetek/szarka_laszlo_kisebbs_lethelyzetek_i_1_tobbseg_kisebbseg.pdf
Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Timea szerk. 2005 *Kisebbség – többség*. (*Nemzetfelfogások sorozat 1*.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Abstract

National (self)colonisation and crisis-ordination method

In my analyse I propose some thesis about the currently non-rational solution on the East-Central-European transformation processes, and I propose an analytic point of view for system-interpretation of the political market-analisys. Since the failure of the „organised destability" this phenomenon has been one of the more discussed by the theoretical sociologist and political scientists – but (I suggest that) the (ir-)rationality of powerness more intensified by the transition process and re-organised in the internal (self)colonisation. This concept involves an sorte apotheosis of non-logical and non-controled deregulation system of traditional political mentality and cultural identity by the division and the (dis-)understanding political management.

Megjelent: *Új Magyar Szó*, 2013. június 11. http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/13574-kisebbsegben-visszatorzsiesedes-vagy-ongyarmatositas

Politikai turizmus és az emlékezet forró kalandja[32]

Szakmai konferenciákon gyakorta hallható a turizmust mint *menedéket* átélő, avagy a fikcionális-valóságos világ sodró történései közt a kulturális gyakorlatok és másságok *különbségeinek* mintáit újrakeresni próbáló társadalmi szereplők tipológiája. Azé az „aktoré", aki a helyi kultúrában a tömegtársadalmi hiányérzetek és a kulturális hitelesség megtalálására törekszik, ennek megteremtésén fáradozik, s akár fölhasználóként vagy sodródó áldozatként, de egyértelműen hozzájárul magához a konstrukciós eljáráshoz, amely tájat, teret, élményt, emlékezetet vagy valamiféle értékközösséget formál.[33] A turizmus társadalmi gyakorlatában ez az élményorientációs törekvés, amely az eredeti és hamis, a megújítás és a konvencionalitás, a saját világ és az „ellenvilág" közötti terepen erősödik meg, aligha szorul túlzott reflektorfényre, hisz magamagát teremti újjá korszakok és történelmi folyamatok hullámzásai közt. A turista képzetét persze nem úgy használom, mintha egy (talán örök, talán idejétmúlt) fogalmi csúsztatásba kapaszkodva az élménykereső, elvágyódó, illékony kalandban is a lehetségességet megragadni próbáló tüneményről volna szó. Vagyis nem a hegymászó bakancsot vagy sétapálcát magához vevő képzelt egyedről beszélek, aki történetesen ezúttal nem a magashegyi lelátók vagy városi cukrászdák felé indul… – hanem olyanról, aki a városnézés, élménygyűjtés, „kikapcsolódás" mellett/helyett a politikum nyomába szegődő teoretikus megfigyelési gyakorlatot folytat inkább… Persze, kortárs turistánk nem valószínű, hogy azért mozdul ki, mert puszta mozgásigénye tüntetések, demonstrációk, forradalmas mozgalmak vagy győzedelmes lázadások felé űzi őt… – de már nem üres képzet, ha az élményturizmus vagy az egzotikum-keresés, a vallási- vagy a katasztrófa-turizmus mellett a *politikai turizmus* létét is feltételezzük. Minthogy maga az egyik leghangsúlyosabb turizmus-elméleti felfogás is épít (példaképpen a Szijártó Zsolt által is pertraktált Dieter Kramer vagy Gerhard Schulze posztindusztriális világra ráolvasott „veszteségdiskurzusa" vagy „aranykor-diskurzusa" formájában)[34] az *élményformákat kolonizáló* szándékra, szinte magától kínálkozik az olvasat a turizmus politikai fenoménként értelmezéséhez. A szóbanforgó „terep" itt kétségtelenül (és sokszor) nem valódi városi vagy társadalmi tér, melyet megidézni, meghódítani, megtisztelni törekszik valaki, hanem sokszor csupán érzet, képzet, virtuális tünemény, amelyet mind a maga morális-emlékezeti konstrukcióiban, mind az egyént érő külső hatások java részében úgy tételeznek „valakik", mint „a politika helyét": *A Helyet*, melyhez vezető utak egykoron feltöretlenek, sok helyütt rendfelügyeleti megfigyelés-esélyesek vagy félelmesek voltak, ma pedig nemegyszer a *retrospektív álmok és képzetek álladalmához tartoznak* (lehet itt gondolni a Lenin Mauzóleum fölkeresésére, a budapesti Terror Háza látogatására vagy az egykori gettó vizitálására, de akár a Bastille helyének megtisztelésére, a dolomitokban elhunyt ismeretlen monarchia-bakák köztemetőire, cézárok vagy fáraók pusztuláshelyére, esetleg akár a gyimesi határ erődítmény-vonalának mai látogatás-divatjára. Konstrukciók, emlékhelyek, megtörtént események helyszínei, szomszédságos területek, melyeket a kollektív- vagy magánemlékezet

[32] Eredetileg konferencia-előadás *A vágygazdaság forrásvidékei. A turizmus (média)reprezentációi a globális áramlatok terében.* /PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke (Pécs), SzTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke (Szeged) szervezésében. Szeged, 2011. szeptember 16-17./

[33] A „*Turizmus és kommunikáció*" címmel 1999-ben megrendezet konferencia előadása, megjelent az azonos című kötetben, a Néprajzi Múzeum és a PTE Kommunikációs Tanszék kiadásában, Budapest – Pécs, 2000:7-22.

[34] Szijártó 2000:12-16.

a politikum kegyhelyeiként regisztrál a kortárs utazási katalógusokban. Merthogy oda is bekerült immár, ha önálló fejezetcímmel vagy csábító vevőcsalogatóval még nem is látják el okvetlenül.

E talányos bevezető szavakat rögtön az elején hadd egészítsem ki a távlatosabb képpel! A politikum olyan terrénumairól fogok itt említést tenni, amelyek – lettek légyen természetük szerint a történelmi tudat emlékezeti lenyomatainak illusztratív helyszínei, mint a mohácsi csatamező, az Egyesült Államok elnökeinek hegymagas szoborcsoportja vagy a trianoni palota, Savonarola kivégzőhelye vagy Kolumbusz Kristóf hajója – a legszélesebb értelemben vett *politikai arculatot* öltik. Ekként azonban nem például a kisiskolások történelemkönyveiben mutatkoznak, hanem sokkal inkább a térbeli mozgásra, élményhorizont szélesítésére, mentális kalandra hangolt embertömegek mozgáspályáinak új fókuszpontjaiban kapnak friss jelentést. Felfogásmódomban a politikai antropológia puha tartománya, a mentális és szimbolikus jelentésterek ligetei, a múlt történelmi felhasználásának politikával átitatott arculatai kapnak vakufényt – ha nem is többet, csupán annyit, amely a továbbgondolás, a megismételt nézegetés, az elhúzódó elmerengés lehetőségét kínálja. A messziségek egzotikumai, a kollektívan átélt és interpretált történelem kegyhelyei, az „átbeszélésre" és újraértékelésre szánt politikai helyszínek virtualitásai kapnak tehát figyelmet most, csakis annyit, amely a kérdéshez vezet: miért is ne vehetnénk észre a helyek tartalomfosztódását és a nem-helyek értéknövekedését, ha ezek korszakosan, irányzatosan egybe esnek…?! Aligha kell túl sok képi illusztráció a Vencel tér, a Tiennanmen tér vagy a Kossuth tér (kevésbé közlekedési helyszín, mint inkább) politikai kitüremkedés-szerű *jelentésterének* fölidézéséhez, a térbe települt politika emlékezet-kijelölő funkcionalitásához, a Prága '68, a Temesvár '89, vagy a 301-es parcella puszta néven és dátumon túli jelentésuniverzumának fölidézéséhez – ezek kultúra-közi funkciója, egyetemes üzenethordozásra alkalmas konstruktuma ma már egyre inkább a politikai történés-narratívák *egzotizálható* terébe türemkedik.

Egzotikum, vagy újgyarmatosítás?

S ha már az egzotikummal kezdtem, forduljak egy kissé e magas vonzerő-fokkal bíró jelenség felé *a politikum mint egzotikum* szempontjából. A történelmi toposzok, mint Forum Romanum, Karthago, Bastille, Versailles, Waterloo, Segesvár, Przemysl, Auschwitz, Hirosima vagy Hagia Sofia felé most nem kalandozom el, csupán utalok arra, hogy (persze leginkább az európai) oktatásban, historikus jelképtárban, társadalom- vagy politikatörténeti emlékanyagban *kijelölt státusú helyek* (szájtok, lieux-k, emlékhelyek) a fókuszált, történelmi- vagy ismeretgyarapító turizmus honlapjain milyen gazdagságban jelennek meg (normandiai partraszállástól berlini Falon és varsói gettón át akár Drakula-gróf életteréig, Lascaux-i barlangtól Hamlet várán és pákozdi harcmezőn túl a néhai városligeti tanácsköztársasági szobor helyéig), amely helyeken nem pusztán a térbeli jelenlét közvetlen másságossága és azonossága, hanem az *időutazás képzete* is piaci árucikké avanzsálódik. Engedtessék meg itt analógiaként utalni arra: a naturális-neutrális „történelem" fogalma is éppúgy politikai konfliktusok, háborúk és békék, népirtások és csataismertetések szakirodalmával terhes, ahogyan „a politika" históriája sem mentes (mondjuk) a gyarmatosítások, határkonfliktusok, békék, egyezmények, áldozatok és kivégzések, győzelmek és veszteségek történelmi emlékezetétől. A tudományköziség, az interdiszciplináris „átkukucskálások", átlátások, kölcsönvételek, fogalomrablások köztes dimenzióiban járunk tehát, melyeknek éppúgy generálható antropológiája, archeológiája, kommunikáció- vagy politikatudománya, mint a regényirodalomnak, a színháztörténetnek vagy a zenei közlésmódoknak. A kommunikáció- és a politika-

tudomány, a szociológia és az antropológiai diskurzusok olyan terrénumáról van itt szó, amelyben a valódi terek és a fikcionált terek találkoznak a mindezek kiterjedéseit olykor magába foglaló, máskor csupán megőrző kollektív emlékezeti szférával.

A kulturális emlékezet kézenfekvő módon illeszkedik a kultúrába, az eltérő korok különböző kultúrájába, a kultúrafelfogásokba és végül a kultúrakutatásba. Lehetséges, hogy miközben „csupán" kultúráról beszélünk, s nem valamely ténylegességében konkrét társas csoport létmódjáról és értékvilágáról, ezzel óhatatlanul hozzájárulunk az emlékezet és a létezés uralmunk alá vonásához... Kezdve a pillantástól, mellyel fölmérjük, átlátjuk, mintegy „befogjuk" a horizont határait, majd folytatva a megismerés és megértés területiumáig, kiegészítve mindezt az interpretációk sajátlagos tartományával, voltaképpen alig teszünk mást, mint elsajátítjuk, amire ráleltünk, saját terrénummá varázsoljuk, ami idegen volt, s következőleg immár magunkénak tekintjük, perszonálisan *gyarmatunkként* kezeljük ezt a mikroméretű komplexitást. Maga a pillantás is gyarmatosít, a tekintet is eluralhat, de a memóriába épülés mindenképpen a kisajátítás élményével gazdag...

Előadásom gondolatmenete, ha látszólag csapongó lesz is, voltaképpen ezt a mentális gyarmatosítást, mint kultúrák, kultuszok és konkvisztádori győzelmek világát körvonalazza szándékom szerint. Saját felfogásom, amelyet itt mozgósítani fogok, elsősorban a kulturális terek (és ezen belül az imaginált birodalmak) határait megnevező *politikai antropológiai nézőpontokat* követi vagy részelteti előnyben. E kultikus térségek körvonalazását, határterületeinek érintését részint a turizmuskonferenciákon elhangzó előadások pontosítják, részint az utóbbi időben megjelent tanulmányok, elemző kötetek kínálják. Ezek olvasatait itt most roppant módon rövidre fogva, első körben a kulturális antropológiai értelmű kulturális *másságfelfogást* érintem, ezt követően a politikai antropológia specifikus nézőpontját érvényesítem idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek evidens módon ellent akarnak állni az efféle *külsődleges erőszak*nak. Kérdésem főként az: hol húzódnak a territoriális jogosultságok erővonalai, s honnan fakad a *merészség a kulturális másság megsértéséhez*, vagy saját kulturális normáink terjesztéséhez? Miféle előképek rejlenek a kultúraközi érintkezésekben és kölcsönhatásokban, s miként *gyarmatosítunk* öntudatlan, akár kérdéseinkkel, részválaszainkkal, kultúravédelmi vagy kultikus gesztusokkal is...? Továbbá: hogyan teszi mindezt a turista maga, avagy a kutató mint turista, akinek sosem lehet kellően hosszú a terepmunkában vállalt ottartózkodási időszaka... Mert hát azt föltételezve, hogy gyarmattá tenni csakis zászlóshajókkal és zsoldosokkal lehet, ma már elmaradottnak mutatkoznánk... Itt vannak viszont helyette a legkülönfélébb korszakos erőhatások, kezdve a vizuális kultuszoktól vagy a szabadság-ábrándoktól, folytatva a hitbéli szuverén szférával vagy a demokratikus rituálékkal, s befejezve éppenséggel mondjuk a turizmus mint kereskedelmivé vált időleges (vagy állandósult) gyarmatosítással, melynek a felszínen éppen a másság forgalmazása a fő profilja, de éppúgy a *társadalmi terek meghódítása, megszállása a tervszerű programja*, mint a történeti értelmű gyarmatosításoknak.

A másságról van szó, avagy az antropológiai gondolkodás és kutatás egyik kulcsfogalmáról, amely első és legprimérebb körben az „én", a „mi" kontextusában válik megnevezhetővé és értékessé. Erről több kötetnyi írás jelent meg N. Kovács Tímea (2007), Biczó Gábor, Szabó Márton, Heller Ágnes legutóbbi munkáiban, ezért részletezni nem merném a változatokat.[35] Nézőpontomban főként az kap helyet, ami a másság tételezésekor nem az evidens azonosságra, hanem a kivételes eltérésekre tekint türelemmel-megértéssel, s mindenképpen kontrasztosan és kihívásszerűen. A

[35] N. Kovács Tímea 2007; Biczó Gábor szerk. 2004; Szabó Márton 2006; Heller Ágnes 1997.

Más, vagyis a Nem-Én talán a közszférában dúló agresszió, a mikroközösségi vagy nemzeti erőszak legnemesebb alanya, ezáltal olyan szereplő, aki véletlenül sem a másokét dicséri, hanem a sajátos, belső, inherens kultuszt formálja mindig, s ezzel szuverén kultúrát konstruál, vagy legalább képzeltté, virtuális birodalommá teszi, értékké avatja az eltérést.

Talán fontos lenne tennem, de nem fogok köntörfalazás nélkül foglalkozni az utcaszintű erőszak, a sodró tempójú „tiszta háború" kihívó kérdéseivel (hogy rögtön az elején Paul Virilio teóriájára utaljak,[36] akinek köszönhetően ha megvolt netán a reményünk, hogy valamiképpen megúszhatjuk az erőszak-korszakok újabb hullámai nélkül az élhető életet, akkor most nem szabadna odafigyelnünk sem a tegnapi hazai hírekre, sem a pakisztáni és iráni-egyiptomi-izraeli belpolitikai történésekre, afrikai háborús eseményekre, sem a parlamentáris viták jelesnapi belvárosi dulakodássá válására, sem pedig arra a véghelyzetre, amelyben az Ember mint az emberiség perszonális alakzata már végképp gyarmatosítottá és kiszolgáltatottá válhatott a bolygóközi vagy kultúraközi agressziók fenyegetései következtében). Mert hát látszólag túl vagyunk azon a gyarmatosító korszakon, midőn a forró béke közelsége hétköznapossá silányította az interperszonális konfliktusok és politikai erőfitogtatások egész (második világháborút követő) szociális korszakát. S túl vagyunk immár azon is, hogy megérkezhetett végre a „tárt karokkal várt Nyugat",[37] a Nagybetűvel írt, s nem tisztán csak földrajzi tájolást szimbolizáló, hanem épp a Kelet ellenpontjaként, irigylésre méltó másságként, a lehetőségek szabadpiacaként felfogott kollektivisztikus univerzum önkéntes befogadásával az a *kultusz*, amely szinte láthatatlan belső gyarmatosítóként bánik mindennel, ami nyugati lelemény volt: autóval, állampolgári jogokkal, jövedelemmel, vállalkozási bátorsággal, és nem utolsósorban a sikerrel, a szabad piacon érvényesülni képes önerős ember gazdagodásával és idézőjeles „boldogulásával", a nyugati kultúra akadálytalan nyomulásával, a piacok kihívásaival, a munkaerő és a tőkék szabad(os) mozgásaival, stb. Az egykor volt „távolsági egzotikumok" immár közelebb jöttek, de most az egzotizálás folyamatát a térben elérhető jelen- és jövőképek birtokbavételével próbáljuk kipótolni – akár csupán azzal, hogy haikut küldünk a Marsra, telket veszünk a Holdon, mandalát komponálunk a közterek virágaiból vagy reiki-tanfolyamra iratkozunk be, esetleg csak úgy, hogy fakó lovon vonulunk be Székelyföldre, hadd lássuk, úgymond, mennyit ér e kies tartomány...

Emlékhely, elbeszélés, határolás

Kultúrának az emberi társadalom cselekvési és gondolkodási, mentális és gazdasági, politikai és szimbolizációs komplexumát tekintve, aligha lehet kérdéses, hogy a kultúra letéteményesei esetében *intézményekről* van szó: a hit intézményéről (lásd vallás), a szokások és normák rendszeréről (lásd jog), a cserekapcsolatokéról és megélhetésről (lásd gazdaság), a rokonsági és hálózati viszonyokról (lásd kommunikáció), a szimbólum- és térhasználatról (lásd jelek és jelentések köre), továbbá rítusokról, létmódokról, életformákról, stb. Röviden ezt viszonyrendszert a szociálpszichológiától és a szociológiától átvett megismeréstudományi kategorizálásban struktúrának és funkciónak szokták nevezni. Akármily nagy, vagy lett légyen a legparányibb, a szerkezeti összefüggések és a működésmódok minden jelenséget körülvesznek. A dologi és mentális szférát is. Emiatt szinte kézenfekvő, hogy a *kulturális emlékezet* tartalmai és megjelenésmódjai (funkciói és struktúrái) ugyan-

[36] Virilio 1993.
[37] Kovács János Mátyás 2002.

csak émikus (tartalmi, lényegi) ill. étikus (formai, alaki) tüneményekként lesznek besorolhatók. Ugyanis *a kollektív emlékezet is intézmény*, méghozzá súlyos és komoly felelősségű intézmény – különösen az, ha a nemzetről, térbeliségről, uralmi területről, határoltságról van szó. Nem tudhatjuk pontosan: a globalizáció folyamata ezt miként írja át, s a világ totalitásának mind hétköznapibb közhelyesedése, az átláthatatlanság élménye felülírja-e a struktúrák és funkciók rendszerét, félrebillenti-e a történelem folytonosságának, figyelemmel kísérhetőségének képzetét… – de hogy a szerkezeti és működési dinamika a forszírozott újrakezdést részesíti előnyben, szemben a ráérős és nyúlós tapasztalattal, az már bizonyos, vagy legalább korélmény.

Mint korélmény sem mai. Pierre Nora első írásai, melyek az *emlékezet helyei*t, az *emlékezés tere*it írták körül a nyolcvanas évek közepén (Nora 1984), a nemzeti történelem olyan pillanatait jelölik meg különös státusként, amelyhez a történeti megközelítés mentális szférájából jövő megerősítések járulnak hozzá formáló erőként. Nora a valóság elevenségét kontrasztképpen mutatja be a történeti emlékezet fényében, hangsúlyozva, hogy „minden más történeti tárgytól eltérően a *lieu de mémoire*-oknak nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük – épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől…" (Nora 1984). Ebben a menekülésben a közös múlt és a fiktív/elbeszélt múlt úgy nyeri el presztízsét, hogy „a kiveső fikció jeleként" a múlthoz való új viszony rendszerének elemei között a helyek rangját, s a helyekhez fűződő kötődést találja meg kapaszkodónak. Kapaszkodónak, merthogy közben az emlékezet drámai színpadán nemcsak a személyesség, hanem a kollektív létélmény is szerepet kap, s nemegyszer olyan fiktív szerepet, amelyben talán sűrítetten föltárul a kollektív létezés valamiféle mentális tőkéje. De rögtön el is vitatódik, az *oral history* rácáfol a nemzeti emlékezet adat-anyagára, a múltban folytonosan gazdagított nemzettörténeti regényfolyam corpus-ára. S itt – engedtessék meg konferenciánk meghívóinak kihívó hipotéziseire, kérdéseire utalni – a helyek létrehozását középpontba állító szabályszerűségekről van szó, melyek hatékony konstruktorai a mesterséges világok létrehozásának azzal, hogy bekapcsolják ezeket a mindennapi élet feltételrendszerébe, ezáltal a lehetséges jelentések privilegizálóivá is válnak…

A turizmus, a turista esetében is intézményről van szó, épp abban az értelemben, hogy amikor kell, politikát csinál a nemzeti történelem megszokott pillanataiból, máskor az emlékezet helyeinek és időinek formálójaként radikálisan elválaszt mindentől, ami megszokott, megint máskor éppen a turisztikai lokalitás válik a kollektív memória kitüntetett tartományává. „Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal állt kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. /…/ *Templum*: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szeletelése ez, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a *lieu de mémoire* kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentéseinek értelmezésére" (Nora 1984, u.o.).

Kultúrát és történeti emlékezetet formálva könnyen rajtakaphatjuk magunkat, midőn látszólag magabiztos tételességgel terjesztjük ki mentális határainkat, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek minden szinten ellenállni próbálnak ennek. Túl leegyszerűsített lenne itt a gyarmatosítások helyeire és emlékezetére utalni – ennél bizonnyal bonyolultabb a képlet. Az egykori gyarmatosítások *helyei* olykor szinte már alig léteznek, s főként azért, mert odébb-mozgott a világ, s mert ha a helyek időnként még meg is vannak, a közeg, „a miliő" már hiányzik, szertefoszlott,

leépült vagy felrobbantották, nyugati múzeumokba szállították vagy egyszerűen a helybeli lakosok széthordták. Az emlékezet helyeivel kapcsolatosan is előfordulhat tehát, hogy már csupán fiktívek a helyszínei, amelyek valóságosan is megtestesítik őket. De messze inkább túléli a helyek konkrét sugárzását az a *szimbolikus tartomány*, ami a kulturális emlékezetformálást olyan értelmezési gyakorlatként szorgalmazza, hogy az a szimbolikus politikai határzónákat nemcsak teremti, de bővíti, segíti is.

Ha már egyszer egyik legalapvetőbb kultusztárgyunk, *a haladás*, a gyarapodás és felhalmozás immár ismeretes, kényszerűen elfogadott érték lett, vajon mikor, miért és hogyan vagyunk képesek reflektálttá tenni ezt a kultikus adományt? Óvakodom attól, hogy előadásomban a politikai hangosbeszélés kritikai visszhangjaként szóljak csupán. Ugyanakkor jeleznem kell: nevezetesen arról a társadalmi magatartásmódról és értékrendről kívánok most szólni, amely korosztályi és politikai szubkulturális közegben a leggyakoribb, de elő-előfordul a magyarság korszakos kiszolgáltatottságát hangoztató közegben is, rendszerint pusztuló kisebbségeink védelmében, ahol a határon túli magyarság fenyegető fölszámolását imagináló drámájával számol, az értük szóló aggodalom sikolyával nyilatkozik meg… – ám erről a Nyugat-kultuszról is elsődlegesen az aggodalom (nem óhajtom méricskélni: jogos vagy indokolatlan) tónusában most már egyre inkább csak azt lehetünk képesek megfogalmazni, aminek előhangját épp a nyugati világban hallottuk: „nem kérünk" a keleti elmaradottságból, „nem óhajtjuk" a tőlünk keletebbre élők szegénységét, s immár „nem tartozunk" mi ahhoz a világhoz, nem akarunk még mindig Európa perifériája lenni akkor sem, ha a nyugat határát csupán eggyel keletebbre tolta át az európai egységesülés sodra… Ez a határmódosulás számos szempontból sem csak állampolitikai térben, sokkal inkább a *határfogalmak* területén hozza közelebb, vagy épp távolítja el a *szomszédság* kies tartományát. Voltaképpen olyan euro-szkeptikus felfogást látszunk visszhangozni, amely az europeizálódási folyamatban – és jelen állampolitikai stratégiák mentén – talán a legerősebben abban mutatkozik meg, hogy az állam lassú és megfontolt kivonulása a liberálisan felfogott nemzetpolitikából, és az állampolitikai rendezőelvek átalakulása (tudatos fejlesztés helyett a strukturális drámafőrendezői szerep vállalásává) elsősorban is azt eredményezi, hogy az államalkotó társadalmi csoportok, a többség, a kisebbségek, a pártok és politikai szervezetek, a menekültek és életviteli dekonstrukcióra kényszerülők társadalmi tömegei *nem főszereplői* immár a színpadon zajló eseményeknek, hanem statisztái, segédszínészei inkább. Ez az állami színház (avagy talán inkább színházi államiság) az eurokompatibilis értéknormákat vallja ugyan, de a folyamatok kezelésében a társadalmi szereplők életesélyeire vonatkozó részvételi demokrácia és egyenlőségi eszme már nem a megvalósítandó célok szférájában fedezhető fel, hanem inkább olyan strukturális alapelvvé válik, amely az esélytelenség bebetonozásában teljesíti ki szereptudatát. Az esélyegyenlőség normatívája szinte pusztán csak arra jó, hogy a szcénában jelen lévő szereplők mozgását és mutatkozási feltételeit szabályozza.

Alapkérdés lehet, hogy az állam eme „színházirányítási stratégiája" hogyan találkozik a szereplők gyakorlatával… Summázhatóan ezt úgy fogalmaznám, hogy a politikai közösségek a társadalmi beilleszkedésben az integrációs normatívát kénytelenek követni, akár annak érzetével is megbarátkozva, hogy *amibe* integrálódniok kellene (jelesül mondjuk az Európa nevezetű hölgyemény birodalmába, vagy akár Afrika-Anya sötét földrészébe), az éppen egy sajátosan dezintegrálódó társadalmi közállapot formáját ölti. Ebben a „szcenikai térben" a rendezési elgondolás, a dramaturgiai problematika olyan cselekvő, színpadképes aktorokkal számol, akiknek nemcsak kellő gyakorlata van az egyre sötétedő háttér előtti szerepvállaláshoz, nemcsak valami ismert történet elmesélésére vállalkoznak, s nemcsak jól

begyakorolták ezt az eseménymenetet, hanem szeretik is ezt a reprezentációt átélni… Eközben pedig a „nézői oldalon" szinte drámai döbbenettel látszik, hogy a szereplők tüneményes együttléte és az egész szcéna produkció-képessége messze alatta marad a színlapon feltüntetett ábrándoknak. Valójában a szereplők, vagy inkább képviselők *ad hoc* csoportozatai épp az egyes viselkedési rutinoknak megjelenítői, akiket elsősorban az a választott/kényszerű léthelyzet köt össze, hogy nem lehetnek tisztában a többi szereplő várható viselkedésével. Mintegy folytonos improvizációra kényszerül ezáltal a szituációban érintettek többsége, mint egy amatőr színpadon, ahol a színészi produkció tere át-meg-átfolyik a nézőtérbe, s ha kiloccsantanak egy vödör vizet a drámai szituációban, az mindenkit vizessé tesz a nézőtéren is.

Ebben az egyre inkább kultikusnak tetsző furcsa modernizációs színjátékban valójában tehát két alapvető struktúra-alkotó elem kér és kap teret. Az egyik a szereplők mozgáshatárait kijelölni kívánó *állami dramaturgia*, amely jószerivel olyképpen modernista, hogy még a rutinosabb aktorok, tradicionális szereptudattal élők, illetve a bizakodó nézők türelmét is képes próbára tenni…; a másik strukturális, vagy inkább morfológiai normatíva a résztvevő csoportok *kulturális stratégiáit szabályozni hivatott vállalás*, amely a társadalom politikai kultúráját az euro-képesek és a kimaradók, vagy bekebelezettek és kizártak kultusz-csoportozataira osztja dramaturgiailag. Míg az előbbi sokrétűen tudatosítja bennünk, hogy kultúrát formálva evidens tételességgel terjesztjük ki mentális határainkat, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek ennek ellent próbálnak állni, az utóbbi szereposztás és libretto főképpen a részvételi demokrácia újraalkotását, felülről-szabályozását teljesíti ki, s leginkább arra alkalmas, hogy *demarkációs vonalat* húzzon a szereplői csoportok közé, elválasztva a Miénket az Övéktől, a Fejlődés-képeset a Lemaradótól, az európai normáknak minőségbiztosítással megfelelőt az ettől eltérőktől. Elegendő itt arra utalni, hogy a maga kultúrájára oly végtelenül büszke Európa milyen közhangulat és közmegítélés közepette fogadta például az újonnan csatlakozó országok EU-alkalmasságát, vagy amilyen narratívák épülnek a további csatlakozókkal alakuló kapcsolatok irányában… – s szinte máris ott vagyunk az építő kultuszok, a jövőreményekkel ékes kultúrák, s a mindezt erőnek erejével elfogadtatni próbáló befolyásolási övezetek szinte priméren politikatudományi kérdéskörénél. Továbbá a mozgásnál, a mobilitások sokasodásánál, az ideiglenessé válás életviteli drámájánál.

Politikai mező, idegenség, gyarmatosítás

Szaktudományi és turizmus-kutatási térben szinte biztos szakirodalmi forrás *Az egzotikum*-ról szóló tanulmánykötet (Tabula könyvek 2008), s megannyi analógiát kínál a helyek és terek, dramaturgiák és szerepjátékok, jelentések és narratívák elemzőinek, így ezt csak érintőlegesen idézem ide. Az „egzotikus" mindig a másságos, az ismeretlen, az átláthatatlan… A politikai „másság" is ilyen – egzotikus, vagyis mint „primitívség", „vadság", „barbárság", „idegenség", a „nem sajátunk" jelentéstérrel együtt jobbára mindarra vonatkoztatható szokott lenni, ami ellenfeleink, ellen-ségeink, vagy vetélytársaink „jellemzője". Az idegennel, „ellennel", kontraszttal való szembesülés nemcsak a társadalmak, közösségek, hanem az egyének (ön)meghatáro-zásában is főszerepet képes kapni. A „barbárok", „nomádok", „vadak" politikai rendszerei, a bennük létrejött kommunikatív eljárások idegensége a magunk otthonosságának ellenoldala, kiegészítő kontrasztja, avagy épp keletkezési feltétele is. A viszonykategóriák történetében a nem-anyagi javakra, hanem a modernizálódás értékét mindennek helyébe kényszerítő *másságra fókuszáltság* talán épp a politikum rendszerében a leghangosabb – ámbátor olykor csak kifejezője az értékrendi válság-

nak, vágyvilágnak, magasrendűséget bizonyítani hivatott teorémáknak, de épp az egzotikum másság-tartalmával összefüggésben nyilvánul meg mint olyan *politikai mező* vagy (Fejős Zoltán kifejezésével) erőtér, amelyben az egzotikus konstrukciója magát a valóságost formálja meg, nem csupán annak képzetét.[38] A dekonstrukció, mely az egzotizálási folyamatban épp a reprezentációt szolgálja, a kulturális és térbeli tudásra úgy épít, hogy a saját felépítményt szinte mindig evidensen többre tartja, mint a „primitívek", „egzotikus mások" inherens világát. Ez a *mentális kolonizáció* akkor is politikai gesztus, ha (fel)üdülésnek álcázzák, kulturális gazdagodásnak titulálják, vagy ha emlékek, néprajzi tárgyak, nemes fák gyűjtésében, rabszolgakereskedelmi útvonalak megszervezésében vagy nemzeti ellenállási stratégiák kialakításában lelki meg kiteljesedési formáját. Maga a kulturális, szervezettségi vagy komplexitási különbség is arra a „saját hatalom kontra idegen identitás" episztemológiai viszonyrendszerre épül, amelyben a modernitás bármely módja a premodernitás jogos elnyomására kell épüljön, máskülönben sérül a tételezett világegyensúly… Ez a felvilágosodástól, vagy még korábbról, a birodalmak épülésének térfoglalási stratégiájától kezdődően olyan deterritorializációt, térfosztást és önelégült betelepülést feltételez, melynek első vizuális jelei Sém, Kám és Jáfet birodalmának háromosztatú ábrázolatában is megjelennek,[39] hogy azután uralmi terek, katonai jelenléttel és adószedéssel lefedett országok vagy földrészek, civilizációs konfliktusok és feltárni való kulturális tartományok teljesítsék be a militáris, a gazdasági, a védelmi és a stratégiai feladattömeget, amely a leigázandó (vagy már leigázott, etnikailag felosztott, uralmi térségekre bomló)[40] világot festi az ismeretlenség középkori térképeire.

Az *ismeretlen* mint egyszer-s-mindenkori ősellenség, a *saját mentális ökonómia* mint a garantált túlélést lehetővé tévő *magabiztosság* örök ellensége lett tehát messzi történelmi idők óta… – s talán az is marad mindaddig, amíg a modern törzsiség, *a visszatörzsiesedés mint újraértékelt nosztalgikus stratégia* felül nem írja a diverzitás megszokott hiányát; vagyis mindaddig, amíg a megismerési gyakorlat az *expanziók* felől át nem tér a befogadás, az integrálás, a megértés és a posztmodern *átértékelés* praktikáira.[41] Ezenközben ugyanis lezajlott a centrumok felbomlása vagy fölrobbanása, megtörtént a dekolonializmus drámája, visszaszorultak a kiterjeszkedések (s persze nagyra nőttek az egzotikusból kinyert javak révén a saját értékrendek is, melyek ekképpen saját perifériájuk részévé tették az addig messzi távolba elutasítottat – lásd ehhez az utat Voltaire *Vadember*étől az euro-amerikai irodalmi díjas afrikai írókig, Nanuk-tól az eszkimó vagy indiai filmek piacáig, a neosámánizmustól Castanedáig, a sokféleség kuszaságát elutasító piaci fogyasztástól az internetes árukínálatig szinte bármely területen…), s végső soron maga az egzotikumot beágyazni, felszippantani, átvenni képes *innovativitás* minősíti magamagát akképpen *modernnek*, hogy még akár a tradicionális is beleférjen… Az indián, a szerecsen, az ismeretlenből jött E.T. elutasítása, leigázása, mutogatása, majd domesztikálása még így is az uralmi tér újrarajzolását teszi lehetővé, nemegyszer már akként, hogy ki sem kell mozdulni egy országból, egy szigetről vagy (ma már) egy képernyő/monitor védelméből…

Az egzotikussal kapcsolatos ellenkezés, leszámolás, megfélemlítés, birtokbavétel és szimbolikus leigázás folyamata ezen a téren szinte párhuzamokat mutat a turizmus tüneményeivel. Messze nem kézenfekvő asszociáció, de ahogyan például a történelem és politikatörténet kulisszái a fönti utalásban a messzi, saját fejlődést mások elmaradásával kontrasztba állító értékrendként teszik a turisztikai látványos-

[38] Fejős 2008.
[39] http://classes.bnf.fr/ebstorf/grand/01.htm
[40] lásd ehhez: www.europeana.eu; http://www.peoplesheritage.eu
[41] Di Méo 1995; Lagrou i.m.; Maffesoli 1988, 1992.

ságok célpontjaivá (pl. troglodita zsákmányoló családok földbe vájt lakhelyei Tunéziában, a szélsőséges iszlám csoportok terrorakciói keleti vagy nyugati értékek és szimbólumok ellen, elszigetelt kopt vallási csoportok intim bemutatása Kairó külvároskájában, bámész tömegeknek megnyíló kolostorok, kegyhelyek, az intimitással leszámoló intézményesült másságok oly tömegben *konstruálják újra* a modernitás és visszaarchaizálás példáit, hogy azokkal példátlan számban nyári utazási katalógusokat lehet megtölteni…). Az egzotikust újrakonstruáló magatartás a szó kiterjedt (de akár szűken vett) értelmében is olyan politikai attrakció, amelynek eszköztárában a kollektív emlékezet építése, a múlt politikai felhasználása, az emlékezés hermeneutikai gesztusa éppoly fontos kellékek, mint maga az odautazás, az „elébe járulás", a mozgásos jelenlét révén mindezt fontossággal felruházó turista-tradíció. Merthogy ama bizonyos idegen, aki a turista köpönyegében már-már olyképpen lett örök ismerősünkké, hogy bizonyos tájak népessége és bizonyos időszakokban azok minden kumulált energiája elsősorban Őt, az ismeretlen ismerőst igyekszik kiszolgálni…, ennélfogva éppoly karakterisztikus típusjegyei vannak immár, mint bármely tradicionális lakóhelyi csoportnak, rétegnek, etnikumnak vagy szubkultúrának…, éppen abban az értelemben, ahogyan Jacques Attali a modern nomadizmus alapszemélyiségét látja meg benne, oly mértékben hozzásablonosodott a létmód szabta ideiglenességhez, hogy az immár legfőbb vonásává vált. A *nomád lét* Attalinál, Maffesolinál ez idő szerint már nem a „nagy utazás" kalandjával ékes tartalom, nem az antropológus vagy a kalandturista merész vállalkozása, hanem a mindennapiság egyik alapformája a modernitásban (vagy a posztmodernben még inkább), vagyis olyan dinamizmus, amelynek mozgási-energetikai háttere nem az állandóságból való időleges kilépés, hanem a mindig mások mozgásához szabott téri lebegés.

Mármost miért is keverem én a nomád, a jöttment, a kóborló, az idegen, a vándor és a zarándok fogalmait egy új „leosztásba", politikai létformába vagy átpolitizálódott teresedésbe? Nem másért, mint a korélmény kifejezéseként, amely az idegen Simmelnél még topológiai állandóságot is megtestesítő alakzatát a „mindenki mindenkinek idegen" térbeliségévé konvertálta.[42] A kontraszt éppúgy intim, familiáris távolság-növekedést tartalmaz, ahogyan a nagyvárosi létben a lélektől lélekig ívelő távolságot is formálisra csökkentette és szabályozottan hideggé tette. A hajdan volt sivatagi, hegyvidéki és peripatetikus nomád átöltözése nyakkendős-öltönyös sablonba, csupán olyan formaváltozás, mint a bot és a dárda közötti különbség volt, vagy mint amit a homokfutó és a terepjáró dzsip közötti eltérés belátni enged… Mentális átmenet szempontjából is épp akkora a távolság, mint a politika és kultúra időleges színeváltozásainak hatása a (geertz-i kifejezéssel) „darabokból álló világ" tüneményének felfogása szempontjából. Ez a modernizációs vagy globalizációs „utójáték" nemcsak a teret teszi politikaivá, hanem magát a politikait emeli a végtelen teresedés rangjára, s ezáltal minden benne mozgót időlegessé, alkalmivá, efemerré konvertál, szemben ez állapot előképeivel, mikor is a térbeli állandóság, a szedanterizáltság maga volt a civilizáció egyik garantált jegye, átpolitizálódott tartalma. Miként ezt Marc Abélès fogalmazza Appadurai globalizáció-kötetének francia előszavában: „Mindaz, ami éppen végbemegy a fokozatok közötti változásban, alapvető módosulást hordozott létmódunk és gondolkodásunk, továbbá társadalmaink hagyományos szervezettsége terén. Sok értelmiségi elsődleges reakciója az ilyen típusú változással szembeni megmerevedés volt, magába foglalva az ideologikus és védekező választ". Ebben az újraértékelési folyamatban még több aggodalmas figyelem jutott az államiság szuverenitásának megtartására és a hagyományosnak gondolt kultúrák integritásának megőrzésére. „A változások tényszerűségével és mennyiségével

[42] Eredeti értelmezésben lásd Simmel 1973:56-60.

szembeni ellenállás sokakban a maguk csigaházába való visszahúzódás-vággyal teljesedett ki, mint akik a jobb napok eljövetelére így készülnek…" (in Appadurai 2005:5). A zarándok és a vándor szerepe itt kap politikai töltetet, az államnemzeti és „alkotmányosan garantált" lét visszavágyásának reményét, mely a helyi jelleg, a *lokalitás* kiemelt fontosságát, ezen belül az egyén stabilizálódott szereptudatát növeli nagyra az identitás-játszmákban, ahol a Másik és az Én a külső és a belső határvonal mentén találkozhat, ám ugyanott el is válik egymástól a formális megkülönböztetés jegyei révén. Viszont a globális sodrás épp ezt a stabilnak látszó, uralkodónak vélt korábbi *rendet* dúlta föl egyfelől a migrációs hullámzások, másfelől ezek mediatizációja révén. Az ethnoscape (az etnikailag hangolt táji identitás lehetősége) és a socioscape mint nem valami régies határ, hanem mint folyamatosan mozgásban lévő entitás, közösen kínálják a médiascape-et, a technoscape-et és az idéoscape-et, vagyis összességében a nem klasszikus értelemben vett közlés-, gazdálkodás- és technikahasználati formát, amelyre az állandósult hullámszerű változás, fluxus a jellemző, közre- és kölcsönhatások *társadalmi ritmusa* tehát. Nos, ennek a képződménynek, visszakeresett víziónak fogalmi terébe kívánom én most itt becsempészni a kollektív tudatformák egyik legkitartóbb jegyét, a mentális hagyományt, vagy társadalmi emlékezetet, amely a „mondializáció" vagy „globalizáció" kiüresedett tartalmai helyébe a maga kicsinyszerűségének szuverén tartalmait kívánja benevezni, mintegy menedékképpen az idő múlásával szemben is.

A *folyamatában* átélhetővé vált, s immár nemcsak múltbéli mozgásaival jelen lévő kulturális áramlat Appadurai tollán nevet kap a kiszámítható bizonytalanságok, a közös vagy közösségi megsokszorozódása, a „tértelenedés" átélhetővé válása és a képzelt közösségek fontossá válása révén. Ekképpen a migrációk, vándorútra térülések, mozgásba lendülések látható hullámai mintha azt is sugallnák: vagy nemzetközi méretű társadalmi helycserék zajlanak le éppen, vagy a históriában legitim státuszra lelt helyek mellé fölzárkóznak a nem-helyek, a jeles terek mellé az alkalmiak, s mi több, ez utóbbiak kínálnak többeknek (még inkább a turistáknak) gazdagabb identitás-állandót a konvencionális „történeti" vagy történelmi jelentésterek mellé.

Rövidre fogva most már, itt jutok vissza ama társadalmi termelésben megformált kulisszák közé, ahol az örökségképződés és az emlékezet-helyek kreálása a tér egy szegmenséhez kapcsolt *imaginációban* kap eseményekbe vetített *dramaturgiát*. Mint politikai antropológiai érdeklődésű, aki kutatásában hónapokat töltött a kelet-európai rendszerváltások végbemenetelének virtuális lenyomataiból, rádióhíreiből, sajtóanyagából, társadalmi reflexió-szintjeiből kitüremkedő dokumentációkkal, úgy látom, hogy a történet- és politikatudomány területén egyaránt korszakossá vált 1989 huszadik évfordulós megünneplése nemcsak földrajzi hovátartozás szerint tér el egymástól – mert hát a cseh vagy magyar bársonyosabb rendszerváltás durván más, mint a román, ahol politikai turizmus helyszínévé változott 1989-ben az utca Temesvárott vagy Bukarestben egyként, vagy a látványosan meg nem történt bolgár rendszerátalakulás igencsak ellentéte lett az NDK vagy a balti átalakulásnak –, de erősödni látszik a másság *generációs* dimenzióban is (például fölcseperedett egy újdonsült nemzedék, amelynek nyolcvanas évekbeli születése okán a teljes szocializmus időszaka éppoly gyanakvással körülvehető sztori, mint a karlócai kéke vagy a pun háborúk kora, eközben korszakos sötétség védi a szomszéd nemzetek lokális históriáit a saját történelmük tényanyagától: az 1989-es temesvári vagy bukaresti, berlini vagy prágai történésekről a leghalványabb képzete sincs immáron egy másik/újabb generációnak, amelynek éppenséggel kora alapján már lehetne…). De ráadásul mindezen eltérések olyan képzetes színpadon zajlanak, melyeknek még véletlenül sem erdőháti, Duna-deltai vagy magashegyi, hanem kifejezetten *városi politikai tünemények* a reprezentálóik. Városok adnak teret a rendszerváltó torzsal-

kodásoknak, fővárosok viszik színre a szavazóképes népesség nagyjából egynegyedét, városi gerillaharcban küzdik ki a maguk szabadságát a harcképes szubkultúrák, s ugyanez a díszlet szolgál hátterül az egyre globálisabban átkulturálódó politikai csoportformációk, utca-szintű vélemény-nyilvánítások, térnyerési és térkiszorítási stratégiák számára is. Számomra, avagy a kutató tekintet számára az már szinte különösen izgalmas, hogy a maguk lokális másságát mindegyre erőteljesebben védeni próbáló helyi lakosok is a főváros talponmaradási tesztjét tekintik etalonnak, s épp ezt a globális falut nevezik meg identitásuk helyszíneként, midőn pártos elkötelezettségek vagy uniós vonzáskörök kerülnek terítékre, mert hát minden legtöbbször fővárosi miliőben, *a helyek* fő reprezentációs tartományában zajlik elsősorban.

Talán lehetne úgy is mondogatni: a politikai rendszerkonstrukciók olyasfajta jelenségei, mint a kollektív emlékezet révén legitimált párttagoltság, vallási-kulturális önbesorolás, uniós integráció vagy a szomszéd államokkal szembeni etnopolitikai magatartás, stb. olyasfajta „határoknélküliséget" segít elő, amelyben minden töredék, minden futólagos, minden átmeneti. Még elnagyoltabban állítható, hogy a politikai turizmus éppúgy, mint a vallási, amely a szakralitást, vagy a tengeri, amely a sportot, vagy a művészeti, amely a látvány örömét tekinti fő vonzerőnek, mintegy *maga kreálja azt a jelentésteret*, amelybe szívesen betelepszik, vagy amelyet örömmel meglátogat. A politikai turizmus (bár talán más fajta is) a maga helyszíneinek tartalmát legtöbbször a turista pillantása révén nyeri el: ráismerni, fölbecsülni, értékelni valamit, amelynek egyénre ható vonatkozása főképpen politikai, éppoly teremtő gesztus, mint a történeti emlékezet megnyilvánulása, midőn kitölti a jelen terét a múlt örökségével. Véletlenül akadtam rá (bár éppenséggel a Wikipédia is forgalmazza)[43] a *lengyel rendszerváltás* sűrű és sikeres éveinek végén dicsőségessé vált kerekasztal-tárgyalások „tárgyi" vonzáskörére, amely pedig már turisztikai honlapok kínálatában is úgy szerepel, mint tárgy, egy míves megmunkáltságú kerek asztal, ugyanabból a műhelyből, ahonnan a pápai trónus is kikerült, és a maga tárgyi mivoltában azért elismerésre méltó, mert nemcsak a jeles Arthur király legendája érvényesül mellette az egyenlőség diadalának képzetében, hanem mintegy szakralizálja az a tény is, hogy színhelye lett a politikai hatalom és a konstruktív ellenzék kiegyező tárgyalásainak, megmentvén a lengyel jelent a drámaibb konfliktusok emlékanyagától is.[44]

Nem vélem szükségesnek túl sok példa citálását…: a Berlini Fal, a Brandenburgi Kapu, a budapesti „történelmi" Szoborpark, az egykori szocialista fővárosok Sztálin- és Lenin-szobrainak puszta helye vagy átalakult funkciójú építményei (laktanyák, rakéta-támaszpontok, konfrontációk helyszínei, felvonulási terek, párturalmi tetthelyek, az aradi emlékmű, a brassói munkástüntetés helyszínei stb.), kolozsvári Mátyás-lovasszobor mint koordinációs pont (stb.), a zentai Szent István kút mint egy rituálisan átélhető nemzeti képződmény[45] is a múlt történéseinek politikai felhasználását teszik lehetővé (Hartog – Revel 2006), egyúttal a városlátogató turistát is olyan szakrifikációs eljárás részesévé avatják, amelyben az emlékezés gesztusa a történelmi névadás, a mentális konstrukciók megformálása elemi élményforrás és politikai tett lesz. Emlékeztetnék csupán utalásként olyan budapesti példákra, amikor az egykori fővárosi Felvonulási téren, ahol a harckocsik és felzászlózott népek vonultak a politikai dísztribün és a munkásőrök sorfala közt, ma Nemzeti Vágta címén lovasnapokat tartanak; a Hősök terén, ahol a nemzeti koszorúzások mindennaposak voltak, most a jobboldali pártok grasszálnak, vagy épp az anti-

[43] http://en.wikipedia.org/wiki/Round_table_%28furniture%29
[44] lásd ehhez: a Szolidaritás mozgalmi helyszínei mint turistaprogram-helyszínek: http://www.atpoland.com/ac_solidar.html; http://www.ecs.gda.pl/Mlodzi_Solidarni.
[45] részletekkel szolgál Papp 2002.

globalista és erőszak-ellenes felvonulások harsogják igazukat pislákoló fáklyafénynél; a tatabányai vagy a budai Turul-szoborhoz pedig politikatörténeti töltetű turistahad zarándokol, amikor épp az emlékezeti konstrukciók ünnepségei vannak soron…; a Budai Várba meg nemcsak a nemzeti alapú pártos attrakciók kerülnek át a ligetekből és mások által is kisajátított mentális terekből, hanem a „helyek és nem-helyek" konstruálásának történetéhez is újabb lapokat írnak a politikai közszereplők – s mindezt a politikai turizmus kellékeivel, „zarándok"-buszokkal, fellobogózott autókkal, felfegyverkezett hadakkal és hódításra áhítozó mini-konkvisztádorokkal.

A politikai turizmus olyan jelenségeiről itt már nem is szólnék, amilyen például egyes kormánytényezők sasszézása jeles és jeltelenségükben hódolatra invokáló helyszíneken (Gönczöl Katalin, Sólyom László, Orbán Viktor, Göncz Árpád személyes jelenlétével kitüntető turizmusa ha nem is a reklámokban, de a hírösszefoglalókban és intézményi honlapokon megjelenik, visszakereshető), ami külföldiek, külföldön élő magyarok számára felkiáltójelesen átértékeli mindazon jelentéstereket, amelyek a politikai regnálás vagy térnyerés céljai lehetnek (aradi találkozó vagy szoboravatás, zentai attrakciók, kolozsvári főtéri ásatás, stb.). A *politikum mint mutatvány* ugyancsak újraformálódik a szocializmus-kori szobrokból konstruált budapesti Szoborparkban; minduntalan kihívás marad a komáromi híd két oldalán vagy az Esztergom és Párkány közti hídon, konfliktusos felületté zavarodik az október 23-át megelőző-kísérő nemzeti zúgolódásokban, agressziót szül a budapesti Pride-on, illendő és kötelező részvételt szorgalmaz a tusnádfürdői találkozókon, akcionalista megerősítő gesztussá lesz a vízlépcsős ügyekben, a Tubes óvásában vagy épp Erzsébetváros és a régi zsidónegyed épületeinek *Óvás!*-ában, nem is említve emléktúrákat, demonstratív megmozdulásokat a sopron-környéki határsávtól Árva váráig vagy Munkácsig, „honfoglaló őseink nyomában" induló emléktúrákig, a gyimesi identitás határ-narratívává válásáig több párhuzamról). Hasonlóképpen évfordulós gyakorisággal válik közbuzgalmivá a politikum mint attrakció akár Sziget-fesztiválon, akár izraeli, tibeti, és bizonyos afrikanista mutatkozások során, külföldi sport-rangadók látogatásakor, vagy történelmi terekbe induló kiruccanások alkalmával, Világbékemenet idején, szolidaritási napokon, stb. Politikai turizmusra gondolok más példákat sorra véve is: a szeptember 11-i terrorakció vagy a tálibok felrobbantotta szobrok helyszíne mint látványosság, a Monarchia határait szervezett programok keretében látogató csoportok hódoló gesztusa mint mentális kontesztáció, a Budapestre zarándokoló árpádsávos zászlósok vagy a szlovák pályákat látogató magyar drukkerek harsány produkciója éppúgy a jelentéstulajdonítás, a részvétel mint élményforrás, a „beavatkozom tehát vagyok!" akciójával erősítik meg helyek jelentését vagy tesznek nem-helyeket Helyekké. E helyeket karakterizálja célzott használatuk, funkcionalitásuk, a beléjük vetített vagy bennük tartósított, rájuk merevített tartalmak konstrukciója, a turista vakuja és pillantása, az idegenvezetői értéktulajdonítás és turisztikai irodai programkínálat, maguk a helyek válasza a politikai tartalmú turizmusra, a végső soron a nem-helyek szerepváltozása, prezentálódása is. A kollektív emlékezet ekképpeni építése, a terek és idők új tartalmakkal telítődő volta már e forma- vagy tartalomváltozások időszakában is (utólag azután még egyértelműbben) a politikum egzotikuma körüli olvasat-változások előidézője, olyan jelenség, mely további kutatási és megértési kihívásokkal várja az antropológiai felfedezések híveit…

Jegyzet: az írás közlését megelőző napokban került weboldalra a hír: Szeptembertől 7 lejért látogatható Ceauşescu kivégzésének helye. MASZOL, 2013. aug. 13.
http://www.maszol.ro/index.php/szajtato/16319-szeptembertol-7-lejert-latogathato-ceausescu-kivegzesenek-helye

Felhasznált és hivatkozott irodalom

Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Budapest, Századvég.
Amiot, Michel 1991 Le système de pensée de Maurice Halbwachs. *Revue de synthèse*, 2:265-288.
Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press. (Francia kiadását használtam, *Après le colonialisme*. Paris, Payot, 2005.)
Assman, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
Barth, Fredrik 1996 *Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*. Regio, 1:3-25.
Barth, Fredrik ed. 1998 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press.
Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
Biczó Gábor szerk. 2004 *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Antropos, Csokonai, Debrecen.
Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.
Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8.
Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan.
Di Méo, Guy 1995 Patrimoine et territoire, une parenté conceptuelle. *Espaces et Sociétés. Méthodes et enjeux spatiaux*. L'Harmattan, No. 78:15-34.
Dumont, Louis 1998 *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
Fejős Zoltán 2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszerei. In Szijártó Zsolt – Fejős Zoltán szerk. *Turizmus és kommunikáció*. /Tabula könyvek 1./ Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest – Pécs, 2000:236-252.
Fejős Zoltán 2008 *Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák*. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) 2008 Az egzotikum. /Tabula könyvek 9./ Budapest–Szeged, Néprajzi Múzeum – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék:7-22.
Foucault, Michel 2000 *A szavak és a dolgok*. Budapest, Osiris Kiadó.
A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis, 2.2*:226-229.
A.Gergely András – Lévai Imre (eds.) *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, Integration Studies, No. 16.
A.Gergely András 2006 Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont. Ismertető a Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. szerk. *Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben*. Győr, Alpok-Adria Munkaközösség, 2004. In *Tudományterületi át(-)tekintések*. Budapest, MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Munkafüzetek, No. 101: 185-189.
Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropolgy*. London, Fontana Press.
Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis, 1.1*:38-44.
Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya kiadó).
Halbwachs, Maurice 1925 *Les cadres sociaux de la mémoire*. Librairie Félix Alcan, Paris. Elektronikus formában elérhető:
http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf
Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan.
Heller Ágnes 1997 Az idegen. Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. In *Az idegen*. New York – Budapest – Jeruzsálem.
Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok" sorozat.
Kántor Zoltán 2006 Nacionalizmus. Izmus? In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.
Kiss Réka 2007 Falusi értékek, városi igények. A szuburbanizácoós folyamatok hatása a helyi társadalom átalakulására Budajenőn. In Szarvas Zsuzsa szerk. *Migráció és turizmus*. Documentatio Ethnographica 22. L'Harmattan, Budapest, 19-57.

Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
Lagrou, Pieter (é.n.) Histoire et mémoire collective. Hálózati forrás: http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/synthese.htm
Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Jószöveg.
Lévi, Giovanni 2006 A távoli múlt. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
Leydel, Bruno 1995 La mise en signification de la ville dans le message publicitaire: espace et identité. *Espaces et Sociétés. Méthodes et enjeux spatiaux*. L'Harmattan, No. 78:117-134.
Losoncz Alpár 1998 *Az emlékezés hermeneutikája*. Újvidék, Forum.
Maffesoli, Michel 1988 *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans des sociétés postmoderne*. Paris, Livre de poche.
Maffesoli, Michel 1992 *La transfiguration du politique: la tribalisation du monde postmoderne*. Paris, La livre de poche.
Manent, Pierre 1994 *A liberális gondolat története (Tíz előadás)*. Budapest, Tanulmány Kiadó.
Manent, Pierre 2003 *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom látlelete*. Budapest, Osiris.
Marcel, Jean-Christophe – Mucchielli Laurent 1999 Au fondement du lien social: la mémoire collective selon Maurice Halbwachs. *Technologies, idéologies, pratiques. Revue d'anthropologie des connaissances*, 13 (2):63-88. Hálózati forrás: http://laurent.mucchielli.free.fr/memoire.htm
Mucchielli, Laurent 1999 Pour une psychologie collective: l'héritage durkheimien d'Halbwachs et sa rivalité avec Blondel durant l'entre-deux-guerres. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 1:101-138.
Mucchielli, Laurent *L'étude de la mémoire collective chez le sociologue français Maurice Halbwachs (1877–1945)*. Internetes forrás: http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/mucchielli.htm
N. Kovács Tímea 2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
Nora, Pierre 1984 Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Gallimard, Paris. Magyarul K.Horváth Zsolt fordításában elérhető ezen a web-helyen: http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/1999_3/99-3-10.htm
Papp Richárd 2002 Egy milleniumi emlékkút jelentései a Vajdaságban. *Kultúra és Közösség* (2):7-12; http://epa.oszk.hu/00400/00462/00023/pdf/terep01.pdf
Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
Schütz, Alfred 1984 „Az idegen". In Hernádi Miklós szerk. *A fenomenológia társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat, 405-414.
Segalen, Martine 1998 *Rites et rituels contemporaine*. Paris, Nathan.
Siikala, Anna-Leena *Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése)*. Forrás: http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html
Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
Simmel, Georg 1973 *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
Szabó Márton 2006 *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.
Szijártó Zsolt 2000 A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. *Turizmus és kommunikáció*. Tabula könyvek 1. Pécs – Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, 7-22.
Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Timea szerk. 2005 *Kisebbség – többség*. (*Nemzetfelfogások sorozat 1.*) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
Turgeon, Laurier dir. 1998 *Les entre-lieux de la culture*. Paris, L'Harmattan – Les Presses de l'Université Laval.
Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború*. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám.

Megjelent:

Első rész: *Politikai turizmus és az emlékezet forró kalandja*. Új Magyar Szó, 2013. augusztus 16. péntek http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/16445-kisebbsegben-politikai-turizmus-es-az-emlekezet-forro-kalandja
Második rész: *Szemtől szemben az idegennel. A mentális kolonizáció*. Új Magyar Szó, 2013. szeptember 02. hétfő. http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/17071-kisebbsegben-szemtol-szemben-az-idegennel

A tolerancia mint párbeszéd – hiány, hátrány

A másság elviselése, bevezetésként

Kultúrát és történeti emlékezetet formálva látszólag magabiztos tételességgel terjesztjük ki mentális határainkat, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek ennek ellent próbálnak állni. A kulturális értelmezési gyakorlatok számos esetben gyarmatosítási törekvést tükröznek, nemegyszer pusztán mint szimbolikus politikai határzónák formálói is. Hol húzódnak hát a territoriális jogosultságok erővonalai? Miként építjük föl a magunk történeti tudatát a kulturális emlékezet ellenében, vagy fordítva: az emlékezetet a történelmi közgondolkodás ellenében? Honnan fakad a merészség a kulturális másság megsértéséhez, vagy saját kulturális normáink terjesztéséhez? Miféle előképek rejlenek a kultúraközi érintkezésekben és kölcsönhatásokban, s miként gyarmatosítunk öntudatlan, akár kérdéseinkkel is...? Része lehet-e a történeti tudatnak az a kép, amelyet a kulturális emlékezetről alkotnak meg maguk a kultúrakutatók, e képek konstruálói és kutatói? S ha nem, hol tűnnek el, foszlanak szét a kulturális képzetek a másságról, a „másikról", a kollektív memóriáról...? Felelős-e a másságfelfogás a gyarmatosító erő idézőjeles „jogosultságának" alkalmazásában? Hihetjük-e, hogy az idegen kultúra szerkezetét, tartalmait meg lehet változtatni kívülálló nézőpontból, vagy befolyásolni lehet a másság el-nemtűrése nevében? Miért remélhetik, hogy ez sikerülni fog, hogy nem tévedhetünk, hogy látjuk, amit látnunk adatott, s értjük, ami racionális vagy az euro-amerikai közfelfogás szerint „ésszerű"...?

A válasz ezerféle, de a másság elviseléséhez nem elegendő a puszta „jobbantudás", sem a hatalmi státusz megkövetelte többletjog... Túlságosan leegyszerűsített lenne itt a gyarmatosítások helyeire és emlékezetére utalni – ennél bizonnyal bonyolultabb a képlet. A gyarmatosítások helyei olykor szinte már alig léteznek, s főként azért, mert odébb mozgott a világ, s mert ha a helyek időnként még meg is vannak, a közeg, „a miliő" már hiányzik, szertefoszlott, leépült vagy felrobbantották. Az emlékezet helyeinek tehát előfordulhat, hogy már csupán fiktívek a helyszínei, amelyek valóságosan is megtestesítik őket. De messze inkább túléli a helyek konkrét sugárzását az a szimbolikus tartomány, ami a kulturális emlékezetformálást olyan értelmezési gyakorlatként szorgalmazza, hogy az a szimbolikus politikai határzónákat nemcsak teremti, de bővíti, segíti is.

A kulturális antropológia a kultúrát komplex rendszerként (hangsúlyozom: rendszerként) fogja föl, s olyan univerzumnak tételezi, amely nem másban, mint a másságban, sajátosban jelenik meg, méghozzá kutatás közben érzékelt (!) és élményközeli (mellette kiegészítésül élménytávoli) aspektusból közelíti meg. E tudásterület érdekeltjeként keresem most a jogi, vagy jogiasult, intézményi vagy normatív, érdekeltségi avagy értékrendi aspektusokat, különösen a politikai antropológia nézőpontjából, melynek a társadalmi párbeszédre, a tolerancia gyakorlására (sőt oktatására, elfogadtatására) kihatni próbáló törekvése mindenekelőtt a párbeszédek, a megértések és elfogadások gyakorlatát, ezek hiánya esetén pedig a konfliktusok eredőit, következményeit, intézményesülési folyamatát kívánja belátni, a harmonizációs folyamatot pedig elősegíteni, vagy legalább megnevezni...

A továbbiakban nemzeti kisebbséget említve részint egy valóságos társadalmi csoportozatról fogok beszélni, melyet másrészről egy virtuális egység-képzet, közösségi univerzum atmoszférája határol körül. Nem vitatom, ki tartozik a nemzettel vagy anyaországgal rendelkező kisebbséghez (az-e, akit oda sorolnak, oda löknek, vagy az-e,

aki oda vágyik), ugyanakkor nem kívánom konszenzusos elven és kiegyező magatartások révén, látszólag egyeztetett normák alapján egzisztáló vagy önmagát reprezentáló közösségek egyikét sem nemzetinek nevezni, amely más (például vallási vagy kulturális, esetleg szubkulturális kisebbségi) besorolást igényel önmaga számára.

Sehollét, messzelét, átmenetiség…

Etnokulturális kisebbségnek következőleg azt a társadalmi összefüggésrendszerbe és történeti kontextusba ágyazott, egzisztáló társadalmi egységet nevezem, amely érzelmi és tradicionális kötődésekkel ellátva (Clifford Geertz megközelítését idézve: primordiális kötelékekbe illeszkedő, vérségi leszármazásban, vallásban, nyelvhasználatban és konvenciókövetésben egységesnek tekintett összefüggésrendszerben) olyan kollektívnak látszó elvet követ, amelyet természeti, szellemi-kulturális és élethelyzeti rokonság-élmény köt össze.

Felfogásmódomban azonban nemcsak a geertz-i etnikai összetartozás-tudatokra építek, hanem olyan interpretációkra is, amelyek e kollektívák önmegjelenítését, veszélyérzetét, térkeresését ugyancsak meghatározzák, határokat építenek és lépnek át (a Fredrik Barth-i értelemben), kulturális énképeket forgalmaznak, szereptudatokat termelnek és örökítenek tovább. E tekintetben Kovács Éva szociológiainak nevezett, de antropológiainak is beillő okfejtéseit helyeslem, aki az etnikai közösség koncepciójának felülvizsgálatát szorgalmazva nemcsak arra késztet: válasszuk külön az etnicitást és a közösségiséget, hogy ezzel a diaszpórák, kettős kötődések, multikulturális identitások konstrukciójához közelebb kerülhessünk. Diaszpóra-közösségek esetében ugyanis „az” a helyzet elfogadhatatlan immár, „ez” a helyzet nem vágyott immár, holott mindkettő korosztályokat és korszakokat meghatározóan fontosnak bizonyult korábban, viszont a határok fölött, alatt és között, kettős identitással, anyaországi kapcsolatokkal és reményekkel, de felsült identitás-választási törekvésekkel együtt inkább a sehollét, a messzelét, a kontinuussá vált átmenetiség vagy diaszpórába menekülés válik követhetővé, semmint a nemzeti kisebbségként befogadtatás, a hovátartozás legitim megvallása, a személyiség és a csoportidentitás egyszerre vállalhatósága.

Többpólusú, polifonikus lett tehát ez a menekülő identitás Európa- és világszerte, a benne rejlő etnikai azonosságtudattal együtt, vagy annak ellenére is – s talán mindig is az volt, még a kisebbségkérdések „definiálása” előtt. Egy etnikai határkijelölés éppen nem a konfliktus-narratívák kimondását igényli, hanem ellenkezőleg legalább annyira: az etnikai identitások olyasfajta felmutatását, amelynek fő karakterjegyét nem a konfrontációk kialakítása, párt-beszédek követése, etnopolitikai hangosbeszélés adja, hanem a közösségek közötti átjárások és kölcsönhatások, relációk és diverziók természete. (Barth a földrajzi és társadalmi izoláció fenntartásában lát kiemelkedő kulturális különbség-fennmaradást, Salat Levente konfliktus- és méltányosság-elméleti okfejtése ebben Will Kymlickára támaszkodó lehetőségként a kulturális beágyazottság mellett a személyi autonómia jegyeit láttatja meghatározónak; a korszakos paradigmaváltást megfogalmazó Kovács Éva pedig kifejezetten szorgalmazza az identitás újraértelmezésének, partikuláris megjelenésmódjainak magatartás-konstruáló értelmezését is).

Kulturális örökség mint szereptudat

Nemzeti kisebbségek eseteiben sokkal több eligazodási képletünk, kusza paradigmánk, sanyarú korszakunk és elkeseredett kibontakozás-keresésünk van már, sem-

hogy megelégedhetnénk az eddig összeállított „kataszterrel", a normatív jegyek listázásával, az intézményesített vagy jogiasított folyamatok sűrű leírásával. Nem próbálnék itt most elkalandozni a népszavazásos kisebbségkezelés csalóka megoldásai felé, sem a határon túli nemzeti identitások eróziója irányában, így az ebben a kérdéskörben fölmerülő vitaszempontok ismertetését meghagyom azoknak, akik ehhez értenek, s akiknek tipológiái immár ismeretesek. Lakonikus rövidséggel inkább annyit sugallnék: félrevezetjük magunkat, s mellesleg Őket is, akik a kisebbségiség lehetetlenségének megértését várják vagy követelik tőlünk. Ugyanis akik elsősorban annyit forgalmaznak a maguk csoportidentitásából, hogy közösségként tételezik és etnikumként reprezentálják mindazt, ami létfelfogásukat jellemzi, eközben feledni látszanak azt az élmény-univerzumot és egzisztenciális normarendet, amely adott esetben nem etnikai csoportlázadással fenyeget, hanem migrációs mozgással, amely már nem támaszt „testvériséget", befogadó közeget, nem keres támogatást, hanem távolságot, idegenséget, kizártságot konstruál azért, hogy ne kelljen méltatlan bezártsággal megelégednie.

Külsőek, etnikaiak, vagy belsőek, kulturálisak-e ezek az elkülönítésmódok? Nézzük közelebbről! Magát az „etnikait" vagy két évtizede (s korábban már vagy fél évszázada is) úgy építették meg, hogy annak elemi tartozéka, szinte örökölt készlete volt az identitások mássága, e másság újrajelentkezése és érvényesítési jogának követelése. Az etnikai vagy etnopolitikai másság-forgalmazás azonban (vélem én) egy jellegzetesen tizenkilencedik századi virtuális közösséget tételez, amely ama bizonyos primordialitás alapján átadott és átvett kötöttség- és szerep-együtteshez ragaszkodásból származik, melyet az a korszak nem volt hajlamos sem territoriális önállóság, sem kulturális autonómia, sem szomszédsági partnerség alapján kezelni, hanem egységesíteni-egyneműsíteni akarta azt. Az etnikai narratíva, amely erre a nemzeti és/vagy kisebbségi létfeltételre hivatkozik, s követeli önállóságát, jogi és intézményes szervezettségének lehetőségét, nem másra, mint a konszenzusos és kollektív szereptudatra játszik, melyet a generációk egymásnak adnak át elsődleges kulturális örökség címén. Az etnikai csoportok politikai és gazdasági függetlenségére építő hagyomány egyfajta régi lojalitásra, csoportminőségű és családi-rokonsági kiterjedésű netwörkre támaszkodik, úgymond a „hagyományos" vagy hagyománytartó társadalmak szintjére gondol, s inherens/bennerejlő feltételként kezeli a változásokkal szembeni védekezést, a modernizálódás elleni szerepviselkedést, a térben elkülönülten létező kultúrák túlélési esélyeit.

Itt pedig egy alapvető késettségben érjük tetten ezt a felfogásmódot. A primordialista interpretációk nemcsak egységesként tételezik (részben talán konstruálják) az etnikumot, de erre a feltételre építik egész jogosultsági, önérvényesítési igényüket is, ezzel állítják szembe a változást, ezt vetik ellene mindazon befolyásoknak, amelyek akár a másféle identitások létét, vagy az etnicitás sebezhetőségét eredményezik. Az egység-tételezés odáig is eljut, hogy aki kilép belőle, azt kitagadja, aki vegyesházasságra „vetemedik", azt elveszett báránynak bélyegzi, aki nyelvváltozási kihívásokra új nyelv tanulásával és kettős vagy többes kultúra építésével válaszol, azt szinte morális hullának nyilvánítja. E felfogásmódokban és értelmezési felületeken könnyen észrevehető annak jele, hogy tételeződik egy közösség, amely nem szükségképpen émikus kategóriák szerint definiálja önmagát, hanem definiálja a külső, az idegen, a másik ellenében, s ezáltal maga is megerősíti a konfliktus helyett a konszenzus keresését, az önkifejezés helyett a kapott meghatározás tudomásulvételét. (Émikusnak nevezik azt a módszert, amikor egy kutató beletemetkezik egy adott kultúrába és teljesen azonosul a kultúra tagjainak látásmódjával). A modernizációs, városfejlesztési, térségfejlődési, munkamigrációs és egyéb gyors, a társadalmi tagozódás átrendeződését szorgalmazó hatalmi törekvések azonban korántsem maradtak

hatástalanok, így a területileg behatárolható, lokálisan intaktnak tetsző szubkultúrák nagyon is erőteljesen szakadtak rá a modernizációt elkerülő kollektívák egyes szigeteire, s tették a korábbi harmóniát (vagy annak látszatát) konfliktussossá, veszélyessé és durvaságában eredményessé. Szertefoszlani látszanak azok a szép és nosztalgikus közösségek, amelyekről még a vágyképek szólnak, versengővé váltak azok a lokális identitások, amelyek kisebbségi indíttatásban gyökereztek, sőt maguk az öndefiníciók váltak etnikai vagy kulturális diskurzussá, politikai piaci „termékké". S ebben a tranzícióban a közös lét, a közösségi kötelékek, az etnikum zárt és moccanatlan természetének nem kedveztek a versengő identitások, az ellentétes etnopolitikák vagy nemzetkonstruáló törekvések sem. Az etnikai vagy etnopolitikai szerepjátékok hiába is jelenítenek meg etnikumközi kulturális különbségeket, amelyek helykereső identitások, kibillent biztonságok formájában kerülnek a kisebbségi közérzetbe. E szerepjátékok rejtik azt is, hogy az etnikai csoportkommunikációk nem foghatók föl tisztán mint entitások, mert hiszen köztük interaktív viszony is van. Vagyis a kulturális tartalmak és különbségek elkülönülnek abból a szempontból, hogy amennyiben holisztikusan (egészként, teljességre törekedve) fogják fel őket, akkor éppen az etnikus sajátosságok átélésében nem kínálják az egyén számára a saját kultúra kinyilvánítását. Az etnikai csoportfüggések és hatások tehát jobban járnak, ha nem teljességgel a nemzeti kisebbségként kezelés esélyeire számítanak, hanem egyén és egyén, egyén és csoport, csoport és csoport egyedi körülmények között, egyedi formában mutatkozik. Mert hát az egymással mint közösséggel kialakított kapcsolatok manapság már talán korántsem a zárt és moccanatlan, intakt közösségek között formálódnak, hanem versengő helyzetű, egymásra „licitáló" diskurzus-csoportokat jelenítenek meg; például az etnikai csoportok között már nincs egyenrangú kapcsolat, s az autonómiák épp ezt a töredékességet kívánják kihasználni, amikor az identitást nem felkínálják vagy felfedezik, mint korábbi időszakokban, hanem megformálják, konstruálják inkább.

Ennek révén pedig „a nemzet-állam helyébe fokozatosan a társadalom-állam" (Pierre Nora) kerül, ami az újkor vagy még inkább a modernitás korában már a társadalom önmagáról való tudásává válik, fejlesztő, strukturáló erővé, a társadalmi önképek tükörképévé is.

Etnikai tájak, migrációs csoportok

Ebben a nemzeti emlékezetet saját emlékeink, érzelmi hozományunk hátországában fölismerő, az ősök vagy elődök világában megnevezni képes attitűdben nem nehéz azt a szociálpszichológiai, tömeglélektani, vagy éppenséggel tisztán historicista felfogásmódot megnevezni, amelynek lényege éppen az, hogy a kortárs kutató nézőpontját a kortárs társadalom gesztusainak, rituáléinak megragadásában, hétköznapi és ünnepi viselkedésmintáink megnevezésében találja kifejezhetőnek. A politikai antropológia, s ezen belül a nemzettudattal, politikai rituálékkal foglalkozó (elsődlegesen francia) társadalomtudományi gondolkodás kitartó figyelemmel volt a nemzet emlékezetét meghatározó momentumok irányára, aprólékosan rögzítette a szertartások, szimbólumok, emlékminták, lokális életszférában jelentésessé vált magatartások egész rendszerét. S tette ezt épp azért, hogy nyomon kísérje a kérdező, a válaszadó, a helyiség jelentéstartalmait megnevezni törekvő szellemiséget, melyből a „szív kavernáiban" megőrzött emlékezet „kívülre kerülését", kollektív emlékanyaggá sűrűsödésének okait, az érintett társadalmi csoportok tapasztalati anyagának „fordításait" készítette el, mintegy a rekonstrukció eszközeként bánva a csoporttudatok rendszerével.

Erről a megfontolnivaló helyzetről éppen Kovács Éva írja le, miképpen kezdik és miért kell újragondolni (a demokratikus politikai rendszerben is) közösség és

identitás kapcsolatát, s miképpen szorul ki ebből a kölcsönviszonyból a konstruált közösségiség, az összetettség helyetti széttöredezettség, vagy a szomszédság és lokalitás viszonyrendszere (Kovács 2004; Appadurai 2001). A lokalitás, mely a bomlott tradicionális közösség helyébe lép, egyben valamely etnikai táj konstruálója is, szimbolikus vagy jelentéses mivoltában ugyancsak formálója annak a másik alakzatnak, amely immár nem térileg elkülönült és történetileg szavatolt, hanem állandóan termelődő, állhatatosan újrakonstruálandó forma, és etnikailag sem homogén immár (ha egyáltalán az volt valaha is). A helyi kulturális különbségek ugyan valószínűleg megfogalmazhatók, de mind a városi miliőben, mind pedig az etnikaiban hozzátartozik ehhez az is, hogy számos migrációs csoport települ be oda, ahol ez megbontja a csoportkohéziót, relativizálja a nemzeti kisebbségek és a többi (nem államalkotó) kisebbség viszonyát a szélesebb horizontú etnikai tájhoz (a hazához, országhoz, térbeli otthonhoz) viszonyítva.

A megbomlott és immár inhomogén etnikai csoportozat ezzel elveszíti nemzeti státuszát, a lokális közösség egyedei a fizikai közösség dacára távolságot is tartanak egymáshoz képest, ezt áthidalva pedig nem csupán „lokális etnosz" formálódik, de a kisebbség megértésébe is bekerül az etnokulturális jelleg melletti változásosság, dinamikus átalakulás, határfeloldás és a társadalmi környezetbe való látszólagos „csoportfelszívódás" is. A kulturális antropológiai és etnicitáskutatási témakörök pedig kibővülnek a folyamatok, kölcsönhatások dinamikáinak elemzésével, a csoportközi és csoportok fölötti kapcsolathálók leírásával, a szociokulturális és etnokulturális integrációk átértékelésével, az identitásdiskurzusok rajzával.

Ezeket a törékeny, változékony, illékony rajzolatokat nem is oly könnyű elkészíteni. Mint etnokulturális csoport, minden kisebbségi közösség nem csupán egyenlőtlen helyzetet kihívó, politikai és gazdasági, nyelvi és szocializációs szabadságjogokat kihívóan vagy jogilag érvényesíteni próbáló. Hanem reflektív, válaszadó, kölcsönkapcsolatokba lépő, dominanciáért küzdő is – ugyanúgy, ahogyan a más kultúrában, más etnicitásban, más etnokultúrában formálódó csoportok bárhol a világon...

További kérdések

Toleranciát kérni, követelni vagy jogilag legitimálni pozicionális előny – egyúttal hátrány is azok körében, akiket „valakik" csupán „részeltetnek" vagy óvnak a jog eszközeivel és adományával. Ki szerez jogot, ki definiál kisebbségiséget, milyen legitimitás alapján? Valahol és valamiképp mindenki lehet kisebbségi – de joga és módja van-e ezáltal legott párbeszéd-szereplővé is válni? Avagy ez adomány, lehetőség, elvonható és osztogatható? Ki legitimál kit – kisebbség a többséget, vagy a többség kisebbségei önmagukat? Ki kezdhet párbeszédet és miről, amit nem tolerálnak? Kell-e jog ahhoz, hogy toleránsak lehessünk, s kell-e tolerancia ahhoz, hogy jogosak? A párbeszéd elvi egyenrangúsága egyformán magába foglal-e megértést, tűrést, támogatást is, vagy pusztán a reklamáció, a szabályozatlanság, a jogos vagy hangos tolakodás terrénuma marad a tolerancia társadalmi tere? Ezekről is beszéljünk, eseti belátásokkal tarkítva, kisebbségbarát nézőpontból.

Hivatkozások

Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press. /Francia kiadása 2001 *Aprés le colonialisme*. Paris, Payot./
Barth, Fredrik 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin.
Barth, Fredrik 1996 Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1:3-25.

Barth, Fredrik ed. 1998 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press.
Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8:60-67.
http://beszelo.c3.hu/01/07_08/09brubaker.htm
Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan.
Csepeli György 1992 *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szocálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropolgy*. London, Fontana Press.
Geertz, Clifford 2000 Kultúrák. *Magyar Lettre Internationale,* 38:28-34.
http://terebess.hu/keletkultinfo/geertz.html
A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis, 2.2*:226-229. http://www.anthropolis.hu/2004/01/368/
Kovács Éva 2004 *Felemás asszimiláció*. Somorja-Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
Nora, Pierre 2010 Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája. In *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Napvilág, 13-33.
Salat Levente 2001 *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. Szövegkörnyezetben lásd:
http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=278

Megjelent: *Új Magyar Szó*, Kolozsvár, 2013. május 21.
http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/12675-kisebbsegben-tolerancia-mint-parbeszed-hiany-es-hatrany

Polietnikus tér, dezeuropaizálódó társadalmak

Bevezető helyett

A Közép-Európai Kezdeményezés céljaira, vállalásaira és az európai átalakulások interakcióira fókuszálva úgy vélem, az európai nemzetek integrálódási mechanizmusai a térség számos országában fontos projektté váltak, eredményeik látványosak, olykor bíztatóak, nemegyszer reményt keltőek is. Ám a folyamatok, a szomszédsági partnerségek, etnikai-kulturális térhasználatok mélyén közben végbemegy a közösségek bomlása, a nemzeti identitás rangvesztése is, párhuzamosan pedig a partnerségi státusz láthatatlan kiterjedése a(z állam)nemzetet alkotó politikai többségre is hátrányos hatással van, amennyiben nem tisztázódhatnak integrációs érdekek, nemzetközi erőterek, nemzetpolitikák és partnerségek.[46] Kisebbséginek maradni Európában, vagy az átmenet folyamatában a közép-európai aspirációkkal és nyugat-európai csatlakozási vágyakkal túl markánsan jelentkezni azzal járhat, hogy félperiférias vagy vadkeleti nemzetállam szerepkörében próbálunk helyet követelni a csatlakozási és értékformálási folyamatban, de tesszük ezt a partnerség tényleges vállalása és felelősség nélkül, önkényes politikai teret formálva, sőt kisajátítva az uniós horizontból. Hovatovább pedig önerős (európai) kisebbségiként és újnemzeti önalkotás küzdőképes képviselőjeként pozicionális hátrányba kerülni lassan erőteljesebb élmény, mértékadóbb szereptudat lesz számunkra, mint nemzeti színekben rangképesen szerepelni az európai unió vagy a világ más térségeinek nemzetállami reprezentációival szemben.

Föltehető tehát a kérdés: állapot-e inkább az „újtörzsi" szociopolitikai stratégia, vagy esély az integrálódásra, esetleg kényszer és belátás választási lehetősége egyugyanazon pillanatban? Ha nemsokára már mindenki európai lesz körülöttünk, van-e sansza a magyaroknak történeti, kulturális, nyelvi, államnemzeti kisebbségként európai zárványnak megmaradni, ahogyan ez idáig formálni kívánta (már a rendszerváltás első történelmi pillanatai, parlamentje, pártprogramja, Antall beiktatási beszéde alkalmával is), vagy pedig folytonosságot kell konstruálnia a szomszédsági „mássságból", nagyregionális szabadságtérbe zárva önmagát, miközben a kultúraközi terek mindenki más számára európai és Európán túli földtekére nyitnak? Okfejtésem az európai térben zajló határ-átjárások és integrációs színjátékok kérdéshez is elkóborol, érintve a nemzetekkel kapcsolatos és kisebbségekre vonatkozó narratívákat, de az ellenség- és partnerképeket, szomszédságpolitikákat, sőt szaktudományi anomáliákat is figyelembe véve. Teoretikus kérdéseken kívül a Nyugat keleti befogadását és a Kelet nyugati elfogadását tartom kulcsfontosságúnak, mely folyamat nagyban átírja majd a rendszerváltások utáni posztmodern EU-víziókat, s ezzel összefüggésben a KEK működési „terét", a politikatudomány érdeklődési fókuszának lehetőségeit is.

A KEK idei konferencia-sorozatában elhangzó előadások közötti megértési mezőben (az intézmény történetéhez és az európai integrációban betöltött erősítő szerepének kérdéseiben nem látva „vitathatót") azt azért mégis kérdésként kell

[46] Az Egerben működő Agria Universitas Egyesület 2013. május 6-án tudományos-ismeretterjesztő konferenciát rendezett „A Közép-Európai Kezdeményezés szerepe a változó Európában" címmel. A konferencia Külügyminisztérium által támogatott pályázati projekt keretében megvalósuló esemény volt, amelynek célja a Magyarország számára különösen fontos és a közelgő elnökség miatt aktuális Közép-Európai Kezdeményezés múltjának, jelenének és jövőjének megismertetése a szélesebb nyilvánossággal.

megfogalmaznunk: vajon a brüsszeli Európa-kép mennyire kompatibilis a KEK önképével, a magyar közép-európaisággal és magukkal a lokálisan velünk élő társadalmi csoportozatok Európa-képével? Ezzel a politikatudomány által mostanság egyre kevesebbet tematizált, de annál kihívóbb helyzethez kapcsolnék át, jelesül ahhoz, hogy a térség országai közötti versengés, érvényesülési és kooperációs hajlandóság kérdései a teljes európai térben mint „kint" és „bent" nézőpont-különbségei jelennek meg. A kelet-nyugati polaritás öröksége, mentális „maradékai" mintha nem kerülnének a politikai viselkedés, magatartás, nemzeti mentalitás megfontolási körébe… – holott a politikai kultúrák, országhistóriák és regionális partnerségek számos problematikája javarészt csak ezen múlik, s ha a szaktudomány is mintegy „kicsukja" érdeklődési köréből mindezt, akkor azon mód elmarad a kortárs korkérdések interpretációjától is. Meglátásom szerint – s ezt az egyszerű képletbe formálást nyilván a kihívó érvelés, avagy a tagoltabb belátás érdekében nem őszintén vállalva… – praktikusan úgy fogalmazható meg a mai állapot-ábra, hogy az újonnan csatlakozott államok, a V4-ek és társ-államok köre olyan új európai térben gondolkodást részesít előnyben, melyben a saját pozíciójuk, szerepük, kultúraközi és földrajzi funkciójuk nem hátrányos besorolást szenved el, hanem bizalomképes partnerség része lehet. Nevezzük ezt „szomszédság-állapotnak", melynek számos gazdasági, ökopolitikai, történeti, földrajzi, sőt kulturális dimenziója sosem maradhat(ott) független a partnerség más szereplőitől.

A diszkurzív politikatudományban, de előtte még a huszadik század elejében társadalomtudományi gondolkodásában is tisztázandó kérdéskörként kapott szerepet nem csupán a kisebbségek helyzete, számaránya, statisztikai-demográfiai státuszbiztonsága, nemzeti beillesztettsége, integrációs módusza, hanem a történeti örökségként átvett barát/ellenség partnerségi kultúra is. Kultúra ez, hadd hangsúlyozom, mert nem elég ideológiai mezőket, szereplők karakterjegyeit, dramaturgiai funkciókat tisztázni ez esetekben, hanem a teljes nemzeti kultúra, sőt nemzetközi-szomszédsági-partnerkapcsolati dimenzió is bele kell tartozzon a mérlegelés körébe. A politikai magatartások, eszmék és ideológiák kizáró/befogadó merevségei (v.ö. kuruc/labanc szereptudat, nemzetvédő/nemzetvesztő elszántságok, győztes/vesztes elköteleződések, széthúzások/érdekkörök hullámmozgásai, stb.) a politikai kultúrának azt a tartalmát, olyasfajta felfogását, s akkénti kezelésmódját preferálták a hosszú huszadik század idején át, melynek a szövetség(es)i hovátartozás éppenséggel akutabb kérdése volt mindvégig, mint a kulturális identifikáció, etnikai önbesorolás, történeti és közgondolkodási örökség. Ebből (is) fakadóan a hazai politikai kultúra a bizalom (mint partnerkapcsolati attitűd) szintjén torpant meg, ez vált tesztjévé, feltételévé, kihívási felületévé minden pártpolitikai és szociokulturális törekvésnek.

E jellegzetesen nem csupán politikatörténeti, nem evidensen hatalmi struktúrával összefüggő, de a mindenkori politikai (állam)hatalom legitimitását kínáló vagy elvitató nézőpont kutatásával a kortárs politikatudomány most látványosan fölhagy, s helyette történészekre, utcai hőbörgésekre, parlamenti szócsatákra testálja a feladatot, ami pedig nem a hatalom iránti társadalmi bizalom és a négyévenként egyszeri voksolás kérdése lenne csupán, hanem a folyamatos támogatottságé is, amit nem a párt-tömörülések, szavazói táborok (fél országnyi? ál-kétharmados?) kiállása tesz vitathatatlanná, hanem az a politikai kultúra, amely segítően, résztvevően, támogatóan és pártfogóan áll a mindenkori hatalmi-uralmi intézményiség mögött. Megindult ugyan a bizalom kutatása (MTA TK Politikatudományi Intézet most kiadásra kerülő elemzései jeleznek ebből bizonyos aspektusokat), de csupán valami magas tudományos platóról átfogható számadat-sor megjelenítődéseként tűnik föl a legtöbb eredmény, s nem a szavazóközeli, életközeli helyzetekben politikai-kulturális attitűdöket értelmező tudományossággal, hanem ezt pótolandó demográfiai-

statisztikai oszlopsorokkal, a bizalmi indexek steril variabilitási mutatóival – vagyis olyan „derivátumokkal", melyeknek a mindennapi életvilághoz édeskevés köze sincs, az érintettek föl sem ismernék saját aspirációjukként vagy vallott világképükként. Eközben viszont ama bizonyos „brüsszeli tekintet" nem egészül ki az alant elterülő társadalmak, csoportok, közösségek kulturális megerősítési nézőpontjaival, alulnézeti vagy belülnézeti képpel! Az európai tér ekképpen szemlélve egy GPS-érzékenységű eszköztár képernyőjévé válik, ezen belül tetszőleges oszthatósággal „nemzeti" térre, régiókra, ország- és államhatárokra, nyelvi vagy etnikai népességekre, s megvalósul gyönyörű képességünk a „globlokál" mérték, mely a helyiből és a „nagy közösből" barkácsolt valami. Másképpen, s a magam érdeklődési terébe a kulturális antropológia, politikai antropológia, kultúraközi kapcsolathálók tematikáit is bevéve: olyan új törzsiesedés megy végbe, olyan neo-törzsi világok állnak föl mostanság, amelyekben a globális ellentéteként érvényesül a lokális kontraszt, az európaisággal kerül mintegy „ellentétbe" a térségi, az átfoghatatlanul univerzálissal ütközik meg a kisközösségien helyi, s mindezen dimenziók irányításába egy új *európai törzs* (Marc Abélès kifejezése, de a francia és angolszász szakirodalom elszántan használja immár) vezérkara, „öregek tanácsa" vagy „kiválók adminisztrációja" szólhat bele csupán, hiába is papolja a szubszidiaritás igéjét vagy a „közös európai identitás" dicséretét.

Kereső tekintet – helyi válaszpillantás

Nem szeretnék a „brüsszeli pillantás" ellenébe egy gyalogbéka-perspektívát helyezni, s nem kívánom a „szép ami kicsi" fohászát szembeállítani a harmonikus egész stabilitást ígérő nagyszerűségével. Hangsúlyoznám, hogy szerintem a belső és külső mozgások, harmóniák egésze, összlete, összhangzata adna ki igazi muzsikát, de belátom, hogy ez ideálkép reménytelensége néhány évezrede foglalkoztatja már a politikatörténetet. Sőt, azt sem leplezném, hogy a globális totalitása és a lokális marginalitása külön-külön is érvénytelenek, ha nem vagyunk képesek e kívülálló és távolsági pillantást kiegészíteni az érdekeltek, a belülállók, avagy belül élők (európaiak, közép-európaiak, magyarok, beregszásziak, zentai főtériek, főtéri nagymamák és óvodások) nézőpontjával is, egyidejűleg ez Európát körülvevő megannyi más dimenzió (Északi partnerség, Mediterrán tömörülés, Keleti határszél, euro-atlanti védszerep, euro-övezeti tagság, uniós csatlakozás és bővítés, afro-európai migráció, euro-ázsiai kapcsolatváltozás, válságkezelési övezetek, stb.) érvényesülését vizsgáló érdeklődéssel. E „tekintet" nem pillanthat el a földrészen belül kialakult sok évszázados osztottság fölött, nem tekinthet át a civilizációs határokon, a hatalmak kooperációján és népek közösségein is múlni képes emberléptékű dimenziók árnyalatain, mint ahogy azon sem szökellhet át, hogy a politikai kultúra tagoltságában „a kezdetektől" szerepe volt a „primitív" és a kulturált, a „törzsi" és a letelepült, a mobil és a szedanterizált, a kooperatív és a szegmentált szereplőknek is. Lehet, kell, de nem elegendő barátra és ellenségre, ellenfélre és vetélytársa osztani a szomszédságot, mert minden bipolaritás kézenfekvő háborút fial ugyan, de sosem harmóniát, s ha „igazságot", azt akkor súlyosan valakik, a Mások, a Másikok ellen... Vélekedésem – avagy a kulturális antropológia tekintete – szerint egyre kevésbé lehet az etnikait a gazdaságitól elkülöníteni (v.ö. törökök és kínaiak Németországban, lengyelek és románok Svájcban vagy Londonban, pastuk és nigériaiak Magyarországon, stb.), egyre nehezebb az „államit" a társadalmitól a kontrasztok és konfliktusok szféráiban is különválasztani, s egyre érvénytelenebb marad minden korkérdés tudományos taglalása is, ha nem képes, nem merész a kívül- és belülnézeti képet egyszerre átlátni. Annál is inkább, mert számos, korábban tetszőleges egyértelműséggel kezelhetőnek tűnő fogalom vált vitathatóvá, érvénytelenül elvonttá, élettelenül papírformátu-

múvá... Ezekből idézek föl most egy párat, jelezvén ezáltal, hogy – példaképpen a saját szakmai pályám minden tanulsága, de kontextuális értelemben a hazai politikatudomány érdeklődésének fókuszváltozása is – elsavanyodik, ha saját belátási korlátai vagy ideológiai aspirációi értelmében külön akarja tárgyalni a nemzetit, az etnikait, a regionálist, az államit, a civilt, stb. Ha létezik az európai régiók fóruma, ha e régióknak ténylegesen van lokalitása, ha e lokalitás etnikai és kulturális szereplőkkel telített, ha e telítettség mindig is összefüggött az épp aktuális (állam- vagy párt-)politikától szinte független politikai kultúrától, mentális örökségtől, közösségfogalmaktól vagy kisebbség-definícióktól nagymértékben meghatározott törekvésekkel, akkor ma is folytonosan föl kell tenni a látszatra költői kérdést: hol van a középeurópaiság határa, honnan nézve definiáljuk a „közepet" (Liverpool-ból vagy Aradról, Trentóból vagy Vilniuszból?), s mi alkothat egyáltalán „belső" dimenziót, ha a nemzetek önképe a származási közösség egysége volt (fölbomlott), ha önlegitimálása a nyelvre épült (éppen foszladozóban), ha térbeli-földrajzi határoltsága a messzi múlté, ha lakossága egyre több migrációs potenciállal föllazult, ha gazdasági önfenntartása régóta csak viccek tárgya immár, s ha demarkációs vonalait nem önmaga, hanem a kortárs, a közös, a szomszédsági, a nagytérségi mozgásdimenziók formálják sokkal inkább...?

Identitás-politikák – föderatív szándékok ellen

Napjaink európai integrációs folyamatainak akár csak felületes szemlélése alapján is a legnyugodtabb tudományos könnyedséggel kijelenthető: nemzetekben, nemzeti kisebbségekben, vagy a lokális identitások nemzeti keretekhez képesti létformáiban gondolkodni igen kockázatossá vált mostanság. Nem azért, vagy nemcsak azért, mert a kisebbségi létformák, identitások többlet-kockázattal formálhatók csupán napjaink identiás-policy-jai közepette, hanem főként talán azért, mert maga a viszonyítási alap, a többségi „keret" lett az eddig bármikori államformáló erők alkotta szerkezetnél, struktúránál képlékenyebbé. Elmállanak a nemzeti identitások, egyre inkább és egyre erőteljesebben. Értelmezésemben természetesen nem vehetem sorra ennek minden lényegi okát, ezért csupán rövidke felsorolásra kényszerülök, de azt is csak félve teszem meg, mivel körülöttünk államalkotó politikák, nemzetformáló buzgalmak, identitás-erősítő erők, többségi elven túlsúlyos prioritás-elvet gyakorlók nyernek egyre erőteljesebb teret, s közben határozottan úgy tesznek, mintha a mikrohistóriai változások, vagy akár a földrésznyi (így ázsiai, afrikai) átalakulási folyamatok még mindig kizárólag nagytérségi vagy nemzetállami keretek között szerveződhetnének, ránk ezek hatással nem is lennének.

A felsorolást kétségkívül azzal kell kezdenem, ami a nem-nemzeti, avagy nemzetellenes, országellenes, nemzeti kormány és politikai irányítás-ellenes környezeti összhatások következménye: a globalizációval. A mintegy könyvtárnyi szakirodalom ide-idézése helyett meg kell itt elégednem a puszta utalásokkal: ha és amikor vitathatatlan és kétségtelen ténnyé válik (ha tetszik, ha nem, ha akarjuk, ha nem) a hálózati társadalmak kialakulása, akkor képtelenséggé válik még mindig azok közt a hagyományos létformák, államkeretek, politikai integrációk és kisléptékű társas mozgások között fogalmat alkotni a kisebbségi létről és kisebbségi térről, amilyen feltételek akár csak negyedszázada vagy egy-másfél évszázada voltak jellemzőek. Ha nem gondolunk itt másra, mint a világgazdaság folyamataira, az energetikai, katonai, szövetségi politikai, nemzetközi érdekpolitikai és további jónéhány ide sorolható tényezőre, amelyek ma már nem (okvetlenül, vagy nem csupán) nemzeti vagy földrésznyi keretek közötti játszmák és színjátékok részei, akkor tudomásul érdemes vennünk, hogy a gazdaság kétségtelenül átkábelezi, áthálózza a nemzetek gazdaság-

tanát, átszövi a nemzetgazdaságok hálóját, átformálja a nemzetközi és államközi kapcsolatok rendjét, prioritás-mutatóit, a szereplők helyét és rangját is – néha nem is évtizedre vagy évekre szólóan, de puszta hónapokra akár. Ha nem vesszük tudomásul, hogy egy ázsiai madárbetegség, egy afrikai törzsi konfliktus, egy közel-keleti szélsőséges politikai mozgalmi csoport, vagy akár egyetlen jól megformált („nemzetiség" nélküli) számítógépes vírus képes akár több földrésznyi politikai és gazdasági, biztonsági és kapcsolathálózati rendszert totálisan átrajzolni hosszú hónapokra és évekre, akkor megint csak saját házunk táján próbálunk nézelődni, de csupán a padlás picinyke szellőzőablakán keresztül. Ha nem látjuk át, mennyi esélye van egy nemzeti politikának függetlennek maradni európai, afrikai, ázsiai vagy dél-amerikai alkalmi konfliktusoktól, akkor folytathatjuk a nemzeti tervezést vaksin és érvénytelenül, de mindenképpen távol a világ sodró szeleinek romboló hatásaitól. Ha nem vagyunk képesek mérni és mérlegelni nemzetközi migrációs tömegek új exodusát, helyi és nemzeti kultúrákra gyakorolt kihívó, megszorító, válságot jelző, gazdasági stratégiaváltást követelő, munkaerőpolitikai engedményeket és kisebbségjogi feltételeket egyaránt kierőszakoló hatását, akkor ismét csak a saját fürdőkádunk horizontját leszünk képesek szemlélni, nem pedig a valódi történéseket…

Rövidre zárom, mindenki képes ezt a belátást kiterjeszteni tudásterülete megannyi tartományára, hatások és kölcsönhatások, kényszerek és dilemmák, kihívások és megoldások eszköztárára. Mindezt csupán azért vetem föl, mert az elmúlt egy-másfél évtizedben mind az EU-eufória, mind annak kényes egyensúlyai és közös kényszerei egymás után lettek létélményei a kétpólusú világrendszerből lassan kimasírozó nemzetállamoknak. Nemzeti államoknak, hangsúlyozom – tehát nemzeti politikára, nemzeti múltra, nemzeti stratégiára épülő uralmi szerkezeteknek adódik ez a kényszerszülte helyzete. Messze alant vannak akkor még a kisebbségek, mikrominoritások, eltérő identitások, kollektív reprezentációk kis körei, amelyek nemegyszer épp a fölébük magasodó állami szintű irányítás, igazgatás, nemzetpolitika vagy többségi uralmi elv *ellenében* nyerték el legitimitásukat és keresték identitásuk legitimálható formáit. Most (belátásom szerint már egy ideje folytatólagosan, de napjainkra egyre erősödő jelleggel) egyre vékonyabbnak lenni látszik ez a lokális identitás-egység. Nemcsak azért, mert az „egység"-jellege leginkább kívülről volt meghatározható, vagy máskor-másutt belülről volt álmodható-remélhető, hanem mert ez a „társadalom az állam ellen" formájú csoportminőségi létmód belülről nézve is szétmállik, egyre látványosabban és gyorsabban. Ha szétfolyik a társadalmi kohéziót adó legfőbb támoszlopok sora, ha megszűnik a (nagy)család és rokonság térbeli együttlétének és gazdasági funkcionalitásának megannyi jegye, ha nemcsak térségivé, de nemzeten és határon túlivá válik a gazdasági, tulajdoni bázisok, piaci kapcsolatok, tudásformák, pályaképek, kontaktus-zónák egész rendszere, akkor ki jogosult még mindig kisközösségi identitások véderejéről értekezni, vagy közép-európai kezdeményezéseket kelet- és nyugat-független törekvésekként értelmezni? Ha a közösség és társadalom vélt vagy képzelt, régen még megvolt, mára azonban szertefoszlott „egysége" inkább csak további málladozottsághoz visz most már, akkor lehet-e még nemzetpolitikai dimenziók között méricskélni kis kollektívák megmaradási képességét, autochton világát, autonómia-igényét? Erről mindenütt a helybeliek tudnak épp a legtöbbet, lévén megannyi formában kisebbségi státusúak, akiknek egész kulturális kánonja a belső törekvések és külső behatások elleni félszek szerint komponálódik – én is csupán jelezni kívánom, hogy nem kizárólag egy-egy országban, nem is állam és állam közötti kapcsolatban, kistérségi dimenziók közt, hanem immár európai és nem-európai, közülünk való és idegen, saját és migráns, ismerős és ismeretlen dinamizmusával mérhetők mostanság a valódi kapcsolat-történetek. Átszőtték a nemzeti határokat, átírták a nemzeti identitásokat, kisajátították a nem-

zettörténeti állapotokat más érdekek, más elbeszélések, európai és nemcsak európai narratívák… – s lettek belőlük internacionális, multi- vagy pluri-kulturális identitások, egyetemes hontalanságok, földrészek közötti mozgások, földrészeken túli és választottan nem helyhez, nem gyökerekhez, hanem időlegességekhez kötött hovátartozások.

Föltehető tehát a kérdés: ha a nemzeti államok sem voltak oly mesebelien egységesek, csak éppen a többiekhez képest valamilyenek, színesebbek vagy egyszínűbbre festettek a nemzetépítések korszakaiban… – akkor a nemzetek utáni európai kisebbségek helyzete mivé lett/lehetne? Inkább esélyeket tartalmaz vagy egy önálló identitás-állapot végre-valahára megfogalmazhatósága terén, vagy épp ellenkezőleg: olyan állapot jelzője inkább, melynek keretei lehetővé teszik, de egyúttal nevetségessé is változtatják a kisebbségi identitások egyneműnek tetsző, saját színekkel a palettán helyet kereső sajátlagosságát? Ha ehhez hozzávesszük, hogy maguk a kisebbségi vagy akár kistérségi léthelyzetek sem európai mércével mérve, sem ázsiai vagy afrikai léptékkel mérve nem „piacképesek" immár a makropolitikák és globalizációs sodrások időszakában, akkor tudomásul kell vennünk, hogy hiábavaló öröm is lehet a kisebbségi státusz láthatatlan kiterjedése a(z állam)nemzetet alkotó politikai többség ellenállása dacára. El lehet érni autonómiát is (lásd a Feröer-szigetiek, a katalánok, vagy akár Koszovó függetlenedési-önállósulási sikerét), és el lehet fogadtatni a világ közvéleményének etikus rokonszenvével az elnyomásban élőkkel kapcsolatos szolidaritást vagy a fenyegetettség tarthatatlanságát (lásd Tibet helyzetét, egyes afrikai menekült-csoportok menedékjogi kérelmét, vagy épp a magyarországi romák európai és kanadai kimozdulásának példáit), de ezzel korántsem oldódik meg a nemzetek utáni korszak kisebbségpolitikai folyamata. Kistérséginek, kisebbséginek maradni, vagy akár a politikai és gazdasági átmenet folyamatában azzá lenni is mostanság erőteljesebb élmény lesz, mint nemzeti színekben szerepelni az európai unió vagy a világ más térségeinek nemzetállami reprezentációjával szemben. Köztes helyzetben még regionálissá lenni is alternatíva talán… De ha mindenki kisebbségivé lesz a szétfolyó többségek korszakában, akkor egyhamar ki fog derülni, hogy nincs az a kisebbség, amelynek ne lenne még kisebb kisebbsége, ne lenne magja, ne lenne mást akaró vagy önállóságát még a kisebbségi státuszon belül is kiharcolni kívánó csoporttörekvése… Ki fog derülni – ami egyébiránt nyílt titok a kisebbségkutatók körei számára – hogy a nem többség/kisebbség dimenzióban tárgyalt, nem „a kisebbség mint egység" értékelv alapján elbeszélt kisebbségi csoportok a fő kérdések vagy problematikák korunkban. S nemcsak ahogy „őket elbeszélik", hanem az is, ahogyan önmagukat reprezentálják. Ugyanis roppant mód megosztottak, még csoportminőségű egységeiken belül is vannak meghatározó, domináns kisebbségi erők és vannak sodródók, ellenpártiak és periferizálódottak, elkötelezettek és kiszolgáltatottak, hívek és ellenállók… Kiderülhet tehát, hogy pusztán nézőpont, interpretáció kérdése, és ezért leginkább a nemzetközi tudományos tolvajnyelv, a gazdasági vagy érdekpolitikai diskurzusok szaknyelve, a minoritás-elvű értéktételezések csoportszintű elbeszélésmódja szabja meg, mikor és milyen kisebbségi narratíva kerül terítékre, ablakba vagy épp a titkos diplomáciai szótárba… Ha kis, lokális csoportokat, nagycsaládot, etnikai közeget, leszármazási közösségeket szemlélünk, épp ezért sose feledjük, hogy mindazt a vegyességet, mely jogtörténetből és kisebbség-demográfiából éppúgy építkezik, ahogyan választásföldrajzból vagy manipuláció-lélektanból és régiótudományból vagy mentalitásföldrajzból, nem máshogyan, hanem narratívákban halljuk meg, narratívák alapján értelmezzük, s magunk is (meta)narratívát hozunk létre belőlük. Ennek tudatos vállalásával, a szakmai kérdések multikulturális és interdiszciplináris megközelítésével nem (vagy nem csupán) mentségképpen kell utaljak a kortárs tér-elemzések szükségképpeni tartalmaira (pl. térfelfogások,

régiópolitikák, határokon átívelő kapcsolatok, kisebbségi autonómiák, stb.), hanem emellett programosan azért is, mert a magyarországi politikatudomány szakmai főiránya éppen most kezd egy roppant szűk szorost kiépíteni valamely értelmezési vezérelv számára, látványos mennyiségi hatékonyság és attraktív sikerképesség nevében, de közben a mélységi és empirikus megközelítésekben épp az ellenkezőjére mutatkozik egyre alaposabb igény: emberközeli, csoportszintű, kooperáció-igényű partnerségek esélyeinek belátására, kipróbálására, vagy akár tudományos definiálására. Ehhez pedig nem elég, hogy a gondolkodási konvenciókban az állami, államközi, nagytérségi, földrészi „identitás" kiépüléséről szólnak a hozsannák, holott az európai polgári világok leginkább a mixitással írhatók le; de ha egyáltalán komolyan kívánjuk venni állításaink empirikus érvényességét, akkor a rendszerváltások során kiépülő nagytérségi összefüggésrendszer leírásában ma már sokkalta inkább a kultúraközi partnerségek megjelenítését kellene vállalnunk (mutatkozások, csoportidentitások, kettős vagy többes identitások, területi jelenlét, szimbolikus térfoglalás, stb.). Ennek részeként, hitelesítő közelképeként pedig a „brüsszeli pillantást" is több kultúraközeli narratíva bemutatásával, saját nézőpontunk ismertetését szintúgy árnyalatok részletezéseivel szükséges pontosítanunk.

Terek, szerepek, drámák

Az europeizálódási folyamatban – és jelen állampolitikai stratégiák mentén – talán a legerősebb hatás abban mutatkozik meg, hogy az államok unifikációs folyamatában is mind markánsabban átalakul maga a térfelfogás, módosul a térfogalom, változik a térhasználat is. Mindezt még kíséri az állam szerepvállalásának átformálódása is – ipariból jólétivé, jóléti-gondoskodóból transznacionális szolgáltatóvá, stb. –, amit két, ellentétes tendencia kísér: egyikféle lassan és megfontoltan kivonul a nemzetpolitikából, másik viszont megüli a tradicionális államfontossági pozíciót, és az állampolitikai rendezőelvek átalakulásában érdekeltként a beavatkozó államiságot, újracentralizálást vezet be. Utóbbi mentén a tudatos fejlesztés helyett a strukturális drámafőrendezői szerep vállalásává alakul át az államszerep, ami főként azt eredményezi, hogy az államalkotó társadalmi csoportok, a többség, a kisebbségek, a pártok és politikai szervezetek, a menekültek és életviteli dekonstrukcióra kényszerülők társadalmi tömegei *nem főszereplői* lesznek immár a színpadon zajló eseményeknek, hanem statisztái, segédszínészei inkább. Ez az állami színház (néha) az eurokompatibilis értéknormákat vallja ugyan, de a folyamatok kezelésében a társadalmi szereplők életesélyeire vonatkozó részvételi demokrácia és egyenlőségi eszme már nem a megvalósítandó célok szférájában tételeződik számára, hanem inkább olyan strukturális alapelvvé válik, amely az alárendelt társadalmi szférában az esélytelenség bebetonozását teszi átélhetővé, miközben az állam a gondoskodás pózában teljesíti ki működésmódját. Az esélyegyenlőség európai normatívája szinte pusztán csak arra jó ebben a működésmódban, hogy a szcénában jelen lévő szereplők mozgását és mutatkozási feltételeit szabályozza. Ahogyan az állam autonómiája, társ-szuverenitása relativizálódik az uniós partnerségben, akként a társadalmi szereplők szolidaritása is felfüggesztődik. Alapkérdéssé lehet tehát az államközi, uniós, kultúraközi térkapcsolatokban, hogy az állam eme „színházirányítási stratégiája" hogyan találkozik a szereplők gyakorlatával, mennyire van (s kell legyen) tekintettel a korszakos partnerviszonyokra... Ha „színházban beszélünk", úgy is mondhatnám: kik a nézői, kik a megrendelői, kik a kritikusai, befogadói, népszerűsítői ennek a nagy színjátéknak, s kikre jut marginális statiszta-szerep, zenei kíséret, pénztárosi vagy nézőtéri felügyelői státusz..., kik a szerzői, dramaturgjai, dívái, sztárjai magának a publikus működésmódnak, s e partnerviszonyok milyen emberi, települési, térségi,

partnerkapcsolati térben bontakoznak ki, kik formálják, kik éltetik vagy tartják fenn e tér mindennapi működését...?

Summázhatóan ezt úgy fogalmaznám közpolitikai terminusokban, hogy a politikai közösségek (így a közép-európaiak is) a társadalmi beilleszkedésben és dinamikákban az EU-integrációs normatívát, térfelfogást és partnerség-víziót kénytelenek követni, akár annak érzetével is megbarátkozva, hogy amibe integrálódniok kellene, (úgymint az Egységes Európa), az éppen egy sajátosan dezintegrálódó társadalmi közállapot formáját ölti. Ebben a „szcenikai térben" a rendezési elgondolás, a dramaturgiai problematika olyan cselekvő, színpadképes aktorokkal számol (tagországokkal, csatlakozott államokkal), akiknek nemcsak kellő gyakorlata van az egyre sötétedő háttér előtti szerepvállaláshoz, nemcsak valami ismert történet elmesélésére vállalkoznak, s nemcsak jól begyakorolták ezt az eseménymenetet, hanem szinte szeretik is ezt csinálni, ragaszkodnak megérdemelt szerepükhöz és bírják a mögöttük álló társadalmi közbizalmat, támogatást, legitim részvételi akaratot, felhatalmazást... Eközben pedig a „nézői oldalon" (legyen ez mondjuk a kisebbségeké, akár kis államoké, kis országoké, jelentéktelen gazdaságoké, „megtűrt" szereposztási pozíciójú partnereké) szinte drámai döbbenettel látszik, hogy a szereplők tüneményes együttléte és az egész szcéna produkció-képessége messze alatta marad a színlapon feltüntetett ábrándoknak (lásd az EU-illúziók széles körét, az uniós egység válságkérdéseit, a leszakadó vagy többfokozatú EU szcenárióit). Valójában a szereplők, vagy inkább képviselők *ad hoc* csoportozatai az egyes viselkedési rutinoknak megjelenítői ebben az európai színpadtérben, akiket elsősorban az a választott/kényszerű léthelyzet köt össze, hogy nem lehetnek tisztában a többi szereplő várható viselkedésével. Mintegy folytonos improvizációra kényszerül ezáltal a szituációban érintettek többsége, mint egy amatőr színpadon, ahol a színészi produkció tere át-meg-átfolyik a nézőtérbe, s ha kiloccsantanak egy vödör vizet a drámai szituációban, az mindenkit vizessé tesz a nézőtéren is.

Ebben a furcsa modernizációs színjátékban valójában tehát két alapvető struktúra-alkotó elem kér és kap teret. Az egyik a szereplők mozgáshatárait kijelölni kívánó *állami dramaturgia*, amely jószerivel olyképpen modernista, hogy még a rutinosabb aktorok, tradicionális szereptudattal élők, illetve a bizakodó nézők türelmét is képes próbára tenni...; a másik strukturális, vagy inkább morfológiai normatíva a résztvevő csoportok *kulturális stratégiáit szabályozni hivatott vállalás*, amely a társadalom politikai kultúráját az euro-képesek és a kimaradók, vagy bekebelezettek és kizártak csoportozataira osztja dramaturgiailag. Ez utóbbi szereposztás és libretto főképpen a részvételi demokrácia újraalkotását, felülről-szabályozását teljesíti ki, s leginkább arra alkalmas, hogy *demarkációs vonalat* húzzon a szereplő csoportok közé, elválasztva a Miénket az Övéktől, a Fejlődésképeset a Lemaradótól, az európai normáknak minőségbiztosítással megfelelőt az ettől eltérőktől. Elegendő itt arra utalni, amilyen közhangulat és közmegítélés fogadta például az újonnan csatlakozó országok EU-alkalmasságát, vagy amilyen narratívák épülnek a további csatlakozókkal alakuló kapcsolatok irányában..., vagy milyen normakövetési gyakorlatok lesznek irányadóak nálunk az európai jogi minták, pragmatikus elvárások, szabványok, mentális feltételek és deklarált szereptudatok nyomán, esetleg ezek ellenére is...

A demarkációs erővonalak kiépítésének programja vélekedésem szerint olyan identitás-építési eljárásmód, amely éppúgy szolgálja a létező államszintű szabályozási jogosultság *fenntartását*, mint újabbak *bevezetését*. Ez ugyanis olyan kulturális határépítési narratíva, amelyet a „várva várt Nyugat" és a konstans módon itt lévő „Kelet" közötti közvetítő funkció a *szomszédsági eszmeiség* nevében vállalhat el. A „tárt karokkal várt Nyugat" ténylegesen a szívélyes testvériség talmi intimitását

feláldozni kész, de segítségre váró és befogadást kérő magatartást szimbolizált egykor – a „zárt karokkal várt Kelet" pedig a megváltozott szolidaritás-állapotot tükrözi ma. A Nyugathoz méredzkedés és a Kelettől elválasztó vonások hangsúlyozása olyan kettős identitás vagy szereptudat formálásához szolgál eszközként, amely elvileg mindkettő jelenlétét és a köztük lehetséges *választás magabiztosságát* garantálja. Ez a kultúraközi demarkációs zóna egyúttal nyilvánvalóan határképző funkciójú, hisz ha kell belülről, ha az kevés, hát kívülről építi egy „polietnikus", vagyis többféle etnikai-kulturális-korosztályi-életkori csoportozat jelenlétéből formálódó tér kiterjedését, s alakítja ennek határait, formáját, kölcsönhatásait, mintaválasztásait, konfliktusait és kiegyezéseit.

Tranzakciók, áthatások, köztességek természete

Önreflexióm szerint ezen a ponton talán már végképp kérdéses lehet, hogy szilárd árnyaltságú és okadatolt forrásanyagra támaszkodás/hivatkozás nélkül milyen ismeretlen „nagytérségi" vagy lokális mélyvilágokról beszélek, amelyeket a mellékelt térképek nélkül még lokalizálni is alig lehet. Ténylegesen minden olyan *csoportmeghatározásról* szólok (legyenek ezek belsők vagy külsők, etnikusak vagy gazdaságiak, szuverének vagy efemerek, csoportosak vagy perszonálisak), amelyek leginkább úgy írhatók le, mint *kultúra-függő egységek* és mint *határformáló szerveződési módok*. Az *etnikai csoporthatár-narratívákban* ez úgy néz ki, hogy a *polietnikus társadalmi rendszer* elemei között az *identitás-szerveződés* és az *értékrendek* is az etnikai-kulturális csoportok *kölcsönös függésrendje* alapján kapnak *státuszt*. Társadalmi csoporthatárok viszonylatában ezt természetesen körülveszik *polit-ökológiai* nézőpontból fontos momentumok, meghatározzák *történeti* érvényűen ható *demográfiai perspektívák* vagy migrációs trendek is. Minthogy a történelem, a lokális események menete és a külső hatások-kényszerek rendszere éppoly *identitásváltozási* tényezőknek kitettek, mint a belső értékrendek, ezáltal a komplex (s még inkább a „pluralista") társadalmak struktúrái formalizálják és működtetik, s érdemben akadályozzák a *kulturális határok közeledésé*nek vagy távolságának teljesebb rendszerét, mégpedig történeti trendbe tagolva. Ezért az etnikai és kulturális csoportok mint a *társadalmi rétegződés* komponensei kerülnek a szcénába, melyet mint rendszert a *változékonyság* jellemez, s ennek okai és módjai éppoly bonyodalmasak és sokrétűek nálunk vagy Erdélyben, Korzikán vagy Katalóniában, Tirolban vagy Dobrudzsában, mint a harmadik világ és a félperifériára került országok többsége esetében.

Az etnikai csoportozatok, vallási vagy társadalmi szubkultúrák sok esetben, státuszukat tekintve *kisebbségek*, megannyi helyzetben azonban szinte csak *páriák*, akik/amelyek egyetemlegesen (legalábbis a keleti univerzalisztikus vallások alapján tagolódó rendszerekben) *társadalmi perifériák szervezeti típusai*nak felelnek meg. E kettősség és kettős narratívája is részünkre abból adódik, hogy korántsem vállaljuk a keleti társadalmak belső tagoltságát és politikai konvencióikat ránk bélyegző státust, de közben szenvedünk is a nyugati típusú kereszténység nem tisztán megvalósíthatósága miatt. Mindezen társas és tömeg-kapcsolatokat, földrajzi és történeti dimenziókat a közpolitikai gondolkodásban és közérzeti helyzetünkben nem a bezártság, korlátozottság vagy partnerhiány határozza meg, hanem inkább a mindenkori *kulturális érintkezések* és a *változás* hatásai a saját térfelfogásunkra, kapcsolati kultúráinkra, adaptációs hajlandóságunkra. Emlékeztetnék csupán arra, hogy a kulcskérdések és „hívószavak" (mint stigmatizáció, migrációs mobilitás, etnikai gazdaság, integráció, kizárás és bekebelezés, dichotomizáció, politikai stabilitás, legitimitás, társadalmi konfliktus, szociális partnerség, integrációs késztetettség, és hasonlók, hosszú sorban) egy idő óta legfőképpen annak körvonalazására szolgálnak a politikai

közbeszédben és nyilvános diskurzusokban, miként lesz a határok révén meghatározhatóvá számos etnikai vagy etnokulturális csoport időben folyamatos és intézményesített szervezettsége. Ugyanakkor pedig épp a határok ködlő jellege miatt az átjárások, kölcsönhatások, tér- és időhasználati módok nemcsak a kulturális különbségeket cövekelik körül, hanem a kultúraköziséget is folytonossá és határolhatatlanná, változásnak kitetté teszik. Azt viszont, hogy miként és mikor kell/kellene kultúraközi kölcsönhatásokban gondolkodnunk, hogyan kellene ezekre rákérdeznünk, mit tematizálhatunk kutatási kérdésként vagy megérthető folyamatként, s mit tesznek témává maguk az érintettek, meg a róluk diskurálók Európa másik szegletében, ezt szinte nem tanuljuk, erre kevéssé „iskolázunk", nem játszadozunk alternatív dramaturgiák megértésével, toleráns kezelésmódokkal, gyarapítható belátáskészlet kimunkálásával, a közgondolkodás és közérdeklődés ébrentartásával, a politikai elit szereptudatának és válaszolási-cselekvési rutinjának partnerségi dimenzióba csalogatásával, egyáltalán: a határok átjárhatóságának és átlátható átereszeknek, hidaknak, kötődéseknek építgetésével.

Kultúraköziségre és *szomszédsági politikák* kérdésére utaltam témamegjelölésem elején a polietnikus téralakítással, majd ez európai lokális világok részválaszait, elkerülő stratégiát jelezve, hogy végül az érintkezések félénkségét-feszességét emeljem ki. Gondolatmenetem zárásaként szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy Fredrik Barth 1968-as etnikai határproblémákat taglaló konferenciakötetbe írott bevezetője (*Etnikai csoportok és határaik*) óta szakmai értelmezési keretbe került egy interkulturális dimenzió, melyet nemegyszer feledni látszunk. Bart és kulturális antropológus kollégái a lundi egyetemen azt a tematikát járták körül a világ számos „primitívnek" nevezett kultúrájából vett kutatási példákkal, hogy a meghatározónak tartott strukturalista-funkcionalista gondolati hagyománnyal szemben a szociokulturális kapcsolathálóban lényegében szomszédsági státuszban élő egyedek nem pusztán egy „adott" kultúra normáinak és értékeinek így-úgy reprezentálódó „hordozói". Hanem éppen az egyének, szociális és kulturális csoportok mibenlétét kellene aktív társadalmi tényezőként figyelembe venni, vagyis percepcióit és célorientált döntéshozó képességét, önmeghatározását és viszonyát ahhoz, ami külső, környezeti történés – vagyis amit kívüle, de őt is érintően döntenek el, részvételére csupán eszközfunkcióban gondolva. E tekintetben az etnicitás, a kisebbségiség, a nemzeti státusz, a szomszédsági partnerség vagy akár marginális esélyegyenlőtlenség sem valamely változ(tat)hatatlan kulturális jellemvonás-együttes halmazaiból áll, amelyek közt minden egyes egyén névvel vagy funkcióval azonosítható lenne, s ezáltal köréje határt lehetne formálni; hanem épp úgy, épp azáltal jön létre az *etnicitás mint kisebbségi és kulturális létállapot*, hogy magát a társas teret határoló láthatatlan mezőket lépi át a legtöbb jellegadó cselekvés. Ez a *tranzakcionalista* alapképlet (s egyúttal igen gyakorlatias felfogásmód) arra épül, hogy a jelentéses (szabott, alkotott, elfogadott, elutasított) etnikai-kulturális határok minduntalan átjárhatók, ámde minden kívülről befelé és fölülről lefelé (vagy fordítva) zajló hatás *interakciót eredményez*, s épp a hovatartozás vagy azonosulás kialakított, sőt vállalt tere *alkotja magát a határt*. Körülbeszélik, átbeszélik, s ezzel a hagyománykövető eljárással konstruálják tehát a demarkációs vonalat a szereplők a múlt és a jövő közé, vagyis a jelenbe (bővebben erről ld. Siikala), és épp ezáltal a hétköznapi értelemben vett közéleti-politikai távolmaradás vagy a partnerségi-együttműködési-kezdeményezési csatlakozás szabályai és hatásai is karakteresen képesek változni. Nincs ma már a kiszélesedett modernitásban állampolgáriság és államiság, tagság és hűség a szó konvencionális értelmében – vélekedik erről Arjun Appadurai (1996). Hanem hát minden mozgásban, átáramlásban van, még a perifériák is a központok viszonylatában, s fordítva is, a vidékek kölcsönhatásaiban a központokkal szembeszállva,

Európának is környezetével, európaiaknak is külső és belső határdimenzióival kell reprezentálnia önnönmagát... Barth az ekként „újraírt", „átbeszélt", „hullámtermészete" alapján áradás és apály dimenziói közt terjengő *változásfolyamatot* tekinti eseménysorozat-értékű történelemnek, amely nem az egyéneken kívüli sodrást eredményezi, hanem *kölcsönkapcsolatot*, s ebben a szabályosságot átélő, elfogadó, kiterjedéseit kezelni tudó személyiség mindig egy szélesebb horizonttal, földrajzi és kulturális értelemben egyaránt vett kiterjedéssel ruházódik föl. Itt fogalmazható meg nemcsak a kívülálló nézőpontja, (mondjuk a politikusé, társadalmi tervezőé vagy eu(ro)fóriás ügybonyolítóé), amely „etnikai", „nemzeti", „regionális" vagy „kulturális csoportként" definiál valamit, anélkül, hogy köze lenne hozzá vagy részese lenne a definiált komplexitásnak; hanem a kívánatos egyensúly értelmében a belülálló álláspontja is, aki számára ugyancsak korlátos lenne, ha a közösség, etnikai kultúra vagy térségi kiterjedés kizárólag belső dimenzióit venné figyelembe, szinte elutasítva mindama külső hatást, amelytől végtére is mégsem lehet független. Ez a kollízió, ez a pulzáló és életszerű narratíva alkalmazása sokkal közelebb vihet ahhoz, hogy a társadalmi tüneményeket ne pusztán önmagukban, hanem mindig és mindenhol környezetükkel kölcsönhatásban, polarizált mivoltában is szomszédsági interakciók normarendjében lássuk, s ebben a társadalomtudományok eszköztárát is minél szélesebb horizontra fókuszáló, átfogóbb tekintet részévé-eszközévé tehessük.

A barthi értelemben lehetséges mai olvasat is praktikusan tranzakcionális természetű kellene legyen (ld. erről bővebben A.Gergely 2005:226-229), hiszen a kultúraközi megértés az integrációs programban vállalt részvételt egyenlőség-alapúnak tekinthető meghatározók ugyancsak a *belső és külső folyamatok*: előbbiek értelme az, hogy ezek révén jelzik az egyének egy csoporthoz tartozásukat és a csoporton kívülieket is *ezáltal* határolják el, amit persze saját identitásuk meghatározásáért a kívülállók ugyancsak megtesznek. Itt lehet különbséget keresni az individuális jelleg és a csoportos megnyilvánulás között, de az énközpontú etnicitás, nemzetépítő kizárólagosság, újtörzsi típusú államszervezeti program, szűkkeblű kulturális emlékezetre apelláló stratégiázás alapszinten csakis akkor értelmezhető, ha az identitás-megjelenítés egy társadalmilag fölépített identitásra és kulturálisan legitim gyakorlatra vonatkozik. Az europaizálódási folyamat idő-faktora és az önmeghatározási folyamat kezdete látszólag alapvető ellentmondásban van, hiszen a kulturális identitás keresése („európainak" lenni) tisztán belsőleg generáltnak tűnhet, de már ez sincs elemi tranzakciók nélkül, minthogy a külsődleges idő-faktorral és normakényszerrel együttesen feltételez valamely környezetet, elbeszélőket és értőket, továbbá szociálisan reflexív környezetet, amelyben és amelyért (vagy amely ellen) megtörténnek maguk az önmeghatározási kísérletek, és amely nélkül értelmét veszítené megannyi kívülről meghatározó hatás vagy önértelmezési kezdeményezés is. (Érdemes e kérdésekhez illusztrációk sorát föllelni a nemrégiben megjelent modern mikrotörténetírási szövegválogatásban, lásd Lévi 2006; Sanbar 2006; Silberman 2006).

A kisebbségi önértelmezés, a nemzetstratégiai kommunikáció, az én-narratívák megjelenítése mind-mind kultúraközi érintések esélyei és állapotai mindezek alapján. Úgy vélem, ezzel nem csupán jogok és előnyök vagy szabályok kérdései, hanem külső és belső, Saját és Idegen meghatározásában rejlő *tisztázási kényszerek* is, partnerségek alapjai, kooperációk bázisai nemkülönben. Mégpedig alighanem úniós, európai, nemzeti és nemzetek-alatti *közös* kényszerek, melyek bázisa legtöbbször nem a messzi határok fölötti elvont partnerség, hanem a szomszédsági összetartozás, a közös definíciókezelés, az árnyaltabb térfelfogás kimunkálása...! A rendszerváltási korszak térpolitikái, a szomszédsági kapcsolatok új dimenziói ezért ma már nem lehetnek tisztán csak „európaiak", hanem interetnikusak, kulturális tagoltságra és

örökségekre építő jellegűek, tartalmúak, sőt célzatúak kellene legyenek. S ebben aláhúzható, kiemelő szerepe lehet vagy kell legyen a politikai tudományoknak, nemzetstratégiáknak, partnerségeknek is, leküzdve mindazon történeti, politika-függő és kiszorításra vagy bekebelezésre merészkedő erőhatásokat, melyek a szaktudományt is elvont kérdések, meta-térbe emelt problematikák megfogalmazására késztetik – minden társas és társadalmi, életközeli és emberléptékű belátás igénye és feladattudata nélkül.

Felhasznált és hivatkozott irodalom

Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
Barth, Fredrik 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin.
Barth, Fredrik 1996 Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1:3-25.
Barth, Fredrik ed. 1998 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press.
Bárdi Nándor 2005 *A magyar (nemzeti) kisebbségi társadalmak értelmezési modelljei*. Előadásvázlat, Budapest, Teleki László Alapítvány.
Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.
Bozóki András 2004 Az Európai Unió és Magyarország. Passzívan támogatott csatlakozás. In Bayer József szerk. *Az uniós csatlakozás küszöbén*. A Magyar Politikatudományi Társaság 2003. május 30-i vándorgyűlésének előadásai. Budapest, MPT, 9-21.
Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8.
Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan.
Csepeli György 1992 *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szocálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis, 2.2*:226-229.
A.Gergely András – Lévai Imre (eds.) *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, Integration Studies, No. 16.
A.Gergely András 2006 *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Munkafüzetek, No. 101: 185-189.
Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropolgy*. London, Fontana Press.
Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis, 1.1*:38-44.
Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó).
Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok" sorozat.
Kántor Zoltán 2006 Nacionalizmus. Izmus? In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.
Kirschner, Suzanne R. 2006 „Mi dolgom akkor hát veled?": Az identitásról, terepmunkáról és az etnográfus tudásáról. *Anthropolis, 3.2*. (Kézirat, kiadás alatt).
Klamár Zoltán szerk. 2005 *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Aszód – Budapest, PMMI – Petőfi Múzeum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
Kovács András 2005 *A kéznél lévő idegen*. Budapest, PolgArt kiadó.
Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
Kovács Nóra – Szarka László – Osvát Anna szerk. 2002-2005 *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből I-IV*. Az MTA Kisebbségkutató Intézet évkönyvei, /Balassi Kiadó/, Budapest, MTA KI.

Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Jószöveg.
Lendvai L. Ferenc 1997 Befejezés: Közép-Európa versus Pán-Európa. In *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, Áron Kiadó, 233-280.
Lévi, Giovanni 2006 A távoli múlt. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
Murányi István 2006 *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum.
Pulay Gergő 2005 Vendégek, akik maradtak. *Anthropolis, 2.2*:38-42.
Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
Siikala, Anna-Leena *Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése)*. Forrás: http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html
Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
Szarka László 2004 Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, Lucidus Kiadó. Elektronikus forrás: http://www.mtaki.hu/docs/kisebbsegi_lethelyzetek/szarka_laszlo_kisebbs_lethelyzetek_i_1_tobbseg_kisebbseg.pdf
Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Timea szerk. 2005 *Kisebbség – többség*. (*Nemzetfelfogások sorozat 1*.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Öngyarmatosítás – utak az újtörzsiesedés irányában

A vadkeleti térség politika trendjeiről

Demokráciaelmélet, Közép-Európa, kurucos tradíció, küzdelem a karvalytőke ellen… – korunk politikai hangosbeszédének, plakátjainak, szlogentárának háttérelemzése megérdemelné a historikus és nagytérségi összehasonlító analízist. Erre nagyobb monográfiának kellene vállalkoznia, egy kisebb nekirugaszkodásban csak ennek töredékét lehet vállalni…[47] Írásomban a korszakos korkérdések egyik sajátos mezőjében keresek válaszokat, melyek talán kissé távolságtartóan leírva a politikatudomány és a politikai antropológia határain konstruálhatók meg. Tézisem szerint a mai magyar politikai felhőkakukkvárban zajló menetrend-formálás és bázis-építés historikus képzeteket ébreszt, nem csupán a magyar szabadságharcosság, forrongás nélküli (fülke)forradalom, kreált ellenféllel szembeni kiállás diskurzusában, vagy uralkodási előképek fölújítását tekintve, hanem olyan akut konfliktus-dimenziókban is, mint az európaiság/neotörzsiség dilemmája, a „kívülbelülről" rendszerváltás programja, a hegemón doktrínák társadalomra erőszakolása kvázidemokratikus hivatkozásokkal, vagyis egy (nem Európától függő, sőt vele szembe is menő) újgyarmatosítási korszak tünetegyüttesével jellemezhető policy. Másként szólva: a visszatörzsiesedés és belső, öngyarmatosító, refeudalizáló akaratérvényesítés szimbolizmusainak és attrakcióinak rövid, válogatás-értékű szemlézésére törekszem, nem teljesen elméletmentesen…

Az alkalmazható szemléletmódról – bevezetőként

Írásomban a társadalomkutatás két ágazatát, a politikatudományi és az (etnikai-)antropológiai vizsgálódások néhány irányzatát próbálom egymáshoz közelíteni, abban a reményben, hogy a hazai politikatudomány gazdagodhat a politikai antropológia eszköztárával és kutatási szempontjaival, ezzel pedig segíthet abban a szemléletváltozásban, mely „a" politika fogalmát elvont derivátumként nem alkalmazza, helyette viszont árnyalt és lokális érintettségben elgondolt, konkrét társadalmak politikáinak megismeréséhez törekszik közelebb jutni. Terjedelmi okokból nem törekedhetek tematikai teljességre, már csak a szemügyre vett témakörök sokfelé ágazása, tudományos elemzéstörténete és változó reprezentálódása miatt sem. A hazai és nemzetközi védelmi kutatások, stratégiai vagy „műveleti" területekre vonatkoztatott megismerési technikák, alkalmazott antropológiai szempontrendszerek vagy makrotársadalmi körképek vélhetően szembe kell nézzenek a megismeréstudományok tradicionális eszköztárával, s közben rákényszerülnek a legmodernebb információs eszköztár használatára is. E két szféra, a tudás, belátás, megértés és megismerés konkrét dimenziói között helyezkedhet el olyasfajta politikai miliő kutatása, elemző értékelése vagy értelmezési tartománya, mely kellőképpen konkrét, viszont általános tanulságokat is rejtő társadalomismereti alapon nyugszik. Ez nemegyszer abban fejeződik ki, hogy általánosban a konkrét-speciálist keresi, egyedi tapasztalatok sokaságából viszont az univerzálisabb belátások felé tesz analitikus javaslatokat. A politikatudomány és a politikai antropológia történeti viszonya, határterületeik, a tradíciók, a társadalmi és politikai konfliktusok, a visszacsatolási mechanizmusok, a törzsi

[47] E szöveg korábbi, rövidebb verziója elhangzott a MPTT XIX. vándorgyűlésén, Kolozsvár, 2013. május 30. – június 1., a *Közép-Európa – együttműködés és versengés* témakörben.

hatalmi viszonyok, a vérségi-származási rendszer, a territorialitás, az evolúciós trendek és a strukturális viszonyok – mindezek együttes vizsgálata indokolt lenne, de kiadós analízisük több évtizedes kutatói életművet igényelne.

E rövid fölvezetésben a politikatudományi szemléletmód tágítását szeretném szorgalmazni, olyan kutatóként, aki nem tisztán elméleti aspektusokat vesz figyelembe, hanem a kutatott közösségekben hosszabb-rövidebb időt eltöltve von le következtetéseket az empirikus tapasztalatokból, terepmunkán szerzi közvetlen ismereteit, s ezeket gyakorta konfrontálja, szembesíti az elméleti írásokkal és a történeti tapasztalatokkal. Politikatudományi téren a lokalitások, közösség-fókuszú ismeretek és az etnikus problematikák irányából közelítek a politikai antropológiához, főként a politikai kultúra, a szerepviselkedések, a tradíciók, a mentalitások és a strukturális szerveződések témakörében, s ezt próbálom elhelyezni a politikai antropológia feltáró rendszerében úgy, hogy egyúttal annak beláttatására is törekszem, mi módon és miért lehet alkalmasabb a társadalmi világ nem puszta konstrukciójával, hanem tényleges életvilágával megismerkedni. Teszem ezt elsősorban azért, mert a politikai tudományok lassan túl elvonttá váló, kiüresedő derivátumaiból (pártrendszerek, hatékony irányítás, bizalom-alapú kormányzati legitimáció, szervezeti stratégiák, pártfinanszírozás elmélete, közjogi elméletek vitái, jókormányzati elvek, elnöki rendszerek, stb.) rendszerint éppen az a valódi életvilág hiányzik, melynek megismerésében viszont már sem a demográfia, sem a szociálpolitika, sem a makroszociológia, sem a tömeglélektani kutatások nem maradhatnak önmagukban kompetensek.

Úgy gondolom, ha a történészeknek volt bátorsága fölfedezni, hogy mondjuk egy hagyatéki leltár mi mindenről árulkodik (Benda Gyula, Tóth Zoltán, Gyáni Gábor munkáira gondolok itt), ha a kultúrtörténészek nemzetközi sikerrel ássák ki családi, munkahelyi, települési levéltárak mélyéről a *mikrotörténelem* fantasztikusan izgalmas dokumentumait (Ariés, Dalton, Foucault, Burke, Élias, Hanák Péter, Benda Gyula, Fejős Zoltán – hadd ne folytassam), akkor ugyanezt megtehetnék a politikatudósok is. Persze nem teszik, mert a hazai szaktudomány nemcsak végtelen számú tematikus ágazatra bomlott (kormányzástan elemzői, helyi politika kutatói, hatékony közigazgatás tanácsadói, civil törekvések kutatói, euro-politikai stratégiák kidolgozói, ágazati politikák szekértői, stb.), hanem eltűnt a figyelem a társterületek, párhuzamos kutatások, tapasztalati „áthallások" köréből is, továbbá minálunk a „vidéki" kutatásoknak, feltárásoknak és publikációknak nincs tisztes presztízse, ezeket ismerni sem dicsőség, s értelme is alig van, ha a politológia akadémizmusa rendszerint makrodimenziókban fogalmazza meg tudásanyagát, lokális árnyalatokra pedig nem kíváncsi. De épp ez ellen szólok, amikor „átvezető" lehetőségként a politikai antropológiát használom föl egy újfajta tudásirány, szemléletmód kialakulásának sugalmazásával.

A modern antropológiai kutatások jelentős többsége a kultúrát mint folyamatot határozza meg, amelyben az emberek állandóan feldolgozzák, újraélik és rutinszerűvé vagy konfliktussossá változtatják mindennapi létük diskurzusait, a szomszédsági viszonyokat és a barátságokat, a rokonsági rendszert és a megélhetés gondjait, a kötődés- vagy függésrendszereket, a hiteket és világképeket, túlélési stratégiákat és adaptációs módokat is. A kultúra mint folyamat és állapot *megismerése* eleve a „tények" és „interpretációk" kettős világába vezet, konstans és egyszersmind változékony szférába, melyek között anyagi és szimbolikus dolgok teremtenek kapcsolatokat, ezek generálnak vitákat, ugyancsak ezek formálnak vagy segítenek életre jelképes vagy valódi közösségeket, identitásokat, s előidézik annak szükségességét, hogy diskurzust folytassanak közös birtokukról, észleleteikről, stratégiáikról, céljaikról, értékeikről, érdekeikről. Érdemes itt a nemzetfogalomra, a kisebbségiségre, a békeszolgálatra, a társadalmi ellenállás különféle módjaira, vagy akár a rabszolgaságra, szomszédságpolitikára, partnerségre, kooperációra és ellenségességekre gondolni,

máris igazolhatónak tetszik az anyagi és a szimbolikus értékek közötti viszony, ezek képviselőinek érdekellentéte, konfliktusa, harca vagy kiegyezése is akár.

Ugyanez a keret szolgál eszközül az emberi közösségek számára, amikor a politika világáról van szó, kiegészítve azzal a tágabb környezettel-közeggel, amely a politika terét, szereplőinek stratégiáit, erőfölényét vagy alárendeltségét jelenti. Tények és tettek, hatások és befolyások, körülmények és kényszerek lépnek be tehát minden társadalmi közösség terébe és a közösségek közös terébe éppúgy, mint a hatalom belső, törzsies vagy rendies belső világába. Hatalom, befolyás, erőszak, elnyomás, kihívások és válaszok tagolják a szimbolikus teret, függések és kötődések, kényszerítések és ellenállások osztják meg a társadalmak tagjait, csoportjait. Ahol politika van, ott erők feszülnek egymásnak, ott rendet szab, aki erősebb, fölébe kerül az alávethetőknek. Ezek pedig elszenvedik a politika nyomását, válaszolnak vagy szenvednek, látens vagy nyílt stratégiákat dolgoznak ki, cseleznek vagy szövetkeznek, dacolnak vagy meghunyászkodnak. S ahol egy társadalom egyáltalán egzisztál, ott mindig van, aki uralkodik, s van, aki ezt elviseli, tehát mindig van, aki politikát alakít, s olyan is, aki ezt megszenvedi. Sőt, ellenkezőleg is: ahol van, aki elszenvedi, ott lesz, aki már nem bírja tovább, aki fölkel az elnyomás ellen, aki partnerséget talál a többi elnyomottal és ellenbeszédbe fog, cselekvési utakat kezd keresni és kifejezni próbálja majd türelmetlenségét.

Ekképp alakulva, a hatalom, a befolyás, a lét valóságos és szimbolikus korlátozása a témája a politikai antropológiának is, nemcsak a politológiának. Ahol hatalom van, ott mindig erőforrások elosztása és hierarchiák kialakítása, az alávetések tesztje és a viszontválaszok konfrontációja zajlik. A politikát az erőhatások sikere, kiegyezése és konfliktusa, eszközök és eszmék egymásnak feszülése teszi közös társadalmi tulajdonná, s az ebből származó tapasztalatot közösen birtokló emberek teszik vizsgálhatóvá (önkörükben, nyilvánosan, szaktudományban és a puszta közterületen is). A tapasztalat történetileg folytonos, átörökített, mint a kultúra egyéb alakzatai, s megfejtése éppoly fáradságos és megértő búvárkodást igényel, mint amazé. Az elvontságok és tudásipari víziók persze sokféle képződmény elgondolását vagy megfogalmazását lehetővé teszik, de ezektől eltérően, szeretnék konkrétabb tájképben helyet találni, s onnan értelmezhető szempontot, nézőpontot kialakítani a megnevezhető jelenségek felé tekintve. Mégpedig kettős optikán át.

Nempolitikai politika, nemracionális teória

Az első aspektus a szaktudomány és előzményei (államtanok, uralomtípusok, viselkedéstudományi vagy jogbölcseleti megközelítések, igazgatáselméleti képzetek, kormánypolitikai vagy nemzetközi kapcsolatokra, diplomáciára vonatkozó policy-k) többségükben valamely (Gombár Csaba egykori kifejezésével, melyet Ő is a szakmatörténet reformkori szótárából frissített föl) „állameszélyességi" alapokon, másképp fogalmazva: az uralom racionalitásán, a weberi kategória és a legitimitás-fogalom harmóniáján fölépülő, elsősorban leíró vagy normatív megközelítésekre alapoz. Föltételezi tehát, hogy a hatalomgyakorlás valamely átlátható logika, szisztematizált működésmód, fejlődés-elvű stratégia értelmében fungál, ebben fölismerhető pozíciókat foglal el, legitim és legális státuszra tart igényt, értelmezhető cselekvésekkel képes igazolni létét vagy létének értelmét, aktivitásának társadalmi támogatottságát, stb. Ugyanakkor persze ez sosincs magában, sosem kizárólagos az uralom áttekinthetőségének, támogathatóságának vagy épp kedvelhetőségének egynemű eszköztára, s mindig vannak egészséges vagy fenekedett ellenzői, vannak lihegő támogatói, megfélemedett alávetettek és ellenállni kész aktorok is. Mindemellett a magyarországi hatalomtörténetet (is) évszázadok óta kettős karakter jellemzi: 1) egyfelől a

protektorokra épülő, adminisztratív szervezettségű rendies döntéshierarchia, olykor megszállókkal egybeértve, konfrontatív helyzetekben megoldásokat keresve (lásd a klasszikus magyar királyságtörténet bármely időszakát, akár a monarchia bukásáig vagy az 1989-es rendszerváltásig akármely eseménytörténetét); másképpen tekintve 2) folytonosan helyet kér, követel vagy szorít ki magának a különalkukra korlátozódó, nemracionális szerveződésű, eklektikus uralomgyakorlás, mely két mozgásforma korszakosan és ciklikusan fonja át-meg-át egymást. A politikai piac haszonelvű racionalitása és a szervezett szervezetlenség uralmi elve küzd folytonosan – ezek lettek a legelemibb tradíciói a Közép-Kelet-Európát belengő uralkodó eszméknek, nemcsak a legújabb korokban, de előzőleg is.

Ezenközben, lett légyen hazánkban és a környező régióban bármily toleráns a központi hatalom, az érdekek terén mindig monopolizált maradt az uralkodók teljhatalma, magánosított vagy birtokolni vágyott lett a hozzáférés és hatalommegtartás intézménye is. A társadalom örökös függése e főhatalomtól évszázadok óta totális volt, mondhatni politikai kultúra része, nemzeti történelem talpköve, a hatalomkritika és ellenideológia mindenkori célpontja is. A plebejus, polgári, civil vagy „alternatív" társadalom mindenkori érdekképviseleti szabadsága pedig a legkegyelmesebb korszakban is maximálisan alárendelt maradt az eszmei „összérdeket" (királyságot, birodalmat, nemzetet, pártállamot, demokráciát, pártokráciát) képviselő aktuális uralkodónak. A despotizmus és a robot, az oligarchiák és a bürokratikus autokraták viszonya a társadalomhoz a modernitás (avagy a felvilágosulás?) meghatározta miliőben emberemlékezet óta megülte a társadalmi rétegződést, munka- vagy tőkepiacot, nemzetközi relációkat, szomszédságpolitikákat, a politikai centrum és az alárendelt szférák kapcsolatát. Állam- és kormányformától lényegében függetlenül, szavazati jogtól és részvételi kvótáktól sem meghatározottan, részint kontinuus módon, részint kisebb-fölismerhetetlenebb ciklusokban átalakulva mindmegannyi hatalomtechnika épült és épülhetett arra, hogy az uralom képviselői vagy nem kérik-várják a társadalom támogató és résztvevő legitimitását, vagy ezzel ellentétesen is működésre képesek fogni az erőszak- és bürokratikus gépezetet.

Hol agresszív, hol bürokratikus, ritkábban piaci, katonai, technokratikus, és a legritkábban etnikai koordináció virágzott e tájon, pedig ezek az uralomgyakorlás évezredes kezdeteitől fogva jellemzőek voltak-maradtak a hatalomgyakorlás módjaira. De talán e tiszta képletek között sem találhatjuk pontos megfelelőjét az államszocialista vagy pártállami irányítási modellnek. Megfontolandó, hogy miközben napjaink „rendszerváltó" állampolgára is fennen óhajtja az állami beavatkozás tisztes mértékét, s keresi a „gondoskodó állam" kegyeit, elvárja a védelmet és méltányosságot, érdekbeszámítást és alkut, piaci versenytársi viszonyt és jutányos partnerséget, eközben elmulasztja azt a kontrollt gyakorolni, mely a szisztéma lényege lenne. Szem elől veszti (Szigeti Péter kifejezésével) az út kedvéért magát a célt melyre, hivatkozva maga az álladalom, a kormányzat, a közigazgatás, a nyilvánosság és a cselekvő közgondolkodás épp a hatalomgyakorlásra felkentséget harsogja. De nehezíti a hatalom elvitatásának jogosságát nemcsak a civil kurázsi csökkenő erőtartaléka, intézményesültsége vagy tömegereje, nyomásgyakorló funkciója, hanem a társadalmi presszió beleütközik a tömegdemokrácia legitimációs falanxaiba is, mitől azután a hatalomgyakorlás eszköztára végképp fölismerhetetlenné válik. Illetőleg, ami látható, az nem az, nem a szavazópolgár és legitim jogalany döntéseinek-érdekeinek reprezentálására formált jóléti államrezon, sőt, épp ellenkezője: a gondoskodás hiánya, vagy még inkább a colosseumi viadalok miliője, láncos-kardos agresszorokkal és kiéhezett vadakkal szembesítve a „self-made-man" mentalitás piacképességét, politikai harcedzettségét és esélyeit – lásd piaci kapitalizmus mint a korai tőkefelhalmozás kegyetlen korszaka, vadkeleti vadnyugat dicső genezise, vadkelet és vadnyugat közötti

idea-vadászok térségeinek elkülönülése, új oligarchizmus és nepotizmus kialakulásának jelei, stb.

Magyarország és Kelet-/Közép-/Köztes-Európa hatalmi szféráiban történetileg fölváltva jelentkeztek a megkérdőjelezhetetlenül „demokrata" hatalmak és a nyílt diktatúrák. Politikai kultúránkban ugyanakkor a lehetőségek (illetve föltételek) egyik iránya a tradíciótartás volt, mellette mindig elvárás maradt az uralom racionalitása, áttekinthetősége és demokratikus legitimáltsága, az uralom ellensúlyainak és társadalmi vitathatóságának szavatol(tat)ása. A tradícióra vagy traditumok intézményeire hivatkozó hatalmi retorika viszont jó egy évszázada leszámolt már azzal a nevelő-oktató-fejlesztő stratégiával, mely az állampolgári szavazóképesség kondícióit az ésszerű belátások, a közérdek, a kollektív célrendszer legitim voltának elismerésével próbálta összhangba hozni az uralomtechnika eszközeit, mintegy „fölemelve" az állampolgárt a döntéshozatal, részvétel és megerősítő aktivitás normális/normatív szintjére. „Leszámolni" mintegy csak azzal lehet persze, ami már fennállt, de mert az uralkodó elismertetésére szolgáló rítusok, narratívák, retorikák és „jótéti" intézkedések a polgárosodás folyamatában egyre gyakoribbá váltak, a virtuális határok, mintázatok, jogelvek pedig egyre inkább távolodni látszottak a keleties despotizmusoktól, irányt véve a nyugatias demokratizálódás felé, e leszámolás gesztusa sokféle és látványos módon kapott teret (pl. általános és titkos választójog bevezetése, virilis szavazástól a képviseleti elv felé eltolódó választási rendszer, megnövekvő részvétel a választásokon, önérdek-képviseleti és testületi jelenlét az alkufolyamatokban szakszervezeti, munkásérdekek mentén, nőpolitikában, képviselőválasztási eljárásrend átalakulása a városi törvények és települési önállóság mentén, ellenzéki pártok parlamenti státuszjavulása, a nyilvánosság egyes szintjeinek beemelési a közpolitikába, átlátható uralmi racionalitás a jogrendben és intézményi szabályozásban, stb.).

A polgári nemzetépítés korszakában szerte ezen a tájon értékelv volt – mind konzervatív oldalon, mind liberális célok szempontjából –, hogy a társadalmi tagoltság áttekinthetősége ne csupán „fölülről" váljék lehetővé, hanem az „államtagok" számára, magát a társadalmat alkotó egyedek és képviseleti intézmények, működési szabályok és legitimáló erőhatások felől nézve is átlátható maradjon a politikai berendezkedés, a pártalakulás, a képviseleti erőtörekvések mikéntje. Mind a makrotársadalomra, mind pedig a helyi társadalmakra, települési közösségekre vonatkozó demokratikus állampolitikai rendezőelvek egyre inkább megkívánták, hogy a központi kormányzati szféra és a helyi hatalom egyként tekintetbe vegye a lokalitás igényeit, érdektörekvéseit, értékeit és céljait, köztük a folytonos konfliktusok mellett is akár szimbiózis, de legalább interakció állandósuljon. Evvel a politikai hatalom egyben saját legitimációját is biztosíthatta, vagyis kiérdemelhette a társadalmi jóváhagyás, az állampolgári engedékenység mindennapi formáit, s ezúton (elvben) kormányozhatóvá tehette a társadalom életfolyamatait. De mi történt olyankor, ha a hatalom nem tette a dolgát, vagy elnyelte a társadalmi mozgásdinamikák energiáit, lenyúlta racionalitásait, s beavatkozott önérdeke mentén, vagy e cél szentesítése révén a csoportérdekek kijátszására törekedett?

A magyar történet kiemelkedő korszakaiban ilyenkor rendszerint demokratikus mezbe öltöztetett diktatorikus eszmék kaptak lábra. Ezt leplezendő a mindenkori hatalom valamiféle konzekvens hagyománytartásra, fölvilágosult liberális múltra, vagy épp forradalmas megújulás kontinuitására hivatkozott. S egyúttal arra: a „haladó" gondolkodás elvben mindig racionális, mindig közjóra és közérdekre orientált, mondhatni „köszhasznú", egyúttal közjóváhagyásra építő és arra is épül. Evvel kisajátította valamely rész-racionalitások egészét és rávetítette ezt a hazai fejlődésfogalomra. De mint tudjuk, éppen a rész-racionalitások elszenvedői, a társadalmi perifériákra vagy marginalitásokba kerültek válaszolhattak centrumaiknak a

legkevésbé, akár elvitatva e „centrális erőtér”-logika elfogadhatóságát, akár kikerülve ebből a koncentrikus mechanizmusból a mobilitás eltérő útjai, alternatív kísérletei vagy puszta migráció révén.

A magyar gondolkodástörténetben a liberális és szocialista reformerek mindig kitartottak amellett, hogy egyedül az általuk elképzelt társadalmi struktúra racionalizálható, egyedül az ő uralmi „dialektikájuk” jogos. A mai társadalmi változások idején sincs ez másképp – a cselekvő, mozgalmár vagy irányító személyiségek öncsalással élik át, immár a jobboldalon éppúgy, mint az alternatív vagy rendszerkritikus térfélen, hogy patetikus reformterveik nyomán, tőlük eredően és általuk felügyelten változik a társadalom, amely önként és dalolva jóváhagyja uralmukat. /Merthogy így „jobban teljesít”, s így „ahhoz, hogy a kormányzat megvédje az állampolgárait, az állampolgároknak kell megvédenie a kormányzatot” – lásd Orbán-beszédek kontextusait és szövegszerű képzeteit, retorikai cseleit./ A „jóváhagyás” aktusa, vagyis a legitimitás mértéke és esélye legtöbbször aszerint változik, ki kerül az „ellenfél” vagy „ellenség” kategóriába, kiről állítható ki az „önérdekű kisajátító” vádirata, ki hajlandó megfontolni e karaktergyilkosság áldozatainak védekezési szempontjait, kinek kényelmesebb vagy eszélyesebb behódolnia és tapsolnia, semmint vitatnia és civil ellenállással válaszolnia mindennemű hatalmi indolenciára. Merthogy ennek révén nemcsak polgári köröket lehet állampárti stratégia támogatására szervezni állampénzen és államnyilvánossággal, hanem a közjó célképzetével felruházott „Békemenetet” és választási vagy kormány-szimpátia tüntetéseket éppúgy. A centrum megapolitikája könnyedén megalkotja a maga centrális erőterét, vagyis erőszakintézményét, s ezáltal kijelöli ama határokat is, melyeken túl már csak a perifériák érdektelen, küzdésképtelen vagy épp direkt módon leigázandó térségei, esetlen figurái, közmegvetésre számot tartó „arcai” vagy „bohócai” találhatók. Ebben az „újbeszél” politikai retorikában a mindenkori ellenségkép akár tartós, akár napra nap változó lehet, ám a változtatás kondíciói nem csupán a hatalmi erőfölénytől függenek, hanem a periferizált politikai térből feltörekvők, másképtgondolók, ellenállók önálló térformáló erejétől, célrendszerétől is. Így hát a centrum/periféria makropolitikai osztottságot tükröző képlete nemzeti színtéren, vagy akár kistérségi/nagyregionális szcénában is hasonlóképpen jelenik meg, ami részben esélyt is jelent a közpolitikai keretek kijátszására, részint viszont hosszabb távra is, mintegy „politikai kultúraként”, új nemzeti együttműködés (korai szocializmusra vagy késői Koreára emlékeztető) mozgalmi rendszere stabilizálja a fennálló viszonyokat. Ilyen közegben a plebejus demokráciát, polgári többpártiságot, konszenzusos partnerséget, szolidaritással vegyes együttműködést jószerivel attól sem lehet várni, aki mindezen értékrendtől kellő távolságban kívánja meghatározni önmagát, akár kívülről tekint a rendszerre magára, akár belül keresi pillantása horizontját.

A magyar reformkor, a XIX. század első harmada óta eszmei és politikai párturalom eszköze a „mindenáron haladás” elve. Evvel szemben a civil társadalom értékek teremtésében, átmentésében, szokások megőrzésében, tradíciók ápolásában fogalmazza meg saját („mozgalmi”) feladatát. Ez a liberális-kozmopolita-nemzetkerülő és hazafiú-hagyományőrző-nemzetépítő dichotómia vált napjaink politikai huzivonijának meghatározó technikájává is, de ugyanez található a politikai antropológia fókuszába került „primitív” népek gyarmati vagy posztgyarmati históriájában is. Az értékkonzervatív mentalitás (szemben a politikailag konzervatív uralmi gyakorlattal) ugyanakkor az individuális szabadságjogok példáira, nyugati mintáira, előképeire épül, az állam mindenhatóságában (liberális piacgazdaság és ennek megfelelő nemzetközi erőfölény-rendszer képviseleti intézményeiben) gyakorta kételkedik, a politikusok szabta „haladás” külső kényszerét pedig elutasítja, nem is beszélve a deklaráltan politikai-konzervatív étoszról, vagy épp az újnacionalizmus

imperatív perspektívájáról. Ez a „külső kényszer" olykor megszálló hatalom, olykor iparosítás vagy „modernizáció" formájában és ellenkező attitűdjében jelent meg szerte Nyugat-Európában és a kelet-európai térségekben is – mindenesetre rendszerint olyan erőszakformaként, amelynek értékeihez, céljaihoz soha sem volt/lett köze igazán a társadalom számottevő többségének, vagyis elutasítása nemzetépítő feltétel maradt. E nem legitimált uralom eszközei között azonban nemcsak diktatorikus módszerek, hanem a konzervatív eszmék és a régi monopolisztikus uralmi gyakorlat hagyományai is ott vannak. A diktatúrák könnyen-felismerhetősége mellett a társadalmi aktorok sokasága számára ez esetekben az igazi problematika éppen abban nevezhető meg, hogy föl lehet-e kelni, szabad-e harcos küzdelembe kezdeni, s lehet-e intoleráns másságokat vizionálni akkor, ha a „közjó" és „közérdek" elvére hivatkozó közpolitika látványosan szembe megy mindennel, ami „köz", közös, közérdekű (azaz: „lehet-e a népet leváltani"?, avagy „a haza nem lehet ellenzékben"). A társadalmi vágyképek annyiban viszont gyakorta közösek a „fülkeforradalmi" szándékok és „a zemberek" megvédésére felkent politikaviselők retorikai uralmában, hogy nem kívánják elfogadni a közhaszonra hivatkozó magánhaszon-építés manipulációs stratégiáját, s ugyanígy a struktúraformáló törekvéseket sem a diszkurzív térben, az újnacionalizmus stratégiáját sem egy új integralista térben, továbbá sem a tradicionalista értéknormákat (v.ö. európaiság) a szimbolikus tőkefolyamatok hátterében, stb. Elfogadni nem, de eltűrni még igen, s nem ritkán támogatni is hajlamosak. A kortárs magyar és kelet-európai politikaképesség legfőbb mércéje, hogy a hangzatos retorikai cselekkel voltaképpen a társadalmi aktorok szerepét mint önkreatív törekvést hajlandó megbecsülni, ezzel tág teret adva részint a diszharmonikus társadalmi cselekvéseknek, részint a politikai elit önvédelmi stratégiáit kiszolgáló társadalmi buzgalmaknak (lásd Békement, „megvédjük a kormányt", „megvédjük a rezsicsökkentést", „ön"védelmi szerveződések létrejötte és paramilitáris társadalmi bázis kialakítása, „A Haza Nem Eladó Párt", stb.).[48]

Ez az aktor-fókuszált társas cselekvésmód (alább még visszatérek rá) javarészt az új társadalmi mozgalmak, alternatív ellenkultúrák generálta társadalomfelfogásban leli hivatkozási alapját, illetve korábbról, a politikai viselkedést mint választói-szavazói magatartást definiáló históriából és politikai szociológiából (Tocqueville, Thoreau, Lipset, Lenski, Dahl). A politikai antropológiai kutatásokra, sőt iskolákra és meghatározó szemléletmódokra is direkten hatott az amerikai David Easton 1953-ban megjelent rendszerelméleti munkája, amely a politikatudományra és az empirikus társadalomkutatásra mind a mai napig befolyást gyakorol. *A politikai rendszer* című alapművében Easton szembeszegül a korábbi „tény-elemző" politológiával, amely véleménye szerint történetietlen, laposan pszichologizáló és értékmentesnek látszani akaró, csak éppen ehhez képest olyan egyensúly-fikciókat állít föl,

[48] Nem illedelmes tőlem, hogy erős analógiaként hívom segítségül a második világháborút követően gyarmati alávetettségből fölszabadulni próbáló új nemzetek példáját, de indonéz és marokkói terepkutatási alapján Clifford Gertz azt állítja, hogy az új államnacionalizmusok értelmezési mezőt tekintve egyaránt jelen van a Parsons-i „közösség empirikus természete" kibékíthetetlen módon kapcsolódik össze a „helyzettel, amelybe belehelyeződik" az a morális-politikai univerzum, amely ekképp „az összekuszált esetek zavaros gyűjteményévé" válik, s nem puszta melléktermék az állam-átalakulásoknak, hanem „maga a dolog", vagyis „a változások lényege". Politikai szekták harcait, monarchikus államforma keletkezésének okait részben tehát valamiféle „epokalizmus" jellemzi (a nemzet világtörténelmi helyzetére jellemző interpretáció", részint pedig olyan esszencializmus, mellyel a nemzet önérvényesítése közben szembe kell néznie, szervetlenül és tökéletlenül kifejezve a kultúrák önmeghatározási szándékát, büszkeségbe oltva egy ideológiai doktrínát, amely „gyakorlati erővé alakítja azt, ami általános hangulat", s alárendelve ezzel mindent annak, hogy „tömeges szegénység, hivatalos korrupció vagy törzsi erőszak" lesz úrrá, miközben a modern társadalom egész szövetét darabokra tépi az új ideológiák korszakának megannyi változása (lásd Geertz 1994:122-125).

amelyek nem működnek a valóságos politikai körülmények, valóságos társadalmi csoportkultúrák között. Easton kritikailag múlta felül a hatalomelméletek parttalanságát, vagyis azt, hogy mindennemű uralmi viszonyt hatalmi relációkban értelmeznek a politikai elemzők, de elkerülik, hogy a viszonyok és strukturális eltérések belső kánonját körülírják. Elméleti alapvetésében a későbbi politikatudományi kutatásokat is meghatározó érvényű tipológiát fektetett le, a politikai osztottság és a társadalom viszonylatában, három megkülönböztető kategóriával: az első a *strukturális különbségek* a politikai szerepek és a nempolitikaiak között, második fokozat a politikai *szerepek közötti* megkülönböztetődés, végül pedig a politikai szerepkörök *speciális elkülönítődése*. (Easton 1953). Munkájára való hivatkozás azért is fontos, mert a mintegy másfél évtizeddel később időszerűvé váló ellenkultúrás mozgalmak már épp a nempolitikai dimenziót, az antipolitikai attitűdöt, a politikus elit és az önszervező társadalom közötti specifikációk jogosságát emelik ki vagy használják mozgalmi ideológia-ellenes vezérelvként („Semmi hatalmat senkinek!")..., de azért is, mert a „politikai osztály" strukturálódását egy alulról felfelé szerveződő elitizálódásban, a politika mint hivatás specifikálódásában sugallja végiggondolni.

Amit erre a strukturáló felfogásmódra hivatkozva beláttatni szeretnék, az részint a szubkulturális önszerveződés és alternatív policy-tevékenység másképtgondolkodási tartománya, részint pedig a nempolitikai politikák életrehívásának dimenziója. Easton voltaképpen előfutára a politikatudomány egyik nagy empirikus ágának, amely nem valami globális vízióban gondolkodik, ha a társadalomról és annak politikai viszonyairól van szó, hanem tudomásul veszi, hogy a hivatalos/sá tett/ társadalomrétegződési modellel szemben áll egy másik, éppoly életképes modell, a *lokalitások rendszeréé*. A *helyi szintet* elemzők (amerikaiak, hollandok, norvégok, franciák, kanadaiak, dél-amerikaiak) ha az akadémikus politikatudomány vagy etablírozott politikaelmélet felől tekintenek rá, jobbára úgy szemlélik a társadalmi cselekvők /aktorok/ szokásait, mint valamiféle formalizáltság, ésszerű és tervezhető adaptációs „rend" bizonyítékait, még akkor is, ha a helyi közösségek interakciói és lokális hatalmi függésviszonyai (a kutatások tanúsága szerint és a lokális politikai mindennapok szabályozottsági térfelén) egyaránt ellentmondanak a historicista és totalitarista vízióknak. Ugyanakkor az „alulról fölfelé" végzett, szervezett, nyomásgyakorló, identitás-kereső, érdekkanalizációban tudatosan *részt-nem-vevő* társadalmi mozgások és akaródzások már éppen ezért kevéssé érdeklik/érdemelhetik ki a politológus vagy politikai szociológus szaktudományi érdeklődését, hiszen nem nagy léptékű „mintavétel", tipológiai csoport, klasszifikálható dimenziók szülik a cselekvéseket, hanem az ellenkultúrák és ellenbeszédek megannyi egyéb verziója, melyek csakis a részvevő megfigyelésre, együttlétre, megtűrt vizsgálódásokra és összehasonlító perspektívákra építő kutatásokban kaphatnak szót, vagy akár megértést, nem-definitív státuszt is. Ténylegesen e helyi szintű történéseknek mindenkor megvolt és meg is maradt a maguk jelentése/jelentősége, függetlenül attól, hogy miképpen fejezik ki, szimbolizálják vagy éppenséggel rejtik a társadalom politikai függésviszonyait és egyensúlyait. Ennek az antropológiai kutatási irányzatnak F.-G. Bailey, M. Swartz, R. Nicholas voltak képviselői az ötvenes-hatvanas években, tudományos sikerre azonban igazából ketten aspirálhattak: E. Leach és G. Balandier vitték tovább a politikai antropológia intézményekre, ideológiákra és hatalomváltozási gyakorlatra koncentráló elemzési módszerét, majd a hetvenes évek második felétől kapott hangot M. Gluckman, S.-N. Eisenstadt nézőpontja alapján a nemprimitív társadalmakra, hanem kortárs politikai közösségekre fókuszáló szemléletmód, mindenekelőtt Marc Abélès politikai rituálé-elemzéseivel, az állam antropológiájának körvonalazásával.

Kitérő a törzsek kora irányában – politikai antropológiául

Itt, mielőtt még a Tisztelt Olvasónak olyan benyomása támadna, hogy elvesztem az értelmezések erdejében, engedtessék visszautalnom arra, hogy a „nempolitikai politikáról", illetőleg a „nemracionális cselekvésekről" beszélek, mint olyan (ténylegesen is politikai) tüneményekről, melyek jelentőségét egyelőre nem sokan mérlegelik. Ha a hazai (mostanság főképpen kortárs, tegnapi keltezésű, de elsősorban is amerikai) politikatudomány értelmezési dimenzióit tekintem, túlnyomó tömegben a makro-mutatókkal, derivátumokkal, elvont társadalmi cselekvő-csoportok magatartásával kapcsolatos mennyiségi kimutatások, klasszifikációk és struktúra-képek divatosak, s elsöpörhető kisebbségben vannak a kvalitatív, minőségi különbségekre figyelő, mikroterekben érvényes és empirikus alapon igazolt narratívák. Ezek alapján a makroszociológiai „megfigyelések" (inkább elvont következtetések) épp azokra a különbségek közötti egyezésekre és azonosságokban is rejlő különbségekre maradnak (lényegében) süketek, melyek ugyanakkor a szaktudományi vizsgálódások intim szférákban járatos kutatóinak illegitim voltára engednek utalni a szaktudományi diskurzusban, s nem hagynak a szemléleti fővonaltól eltérő belátási módokat, innovatív perspektívákat kimunkálni. Pedig épp ennek, az elsősorban empirikus hitelű, másodsorban társadalomelméleti érvényű, harmadsorban pedig új értékrendeket fölállító politikatudományi ágazatnak legalább akkora respektusa kellene legyen, mint a „nagy survey"-technikákra épülő feltárásoknak. Az alábbiakban illusztrálni fogom, miért és miként, de itt még annyit hozzá kell tegyek: társadalomtudományi kutatástörténet, a szaktudományok akadémiai rendszerének státuszrendje, az új nézőpontok elfogadásának és intézményesülésük nehézkességének állapotrajza a tanú arra, hogy az analitikus értelmezések nem elegendő, ha strukturális mutatókra, ábrákba rendezhető trendekre támaszkodnak. (Példaképpen, mondjuk „a Kárpát-medence kisebbségeinek" a nyolcvanas-kilencvenes években zajló identifikációs stratégiáit és adaptációs folyamatait elemző nagy reprezentációs kutatás 1117 adatközlőre épül, s ebből sejthető, mekkora szorzókkal vagy mintaszűkítéssel kellett dolgozni ahhoz, hogy a redukált „eredmény" híven tükrözze a térségre jellemző magatartásmódokat, vagyis mindazt, ami a szaktudomány nyelvezete révén életre kelthető érvelésnek tetszett talán, de egyben messze „elemelkedett" a térség *élő közösségeinek* életvezetési élményeitől, léthelyzetétől, életvilágától…!).

A trendváltozások nagy vonalai mellett ezért szükség van arra a (jóllehet „belterjesnek", „etnocentrikusnak" mondható) *émikus* belátásra is, melyre az antropológusok hagyatkoznak alapvetőbben, mikor komplex megközelítésmódot alkalmaznak minden kiscsoport, közösség, szubkultúra, kapcsolatháló, identitás, reprezentáció, önreflexió és narratíva megközelítésében. Vagyis, minthogy az émikus (vö. fonémikus, tartalmi, lényegi, formaitól nem direkten függő) kutatási perspektíva lényege nem csupán a komplexitás inherens értelmének felmutatása, hanem a kutatott társadalmi csoportozat *saját* kulturális miliőjének, szótárának, értéktartalmainak figyelembevétele révén az „ő konkrét tudásuk" elfogadása és a kutatások kérdéseinek az „ő nyelvükre lefordítása", majd a tapasztalati tudás „tolmácsolása" a szaktudomány felé…, ebben az „ő hangjukon szólok" attitűdben egészen más tudományos narratívák szólalhatnak meg, mint a szcientikus mező felülről organizált fogalomtárak birtokában elmondhatók lehetnének.[49] Ezért van tehát az is, hogy a politika („a

[49] Az antropológiai kutatások módszertanában és szemléleti irányainak ismertetésében hazai pályán mérföldkőnek számít az olyasféle interpretáció is, mely magának a kutatónak kívül- vagy belülállását a végtermék, az elemzés eredménye felől tekinti át, s ebben eljut addig a végső kérdésfeltevésig, hogy a bármilyen felkészült, bárhonnan jött és bármiféle módszertannal dolgozó kutató lehet-e annyira hatékony, hogy felülmúlhassa az érintett népesség saját kutatóinak szükségképpen mélyebb, de tudo-

politikai") meghatározása csupán egyik nézőpontból lehet tudományosan sikeres, empirikusan azonban messze-magasan elkerüli a társadalmi érvényességet is, a történeti hitelességet is, nem is beszélve a lehetséges „visszahatásokról", a vizsgált közösségekre gyakorolható önismereti ráébresztésről, netán megerősítésről, a társadalmi cselekvők aktivitásának visszaigazolásáról, stb. (Ne legyen kellőképpen elvont ez az állítás, egy példa: a hazai megszorítás-történetben korszakosnak mondható diákmegmozdulások céljáról, értelméről, eredményeiről, az „aktor" értelmében vett cselekvők tetteinek jelentőségéről alig-alig születtek politikatudományi leírások – épp csak megjelent a Krasztev Péter szerkesztette *Tarka ellenállás* kézikönyve, valamint Mikecz Dániel egyetlen érdemi elemzése 2010,[50] s néhány kisebb (sajtó)cikk –, de a tényleges társadalmi aktorok „belülnézeti" megismerése lényegében most is elmaradt, illetőleg pótlólagosan végezhető csak el médiaelemzések segítségével. Az „élményközvetlen" tájékozódás tehát még korántsem nyert legitimitást a szaktudományban, szemben az „élménytávolival", melynek rangját szinte a jócskán közvetett vagy elvont megállapítások adják, statisztikai víziók vagy megrendelésre készülő fókuszcsoport-leképezések). A kutató státusú antropológust viszont „normál" esetben nem a politológus/szociológus illő-kellő távolságtartása érdekli, hanem épp a mozgalmak résztvevőinek *saját narratívája, saját szempontú, saját értékrendre épülő értelmezése*, ami kontrasztosan eltér a hatalmi beszédmódot már a puszta „stratifikációs" és „klasszifikációs" diskurzusban tárgyalni kész szaktudományos interpretációktól. Ez utóbbiaknak ugyanis épp arra van szükségük önmaguk elfogadtatásához, a tudományterület legitim státuszához, netán az elemzéseket megrendelő hatalmi apparátusok piacfenntartó (költségvetési) kegyelméhez, hogy ne foglalkozzanak a visszaható folyamatokkal, ne gyakoroljanak hatalomkritikát, vagy állítsanak bármit is, tegyék azt leginkább olyan konklúziókban, amelyek önboldogító attitűdjéhez tartozik a magabiztosság, hogy úgysem olvassa el senki, úgysem érti meg vagy látja be senki más, csakis a kutatói szűk érdekkör..., s legkevésbé maga az érintett társadalom. Ez azonban szerintem nemcsak tudományos öncsalás útja, de fényes bizonysága a „tücsöktudományok" presztízsének, társadalmi funkciójának és haszonvételének is).

A narratív vagy szimbolikus politikai elemzések ugyanakkor nem kevéssé alkalmasak arra is, hogy e „nempolitikai politikát" a „nemracionális" világképek belső dimenziói mentén újragondolni segítsék. Elegendő talán arra utalnom, hogy az európai (még inkább euro-amerikai) társadalom- és politikatudományi gondolkodás konvenciói között a XX. század folyamán egyre erősödött a felvilágosult tudományosság, racionális beszédmód, haszonvételre hangolt társadalomtudományi okoskodás, melyben már nem is formálódik igény (s még kevésbé igazolási kényszer!) arra, hogy a társadalomról való gondolkodás érvényessége valahol érintse, érdekelje, áthassa a társadalmat magát, közelebbről egyes közösségeit, releváns többségét vagy legalább elmélkedő kisebbségét. Ebben a társas tudásra jellemző gondolkodási tradícióban bázisként kapott helyet olyasfajta felvilágosult „cél-okság" tételezése, mely funkcionális helyet, megnevezhető státuszt és érvényességet tulajdonít a társadalomismeretnek. Mégpedig nemcsak a racionalitás nevében, hanem a tudományokhoz kapcsolt kötelezettség, szerep és kötelezettség értelmében is. E felvilágosult

---

mányosan viszont könnyedén elvitatható narratíváit. Ehhez lásd például az insider-outsider dichotómia különösen élesen felvetődő problematikáját a subaltern vagy posztkoloniális megközelítésekhez közel álló *native anthropology* (bennszülött antropológia) módszertanában, pl. Feischmidt Margitnak az antropológiai terepmunka módszereiről szóló értekezésében:
http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0

[50] Mikecz Dániel 2010 Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalomkutatás irodalmában. *Politikatudományi Szemle* XIX/2:110-126. http://www.poltudszemle.hu/?2010-2,48

racionalizmusnak megannyi XX. századi kritikája ismeretes (hadd ne kezdjek Nietzsche vagy Adorno, Heidegger vagy Bruno Latour, Habermas vagy Hobsbawm, Croce vagy Bourdieu, Lévi-Strauss vagy Marcuse felé elkalandozni, vélem enélkül is érti az Olvasó…), s az antropológiai tudástörténet felől nézve mindez valahol egy fundamentális gondolkodásban rögzült evolucionizmusra /illetőleg részint ennek vitatémává tételére/ építkezik. Ennek rendel alá kurrens társadalmi kérdéseket, kutatási tematikákat, egész tudásterületek haszonelvű intézményesülését, tanítását és alkalmazását, módszertani individualizmust és tudományanarchiát, strukturalista funkcionalizmust vagy akadémikus tudásmenedzselést is. Eközben viszont a társadalmi mozgások, tempók, átalakulási folyamatok, kölcsönhatások, új trendek és interakciók valahol „elszaporodnak" abban a térben, melyre évtizeddel később fog rádöbbenni a társadalomtudósok vagy térségfejlesztők, tudásmenedzsrek vagy információs hálóelemzők szűkebb köre.[51] A társas és társadalmi tudások specifikusan antropológiai tudásterülete viszont, épp azért, mert önérvényesítő és alapvető kötelességének tekinti a releváns társadalomismeret, visszacsatolás, feed-back mindenkori alkalmazását, erre valamivel hamarabb ráérez. Itt térek vissza, erre alapozva gondolom el a „nemracionális" és „nempolitikai" világok megértésének kérdéseit, avagy azt is, miként válik önnön mércéje, saját eszköztára, választott metodológiája révén kezdettől is már elmaradottá az a társadalomkutatási stratégia, mely nem tud kellő alázattal az új, régi-új, definiálhatatlanul dekonstruktív szemléletmódokra figyelemmel maradni…

Ezt a fókuszált figyelmet, máskéntgondoló attitűdöt a társadalomtudományok között a historikus múlttal, etnografikus jelennel és új megismeréstudományi kérdésfeltevésekkel élő kulturális antropológia nagyjából a néprajztudományban és társaslélektanban a nyolcvanas években végbe ment szemléleti fordulat révén ma már igencsak másképpen interpretálja. Attól kezdve, hogy mennyiben tartható az álláspont, mely szerint a kutató mindig „csak" közvetít, begyűjt és klasszifikál, de nem befolyásol, s azon át, hogy befolyását direkt módon kell gyakorolja, ha azzal a lokális világok önnön érdekeit szolgálná, egészen addig: ki tekinthető adatközlőnek, ki a gondolat, a megfigyelés, az értelmezés „szerzője", tulajdonosa, forgalmazója, hitelesítője…, a tolmácsoló (tudós) vagy a közlő/kérdezett/elbeszélő. Ezt a „primitív" világokkal szembeni erős bástyákat lebontó álnaiv vitatémát a filozofikus, moralizáló, politikai pszichológiával tesztelő vagy csupán önérdekű kérdésként tematizáló kutatók egy köre valódi diszciplináris paradigmává tette, egyúttal a megértés, a másság elfogadása, a lehetséges interpretációs síkok fókuszba állítása mentén korszakos számadás problematikájává is avatta. Ez könnyedén elvezetett afelé is, hogy a korábbi, saját (euro-amerikai) világunkat evidens értelemmel felruházó, a mássá-gokat a „primitív" kategóriába söprő felfogásmódot áthatotta az ellenkezője is: a másság, az eredetiség, a messzi múltba vesző autentikus világok respektálása, fénybe emelése, értékként tételezése – szembeállítva a modernitás nyűgjeivel, talmiságaival, a fogyasztóiság és tömegtermelés értékének elvitatásával. Egyben a párhuzamokra ráébredéssel is: a gyarmati elnyomások alól nehézkesen és szenvedően fölszabaduló világok kérdései, az ott élő népek létfeltételeinek problematikái hasonlóak vagy ugyanazok, mint a magasan „civilizált" emberiség dilemmái, élethelyzetei, értékrendszerei. S ha már tartalmi jegyek, a formaiak is éppúgy analógiásan jelennek

[51] Mi több, az anarchisztikus megoldásoknak, a többértelmű helyzetek és a szervezeti működés anarchiájának többféle létező magatartástudományi és döntéselméleti modellben van helye, ismeretes esetei lehetnek a korlátozott tudás és tökéletlen technológia; az inkonzisztens és nem operacionalizált célok, valamint a változó résztvevők és megoszló figyelem miatt más metódus követésére nem is készséggel vállalkozó akaratlagosság, a „fecskendő nélküli tűzoltó" szereptudatával eredményesen és hatékonyan célt érni képes attitűd is.

meg: ami a racionalitás öntömjénező bűvkörében élő népek számára nemracionálisnak tetszett, annak is föllelhetővé vált értéke, önnön tartalmai pedig idővel még nagyobb becsbe kerültek, életvezetési értékei kontrasztosan jobbnak minősültek, az életfeltételekben meglévő sémák, struktúrák pedig direkt párhuzamokat kínáltak. Ha egy amerikai síksági indián törzs szövetségbe kényszerül a betolakodók ellen, ha egy törzsfőség már-már államokra jellemző komplex szervezettséget mutat föl, akkor hol a határa a definíciónak, s mitől nem lesz éppoly törzsszövetség az Európai Unió, az Egyesült Államok vagy az Afrikai Egységszervezet...?!

A párhuzamokra ismerés antropológiai szakirodalma parttalan. De a politikai antropológia dimenziói között épp az analógiás „keresés" enged fölismerni olyan folyamatokat, melyekben például a társadalmi szerveződésmódok az államiasult világok lebomlásával, partnerségek és szövetségek, kiegyezések és cselekvő kooperációk mintázatával szembenézve egyenesen arra enged következtetni, hogy korunk posztmodern tájékozódási horizontjain a visszatörzsiesedésnek épp oly funkcionális tartalmai vannak, mint a törzsekből szerveződő állami egységnek. Vagy hogy miközben a modernitás csúcsán a kiüresedésre lelnek túlszervezett társadalmak, elemi igények ébrednek archaikus minták újrarajzolására (v.ö. bázisdemokrácia) vagy szakrális szférák hatásának növekedésére (v.ö. iszlám térhódítása, kisvallások univerzumainak keletkezése, új „millenáris" mozgalmak intellektuális vagy spirituális térnyerése, stb.). Egyebek között tehát arra való rákérdezés is szóba jött, mit kezdhetne a világ államok nélkül, s nem akadályai-e a túlszervezett, monolit, erőszakos, társadalomellenes szerveződések mindannak, ami az emberi lét indokát, életformák rendszerét és értékrendek perspektíváit adhatná. A „nemracionalitás" mint pragmatikus válasz a túlracionalizált világegészre, épp oly érvényes lehetőséggé lett (praktikus jóslatokban, természetfölötti hitekben, alternatív életvezetésben, spirituális reflexekben vagy gyanakvásokban is), mint a totalizált ráció, hatalmi érdek és legitimitás evidens formái kínálták mintegy évszázadon át.

Rákérdezhetünk a párhuzamokra. A törzsi társadalmak persze Evans-Pritchard és Radcliffe-Brown munkáiból is meglehetős sokszínűséggel tűntek elő már a negyvenes évek elején: az államnélküliség nem jelenti azt, hogy ne lett volna mindegyikben számos olyan szervező erő, amelyet a korábbi, államcentrikus európai gondolkodás az *államiság legitim intézményének* fogadott volna el. Holott mindegyiknél (például afrikai társadalmi alakulatoknál, dél-amerikai esőerdők népeinél, óceániai csoportszerveződési szinteken, szigetszerű világok között is) fennállott az explicite politikai intézményesülés, csak éppenséggel más formában: uralkodó korosztályok, rokonsági rendszer vagy törzsi hierarchia adták formáját a politikai szervezettségnek, beleértve a különböző funkciók közötti dichotómiák jelenlétét is, de ugyanazon hatékonysággal, amilyennel a legmodernebb államiság kívánt büszkélkedni. Lám, ha pontos tudásunk nincs is az idői kiterjedésről, csak becsült korszakról lehet szó, de mondjuk egy dél-afrikai államtalan létforma nagyjából hatvan ezer (!) éves állandósággal feltételezhető, miközben a modernség korában alig-alig vannak évtizedekre berendezkedni tudó államalakulatok és társadalmi-politikai viszonyok más földrészeken. S hogy ebben hol a „politika"? Mi minősül „politikainak" a vadász-gyűjtögető bozótlakók vagy eszkimók körében, s elválasztható-e mondjuk a sámán szerepe a lovas-nomád mongol puszták lakóinál vagy berber pásztoroknál attól, amit hasonló vidékeken „tartományfőnöknek", esetleg kormányzónak, alkirálynak, érsekségnek, vadászterületnek, rokonsági kapcsolathálónak vagy más „primitív" világokban megnevezett rangnak és uralmi státusznak lehetne definiálni...? S lehet-e a Big Man horda-szintű vagy törzsi vezetői funkcióját érvényes határvonalakkal elválasztani egy német tartomány parlamenti képviselőjének „uralmi terétől"? Ha a katolikus egyházfő és a Vatikán kisebb-nagyobb világuralom fölötti státuszbiztonsággal működik évszázadok

óta, vajon mennyivel csekélyebb tartalmú egy amazóniai törzs mana-hite, tárgykultusza, szinkretikus vallásgyakorlata, vagy mennyivel lenne „primitívebb" az ősi kultúrák hagyományainak, de akár a Tibeti Láma birodalmi és szakrális befolyásának hatása a világra? S ha az elismerhetően sokféle benső értékkel harmóniában élő India a partikularisnak tetsző, „érthetetlen" élhetetlenségéről szerzünk bizonyságot, lehet-e a számrendszer, az oktatás, az igazgatási racionalitás brit modelljét pusztán azért ráerőltetni az ilyesmit elfogadni nem kész indiaiakra, mert a brit gyarmatosítók világosabb érték- és célrendszert (pl. számolási módot és mértékegységet) kívánnak bevezetni a „kulturális elmaradottság leküzdése érdekében"...?[52]

A politikai antropológia tárgyválasztásai esetében nem ritkán intézményekről van szó. A hatalom intézményéről, az erőszak intézményéről, a kormányzatról vagy a csendőrségről, a bíró vagy a családfő, a varázsló vagy az egyházfő intézményéről. De példaképpen lehet idézni azt is, hogy a rokonság, a vallás, a termelési szervezet *intézménye* akkor is megmaradt a primitív társadalmakban, ha a politikai rendszer, a döntéshozatali szervezet, a definiált léthatárok közötti egzisztálás számos eleme fölszámolódott vagy megváltozott. Az *intézmény* fogalma lett tehát kérdéses, annak érvényessége, hatóköre volt vitatható a múltban is, miként ma is az. A harmincas évektől az antropológiában hódító funkcionalizmus egyoldalúan határozta meg a politikai mezőt: a *rend védelme* és a *társadalmi kohézió* voltak fő elvárásai. Ahol ezeket nem találta a kutatói tekintet, vagyis ahol „a politika" nem a társadalmi szervezetrendszer (úgymond) „egészét szolgálta", ott ellentmondást látott a kutatók többsége, erőszakot sejtett a kutatói érzékenység, túlhatalmat fedezett föl az elemző gondolkodás. De el kellett telnie sokszor évtizedeknek, mire sok-sok-sok tapasztalat és térbeni-időbeni összehasonlítás révén sikerült ráébredni, hogy a „primitív" világok épp oly komplex formák, mint a „modernek", s mindkettőnek megvannak a maguk racionális értékei, hasznosságelvű funkciói, konvencionális vagy rituális fennmaradási alakzatai, s hasonlóképpen egzisztálnak a kiegyenlítő szerepkörök, mint az uralom legnyilvánvalóbb jeleit viselő hatalmi gesztusok, léteznek a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartására szolgáló intézmények, s léteznek az egyenlőség felé terelőható megoldások is egy-ugyanazon társadalmi terepen, éppenséggel másfajta intézményként. Ez az elemzésmód egészen az ötvenes évekig uralkodott, amikor is e formalizmus kezdett kikopni a politikai antropológiából és átadta helyét az új teóriáknak. De megmaradt az analógiás keresés igénye, s föléledt a kultúrák sokféleségének nemcsak „hátrányát", de kifejezett „előnyeit" is megnevezni képes értékrend is. Lehet, hogy valami nem racionális, vagy nem tűnik annak – de csak a mi tekintetünk számára, ami zárójelbe tehető, ha rászánjuk a módot, figyelmet, nyitottságot és értékelő érdeklődést, hogy meglássuk benne a saját racionalitását, vagy ráció hiányában saját funkcióját, vagy akár indokolhatatlan egyediségét és lényegiségét...

Az önmagukra mint haladóbb szemléletűre tekintő antropológiai iskolák kutatói – mint a késői funkcionalista iskola képviselői ezt nyíltan vállalták –, elsősorban nem politikai antropológiát műveltek, még ha vizsgálataik ki is terjedtek olykor a politikai (jogi, jogszokási, irányítási, törvénykezési, birtoklási) mezőre, hanem a társadalomantropológia útját követték (társadalomszerkezet, rokonsági kapcsolatok, szomszédság, ellenfelek és vetélytársak, szokásrend, vallási-szakrális hovátartozás, térbeli viszonyrendszerek témakörei mellé emelt „politikai" dimenzió vázlatával), egyrészt empirikus és történeti szempontú terepmunkákkal, másrészt formalista és társadalomlélektani irányzatként. Fő meghatározóként azt lehet mondani, hogy a háború utáni antropológiai kutatások főképpen a társadalmi és politikai konfliktusok felé

[52] Lásd ehhez Appadurai elemzését a számokról és számrendszer-átalakításról, 2001:175-2001.

fordultak, s a gyarmati rendszer végével megkezdődött annak a társadalmi *dinamiká-nak* széleskörű elemzése, amelyet ezek a kolonizált társadalmak mutattak, közülük nem kevés már a gyarmati ellenállás és felszabadítás időszakában. M. Gluckman, G. Balandier, M. Godelier, majd tanítványaik (L. Dumont, P. Clastres, C. Rivière, E. Terray, E. M'Bokolo) jártak és részben járnak még ma is ezen az úton, jókora kitérőt téve a marxista társadalomelemzés, uralmi- és osztályviszonyok, rétegződési elméletek felé egyik irányban, vagy a rituálék, szimbolizációk, reinterpretációk, narratívák felé a másikban. A (főképp tengerentúli) funkcionalizmus-ellenes és kulturalizmus-ellenes irányzat pedig egy neo-evolucionista fordulatot vett, s a Mediterránum, valamint az amerikai földrész helyi társadalmainak kutatásában a régi szokásrendek továbbélését fedezték föl (ide tartozik M. Sahlins, M. Fried, L. Krader, E. Service, E. Wolf, E. Shils számos eredménye is). Ez utóbbi irányzathoz tartozik még a strukturalista-funkcionalista E. Leach és a francia J. Pouillon, akik már úgy vizsgálták a társadalmak politikai rendszerét, mint egy *politikai akciórendszert*, illetve mint *folyamatot*. Felfogásuk szerint a társadalmi interakciók a mikro-közösségekben és kapcsolathálóikban tetten érhető jelenségek, s megkonstruálható az a modell, amely egészen az egyén érdek-érintettségéig képes bemutatni a politikai relációkat – mint kölcsönhatásokat és konfliktusokat. Munkáikban már látszanak első nyomai a későbbi *játékelméleti* és *döntéselméleti* vizsgálódásoknak, valamint ama szemlélet előjelei is, amely a hatalomértelmezések körébe már bevonta nemcsak az *államnélküli társadalmak belső politikai erőviszonyai*nak, hanem a politikai vezető rétegek, klán-elitek uralomképességének vizsgálatát is.

Nem részletezhető itt aprólékosan, de elnagyoltan annyit érdemes jelezni, hogy a gyarmati rendszer felbomlását követően, részint az (egykori) uralmi terekben megindult intenzív változások nyomán, részint mert az antropológusok jó része kénytelenségből kiszorult a más/idegen társadalmak áttekintő elemzésének terep-kutatási pozícióiból, megmaradt valamelyest valamely fejlesztés- vagy fejlődés-antro-pológiai (alkalmazott) tudásgyártás a korábbi terepkutatásokból fakadóan, részint pedig föltámadtak az analógiás asszociációk a saját társadalmak kutatásának esélyeit tekintve. Hisz uralom, hatalomgyakorlás, normarendek ütközése, etnicitás-problé-mák, határépítések, nyomásgyakorlási és alkufolyamatok, legitimációs válságok és háborús kihívások éppúgy akadtak a kortárs (modern) társadalmakban is, csupán ezek (fejlődés-elvű, evolucionista vagy strukturalista) „előképeként" szolgáltak immár a gyarmati kutatások. Szükségképpen témakörré avatták a nemzetek közötti kapcsolatokat, etnikai határok és asszimilációs problémák körét, a leigázások legitim formatanának és narratíváinak, retorikai szférájának problémáit. Más társadalmi ideák terén (univerzalizmus, kultúraköziség, világrendek összecsapása, kríziskeze-lések elméletei, pártpolitikák és állam viszonya, szolidaritás és világválság, piaci verseny és fogyasztás vagy elmaradottság tematikái) ugyanakkor a transznacionális normák képviselete nem kapott stabil bázist, egyre közelebb kerültek a kutatók a lokalitások értékeléséhez, a globálissal szembeni mikrotérségek áttekintéséhez, a szerves és kisközösségi értékrendek vagy narratívák áttekintéséhez. A napjainkban folyó (s megelőzőleg a nyolcvanas évekbeli) civiltársadalmi politikai engedetlenség növekedésével intenzívebb lett az erkölcs, a magatartási normák, a szubjektív motivációk és a kisközösségi csoportértékek keresése is. Ebben a „volt-szocialista" világ fölbomlása és interkulturális, migrációs, kelet/nyugat vagy észak/dél konflik-tusok, hagyománytartás és modernizálódás alapkérdései is hangsúlyt kaptak. Ebben a tematikai mezőben kerül új fókuszba a politikai magatartások új rendszere, a visel-kedés-modellek megannyi (már az 1968-at, s azután az 1989–90-et követő) fázisai. Anélkül, hogy itt teljes történeti képét merészkednék megrajzolni a politikai antropo-lógia közelmúlt 30-50 évének, csupán jelzem, hogy a hazai pályán zajló vizsgálódások

javarészt a konszolidált politikai átmenet, a „bársonyos forradalom" lezajlása okán egyre inkább elkerülték azt, hogy tematikai választékban az osztálykonfliktusok vagy kultúraközi összecsapások maradjanak kitüntetett helyzetben. Épp ezért, az alábbiakban én is kerülöm például az etnicitás-konfliktusok taglalását (mondjuk cigány/magyar együttélés, éledő antiszemitizmus, román/magyar együttélés, többség/kisebbség válsághelyzetei, stb.), de épp a fenti tudástörténeti folyamatok kihatásaként már kevésbé látom elkerülhetőnek a rendszerváltási évtizedeket kísérő néhány jelenség (sajnos felszínes) említését.

A politikai kommunikáció folyamatában, az emberi kultúra és a korszakos magatartás-modellek szisztematikus leírásában megannyi jó ráindulás kínálkozik forrásként. Ha nem utalok többre, mint példaképpen a Lányi Gusztáv politikai pszichológiai kutakodásai nyomán föltáruló hazai univerzumra, vagy a Csepeli György „*A hatalom anatómiája*" címen fölvázolt értelmezés-, filozófia- és magatartáskutatási diagnózis tanulságait, vagy a Feischmidt Margit által szerkesztett „*Etnicitás*"-kötet narratíváit, akkor is látva látszik, hogy a rokon- vagy társ-tudományok tanulságaiból mennyi gazdag ismeretanyag kínálkozik a politikai antropológia tekintete elé. Ahelyett, hogy fél fejezeteket idéznék kész örömmel e forrásművekből, teszem inkább azt, hogy részint a kortárs kihívásokra adott válaszok mentén, részint az antropológusokra kézenfekvően jellemző önreflexív-önkritikus elszántság nevében pusztán kiemelek néhány jelenséget, melyek összképe talán más kutatási szférákban elvégzett tanulmányokkal is találkozhat. Ilyennek gondolom egyfelől a kutatók nyolcvanas évek elejétől készséggel tematizálta lokalitás-igények felé fordulást… (magam is úgy véltem, hogy a helyi társadalmak kikövetelik majd a politikai rendszerváltásban esedékes helyi önállóságok szabadságfeltételeit), részint az uralomgyakorlás narratív szférájában meglévő retorikai potenciál perspektíváit (ahogyan elbeszéljük és ütköztetjük az ideákat a valósággal, a kérdéseket a felismerésekkel, a kulturális autonómiákat a makrotársadalmi szcenáriókkal), valamint a demokratikus átmenetben rejlő ígéret interpretációit (politikai kommunikáció, politikai retorika, politikai szimbolizáció, stb.), s végül mindazon történések összhatását, melynek kortanúi vagyunk, s melyek alapjaikban térnek el a korábbi narratíváktól, konfliktuskutatástól, szcénáktól és közösségképektől. Az alábbiakat ezért a fentebb jelzett folyamat, a nemracionális döntéshozatali folyamat, és főként a nempolitikai vagy antipolitikai beszédmódok megjelenései felé vezetem tovább…

Az antropológia politikai rendszerekre vonatkozó leíró szándéka épp a válságkorszakokban és a posztgyarmati változások időszakában kezd ráébredni azokra a nemracionális tervszerűségekre, melyek mögötteseként nemigen található meg az uralmi logikák korábbról ismert, politikai rendszerekben stabilizált, kipróbált vagy akár kudarcra is futtatott ésszerűsége, triviális történeti analógiája. A mai (kelet-európai, saját, rendszerváltó, átmeneti, stb.) világainkban, ha nem is hiába, de talán fölöslegesen keresnénk az attikai politikai hagyományok egy szűk időszakban jellemző és csupán (kis)városlétékű polisz-hagyományainak megfelelőit, éppúgy, ahogyan a felső-burmai falvak szakrális hagyományaira épülő döntéshozatali példáit, az óceániai Big Man szerepét vagy a nyugat-afrikai és dél-amerikai gyógyító emberek döntéshozatali funkciójában meglévő univerzalitás-modellt.[53] Érdemes ugyanakkor arra a fölismerésre jutni, hogyan is épült be a mi saját „politikáról" való felfogásunkba, s egyáltalán, mit tekintünk politikainak, mit azon belül joginak, igazgatásinak, rendszerezőnek, ésszerűnek, „demokratikusnak" vagy diktatorikusnak, konvencionálisnak vagy modernnek, haladáselvűnek vagy maradáselvűnek. Ilyen szűkítő kérdés-

[53] Érdekes kísérlet, élő ellenpélda Jack McIver Weatherford monográfiája a Capitol Hill elemzésével, 2005.

feltevésnél máris elvitatódik, van-e „igaz”, és lehetséges-e „igazságot” tenni, látni vagy követelni, lehet-e „logikusnak” vélni vagy mondani érdekvezérelt cselekvéseket, közösnek és tömegesnek tartani valamit, ami csak szűk uralmi körre érvényesen közös és főként az alávetettek, kiszorultak, esélyfosztottak számára nem pártolható akkor sem, ha netán tömeges lenne is. Például: a rendszerváltás retorikájában és szlogen-tárában kitüntetett szerepet kapott az innováció, az előzmények fundamentális tagadása, vagy épp a még korábbi előzmények fölértékelése. De magában a politikai narratívákban megjelenő cél, „a múltat végképp eltörölni” evidens módon találkozik nemcsak érdekcsoportok politikaképes vagy marginalizált helyzetével, a haszonelvűség értékével, az uralmi hatékonyság logikájával, s közben egyúttal az is fölismerhetővé válik, hogy e radikális innovációt sikerre vinni csakis a normák és értékek teljes leradírozásával lehet – ez pedig a civil társadalmak, a társadalom térbeli és politikai, korosztályi és párttagoltsági, hagyománykövető vagy értékrelativizáló mikroközösségi egységeinek legfőbb érdek-elveit veszélyezteti. Lehetséges új államépítő tirádákat divatba hozni, egységes nemzetet meghirdetni, főirányt kijelölni, virtuális ellenzéket is markáns ellenséggé átnevezni, elvitatni másfajta partnerséget („a haza nem lehet ellenzékben”), új direkciót szabni nemzetfejlődésnek és külpolitikai célrendszernek („vissza Trianont...!”, „keleti nyitás”), de ezzel nehezen elkerülhető a belső tagoltság tagadása, a sokszínűség programjának lehetségessé válása, a tolerancia gyakorlásának és állampolgári joggá válásának esélyessé tétele, stb.

Másképpen is árnyalva: megannyi ok miatt lehetetlen minálunk a tradíciópusztító politikai hatalom legitimmé válása, de ugyanakkor épp ezért, épp a pusztítás tradíciójára hivatkozó mentalitás megtűrésével, elfogadtatásával, a mindenkori és aktuális ellenségek megnevezésével mégis lehetséges olyan támogatások elnyerése is, amelyek e legitim közellenség-szerepek tartósítása vagy újragenerálása árán nyeriknyerhetik el saját státusznövekményüket. (Elegendő talán arra utalni, hogy a jogilag nem tolerált gyűlöletbeszéd esetlegessé váló szankcionálása szinte szalonképessé teszi parlamentáris diskurzuson belül is a nőellenes, kisebbségellenes, szexista, rasszista, intoleráns, antiszemita interpretációk mindennapossá válását, a felsőházi szalonzsidózás vagy „cigánybűnözésezés” mindennapi megjelenése pedig a mikroközösségek konfliktusaiban szinte legitim mintázatként mutatkozik éppoly „jogosnak” lenni. Vagy hasonlóképp elegendő „a magyar föld nem eladó” tónusú mozgalmat meghirdetni azért, hogy utána saját számítások, saját jogszabályi rend, saját tőkehaszon, saját térségi haszonlesők kamatszázaléka vagy tulajdonrendje váljon egy új belső kolonizáció mintázatává, mint Geertz indonéziai vagy Appadurai indiai példái ezt megvilágítják.). A múltvizsgálat és összehasonlító mintakeresés kevéssé megítélhető viselkedési mód, de ha a múltra hivatkozó jelenformálás diszkurzív szférájában ez ideológiai és kommunikációs stratégiák az egyetlen lehetséges és egyetlen „nemzeti” ideatan kényszerítő erejű velejáróivá lesznek, akkor új nacionalizmus, harsány populizmus és intoleráns társadalmi diskurzusmezők épülhetnek ki. S ha közben a (nemzeti) jövőépítés vallása minden egyéb alternatívát kiszorít, akkor mindez olyan jelenkori stratégia formáját ölti állampolitikai rendezőelv gyanánt, mintha annak eszköztára legitim módon, sőt társadalmi jóváhagyással (v.ö.: a „kétharmad” mindent visz...) egy magasabb fokozatú rendszerváltást kívánna meg, akár európai normák ellenében az önérvényesítés elvén, akár a „múltat végképp eltörölni” újrafestésének eszköztárával, akár a „kívülről szabott” átalakulási folyamat elutasításával, Európaellenes mozgalomideológiával is.

Kérdés lehet ugyanakkor épp politikatörténeti és demokráciaelméleti dimenzióban: nem épp a diktátumok és politikai diktatúrák adják nálunk a legfőbb uralmi tradíciót? Nem a hatalom kiismerhetetlensége okozza-e a civil társadalom nyílt vagy rejtett lázadásait, a folytonos oppozíciót, a megalkuvó haszonelvűség és a megbúvó

ellenzékiség kontinuus jelenlétét, a legitim uralkodói „atyát" kereső államvallás új igényét? Erre az empirikus kutatások százaival, politikai szocializációs mintázatok rendszerezett tényanyagával, narratív elemzések és diszkurzív közlésformák sokaságának áttekintő szemléjével lehetne csupán részbeni választ adni, de mire ezzel elkészülnénk, épp a vizsgált közeg változna meg igen intenzíven, s tekintene immár a vélemény- vagy magatartáskutatások tapasztalati anyagára úgy, mint idegen, nem saját világunkról formált képzetre.

Föltehető, hogy részben politikai kultúránk sokszínű tagoltsága (nyugati mintakövetései, párttörténeti tapasztalatai, „ősmagyaros" elmaradottsága vagy ultramodern ellenzékisége, apolitikus bája és populista harsánysága), részben ez áttekinthetetlenül konfúzus uralomgyakorlat együttesen sem teszi lehetővé a politikai tudományok „magasleséről" formált összkép, a politikai magaslesről kinyilvánított társadalomkép evidens elfogadhatóságát. Elsőként mert az antropológiai narratívák mindenkor, amikor visszajuttatják a maguk elemző összképét a kutatott társadalmak tekintete elé, kényszerűen szembesülnek azzal, hogy kívülnézeti képük csak belátó kevesek számára elfogadhatóan „releváns" elbeszélés. Másfelől pedig, ha épp azt tekintenék a maguk relevánsan tudományos tapasztalatának, ami konkrétan az adott közösségek önnön kérdéseit és válaszait tükrözi, akkor szinte nem is volna értelme semmilyen narratívát formálni ezekből, csupán az interpretációk interpretációjánál lehetne maradni. Ez még nem is volna problematikus önmagában, de azzá válik, mihelyt a közbeszéd nem ismer rá önmaga megnyilatkozásaira, vagy nem érti a textusok másfajta kontextusba kerülésének célját és módját sem. Sőt: haszontalan értelmiségi nagyzolásnak, tudományos gőgnek tekinti legott, ha nem képes a tudomány a partikuláris elbeszélésmódokat híven tükrözni, esetleg (legalább) pragmatikusan szolgálni valamely politikai tábor valamiféle érdekreprezentációját. A tudomány „haszonvételi" bázisa a maga haszonvételi kérdésével és válaszával vitatja el az elemző áttekintést, nem érezve saját-személyes benne-létét az elemzett világban, s érvényes válaszlehetőségeit sem, ha nem elfogadható a magaslesről készült narratíva. Ezzel a tudomány is hasonlóképpen van, mint a politikai „felülnézet" legitimálói, így a párbeszéd esélye megint jó időre „besül", képtelenséggé válik, mindkét (közlő és befogadó, a maga módján értelmező) közösség ismét egy időre megnémul, kiszáll a partnerségből. Tudás-konszenzus, megismerés-esélyek nélkül.

Épp ehhez a kilátástalan perspektívához tartozik ezután, hogy az önfelismerés adottsága és az egyeztetés képessége más és más kondíciók között alakul tovább. A tudástermelés folytatja a „maga racionalitása", önnön belátásai szerinti képformálást, a befogadói oldal pedig továbbra is tudomásul veszi, hogy a más nyelven beszélés kontinuus maradt. Ez rangot ad a tudományoknak, de öntudatot és ellenérzést a fogyasztóknak, az érintkezési mezőben költségvetési támogatások megvonását, intézményi „racionalizálást" és leépítést, tudományos fórumok támogatás nélkül hagyását, a diplomák inflációjával és a tudományos „életút-modell" teljes devalvációjával. Mire is a további stratégia a még szeparáltabb hangosbeszélés (mindkét oldalon), a kényszerű túlélési technikák alkalmazása lesz (szcientizálódás egyik, érdektelenség a másik oldalon), azaz legitim vagy látens hiteltelenedése annak, amit a tudomány egyáltalán kitermelhet és a közgondolkodás egyáltalán befogadhat. Erre már csak mintegy ráadás, hogy a közlő és a befogadói körök is klánokba vagy tudományos neo-törzsekbe szerveződnek, kiszorítósdit kezdenek, bezárják reflexív érzékenységüket a kölcsönhatások előtt és között, azután pedig már nemigen érdekli őket, hogy „mutyibrancsnak", „újtörök mozgalomnak", szakmai korporációnak, futballhuligánnak, ilyen-olyan bizottságnak vagy galerinek nevezik őket valahol. Vagy jobb esetben, s a kutatók szélesebb körében szubkultúráknak. Tudományosnak, értelme-

zőnek, kommunikatívnak, „objektívnak", vagy éppen valamely „világítótoronyba" zárkózott elvontnak, haszontalan költségvetési költőhelynek, stb.

S még mielőtt olybá tűnne, félrebeszélek a tudománytalan és antitudományos szerveződésformák, vagy a felülről szervezett „polgári körök", szakbizottságok, „ultrák" és más nemintézményesült politikai aktorok létét felszínesen érintve, érdemes figyelembe venni nemcsak a mai magyar (mondjuk politikai) valóság ama tényeit is, hogy amikor rendszerváltás perspektívája nyílik, akkor hirtelen nyolcvan-hat párt ugrik talpra, vagy ha új rendszerváltást hirdet hivatalosan a „top secret" intézmény, akkor több tucatnyi toborzódik össze még ma is..., emellett is megannyi törzsies formáció tolakszik elő, akár a „szivárványos" társadalmi szférát, az önmenedzselő kulturális közösségeket, vallási csoportokat vagy az érdekszerveződés további prezentálódását tekintjük. A jelenség nemcsak nem új, de nem is szabványvédett: a francia politikai filozófia és szimbolikus antropológia több jeles képviselője (Marc Abélès, Michel Maffesoli, Pierre Manent, Emmanuel Terray, Jean-Loup Amselle, Jean-Pierre Olivier de Sardan)[54] nemcsak a többségük által preferált afrikai szcénákban, de a kortárs francia társadalmi miliőkben is észreveszi a visszatörzsiesedés jelenségét, nagyjából a kilencvenes évek közepétől. Nehéz (vagy inkább messzire kanyarodó) lenne itt sorra venni mindazon témaköröket, melyeket tárgyalnak, de két momentumot érdemes fókuszba emelni. Egyik maga a törzs és törzsi fogalom relativizálása, kortárs jelenségként tárgyalása nem-tribális társadalmi környezetben (azaz: nem Óceániában vagy Afrikában, ahol évezredek óta létezik), a másik pedig a neo-törzsek recens társadalmi problematikái a „modern"-nek nevezett világokban (lásd Andy Bennett kitűnő áttekintését a brit folyamatokról, 1999, 2005), ahol már a szaktudományos érdeklődés nem elégszik meg a konvencionális társadalom struktúra-képek és rétegződés-elméletek alkalmazásával, hanem épp a kutatói szociabilitás révén fölfedezni, hogy „ultratársadalmi" és marginális közegben kialakulnak olyan törzsi szerkezetek, melyek koherens szubkultúraként, mikrokultúraként sem írhatók le, mivel térbeli, időbeli, korosztályhoz kötöttségi, foglalkozási vagy lakóhelyi identifikációs egységként már nem nevezhetők meg, de érzékletesebben bemutathatóak olyasfajta ideiglenes csoportosulások láncolataként, melyet az elmosódó határok és a kötetlenül átalakuló, mindegyre módosuló tagság jellemez.

Maffesoli alapelgondolása szerint a törzs „a szerveződés formáinak számunkra ismerős merevsége nélkül létezik; sokkal inkább egyfajta hangulatra, lelkiállapotra utal, és inkább olyan életstílusokon keresztül jut kifejezésre, amelyek a megjelenést és formát részesítik előnyben" (1996:98). Társadalomfilozófiai és politikai lélektani értelemben tehát részint túllép a közösségek Simmel és Weber által meghatározott állapotain, a struktúra-helyzet függvényein és a térbeli-időbeli együtthatások lokális képletein, továbbá sokkal érzékenyebb, társadalomközelibb helyzetet ír le, amelyben az időlegesség fogalma nem az esetlegest, a lazább kapcsolódási felületek nem az elmagányosodott individuum kiszolgáltatottságát illusztrálja, hanem olyan összetartó anyagot („amalgámot"), melynek az élmény- és rítusközösségi jellemzői jellemzően fontosabbak.[55] Maffesolinál is megjelenik, de Bennett számos egyéb (legfőképp brit)

[54] lásd az utóbbiakhoz http://www.culture.gouv.fr/culture/mpe/actualites/doc/bistrot-des-ethnologues.htm

[55] Bennett értelmezése kissé ki is tágítja, de részleteiben pontosítja Maffesoli állítását, miszerint a neotörzsiség együtt jár azzal, hogy „a racionalizált »társas« [lényt] felváltja egy hangsúlyosan »társas lét«, amely a hangulatok, érzések, érzelmek egymásutániságában fejeződik ki" (1996:11), merthogy a tömegtársadalom inkább fölszabadítja, mint elnyomja az egyének önkifejezési lehetőségeit, hisz lehetőséget nyújt az erőforrások változatosságára, illetőleg életstílus-helyszínekbe és stratégiákba engedi terelni az akaródzásokat..., viszont mert ezek korántsem rögzített, hanem változó helyszínek és pozíciók, átalakulásuk a térben és időben minden csoport és minden tevékenység alkotóeleme lehet, vagyis megszilárdulni és „politikai" rendszerré válni így nem tudhatnak, az egyéni életút-stratégiák a mindennapi létélmények ingatag konzisztenciájú kiteljesedését nyújthatják csupán (Bennett 2005:136).

utalással él e téren, hogy a Chicagói Iskola által leírt deviáns viselkedésformák szubkulturális kontextusát jeleníti meg, de nem a „normalitás" határai között tetten érhető strukturális besoroltság értelmében, hanem a zajló változásokra mindenkor adható kollektív válaszok termelése értelmében, a rítusok általi ellenállási formák alkalmazóira tekintettel, mozgó népesség és migráló eszmék értelmezőinek reakcióformáiban.

A kortárs (és modernitás szférájára, posztmodern állapotokra) alkalmazható törzs-fogalom ugyanakkor nem azonos a tradicionális törzsiség fogalmával, csak ésszerű átvétel, analógiás kísérlet. A korcsoporthoz, rokonsági-leszármazási szerkezethez, merev tradíciókhoz kötődő törzsiség szabályozási mechanizmusai nemcsak öröklöttek, változatlanok (vagy nagyjából azok és évszázadokon át azok is maradnak), hanem olyan identitás-állandóval működnek, melyet a modern nomád világ (Jacques Attali egész kötetet szervez eköré!) már nem képes reprodukálni s nem is akar. Ez azonban nem akadálya annak, hogy a rítus- vagy élményközösség kortárs összetartozási rend része, fő eleme, elterjedt változata maradjon. Ezért is érdekes a kortárs antropológia ama kérdésföltevése: az átalakuló világokban a társas formák új változatai, a társulások időlegessége, az életmódok külső függésektől és fogyasztási vagy presztízs-hovátartozástóli meghatározottsága egyáltalán lehetővé teszi-e, hogy az etnológiai értelemben használatos „communitas" értelmét még joggal használhassuk. A lakóhelyhez, nemhez, korcsoporthoz, titkos társaságokhoz, tradicionális rétegződési és uralomgyakorlási formákhoz kötődő törzsiség-fogalom egyfajta alapvető szabályozási eszköz, érték, norma, s megfellebbezhetetlen intézmény volt, éppenséggel szociális intézmény és nem termelő (de akár mint „termelő" is kimódolta és létrehozta a konvenciók és legalitások weberi rendszernél jóval stabilabb legitim alakzatát). A közösségélmény és rokonsági hovátartozás mint területi rendszer a politikai antropológia jóval klasszikusabb kategóriája, mint az állam. Részint mert régebbi, részint mert gyakoribb is. De tény, hogy a gyarmati önfelszabadítás és kívülről oktrojált államképződmények, mesterséges határok, nemzetközi politikai függésrend, új szövetségek és ellentétek rendszere részben átírta, valamelyest individualizálta is a modern kapitalizmusnak kitett törzsi szférákat – vagyis végbement egy deregulációs, átszabályozódási folyamat, mely központosította, s egyszersmind átszerelte, kimódoltan széttagolta, demokratikusan lerombolta mindazt, ami a fogyasztói társadalmaknak és modern energia-, katona-, bio- és piacpolitikáknak nem volt része korábban. Tehát a törzsiesedésben evidensen jelen lévő feltételes osztálytagozódási átrétegződés, identitás-váltás, tradíciók alól felszabaduló önmegvalósítás trendje a migrációk és a világban végbemenő kommunikációs hullámok kísérő jelenségeként kihatott a szolidaritás, a kapcsolathálók szélesedése révén a lokális határokon messze túlívelő entitásokra is, részben pedig a modernizáció importjáért cserébe a tradíciók exportját is elősegítette. A posztmodern politikákban és tömeghatásokban ezért nem véletlen a neo-törzsi szerveződések jelenléte, megtűrése, sőt támogatása is. Ha a politikailag érdekelt, motivált társadalmi aktorok egy része állampolgári szavazati joggal sem rendelkezhet (lévén migráns, feltételes, megtűrt, egzisztenciálisan bizonytalan, időlegesen megtelepedő, marginális, igazolványok-engedélyek s előjogok nélküli, menekült, nomád, stb.), ha a fogyasztóiságban termelőként vagy közvetítőként jelen lehet, de haszonkulcsokkal és haszonvételi jogokkal nem rendelkezik, ha a nemzeti és uniós (regionális, európai, föderális, nagytérségi, államközösségi, stb.) identitásoknak nem része, csupán potenciális fogyasztója marad, akkor szerepviselkedéseiben is kénytelen az időlegesség más formáit keresni-megtalálni, kénytelen a kollektív (nemzetállami keretű) identitásokkal szemben a mozgásban is időlegességben fogant új-eredeti közösségeket (communitas-okat) kreálni. Ez a „lebegő közösség", amely sokszor és sok helyen, időlegesen bár, de

nyomásgyakorló erővel vagy kontesztáló hatással lehet a legális állampolitikai struktúrában is megtűrt állapotú, érdekes változatban megjelent már a dél-amerikai politikai szcénában a hatvanas évektől (Pierre Clastres, vagy akár Boglár Lajos is megjeleníti ezt az identitás-állapotot), továbbá hasonló identitás-kereső közösségiség válik jellemzővé az amerikai síksági indián rezervátumok környékén, a kanadai inuit eszkimóknál, a dél-afrikai negroid mozgalmakban vagy az ausztrál bennszülött-lázadásokban azóta is, olyannyira, hogy politikai legitimitását immár szabványosan „demokratikus" vagy toleráns presztízsű állam(szövetség) sem képes megtagadni.

A politikai hovátartozásban önmagát kereső, önmagára ébredő, identitást konstruáló szereptudatok újramegjelenése nemcsak a „törzsek az állam ellen" (Clastres) formációban, hanem az interkulturális kommunikációk, nemzetközi partnerségek, földrészközi kooperációk, világhálózattá bonyolódó szolidaritások és érdekvédelmek formájában is mintegy újraalkotja, performatív hatásokkal támasztja alá az együttérzés, támogatás, érdekhálók, vonzalmak szféráit. Ezek megjelenése egy-egy államszintű politikában esélytelen, hisz társadalmi nyomaték nincs (vagy kevéssé van) mögötte, hatalomgyakorlási konvenciókhoz szinte anarchisztikusan nem alkalmazkodik, s bizonyos értelemben meg is marad veszélytelen szerepben, kibontakozni és teret nyerni csak ritkán képes kollektivitásban. Az ön-generáló, és párhuzamos kapcsolatrendben nemzetköziesedő társas viszonyrendszer kívülről, politikai „tényezőként" tekintve nem lényeges, sőt érdektelen, marginális, „zárójelbe" tehető. Ám annál többet ad a lokális szinteken szerveződő közösségkeresés terén belül (lásd életmódközösségek, életforma-csoportok, környezetvédők, zenei szubkultúrák, állatvédők, ökológiai hálózatok, Rainbow-mozgalmak, hippik, városi squat-közösségek, házfoglalók, ázsiai kisvallások vagy dél-amerikai szinkretikus csoportok hálózatai, nővédelmi akciók, millenáris vallások, kiskultuszok, stb.), ahol a prezentációs miliő, az önkeresés és önkreatív jelenlét mindegyre számosabb formába töltődik. Megnyilvánul ez (nem a „bevett" értelemben kezelt) „politikában" éppúgy, mint a szerepmintázatok körében, a törzsi identitásokhoz hasonló kvázirokonsági csoportkeresésben, az egymás törekvéseivel szolidáris és egymást is elfogadó nempolitikai másként-gondolkodásban, az antipolitikai attitűdökben, a kommuna-jellegű együttlét-érzések terjedésében, a performatív szabadságkeresés új útjainak választásában, az állampolitikai szerveződések totális elutasításában, a tömegtársadalmi normák kisközösségi átírásában és népszerűsítésében, a nemzetek vagy országhatárok közötti „tömeghomogenitás", „egység és közösség" elutasításában is. Egyszóval körök és korok másságát élvezve, térbeli függésektől elemelkedve, nemzetközivé váló „felhőkben" reprezentálódva ez a neo-törzsi ellenkultúrás közérzet a maga csoportközi váltást és identikus rugalmasságot is előnyben részesítő specifikumával nemcsak elutasítja a hatvanas-hetvenes évek fogyasztói hivalkodottságát, de újra is generálja a kérdést: leírható-e még bármely „nemzetközi" vagy nemzeti társadalom az átrétegződő világokban, ha nem vesszük figyelembe az ellenkultúrák időlegességének, törékenységének és változandóságának szerepkörét lassan átvevő újtörzsi létformákat, értékrendeket, mintázatokat, ideológiákat, hatáshullámokat...?

A költőinek tetsző kérdésre saját válaszom az egyértelmű nem. Olyan „nem", amely egyúttal arra is rákérdez, hogy akkor most a politológiai, társadalom-rétegződési, szociálpszichológiai, kommunikációs vagy érdekközösségi, politikai szocializációs vagy választáskutatási elemzésekben, értelmezésekben hol és miért (nem) jelenik meg a kortárs társadalom mind nagyobb hányadát magába foglaló „nempolitikai" közösségiség, alternatív érzékenységi modell, szolidaritás-háló, életminőségi mutató és lebegtetett identitás-változó, amelynek ismerete nélkül mindegyre nagyobb társadalmi szférák kerülnek ki értelmező pillantásunk teréből. A „leírás", a deskriptív vállalás nem egyetlen kutató, még csak nem is egy intézmény, tudományág

vagy tematikus szellemi műhely feladata lenne – talán első körben a dokumentálás, másodikban az árnyalt értelmezés, harmadikban az összehasonlító elemzés, negyedikben a folyamatkövetés lehetne kiindulási alap. Erre látszólag ma még egyetlen tudás- vagy tudósközösség sem merészel vállalkozni (hazánkban semmi esetre, nyugati kezdeményekből azonban seregnyi fölidézhető már…). Magam sem erre merészkednék itt, hanem csupán egyetlen lehetséges verzió megjelenítésére, körvonalazására, valamiféle (ál)hipotézis tesztjére, melyet az alábbiakban ismét a törzsiesedés felől, de a gyarmatosítás logikájába illeszkedő policy kontrasztjaképpen fogalmaznék meg.

Hatalmi távolságból: a másfajta ésszerűség

Föntebb még rákérdeztem: éppen politikatörténeti és demokráciaelméleti dimenzióban nem azt kellene látnunk, hogy a diktátumok és politikai diktatúrák adják nálunk a legfőbb uralmi tradíciót? Nem a hatalom kiismerhetetlensége okozza-e a civil társadalom nyílt vagy rejtett lázadásait, a „monnyon le!" indulatait, a folytonos oppozíciót, a megalkuvó haszonelvűség és a megbúvó ellenzékiség kontinuus jelenlétét, a legitim uralkodói „atyát" kereső államvallás, a „nagy tanító" despotikus demokratájának vágyképét és a definiálható új uralkodó új igényét? Erre részint igen sokféle válasz, felmérés, politikai magatartáskutatás, választási rétegződés-térkép, támogatói hálózat-felmérés van, de valójában az empirikus kutatások százaival, politikai szocializációs mintázatok rendszerezett tényanyagával, narratív elemzések és diszkurzív közlésformák sokaságának áttekintő szemléjével lehetne csupán részben teljes érvényű választ adni, mely kérészéletű volna, s azon mód kezdhetnénk újra.

Nem vélhetem, hogy mindeme kutatásnál, árnyalt és összehasonlító áttekintésnél magvasabb, amit magam kreáltam, de tesztelni szeretném. Mégpedig azt, hogy amennyiben nincs a strukturális tagoltság vagy a funkcionális kölcsönhatások rendszere érdemben kiépítve/kiépülve, úgy semmi sem akadályozza, hogy a fennálló politikai elit társadalomképe épp olyan távolságtartó legyen, amilyen a politikai elemzőké, a politológusoké, a demográfusoké, véleménykutatóké, külpolitikai szakértőké vagy médiakutatóké. Akik persze nem tévednek, nem gonoszságból vagy módszertani slamposságból maradnak távol a való világoktól, hanem puszta ésszerűségből és kényszerből, s épp annyira, amennyire a hatalmi távolságot megtartani hivatott uralmi intézmények nem tűrik az intimitásokat, tisztánlátásokat, bennfentes értelmezéseket, retorikai kényszereken alapuló beleszólást. Nem tűrik-tűrhetik, hogy a társadalmi valóság (akár csak verbális) szférájában jelen lehessen az „ők", a többségiek véleménye, félsze, másképtgondolása, némasága, törzsiessé visszaszorult intimitása, „szivárványossága" (hogy mindjárt ily aktuális ellenségképre utaljak a március 15.-ei Orbán-beszéd hátteréből, de az „üszkösödésre" és a „balliberális pestisre" mégse). Az eltérések tiltása, az egyformaság gőgje nemcsak félénk falanszter-kritikusok és elfuserált alezredesek tévképzete, hanem a mindenkori szégyenpadra kényszerítés eszköze is. Ha „demokraták vagyunk" bevezető mondatrész mögött szerepel a kitétel, hogy ugyanis ki mindenki nem demokrata velünk ellentétben, vagy akár közöttünk is, akkor a felhangoló állítás válik hamissá – de ennek észrevételéhez már túl komoly hatalomkritikai beállítódás sem kell. De nemcsak az ellenfél ellenséggé, a bajtárs ellenérdekeltté, a vetélytárs ellenféllé tétele ad centrális energiát az üzeneteknek, hanem az áttekinthető retorikai és értelmezhető felosztási rendszer kialakítása is: a kétpólusúvá szabdalt társadalmi univerzumot ugyanis mindig lehet közös, egységes, egynemű, egyszínű (vagy max. három) és egyidentitású létében veszélyeztetetté, a másságokkal folyó háborút végzetessé, a hadsereg-főparancsnokságot immár kinevezettséggé alakítani, ahogyan az értelmező

közösségek kérdéseit is támadássá, a némákét ellenségessé, a távolmaradókét sunyi áskálódássá. A lényeg: ne lehessen tudni, mi és merre mennyi, ne lehessen kérdést vagy ellenvetést fogalmazni a hatalmi távolság és tájékozottság helyzetéről, sem a kérdéses kérdésekről, sem a téves válaszokról. S nem azért, mert tetszettek volna észrevenni, ez egy diktatúra vagy istenkirályság, oligarchia vagy despotikus demokrácia, ahol nem szokás gyanúra okot adó élceket megfogalmazni. Hanem mert azt sem lehet tudni, milyen fogalmak mit takarnak, mi van ellenzékben és miért épp az, mi megengedett és miért az. A félreértés bűne pedig azoké, akik „huncfutul" rosszra gondolnak...

A hatalmi távolság ilyetén keménysége, indolenciája nem puszta stíluskérdés, nem is egyértelműen politikatörténeti kategóriákkal leírható rendszerszerűség. Mert távol álljon attól, hogy rendszernek tekintsék, amelynek azután már neve van, melynek mozgásiránya lenne, mely ellen már aktívan tehet, aki merészel. De az elnyomás harsánysága ma már (vagy még) nem „comme il faut", fegyvere és lovas testőrsége vagy csak a gyanúsan kis alkirályoknak van, a többieknek elég a terrorelhárítás, de még fontosabb a végre nem hajtható ígéretek rendszere. Rendszer, tehát átlátható lenne – de ha működését részint az ellenség által akadályoztatottnak mondjuk, részint a társadalmi egyenlőséget ellenünkben is és mindenki ellenében gátolni merészkedő undokakra utalva veszélyeztetettnek mutatjuk, akkor az átláthatatlanság rendjében sikeresebbek lehetünk, mint a direkt elnyomással. Ha közös győzelmünk záloga a „burzsoá imprlizmus" leküzdése vagy a kegyetlen multinacionális kamatrablás, akkor már csak azt kell „definiálnunk", ki nem multi mégsem, bárha annak látszik. Ha minden banki tranzakció mindenkit megkárosít, s főleg az államot, akkor ellene vezetni a népet dicsőség... – de ha párhuzamosan azt, ki is a bank, majd egyedileg határozzuk meg, a „jóbank" és az „ártalmas" közötti különbséget is magunk definiáljuk majd..., akkor az ellenségformálás nem más, mint definíciók kiosztásának jogosítványa, s nem is kell hozzá atomágyú. (Ellenszereként pedig nem túl hatékony az orwelli Állatfarm ironikus megnevezési eljárása...).

A társadalmi kiegyenlítődés egyik sajátos vonása volt már a polgári forradalmak korában is, hogy a sematikus rendezőelvek (a piaci haszonvétel szentsége, a nemzeti burzsoázia érdekének védelme, a magántulajdon tisztelete, a nemzet gazdaságának prioritása, stb.) miatt a társadalom valós csoportérdekeire és csoportminőségeire tekintő politikát gyakorta és könnyedén elhanyagolták, mondhatni alkalomszerűen kezelték. Ebben az értelemben volt konzervatív számos „forradalmas" múltú kormány, pártvezér és mozgalom: ugyanis nem keresték az összhangot a valóság és a teóriák között, és nem látták be az összefüggéseket a lokalitások mikrotársadalma és a makrotársadalom között, nem kötelezte őket valódi társadalomismeret, midőn döntések előkészítését vagy népszerűsítését kimódolták. Régi igazság, hogy nem az a személy, csoport vagy társadalom ellenzi igazán a társadalmi haladást és fejlődést, amely tagadja a változások és reformok szükségességét, hanem éppen azok a mozgás „kerékkötői", akik szavaikban ugyan készséggel elfogadják, ám tetteikben körömszakadtig akadályozzák a változást, illetve erőikhez mérten nagy energiákkal nehezítik a legkisebb reform bevezetését is. Erre pedig legesélyesebb nem a mindenkori ellenzék, hanem épp a hatalmi apparátusok belső ellenállása, végrehajtás-kötelezett egyedeinek passzív „munkalassítása", a túltengő utasításrendszer képtelenségeit nem ellensúlyozni próbáló, hanem önellentmondásaiba fordulni hagyó mentalitása. Monolit rendszer jobbára a maga egyneműségébe pusztul bele, mint ezt látni lehetett nemcsak a dicsőséges szocializmusok idején, hanem azt megelőző nagybirodalmak históriájában, egyeduralkodó önjelöltek megalomán bukásában is, és nemcsak a történeti Európában, hanem az arab világtól a messzi japánig, óceániai big man-ektől a Fülöp-szigeteki uralkodóházakig mindenütt...

Vélekedésem szerint a magyar politikai rendszer evvel a nyílt színen „újrarendszerváltó", retorikájában a közérdekre hivatkozó, ténylegesen azonban elodázó, késleltető, obstrukciós akadályokat emelő megoldással működik. S mint ilyen – nagyon is jól működik! Az csupán a mi bajunk, hogy működési logikáját régies-avittas liberalizmussal akarjuk kritizálni, s az áttekinthetetlenséget rejtélyes áskálódók vagy elszánt ügynökök kialakította állapotnak vagyunk hajlamosak beállítani, hatalmi szóval, tudatlan és ártalmas ügyetlenkedésnek minősítve az alárendelt érdekszférát.

Pedig a központosított politikai döntéskörök alárendeltségében minden ágazati és területi centrum, minden végrehajtó és kiszolgáló egyén egyszerre úrhatnám és megfélemedett is. A hatalmi hierarchiában az alárendelt szféra bizonytalansága vagy önállósodása azonban a bürokratikus szervezetek legveszélyesebb állapota. Emiatt a központok kialakítják a felülről függés és a félelem élményét, hogy lefelé se tapossanak, fölfelé se kunyoráljanak a középszintek hivatalviselői – egyszerűen csak hajtsanak végre... Ez azonban nem működik ma már – szélesebb a világ is, no meg a nemtevés hagyománya ismét úrrá lett a vidéki küzdéstérben, elterpeszkedett a politikai apparátusokban, híveket nyert a szavazóképes népesség aktivitásában, s leülepedett a potenciális sikerágazatokban is. Fölülről áttekinthetetlenekké, alulról beláthatatlanokká váltak a helyi politikai színpadok. Önmagát tartósítja a szervezet. Önjáró gép lett, politikai robot, program nélküli perpetuum mobile. Büro-mobil. Önfenntartó – és főképpen: túlélésre játszó, időtérbe tolakodó, permanens önfenntartás víziójával pöffeszkedő.

Persze nem a gépkorszak valamiféle negatív mítosza ez, hanem egy társadalmi berendezkedés végvonaglását követő megrekedés, a bürokratikus birodalmak alapvető hagyományát követő mintázat, netán a korai náci állam modellképződménye.[56] Nem látható a titokzatos kéz, amely alkut köt, juttatást vesz át, programokat ír alá vagy embereket zabál föl... De megy tovább a politikai masinéria rendületlenül, tovagurul céltalanul, s messziről is jól látható már, mennyire nehezen tudja koordinálni magát.

A politikai uralom eszköztára és stílusa igazából csak ritkán képes változásra. Rendszerint boldogabb jövőt ígér – miközben a vonatkozó célok és tervek, eszközök és esélyek ingatagságáról napra nap meggyőz. A múlt harcaiból legitimálja magát – miközben megtagadja a múltat. Elvárja, hogy a politikai mizéria szabályozó eszköze, kézivezérlője a kezében maradhasson – de keze béna, érzékszervei eltunyultak, eszközei pókhálósak. Milyen koordinátor ez? Látszólag ügyetlen, haszontalan és bukásra érdemesíthető. Mégsem okvetlenül ez a tényleges útja. S főleg nem azok felől nézve, akik alávetettjei.

A politikai piac logikája egyúttal sajátosan nempiaci is. Kevésbé a közhaszon érdekében dolgozik, de a munka nehézségére hivatkozással elsősorban a magánhasznon biztosítékaira fordítja energiáit. A legkevésbé sem számol a versennyel, de annál inkább a diktátummal. Nem az értéktöbblet létrehozását tekinti célnak, hanem a hatalom megszerzésének és hosszú távú birtoklásának lehetőségét. Ezért a politikai tőke szükségképpen távolivá válik a társadalom jóváhagyó gesztusától: attól, hogy az uralkodókat elfogadja-e sajátjának. Cserébe az uralkodók sem tartanak igényt

[56] Hans Mommsen a „túlerőltetett strukturalista-funkcionalista interpretációtól" óvta az utókort, midőn egyes teoretikusok az anarchia létét, a hitleri rendszer totalitarisztikus gyakorlatában egy kaotikus belső rend szerepét túlracionalizált értékeléssel minősítették. Fölhívva ezzel a figyelmet arra, hogy érdemes meglátni: egy „polikratikus struktúra" kritikájában a vezér döntésképtelenségi reflexiói súlyos anomáliákhoz, indokolatlan belső kiválasztódási rögtönzésekhez, fölemelkedésekhez és zuhanásokhoz vezetnek, ami Hitlert súlyosan jellemezte, s ennek alapján igazolhatónak tetszik: egy végletes belső bizonytalanság mellett a totális döntéshozatali anarchiában alapvető szervezőelem lehet, hogy a „tökéletes rögtönzés" állandósulásával jár együtt a kiszolgáltatottság alapállapota. Vö. Mommsen 1979, utalja Tomka 1998. Hasonlóképpen bánik Mommsen figyelemébresztő írásaival (Ungváry Rudolf 2013) és teóriájával a szervezett anarchia módjairól, okairól...

tömeglojalitásra és társadalmi bázisra. Elég számukra, ha manipulálni, koordinálni tudják a működés módjait. A siker, a hatalmon maradás tehát nem nélkülözi a politikai programok, a célok állandó változtatását, s az ellenőrizhetetlenségét is megtartja legitimitása feltételeként. Elég, ha uralmi indolencia helyett vagy mellett a definíciók megalkotásának jogát fenntartják maguknak..., s meghatározhatják nemcsak azt, mi egy demokrácia, mi a szerepe a politikai tömegviselkedésnek, lehetnek-e alternatív gondolatok a társadalom csoportszintjein, egyensúlyokban vagy konfliktusokban virágozzék-e a közviselkedés, magát manipulálja-e a közvélekedés, jóváhagyás kell-e a törvénykezéshez, vagy elég a virágnyelv, stb., s máris megnyílnak a lehetőségek parttalan tájai. Az eddigi, külső gyarmatosítás elleni harc szereplőinek elegendő a messzi idegenre, névtelen veszélyre, általános alanyba fogalmazott nemzeti ellenségekre utalni, s máris önállóan fogja eldönteni az érintett népesség, miért és kit tekintsen közellenségnek. Közellenségnek, mely a nép egészére támad, gyarmatosítani akarja a gyarmati sorból épp csak az imént felszabadult nemzetet. A kifelé irányuló, vádaskodó és a politikai-gazdasági piac minden más szereplőjét álarcos banditának megfestő attitűd annyiban ténylegesen „megvédi az állampolgárokat", hogy féltőn gondoskodik és atyáskodva védelmet nyújt minden külső, vagy a külsőket „támogató" belső ellenséggel szemben. Ezenközben ugyan mellesleg sikerült magának az állami akarnokságnak belsőleg gyarmatosítania az Alkotmánybíróságot, a médiahatalmat, az iskolai-közoktatási szférát, a felsőoktatást, az egészségügyet, a kórházakat, az energiaszektor mindegyre nagyobb térségeit, a társadalombiztosítást, az adópolitikát, a vizuális környezetet, az önkormányzatokat, a bankok és multik vagyonának egy részét, a magánbefektetéseket és megtakarításokat, a közösségi bankokat, a földpiac még mozgósítható hányadát, a színházakat, a tömegkommunikáció számos ágazatát, a reklámpiacot, a közbeszerzési perspektívákat, az úthálózat és építkezési beruházások egy nem elhanyagolható részét, a terrorelhárítást, az Operát, a Művészeti Akadémiát, az erőforrásirányítás szektorait, a kollektív emlékezet szimbólumpolitikai szféráját, az utca- és tulajdonnevek felügyeletét, a múzeumokat, a kamatpolitikát, a nemzeti titoktartást és titkosítást, a nemzettudat büszkeségi elemeit, az azeri hadügyet, a bírói-közalkalmazotti-közszolgálati szféra felügyeletét és alárendelését, és ne folytassam, véges itt a közlési tér ... Közép-Európa mint együttműködés és versengés tere a jégkorong- vagy vízilabdajátékok szférájához hasonló kiszorítási és bekebelezési rutinok miliőjévé vált. Klasszikusan amúgy ezt a monolit, egypárti, nemdemokratikus, sőt diktatorikus veszélyeket hordozó klasszifikáció tipikus esetének szokás tekinteni, de lehetséges, hogy ez ismét és pusztán csak definíciók kérdése, amit a kritikai felülvizsgálatra kinevezett akadémiai miliő felkérhető hányada egykönnyen hajlamos is olyan definíciókkal fölmenteni, melyek méltó tükrei a hatalmi céloknak.

Az erős hatalomnak deklaratívnak, hangosnak, vitathatatlannak kell lennie („...gyenge és gyáva nemzeteknek nincs jövőjük", nekik „nem osztanak kártyát" – ahogyan ez a forradalmas emlékű kegyhelyen, a Nemzeti Múzeumnál elhangzott Orbán Viktor deklarációjában). A sikeres hatalom elég, ha ügyes. A nyilvánvaló erő a tiszta, kinyilatkoztatott hatalmi célokban és eszközökben van, mert erőcsoportokkal, kompromisszum-kényszerekkel képes megküzdeni. De a kompromisszumokat kerülő, folyamatos uralmi sikerét kiszámíthatatlanságával biztosító hatalom is nagymértékben „reálpolitikus"! Megoszthat erőket és érdekeket, uralkodhat a tétova, értetlen és széttagolt, megvezetett és esélytelen társadalom fölött, váratlan reformokat és ellenreformokat építhet be uralgási gyakorlatába, megoszthat érdekszférákat és újrafelosztható másokat is. Stratégiája lehet rövid távú, taktikája lehet a politikai gerilláé, akinek nincs szüksége legalitásra, s a legkevésbé az össznépi jóváhagyásra. A fő az, hogy ellenőrizhetetlen, véletlenszerűen változó legyen – egyszóval győztes mivoltában

vitathatatlan, kiszámíthatóságában nemszabályos, mondhatnám „unortodox”. A fosztóképző minőségjelzővé válása sem nagyon izgatja, sőt, legitimitását összeurópai szinten is ilyen sikeresélyesnek, példamutatónak deklarálhatja. Lehet ez ellen bárkinek érdemi szava...? Hacsak az „ortodoxiára” hivatkozva nincs, akkor szinte semmi ellenvetés nem „jogosult”... – a kozmopolita hatalom elleni ellenállásra felszólítva a fennálló hatalom elvitatásáról le kell mondjon ez idő szerint mindenki, aki kritikai észrevételekkel élne. Azonnal közellenséggé, létében fenyegetett nomáddá, nemzeti kultúrával fejbevert nemzetietlenné válik a nemzethű oldal felől...

Az ekképpeni helyzetértékelés politikatudománya mindeddig távol maradt az itt fölidézett populárisabb interpretációk értékelésétől. Még ha politikatörténeti szakirodalom alapján igazolni is lenne képes, hogy a macchiavellista államszervezeti organizáció akkor eredményes, ha az uralkodó megosztja alárendeltjei energiáit, erőviszonyait és érdekeit, mert így lehet úrrá legkönnyebben. Másfajta, időben későbbi és legális mivoltában talán mélyebb társadalomtörténeti tapasztalat továbbá azt is igazolta: demokratikus, egyeztetett érdekszférákban működő hatalom tovább él, mint a diktatorikus. Ez azonban nyugati tapasztalat. A poszt-szocializmus magyarországi viszonyrendjében ugyanakkor már lassan igazolhatóvá válik, hogy a versenyképesség más dimenziókban is esélyes: a mesterséges szervezetlenség uralmi gyakorlata korszakosra nő, legelemibb hagyományait az előző és az azt is megelőző rendszerből hozza. Folytonosabb tehát, mint despotikus uralgási technológiák a szomszédságban...

Nem könnyedén igazolható, miért ne lehetne az irracionális „logika” is ésszerű bizonyos körülmények között? A mai válságkörülmények épp a gazdasági és a politikai piacon kínálhatnak „nemszabályozott” logikájú sikerességet! Az uralmi viszonyok újratermelési modelljét is éltethetik kiszámíthatatlan komponensek, változó mechanizmusok. Hol piaci viszony áll fenn, hol politikai nyereségre törekvés dominál, máskor agresszió vezet eredményre, közben egyenrangúság maszlagja ömlik szét, semmibe vétetik, ami korábban ígéret volt, s elmállik a hitelképesség is, de kreálnak újabbat, mely éppúgy bizalom-alapú. Pávatánc, követve tűztáncot, majd kardtánc, követve mosolygós térnyerést a hívek körében. Turul-fiak és posztmodern oligarchák párban és egymás ellen, korszakosan váltogatva, mikor melyik a varázsosabban hangzó. Olykor hagyományhűségbe kapaszkodik a hatalom – hogy pénztelenséget fedjen el vele –, megint máskor kölcsönösségre törekszik a piaci szereplők között – de bürokratikus intézményrendje gátolja ebben. S közben virul, fönnmarad, fiakat ellik, elitet kreál, betont kever jövendő etablírozottságának...

A tervszerűen tervszerűtlen kapcsolatszerveződés lényege a kiszámíthatatlanság, a látszatokkal terhelt közbéke, a deklarációs jogosultsággal rokonított „mintha-egyenlőség” fenntartása. Ez is politikai piaci eszköz, tőkekoncentrációs forma, uralmi elv, mely épp annyira eredményes lehet ugyanis, mint a nulla végösszegű egyezkedési játszmák. A piaci-bürokratikus modell is lehetne akár a hatalomgyakorlás módja, de hiányzik belőle a hatalom etikai alapja, a fölhatalmazottság momentuma. A szokványos politikai uralom racionalitása csak odáig terjed, hogy a piacot is, a politikát is szimulálja, s varázsigékkel becsapja a konszenzuális hajlamú köznépet. A kiszámíthatatlan hatalom azonban túlélő – s ennyiben hosszú távon életveszélyes. Bármi kitelik tőle és mégis kiegyezésképtelen, folytonos önmeghaladása ugyanúgy rendszertipikusan jellemző rá, mint alapvető változatlansága.

Normális esetben a politikai rendszer vezető ügykörei a stabilitás megőrzésével érhetik el hatalmi funkcióik biztosságát. Nemnormális esetben a labilitás fenntartása is éppúgy érdekük. A fölállított titkossághatárok között a legnagyobb nyilvánosság követelése a legsikeresebb eszköz. A jól adagolt konszenzusok, a késleltetett engedmények, a tiltva támogatott szerveződések mind arra jók, hogy indulatlevezető csatornák legyenek,

s kényszerű kompromisszumok előidézői. Szabályos diszfunkcionalitások ezek, eszközei között a pluralizmustól a régi apparátusok átmentéséig, az oktrojált önkormányzatokig, a kisajátított magán- és közvagyontól a besajátított egyházakig minden elfér…

A politika haszonvétele nem piaci asszociációkkal működik, célja nem elsősorban az alárendelt szféra értéktöbbleteinek lerablása, s nem érdeklik hagyományok, társadalmi közösségek, távlati célok vagy új utak. A fennmaradás érdekli, a változások túlélése. Erre pedig a *tervszerűen működtetett tervszerűtlenség* kitűnően alkalmas. Az uralom racionalitása, a társadalmi haladás eszméje, vagy az érdekek tér- és időbeli harmóniájának kialakulása nem föltétlenül érdeke az uralkodóknak (vagy csupán egy látványos-hangzatos ideig az). Úgy vélem viszont, érdeke a névtelen oligarchiáknak, lokális erőcsoportoknak és politikai „vállalkozóknak" egyaránt…, hosszú távon is.

A nemlogikus hatalmi logika belátása nélkülözhetetlen szabadságfeltételünk ma már. Oligarchikus hatalmi hagyományaink, periférikus létünk szellemi és tárgyi tradíciói, röghöz kötött kultúránk és életvilágunk csak keleti kuriózum talán, a politikai szervezetlenség uralmi gyakorlata viszont a koalíciók és az uralkodó pártok helyett viszont még jó ideig működőképes maradhat…

Kell-e, lehet-e keresnünk a kilábalást ebből a makroszinten szervezett anarchiából? S hogyan, ha igen?

Elsősorban talán hozzá kellene szoknunk. Hogy megérthessük. A politikai rendszer átláthatatlanságának tudatos fenntartása egyelőre még minden pártnak, érdekcsoportnak érdeke. A társadalmi kiszolgáltatottságnak viszont csak az önkormányzó, öntudatos és erős szándékok összefogódzása lehet sikeres ellenfele. S csak akkor, ha képessé válik a szervezetlenség áttekintésére. S csak akkor, ha képes a szervezetlenség mesterséges fönntartóit vagy haszonélvezőit megnevezni, helyettesíteni vagy korlátozni. Esetleg szervezettséggel vagy másfajta szervezetlenséggel megzavarni…

Köztes technikája, áttekintési esélye, feltárási perspektívája is van a szervezetlenség logikáját mint racionális működésmódot értékelő interpretációnak. Az uralomgyakorlások történetében a leggyakoribb tapasztalat az uralmi tartomány térbeli kiterjedését, az alárendeltségben tartható érdekszférák felülnézeti áttekintésben tarthatóságát állandósító mechanizmus, lett légyen az gyarmatbirodalom építése mezopotámiai, egyiptomi, mongol, kínai, portugál vagy brit típusú, orosz vagy spanyol akár. Áttételesen ezek fönnmaradása, a nemzetközi politikai rendszer alkuinak és szervezeteinek egyezkedési versenye, a második világháború után önállóságát visszanyerő afrikai, óceániai, dél-ázsiai vagy szovjet-orosz szférái ma már szolgálnak azzal a tapasztalattal politikaelméleti értelemben is, hogy a direkt beavatkozásos jelenlét, a helyi kényszerítés kisebb presztízsveszteséggel jár, ha mintegy felkért helybeliek végzik el a megszállási munkát, sőt, ha nem is kell megszállni és lokális érdekekkel közvetlen közelből bajlódni, mert a térbeli kiterjedések közötti határpontok, kereskedelmi hálózatok, nyersanyagforrások, vízkészletek vagy ébenfaültetvények piacai a közvetítő kereskedelem más, térben kevésbé lokalizálható pontjain is elfoglalhatók. A mai Afrika szinte földrész-nagy országaiban, a mediterrán térség stratégiai pontjain, szállítási útvonalain elhelyezett vagy a nyersanyagforrások átvezető csatornái fölötti uralom még a maga fizikai valóságában is jelen van a gyarmatosítás késői hatásainak, maradék konfliktusainak, megosztó és alávető úrhatnámságának eszköztára, de lassan ez is virtuálissá válik, s elég egy bankszámlakód, egy kártyán lévő chip, s hatására fél birodalmak nyílnak meg vagy váltanak tulajdonost, virágzanak föl vagy szenvednek el polgárháborút. Az áttekinthetetlenség átlátása ezekben a térségekben is fő eszköz marad, miképp hazai politikai térben hasonlóképp.

Magyarországon a politikai hatalom már az első rendszerváló évben önmagát a „delegitimációval", a bolsevik párturalom megtagadásával akarta elfogadtatni, és a „múlttal való szakítást" hirdette meg programként. Láthatóan csak taktikai okokból

tette, s közben továbbra is értékeket számolt föl, perspektívákkal számolt le, érdekkörök és partnerségek egész arzenálját likvidálta. Szakítania kellett a „rossz hagyománnyal", a terrorisztikus gyakorlattal, hogy a politikai bizalmatlanság légkörét átalakíthassa. Uralmi jogának megtartásához igényelte a jövőkép megfestésének jogát is, majd a kivitelezést, a „tárgyalásos" rendszerváltási egyezkedés-folyamat végső eredményeinek önérdekű fölhasználását is. Erre következtek hasonelvű, de más és más színezetű további kormányok, melyek a tagadás tagadásával vagy épp totális vállalásával kívánták újralegitimálni önmagukat. A „magyarság" mint egyetemleges érték, olykor médiaesemény, pártprogram, hivatkozási alap vagy támadási felület ismételten olyan kreálmány-formát öltött, mely evidensen és elvitathatatlanul igényt tart a közpolitikai jovialitásra, alattvalói hűségre, morális és szakrális fenségre, netán a nemzet mint makroközösség definíció nélküli vállalására. Az „összmagyarságra" hivatkozás statisztikai súlyát tekintve is ötven százalékos növekményként kezelte a világ magyarságának identikus közösségiségét, vagyis virtuálisan kiterjesztette hatalmát a „tizenöt millió magyar" lelke fölé.

Ugyanakkor a közép- és kelet-európai új nemzetek recens históriája a példa arra: nincs egységes nemzeti változásfolyamat, „tipikus" kelet-európai példa, egyetemlegessé tehető értékelv. Minálunk a ciklusonként presztízsét veszítő pártvezetést nemegyszer saját apparátusai falták föl, illetve területi és ágazati oligarchiák ültették tüzes trónra. A „végső harc" negyvenéves nyugalma után lassan erőre kapott a változás igénye, de kiderült a pártállam reformálhatatlansága is, a rendszer öngyilkosságát pedig segítették-siettették a látszatreformer vezető politikusok, akik uralmi energiáik átmentését peresztrojkázással fedezték. Ez első időszak párhuzamai persze jól látszanak szlovák, szerb, román vagy ukrán politikai terekben is, rímelő példatár olvasható a poszt-jugoszláv és román, vagy horvát és lengyel, magyar és fehérorosz átalakulásban. S ha nincs is a demokratikus átalakulásnak evidens modellje, annyi mégiscsak közössé vált az elmúlt negyedszázad közpolitikai és nemzetpolitikai színterén, hogy szinte maga a társadalom „rendeli meg", hagyja jóvá önmaga megszállását, s önként megy elébe a szolidaritásra hivatkozó újnacionalista köztörténeti csalásba, a kulturális identitás nemzeti színű átrajzolásába, a saját „komprádor burzsoázia" uralmi térnyerésébe, a gyarmatosító politikai elit, kapcsolati- és tőkeburzsoázia érdekeinek megfelelő belső alkuba, támogatásba, érdekvezérelt részvételi befolyásolás érvényesítésébe. A praktikum roppant ügyes tehát, s épít a társadalmi megosztottság előidézhető, hagyománykötöttségben leledző, ellenállási vehemenciákat csak ritkásan erjesztő kompromisszum-kényszereire is, de éppígy a külső (európai) „gyarmatosítás" elleni késztetés eredményességére, az „idegenellenesség" magatartási ideállá válására is.

Magyarország „elrablása"?

Mindezidáig talán a széttartó érvelések, asszociációk, kérdések és részválaszok talán kevésbé egy konzisztensnek tetsző teóriát, mint inkább az analógiás „ötletelés" tónusát látszhattak alátámasztani... Ez nem kizárt. Megmaradt viszont alapkérdésnek: most akkor a tervezett tervszerűtlenség, mesterkélt anarchia, áttekinthetetlen organizmus volt/lett az állami programcél, vagy pedig a pragmatikus és tervszerűen működtetett megszállás, belső kolonizáció...?

A válasz keresett ugyan, de nem esélytelen. A tervszerű, szervezett anarchiában ugyanis épp a legeszélyesebb válaszok a legrövidebb életűek, épp az átláthatóság a legkevésbé evidens (vagy ha az, akkor követelésként, pártos oppozícióként vagy civil vágyképként az. Sőt, valamiféle átlátás még afölött is kell, amit leigázni hosszabb távú és megfontolt érdekké lehet...). De a transzparens rendszer-elemek követelése éppúgy

lehet homálydagasztás tematikája, mint az ellenségformálás retorikai eleme… A „sötét üzelmek" vádszintű megfogalmazása a legjobb arra, hogy mindez sötét masinériaként működtethető legyen. S az sem baj, ha nem átlátható az sem, hogy mi nem átlátható és miért nem az! Hiszen ha senki sem láthatja át, lehetetlenné tenni is nehezebb…, ha közös cél a félsötétség fenntartása, akkor már e homályra utalás is túl világos" beszéd… Ha meghirdeted, hogy „legyen végre rend…!", akkor a magad rend-fogalma fog mindennel szemben érvényesülni, s attól kezdve az a rend, amit te tartasz annak, minden más rendetlenség. Viszont: ha nem mondod, milyen is az a bizonyos rend, akkor nincs mit megkövetelni, nincs érv a bizalom elvonására, nincs fenyegetés a legitimitás elveszítése terén.

A mondvacsinált reformerség, a „közérdekre" hivatkozó központosítás azonban csupán egyik, de nem egyetlen eszköze a *társadalom (újra)gyarmatosításának*. Jól láthatósága a határok kijelölésével, a játékszabályok megalkotásával, a törvényi garanciák legitimálásával védi magát, teszi ugyanis mindezt a „Ti akartátok!" gesztusával, mely megfellebbezhetetlen érv, hisz ki ne kezdene gyanakodni a szomszédjára, ki ne érezné ilyenkor, hogy egyedül van a kételyeivel és ellenérzéseivel, s ki bízná önfeladóan a látszólag egyetértőkre saját valódi akaródzásait, ha azok magukban véve esélytelenek, virtuális közösségre találva pedig ígéretesek? Mindez persze morális és érzelmi, világképi és egzisztenciális válsággal jár… – noha ezzel csak fenyeget rendszerint, de jól tudja, mélyen ott van ez a társadalmi térben, identitásokban, a röghöz kötöttek és alávetettek mindenkori hajlandóságában, hogy ne az erős fenséget, hanem a még gyengébb partnerséget vegyék célba, ha ellentábort keresnek a cselekvésekhez. Mindennek épp a válságok korszakai kedveznek, amikor mindig és mindenütt van „felelős", okolható ős vagy feleletre szorítható partner, akinek még kevesebb az önlegitimáló mersze, de nagyobb az esendősége, vádolhatósága, támadási felülete… Mindez így együtt nemcsak válság-, hanem vészhelyzet is, melyben épp a politikai válságkezelés válsága és a társadalmi megegyezés hiánya hozza magával, hogy a gazdasági és politikai téren is kudarcot valló politikai vezetés retorikai szinten minduntalan „megszorításoktól mentes" intézkedésekre vállalkozik, s a hatalmi apparátusok ismét új meg új csomagtervekből keresik ki a „túlélésre" alkalmas ideológiákat, ellenségképeket, túlhatalmi mintázatokat. S közben minden szereplő, kinek e struktúra vállalása és elfogadtatása nem érdeke, leginkább „kivár", időt nyer, „új hagyomány" kialakításán fáradozik, régiúj eszmerészegségek felé kapirgál, önnön létét is eredethivatkozásokkal próbálja elfogadtatni („mindannyian a Turulból jöttünk", félázsiai fajta vagyunk, előbb voltunk keresztények, mint Európa, stb.). Evvel párhuzamosan szinte egyként (és egyeztetés nélkül is) föláldoznak minden régi, áttekinthető kooperációs gyakorlatot, tekintet nélkül azok eredetére, értelmére, érdekhátterére, közhasznára, nemes vagy esetlen mivoltára. Ez pedig beszédes tünet: „a múltat végképp eltörölni" csak végképp letaglózott jelen esetén lehet. Illetve: a „westernizálódás" kalandos útjára lépő Köztes-Európában is megesik alkalomadtán, szinte mindenhol, ha alaposabban körülnézünk, s szerte Közép-Európában hasonló individualizációs folyamat, közösségfosztási stratégia, magánosítási önkényesség és önlegitimálási eszmeképzetek tolakodnak előtérbe, mintegy a „nemzeti önállóságot" a partnerségi kapcsolathálóban szerveződő Európától védve, s belülről formálva öngyarmatosítást. Példa erre a román belpolitika éppúgy, mint az ukrán, a szlovák és magyar nemkülönben…

A „végső harcot" meghirdető, „Endlösungokat" kereső diktatúrák termékeny talajra találtak minálunk egykoron is, s találnak újra. Mindig van jóféle kiszolgáló-elitünk, felelőtlenül rövidlátó és önhasznára tekintő értelmiségünk, pária parasztságunk és karakter nélküli középosztályunk – akik hajlamosak tapsikolva kiszolgálni úrhatnám korszakokat. A mind gyakrabban születő térség-gazdasági, anti-uniós,

„családvédő" szociálpolitikai és egyéb „csomagtervekből", pártprogramokból hiányzik az önkormányzatiság tiszteletben tartása, gyakorlati lokális életképesség érvényrejuttatása, a helyi társadalmak tolerálása, a közép- és nyugat-európai illúziók helyett a természetes tájegységi vagy etnikai tagozódás, történeti örökség komolyanvétele. S hiányzik a társadalmi alrendszerek kezelésének ismerete is, leginkább a partnerség és respektus elfogadása... – mint esély arra, hogy politiká(ka)t nem valakik ellen, hanem valakikért kellene érvényesíteni. S ha még idealisztikus minőségében is, de komolyan vehető egy ideológiai tradíció, mely az ókortól napjainkig megannyi formációban hozhatott szervezeti célt, természetjogi hivatkozási alapot, funkcionális ürügyet minden létezhető hatalomnak. Ez ideát kivitelezni, védeni, képviselni hivatott demokratikus szerveződésfolyamat persze mindig is terhes (vagy sokszor túlterhelt) volt a közhaszonért tenni igyekvő közhatalom jótéteményeitől, de voltak talán időszakok, amikor társadalmi összfejlődés szintjén tűnt értelmes célrendszernek az elnyomások csökkentése, a partnerség érdekrendjének és normájának szorgalmazása is...

A magyar társadalom civil szférája pedig még mindig kibújni igyekszik a „gyámsági demokrácia" alól, ha kevéske önszervező energiákkal is, de még mindig kitartóan, elveszettsége és látványosan fokozódó gyarmatosítottsága mellett is. Ezért kezd igen látványosan megbomlani a társadalom kontra hatalom pártállami dualitása. Széttagolódik a monopolizált hatalom és a tűrőképesnek bizonyult plurális társadalom tradicionális mentalitása, értékkonzervatív hagyományhűsége. Vagyis kezd már egyre erőteljesebben szembehelyezkedni a közhasznúsággal kérkedő totalitárius állammal mindazon civil kezdeményezések, érzületek, akaródzások értéktöbblete, amelynek hasznát a pártállami idők derekán már nehezen lehetett csak korlátozni nyílt presszió nélkül, s melyek révén a polgári körök vagy a máskéntgondolkodás szuverén intézményei is erőre kaptak. Ezért korántsem kizárt, hogy a politikai lojalitás és a civiltársadalmi racionalitás időnként átváltozik direkt mozgalmak, egycélú törekvések és plurális-demokratikus érdekek színes palettájává. A helyi társadalmak nemegyszer megkövetelik identitásminőségük elismerését, ha egyáltalán életképesek maradtak még, miután szinte önként bedőltek a helyi autonómiák esélyes formálásának egykor, s a „nemzeteszme" helyébe a regionális, kistáji, vagy településcentrikus hovátartozástudat kerülhetett. Az öncélúvá vált „fejlődés-elvet" talán a térségi és települési autonómia magánvaló értékei válthatják föl, s lehetnek egy „szerves modernizáció" segítői, etnikai csoportok és nyíltan teret követelő helyi érdekcsoportok hazai renaissance-ának élesztői, vagy kistáji konfliktusok kezelői is. Sokszor azonban, s minél elesettebbek, annál inkább..., s minél cselekvőkészebbek, annál súlyosabban élik át, hogy helyi érdekeiket parlamentáris szinten sajátítják ki, politikaképes aktoraikat fölszívják a sodró pártszerveződési törekvések, magukat a térségeket mint perifériák perifériáit ellehetetlenítik a központi pártutasítási rendszer új döntéshozatali eljárásai.

A rohamtempójú változások, új iránykeresések idején jóval több a hatalmi önigazolások előkészítésére fordított uralmi energia képződése, mint a jövőbe tekintő bölcsesség, egyeztetésképes tolerancia, érdekbeszámító korporativitás. Az összezavarodott társadalmi rétegződés már nem teszi lehetővé, hogy a politikai ügyvivők valami fiktív „össztársadalmi érdekre" hivatkozzanak, de épp ilyenkor válik aktuálissá a nemzetközi mumusokra, belső „fellazítókra", kiszolgált pártkatonákra, „előző nyolc év" funkcióviselőire, a központosító hatalmi logika ellenérdekeltjeire utalás, a belső ellenségképzés is. Nem is említve a „kozmopolita" világ fenyegető szorongatását a kis nemzeti érdekterünk körül..., melyet puszta preventív védelem okán érdemes már most azonnal saját gyarmatként kezelni, bekebelezni és megalázni. A lassú Európa talán ezen a téren is követhet és csodálhat bennünket, s a végén még tényleg ráébred, mennyire kevés, hogy réveteg emlékei maradtak csupán az egykori harmadik világbeli

gyarmatairól, miközben saját népei is lehetnének gyarmatosítottak. Még csak nem kell messzi földrészekre utazni, állapotfenntartó vagy megtorló katonaságot és légiókat celebrálni, érdekszövetségeket kiépíteni megbízhatatlan helyi törzsekkel… – egyenesen itt van, saját lábunk előtt hever saját gyarmatunk, mely már ezernyi szállal elszívta, elbitorolta, bankszámla-tétellé tette mindazt, ami érték volt vagy lehetett.

Évekkel ezelőtt, a rendszerváltás időszakát megelőző években még a bolsevik pártirányítás politikai stratégiájának gondoltam a mesterséges szervezetlenség uralmi gyakorlatát. Nem volt igazam. Időtlenebb eszméről van szó, mely túlél talán mindannyiunkat… Olyan visszatörzsiesedés folyamatában, melyben a perszonális tüneménnyé, szakralizált politika-vallássá erősödött gyarmatosítási stratégia semmivel sem gyöngébb vagy esélytelenebb, mint bármely nemzeti állam „primitív világok" vagy „bennszülött népek" leigázására szolgáló ideológiája minősült érvényesnek a modernizációs túlerő nevében. Öngyarmatosításunk mindenesetre még messzi időkig nem ébredhet rá a szabadságmozgalmak egykor volt példázatainak mintáira. Addig viszont aligha marad más, mint ilyes elemzésekkel összképet adni, rámutatni, gondolkodóba ejteni… Saját bennszülöttjeink és saját etnológusaink egyszerre kell legyünk a helyzet belátásához is. A politika antropológusaivá lennünk pedig már ahhoz is kell, hogy alternatívákat vizionáljunk – akár csupán magunknak. Ennek esélye viszont immár tényleg a miénk, definíciós jogainkkal, akadémiai pecséteinkkel, össznépi-nemzeti támogatottsággal vagy attól függetlenül is…

Felhasznált szakirodalom

Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest.
Amiot, Michel 1991 Le système de pensée de Maurice Halbwachs. *Revue de synthèse*, 2:265-288.
Amselle, Jean-Loup 2000 *Branchements: Anthropologie de l'universelle des cultures*. Flammarion, Paris.
Amselle, Jean-Loup – M'Bokolo, Elikia 1999 *Au coeur de l'ethnie. Ethnie, tribalisme et État en Afrique*. La Découverte, Poche, Paris.
Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:9.
Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
Appadurai, Arjun 2001 Le nombre dans l'imaginaire colonial. In *Après le colonialisme. Les conséquesces culturelles de la globalisation*. Payot, Paris, 175-2001.
Assman, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
Attali, Jacques 2003 *L'Homme nomade*. Fayard, Paris. (*A nomád ember*. AllPrint, Budapest, 2004).
Balandier, Georges: Fekete-Afrika mai szociológiája. In Kolosi Tamás – Papp Zsolt szerk. *A társadalmi struktúra történeti változásai. Társadalmi struktúra és rétegződés I*. Jegyzet. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest, 1973:365-379.
Balandier, George 1967 *Anthropologie politique*. Paris, P.U.F.
Bailey, Frédéric-Georges 1960 *Tribe, Caste and Nation*. Manchester.
Bailey, F.-G. 1965 Decisions by Consensus in Councils and Comittees. In *Political Systems and the Distribution of Power*. London.
Bailey, Frederick George 1969 *Stratagems and Spoils*. Oxford, Basil Blackwell.
Bauman, Zygmunt 1998 *Globalization: The Human Consequences*. Polity Press, New York (*Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2002).
Bennett, Andy 1999 Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style, and Musical Taste. In *Sociology*, 33(3): 599-617. (Magyarul: *Replika*, 53 (2005. december), 127-143).
Boglár Lajos 1995 Mítosz és kultúra: két eset. In *Vallás és antropológia*. Bevezetés. Szimbiózis, Budapest, 86-89.
Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, Budapest.
Bourdieu, Pierre 1972 (magyarul 1978) A szimbolikus tőke. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 379-400.

Bouvier, Pierre 1996 Citoyenneté et exclusion. La ritualisation au quotidien. *Ethnologie Française*, No. spécial, XXXVI, 2:248-254.
Certeau, Michel de 2004 Történelem és struktúra. In Takács Ádám szerk. 2004 *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. L'Harmattan, Budapest, 137-144.
Clastres, Pierre 1974 *La société contre l'État*. Minuit, Paris.
Clastres, Pierre 1980 *Recherches d'anthropologie politique*. Paris, Le Seuil.
Cohen, Abner 1974 *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in complex Society*. Berkeley, Los Angeles, University of California Press.
Cohen, Jean 1982 Between Crisis Management and Social Movements. *Telos, No. 52*.
Cohen, Abner 1969 Political Anthropology: the Analysis of the symbolism of Power Relation. *Man NS 6*, 428-448. p.
Cohen, Ralph 1969 Anthropology and Political Science: Coutship or Marriage? In S. M. Lipset (ed.) *Politics and Political Sciences*. Oxford Univ. Press, New York.
Copans, Jean 1971 L'anthropologie politique. In Copans, J. – Tornay, S. – Godelier, M. – Backés-Clément, C. (eds.) *L'Anthropologie: science des sociétés primitives?* Denoël, Paris, 113-175.
Csepeli György 2012 Egy könyv életei: újraolvasva Papp Zsolt A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig című, 1980-ban megjelent művét. *Századvég* 17(63) 3-10.
Csepeli György 2013 *A hatalom anatómiája*. Kossuth, Budapest.
Dahl, Robert 1971 *Alan Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press.
de Sardan, Jean-Pierre Olivier 1995 *Anthropologie et développement. Essai en socio-anthropologie du changement social*. Karthala, Paris.
Dumont, Louis 1998 *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
Easton, David 1959 Political Anthropology. In Siegel, B.-J. (ed.) *Biennal Review of Anthropology*. Stanford, 210-262.
Edelman, Murray 1988 *Constructing the political spectacle*. Chicago, The University of Chicago Press. (magyarul 2004 *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, L'Harmattan Kiadó).
Eisenstadt, Samuel Noah 1959 Primitive Political Systems: a Preliminary Comparative Analysis. *American Athropologist*, vol. 61:200-222.
Feischmidt Margit szerk 2010 *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat, Budapest.
Fortes, Meyer – E. E. Evans-Pritchard (eds.) 1940 *African Political Systems*. Oxford: Oxford University Press.
Fried, Morton H. 1967 *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology*. New York, Random House.
Geertz, Clifford 1994 A forradalom után. A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 104-125.
Geertz, Clifford 1994(a) A „bennszülöttek szemszögéből". In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
Geertz, Clifford 1994(b) Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures* 7., Collegium Budapest.
Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale, 31*. On-line: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm
Geertz, Clifford 1999 Kultúrák háborúja. (*The New York Review of Books*, 1995). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 304-308. (on-line: *www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm*)
Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, 17-20. http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm
Gluckmann, Max 1963 *Order and Rebellion in Tribal Society*. London, Cohen and West.
Gluckmann, Max 1965 *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Chicago, Aldine.
Godelier, Maurice 1970 *Sur les sociétés précapitaliste*. Édition Sociales, Paris.
Habermas, Jürgen 1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest, 10-13.
Habermas, Jürgen 1994 *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 141-176, 183-208, 296-308.
Harrison, Simon 1995 Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of Royal Anthropology Institut*, (N.S.), 1. 255-272. (Magyarul megjelent a Szabó Márton szerk. *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000).
Hobsbawm, Eric 1971 *Primitive Rebels*. Manchester: University of Manchester Press. (magyarul: *Primitív lázadók*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974).
Kjosszev, Alexandr 2000 Megjegyzések az önkolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 37 (nyár), 7-10. On-line: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjossz.htm
Kotkin, Joel 1993 *Tribes. How Race, Religion, and Identity Determine Success in the New Global Economy*. Random House, New York.
Kovács Éva 2007 *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Regio Könyvek, Néprajzi Múzeum, Budapest.

Kovács Éva 2008 *Tükörszilánkok – Kádár korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 56-os Intézet, Budapest.
Krader, Lawrence 1968 *The Formation of State*. New Jersey.
Krasztev Péter – van Til, Jon szerk. 2013 *Tarka ellenállás – Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek*. Napvilág, Budapest.
Kroeber, Alfred L. – Parsons, Talcott 1994 A kultúra fogalma és a társadalmi rendszer fogalma. *Replika 15-16:*236-238.
Latour, Bruno 2007 *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. OUP Oxford.
Laburthe-Tolra, Philippe – Warnier, Jean-Pierre 1993 *Ethnologie – Anthropologie*. P.U.F., Paris.
Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Jószöveg.
Leach, Edmund 1996 *Szociálantropológia*. Osiris, Budapest, 1996:11-46.
Lévi-Strauss, Claude 1994 *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Lewellen, Ted C. 1992 *Political Anthropology. An Introduction*. Bergin and Garvey. Westport-Connecticut-London.
Lipset, S. M. (ed.) *Politics and Political Sciences*. Oxford Univ. Press, New York.
Lloyd, Peter 1965 The Political Structure of African Kingdoms. In *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A. Monographs 2., London.
Lowie, Robert H. 1969 *Traité de sociologie primitive*. Union Générale, Paris. (on-line: http://classiques.uqac.ca/classiques/lowie_robert/lowie.html)
Maffesoli, Michel 1996 *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. Sage, London.
Maffesoli, Michel 1995 *La transfiguration du politique*. Grasset, Paris.
Manent, Pierre 1994 *A liberális gondolat története (Tíz előadás)*. Tanulmány Kiadó, Budapest.
Manent, Pierre 2003 *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom látlelete*. Osiris, Budapest.
Marcuse, Herbert 1990 *Az egydimenziós ember*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
Meillassoux, Claude 1977 *Terrains et théories*. Anthropos, Paris.
Mikecz Dániel 2010 Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalomkutatás irodalmában. *Politikatudományi Szemle* XIX/2:110-126. http://www.poltudszemle.hu/?2010-2,48
Mommsen, Hans 1979 National Socialism: Continuity and Change. In Walter Laqueur (Ed.) *Fascism. A Reader's Guide*. Harmondsworth, 179-210. Utalja Tomka Béla 1998 *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. JATE Press, Szeged, 50-62. On-line: http://www2.arts.u-szeged.hu/legegyt/oktatok/Tomka_Bela/Publikaciok_hun.htm
Nicholas, R.-W. 1965 Factions: a comparative Analysis. In *Political Systems and the Distribution of Power*. London.
Nora, Pierre 1984 Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard. Magyarul K.Horváth Zsolt fordításában elérhető ezen a web-helyen: http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/1999_3/99-3-10.htm
Pouillon, Jean ed., 1973 Etudes d'anthropologie politique. *L'Homme*, XIII (1-2, janv.-juin), 1-266.
Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*, Paris, PUF.
Rivière, Claude 2000 *Anthropologie politique*, Paris, A. Colin.
Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1952 *Structure and Function in Primitive Society*. London, Cohen & West.
Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1982 A funkció fogalma a társadalomtudományban. In *Néprajzi szöveggyűjtemény*. Szerk. Tálasi István Tankönyvkiadó, Budapest.
Rosental, Paul-André 1996 A „makro" felépítése a „mikroszinten" keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk. *Társadalomtörténet másképp*. Csokonai, Debrecen, 70-87.
Sahlins, Marschall D. 1997. Specifikus és általános evolúció. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 494-495.
Segalen, Martine 1998 *Rites et rituels contemporaine*. Nathan, Paris.
Segalen, Martin 1976 Le déplacement du pouvoir: crise d'une société bretonne. *Etudes Rurales*, 63-64, 253-260.
Service, E.R. – Sahlins, M.D. – Wolf, Eric R. 1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth, Budapest.
Southall, Aidan 1965 A Critique of the Typology of States and Political Systems. In *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A. Monographs 2., London.
Sperber, Dan 1975 *Le symbolisme en général*. Paris, Hermann.
Swartz, Marc (ed.) 1968 *Local-level Politics. Social and Cultural Perspectives*. Aldine, Chicago.
Swartz, Marc J. – Turner, Victor – Tuden, Arthur (eds.) 1966 *Political Anthropology*. Chicago, Aldine Transaction.
Szabó Márton 1994 A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3:91-111.

Szabó Márton 1994 A politikai szemantika lehetőségei. In Balogh István szerk. *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI, Budapest, 525-545.
Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk. 2000 *Szövegváltozatok a politikára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest.
Terray, Emmanuel 1989. Une nouvelle anthropologie politique? *L'Homme*, XXIX (2), 5-29.
Terray, Emmanuel 1991 *La Politique dans la caverne*. Paris, Ed. du Seuil.
Terray, Emmanuel 1988 Le débat politique dans les royaumes d'Afrique de I'Ouest. Enjeux et formes. *Revue française de Science Politique,* 38, 5, 720-731.
Terray, Emmanuel 1989. Une nouvelle anthropologie politique? *L'Homme*, XXIX (2), 5-29.
Thoreau, Henry David (1849) 1990 *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Helikon, Budapest.
Tocqueville, Alexis de 1835, 1840 *Democracy in America*. Eduardo Nolla ed., Indianapolis. (magyarul *A demokrácia Amerikában*. Gondolat, Budapest, 1983).
Turgeon, Laurier szerk. 1998 *Les entre-lieux de la culture*. L'Harmattan, Paris.
Turner, Victor W. 2002 *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Osiris, Budapest.
Turner, Victor W. 1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 675-711.
Turner, Victor W. 1997b Liminalitás és communitas. In Zentai Violetta szerk. *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Szemeszter-sorozat, Budapest. 51-63. p.
Ungváry Rudolf 2013 A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció. *Élet és Irodalom*, LVII. évf. 46. sz., november 15.
Varga Andrea 2010 Rendszerváltások rendszerei. *Iskolakultúra*, 11:105-117.
Vári Attila szerk. 1988 *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai, Budapest.
Virilio, Paul 1998 A harmadik intervallum. *Café Bábel, 3* (Erő), 77-83.
Vovelle, Michel 1982 *Idéologies et mentalités*. Ed. La Découverte, Paris.
Weatherford, Jack McIver 1981 *Tribes on the Hill*. New York, Rawson, Wade. (magyarul: *Törzsek a dombon*. 2005, Osiris, Budapest).
Wolf, Eric R. 1966 Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies. In *The Social Anthropology of Complex Societies. ed.* Michael Banton, New York: Praeger.
Wolf, Erik 1995 *Európa és a történelem nélküli népek*. Századvég-Osiris, Budapest.

Subject

The major thesis of self-colonisation and neo-tribalism in political anthropology is that politics cannot be isolated from other subsystems of a society. The contemporary political power has defined its interest in how power is put to use in a social and cultural environment and territorial influences. In this paper we welcome sociological or/and anthropological contributions engaging in a comparative framework with histories and unequal „geographies" of the production (and diffusion) of political capital, knowledge or scientific researches on political anthropology. The recent through concerned the questions of tipical point of view in political sciences, political psychology on the historical circumstances some hegemonic ideas, look at the autonomy and objectivity of many expert knowledge, but on a specific interplay of some of the above mentioned components. This questions caracterise many theorical aspects, tipical figures as the social scientist, the expert or the critical intellectual of the public knowledge in Hungary. Sociologies of the political components, or 'techno-political' intervention in social space, 'translation' of anthropologist and democratic experiments have multiplied and, alongside them, their objects (consensus, forms of resistance, centralised of 'definitional power') of this study, by the reconfigure and create new interferencies and symbolical power of the boundary struggles between expert knowledge and newly emerging publics, social oppositions and organisational powerness. The aim of this essay is to explore first the possibilities of interventions in the new scenarios, re-framing spaces in local and national communities, secondly, accounts that contemporary inner colonisation by the state power, and third, empirical observing how certain ways of knowing and acting more become dominant ideologies, which condition the internalization of ideologies on the (multi)structural level, as well as to the non-racional structural organising processes and socio-historical context, more appealing to the larger segment of a community dimension – power's narrative of the past and the present, which determines the national community envisions its future by the non-dialectical socio-political circumstances, the de-organised social organisation.

Igazság, politika, önrendelkezés

Kivételesen igazságtalan és öntelten hiú képzet lenne kiváló kollégám, Balogh István politikai filozófiai alapműve, 440 oldalas monográfiája után bármit is mondani remélni az igazság(osság) és politika, politikai társadalom és igazságosság-elméletek tárgykörében. Amit alább mégis megkísérlek, az a politikai igazság(osság) térbeli kivetülésének egyfajta interpretációja, leképeződésének intézményes és akcionalista szempontú elbeszélése. Van-e igazság a politikában, politikai döntésekben? Van-e méltányosság, belátás, vagy akár az „igaz" fogalmához rendelt önérvényesítő törekvés az állampolitikai rendezőelvek között? Lehet-e „igaz", ami politikai, vagy pedig eredendően más, jobbára a megtévesztés, manipuláció, „megvezetés" témakörében említhető csupán a „magas" politika felfogásmódja az igazságosság elveinek érvényesítése, a toleranciák művelése, a megértő és megbocsátó állampolgári magatartásminták értékelése mentén? Van-e eleve hamis, eredendően jó és gonosz, tiszta és nemes a kontrasztokon túli állampolgári viselkedésminták között…?

A válaszok túlmennek egy előadás (sőt, több monográfia) keretein is, ezért kevésbé a publicisztikai tónust, s talán még kevésbé a filozófiai vagy morálkutatási aspektus teljesség-képét vállalom e terjedelmi keretek között körüljárni. Inkább azokra a jelenségekre, vagy még konkrétabban arra a témakörre fókuszálok, amely egy nyári, kitelepült „diák"-konferencia nemzetalkotási konstrukciós vagy önrendelkezési kérdéskörében a „világpolitika" hatásainak, az autonóm megoldások kereteinek, a nemzeti vagy „nemzet alatti" politikai reprezentációknak sajátos természetrajzához kapcsolódik, s ezen belül válik számomra hangsúlyossá az érintett közösségek oldalán az igazság mint politikai/morális reláció, autonomizálódási esély. Nevezetesen arra a kisebbségpolitikára pillantok elsősorban, amely az erdélyiség, a kistérségi önreprezentációk témaköre, az eltérő önszerveződési szintek dialógusai és konfliktusai körül alakul ki. Kulcsszavaim tehát az autonómia, önszerveződés, térbeli kiterjedés, térpolitikai szerkezet, regionalizmus és a régiók fölött szerveződő európai identitás-alakulatok, megértési stratégiák fogalomköreivel leírhatók, bevezetésképpen az önérvényesítés terének körvonalazásával.

Térbeli-identitások, regionalizmus, önszerveződés

A nemzetállamok jelenkori helyzete és jövendő sorsa, a nacionalizmusok historikus és térségi változatai, valamint a régiók és autonomizálódási esélyek a főbb témakörei e mostani torockói szakmai tábornak.[57] Ezt a meglehetősen komplex kérdéskört szeretném mintegy „továbbvezetni" egy kissé (látszólag) más irányba, elsősorban is azt közvonalazva – és közös megfontolásra, vitára ajánlva –, miképpen szerveződik a „régiók Európája" kétfelé, egyik irányban a kistérségek, lokális identitások szomszédsági hálózata felé (lásd Sabin Gherman, Szász Alpár Zoltán, Bakk Miklós, Tudor Duică és Péter László előadásait),[58] másik irányban pedig a válságokat átélő, nemzeti

[57] Előadásom az *Önrendelkezés – nacionalizmus – világpolitika* címen meghirdetett XIII. Torockói Diáktábor (2014. július 3-6.) „A nemzetállamok és Európa" panelhez készült előadás-vázlatának írásos változata, némileg bővítve. A tábor szervezői: a POLITEIA Romániai Magyar Politikatudományi Egyesület, a KoMPOT Kolozsvári Politológushallgatók Egyesülete és az ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszéke, a Hallgatói Önkormányzat támogatásával, az MTA TK PTI és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem partneri részvételével.

[58] Sabin Gherman – Tudor Duică: *Az erdélyiség román gondolata*; Szász Alpár Zoltán: *Kisebbségi pártok és autonómia*; Bakk Miklós: *Az autonómia – változatok egy fogalomra*; Péter László: *Foci és nacionalizmus*.

kereteik között izgő-mozgó nemzetpolitikák, önrendelkezések és „revíziós" tervezetek alulról fölfelé, s egyúttal fölülről lefelé is szerveződő új egység irányába tett (vagy letagadott) késztetéseit.[59]

Gondolatmenetemet kezdem először a régiókkal, önrendelkezéssel és szomszédsági partnerséggel (vagy ellenségességgel), s majdan befejezem a kozmopolitizmus európai verziójával mint eséllyel. A régiókkal azért indítok, mert a róluk szóló diskurzus mintegy fél évszázados a nyugati tudományosságban, s több évtizedes az európaiság gondolatkörében is (Denis de Rougemont, François Saint-Ouen, Jean-Jacques Dayries és Michèle Dayries, Robert Lafont, Yves Durrieu, Robert Schumann műveire elég, ha csak utalok itt). A térségi identitások kialakulása (majd kialakítása, nemegyszer mesterséges kreálása) után világosan elválaszthatóvá vált a *regionalizálás* mint államiasult stratégia és a *regionalizmus* mint civil társadalmi törekvés, vagy mint politikai kultúra-modell, alulról jövő kezdeményezés, legitimitást igénylő máskéntgondolás esete. A regionalitás számos újonnan csatlakozott uniós országban úgy épült be az önérvényesítés gyakorlati terébe, mint új identitás, újabb racionalitás és igazságosság joga, melynek a korábbi állampolitikai és „változás", az átmenet idején egészen napjainkig húzódó programja civil, lakossági, helyi politikai és pártos programként került (vagy szervesült) be a politikai közgondolkodásba, gazdaságba, stratégiai tervezésbe, nagypolitikába és mikrotársadalmi érdekérvényesítésbe. Az Európai Unió által meghirdetett regionális stratégiák a kilencvenes-kétezres évektől vagy egy évtizeden át irányadóak, programosak lettek, ugyanakkor a térségi (és nem pártpolitikai!) társadalmi kurázsi megfogyatkozott az idők során, a politikai döntéshozók felszippantották a társadalmi energiákat, a társadalmak pedig szegényebbek lettek egy programos illúzióval, amit a térségi önszerveződés egy (a sok közül egy!) modellje jelenthetett volna számukra az Unió kialakított új stratégiáinak körében. Mit jelent akkor a *regionalizálás* (Magyar Autonóm Tartomány egykor, vagy Partium/Bánát/Székelyföld/Ó-Románia térfelosztás napjainkban) részben mint fogalomváltozás a politikai aktorok számára a jelenidőben, midőn a rendszerváltozások huszonötödik évfordulójához közeledve már ez az ésszerű irányítási illúzió új tónust kapott, vagy miután a *regionalizálódás* programja is vagy puszta reménnyé, esetleg a múlté lett? Mire juthat még a helyi képviselet, hogyan élheti át az „igazságos" társadalmi feltételek hiányjelenségét, s mi marad a megtartott-megőrzött és a kiáramló-elorzott kurázsi mögött, amikor ez országnagy tervek felé irányul vagy uniós térben keresi partnereit, támogatóit? Van-e még polgári törekvésekre, „a civil ellenállás iránti kötelesség" programos vállalására szánható tartalék energia a helyi világokban, szubkultúrákban, s hogyan tudjuk ezt úgymond „munkára fogni", lehetséges-e még szorgalmazni, jövőreményekbe építeni, jövendő igazságosság ígéretévé tenni? Lehet-e még polgári engedetlenséget hirdetni és érvényesíteni az épülőfélben lévő polgári politikai mintázatban, midőn ez már nem csupán a regionális (számtalan egyenlőtlenséget is tartalmazó) tagoltságot veszi alapjául, hanem hangsúlyosabban a *szomszédságot*, s nem az elkülönülést, a másság nehézkes eltűrését preferálja, hanem a kooperációt, az igazságos tehermegosztást, a partnerség és felelősségvállalás közös kötelességét inkább? Miképpen lett a politikai kultúra és a kulturális reprezentáció része a *regionalizáció*, s mi maradt meg ebből az ezredforduló helyi társadalmai, politikai közösségei, szomszédsági vagy partnerségi csoportjai számára, az igazságosság (s maga „Az Igazság") intézménye és eszménye számára? Előadásom alapos euro-szkepticizmussal hangoltan ezeket a dimenziókat járja körül.

[59] Hadd hivatkozzam itt Toró T. Tibor: *Az autonómiakaraván*; Bodó Barna: *A vlachok státusa és jogai*; Tálas Péter: *Oroszország és Ukrajna – egy válság perspektívái* című előadásait ugyanebben a konferencia-táborban.

Talán anélkül, hogy roppant sokrétű, s főleg komoly eltéréseket is tartalmazó megannyi forrásra támaszkodnék itt a régiók fogalomkörének hátterében álló mai európai (és nem csupán európai) szaktudományok idézeteivel vagy az identitás-fogalom nemzetközi szakirodalmával érvelve, elegendő arra utalnom, hogy az erdélyi politikatudomány közelmúlt évtizedei, a szakemberek megannyi köre, és az érintett térségi közösségek is többnyire a kistájakhoz, térségi identitásokhoz kapcsolják tudománytörténeti vagy mozgalmi gyökereiket – s ennek szakirodalma egy nagyobb nyugati közpolitikai könyvtárban sok tízezer kötetre rúg –, elegendőnek látom itt azt, hogy utaljak rá: az etnikus identitás és a regionalista törekvések anyaga mindegyre növekvő arányú, s egyre kevésbé a formalizált regionalizáláshoz kapcsolódik, inkább épül a helyi és térségi törekvésekre, s mögöttük az igazságosság és méltányosság fogalmára, programosságot mutató tartalmaira. Az elérhető, és uniós szinten is roppant mód szaporodó szövegmennyiség azonban szükségképpen meghatározza nemcsak a hétköznapi cselekvési irányokat, pártpolitikákat, érdekkifejeződési utakat, hanem jelzi azt is: a lehetséges földolgozás módját és az értelmező közösségek adaptációs tevékenységének, érvényességének, létjogának esélyeit már nem pusztán a helyi törekvések, célok adják, hanem legalább annyira az állami fogadókészség, hárítási szándék vagy uniós bürokrácia hatalma is. Éppen ezekből adódóan igencsak korlátozott lehet, amit jelen keretek között fölidézhetek a mérhetetlen szöveg-túltengésből, végtelen sok interpretációból, mozgalmas és mozgalmi gyakorlatból, térségi helyi politikából, s előterükben az igazságos politikai kezelésmódokból.

Etnikai renaissance vagy belső gyarmat…

A régiók témaköre a szakpolitikákban, a térségi-tájegységi identitások kérdésében és az etnikai renaissance időszakában (az 1960-as évek nyugati társadalmi-mozgalmi stratégia-keresési korszakában) fogalmazódik újra, az európai történelemben tehát már nem is először kap figyelmet. Előtte inkább olyankor jelennek meg a régió-kérdések, midőn a nemzetállamok kialakítási stratégiái ezt szükségessé teszik (a 18.-19. századtól), mert át kell rajzolni a térképeket, át kell írni a térségek neveit, át kell formálni a társadalmi identitás-tudatokat, s helyet kell engedni a másságoknak, történetiségeknek, eltéréseknek, „helyi igazságoknak” is. Ilyen időszak az újkor számos pillanata, a francia forradalomtól a német vagy olasz egységen át a poszt-ottomán térség identitáskeresésének korszakáig, a birodalmak összekalapálásának vagy szétesésének pillanataiig, szerte Európában, a Balkánon, az orosz érdekszférában, a Baltikumban vagy akár Közel-Keleten és Afrikában is. Egységteremtés és autonomizálódás kérdései pedig mindig összefüggtek nemcsak gazdasági, hadászati-stratégiai, kereskedelmi-polgárosodási érdekekkel, hanem etnikai, nemzetépítési, identitás-átrajzolási próbálkozásokkal is. Emiatt az etnikai-kisebbségi csoportok mindig okkal és joggal harcoltak az államok ellen, természetes szuverenitásuk révén, s ha kellett, akkor éppen kistérségi, tájegységi vagy nagytáji identitás-alkotás folyamatában is. A történeti és szociológiai tapasztalat szerint az eltérő kultúrájú, kisebbségi identitással élő, eredettudatot számon tartó populációk nemegyszer éppen akkor hajlamosak megfogalmazni különállásuk és mást-akarásuk jelképeit, amikor a monopolisztikus politikai szervezőelvek elbizonytalanodnak, vagyis a túlburjánzó állami beavatkozás alkalmilag meggyöngül, hébe-korba meg éppen olyankor, amikor ezek erősödést, alárendelést, eluralkodást kezdtek mutatni. A nyugat-európai kisebbségek, nem-domináns etnikumok regionalizációs törekvései számos változatban mutatták meg a 19. század végén vagy a 20. század közepén, hogy akár az etnikus hagyományok dogmatizálásával, akár az uralkodó nyelv, a kultúra és az ideológia elutasításával, akár a kisebbségi önreklámozás árán is növelni tudják az etnikus-szubkulturális

identitástudat sikerképességét. Pontosan akkor, amikor az állampolitikai rendező-elvekben és az uralomgyakorlatban változások következnek be (mindezekről kötetnyit írtam eddig, hadd tekintsek el a hivatkozható történeti szakirodalom fölidézésétől, ld. A.Gergely 1997, 2003). A rendszerváltozások, az átmeneti időszakok, a régi és monolit politikai hatalmat megbuktató demokratikus törekvések, a „forradalmak" rendszerváltási korszaka adja számos esetben a legérzékenyebb keretet az etnikai identitások kibontakozásához. A politikai uralomszerkezet klasszikus állami keretei, intézményei, „elveszett paradigmái" és „visszanyert" esélyei (bővebben lásd Balogh István kötetét-tanulmányait Luhmann és Habermas szociológiai végjáték-elméleteiről, 2006:65-135), ha nem tudják tartósságukat biztosítani, rendszerint „modernizálás" címén kezelik le vagy korlátozzák az etnikus identitás kifejeződését – s ezt gyakorta az irányítási hagyományokra (rendi állam, forradalmi kormányzás, demokratikus struktúra, pluralizmus, stb.), a radikális fejlődés szakaszaira, az újat várás reményére hivatkozva teszik, jobbára strukturális változásokat, igazságosabb közteherviselést szorgalmazva, vagy szimpla térkép-átrajzolási szabadságjogot szorgalmazva önmaguk, képviseleti csoportjaik és intézmények számára is (lásd revízió, restauráció, decentralizáció, dereguláció, modernitás- és globalizáció-viták, stb.).

A modern nemzetállamokban sokhelyütt kialakultak a múlt örökségének, a többlet-szabadsághoz hozzájutás reményének megfelelő képviseleti intézmények vagy pártok, amelyek létértelme éppen az volt, hogy konzerválták a politikai kultúra adott szintjét, stílusát, értékrendjét. E téren nem is egy, inkább több olyan pártszerű önszervező erő van, amely az örökség egy részét, etnikus, kulturális vagy más elemét őrizni, képviselni, tiszteletben tartani próbálja, mi több, az „igazság" fogalomkörébe utalva megkövetelni is kívánja. Vele szemben (még ha olykor állampolitikai szinten szerveződik is meg) az állam egésze, politikája, vallása, intézményrendszere áll – ezért a lokális, térségi, etnikus vagy ideológiai képviselet minduntalan hordozni kénytelen a nemzeti identitás mellett kialakuló kisebbségi, térségi, lokális identitások egyikét vagy másikát. A magyar eszmetörténetben – ugyanúgy, ahogy az európai gondolkodásban –, a liberális autonómia-elvek és az értékkonzervatív polgári tradíciók mélyén régóta megbúvik az államellenesség pozitív értelmű tradíciója,[60] amely a térbeli közösségi vagy identitás-térségi összefogásra építve vitatja el az állam centralizált és monopolisztikussá tett jogosítványait.

A helyi társadalmak, a térségi hovátartozások (s köztük az etnikai identitást hangsúlyozó szubkulturális csoport-törekvések) az európai történelemben számos esetben „diszkvalifikálták", bizalmi válságba vagy korporatív kiegyezésre szorították az államokat, kikövetelték a regionalizálódás lehetőségét – legalábbis ott, ahol nem volt ez amúgy is történeti gyökerű, mint Németországban, Olaszországban, a franciáknál vagy a spanyoloknál. Épp ezért korántsem elképzelhetetlen, hogy az etnikus identitás alapján – éppen a démosz és az etnosz értelmében – akarna dönteni egy népcsoport a maga szuverén szférájában, s annál inkább, minél erősebb és totálisabb a deklaráltan népuralomra épülő politikai rendszer, mely kívülről, határokkal korlátozza a térbeliséget. A politikai rendszerválságok közepette ugyanis az öntudatosodó etnikai szféra joggal kérheti magánpolgári jogainak megerősítését, vagy remélheti kiharcolni specifikus intézményrendszerét; a nemzetállami eszmét éppen a népszuverenitás elvével, az önrendelkezés jogos követelésével tudják megkérdőjelezni azok az etnikus csoportok, amelyeknek identifikációja nem osztálytudathoz vagy politikai határokhoz, hanem térbeliséghez kötött /lehessen itt példaként a Bánságra, Székelyföldre, de akár Moldovára vagy Besszarábiára hivatkozni/.

[60] lásd bővebben A.Gergely 1996 *Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus*; valamint Balogh 2006:15-63, 209-280.

A regionalista mozgalmak ugyanis Európa- illetve világszerte avval kérdőjelezik meg a poszt-szocialista vagy poszt-totalitárius technokrata-gazdasági szemléletet és az ezekből folyó állampolitikai elvek jogosságát, hogy az etnokulturális hagyományok nevében szembeszállnak az uralkodó eszmékkel és hatalmakkal (Horowitz 1985; Lafont 1976; Sumner 1978). E polgáriasult vagy populáris törekvések szerint a nemzeti államok a tájegységi autonómiák elnyomásával a régiók és etnikumok további elgyökértelenedését akarják elérni – ennek számos példáját már félévszázada látjuk a harmadik világ országaiban, s több évszázadon át láthattuk a birodalmak- és gyarmatosítások-kori európai kormánypolitikákban is. Más esetekben az etnikumok integrációjával társadalmi csoportok előítéletes kapcsolatrendszerét és a gazdasági térségek egyenlőtlenségének fennmaradását biztosítják – ez pedig már a modern nemzetállamok esetében is gyakori megoldás volt. Ez a *belső gyarmatosítás* a szakkutatók szerint abból ered, hogy az államok népeiket (és főként az ellenségnek kikiáltható idegeneket) legtöbbször puszta gazdasági szereplőként kezelik, szuverenitásukat nem tisztelik, nincsenek tekintettel a határokon átnyúló tájegységi közösségek jövőjére, a migrációs mozgásokra, a nemzetközi munkaerőpiac sajátos hullámzásaira, a szubkulturális szerveződésekre sem, s még kevésbé adnak legitim teret a helyi társadalmak önszervező gyakorlatához (lásd Cohen 1982; Dayries – Dayries 1978; Durrieu 1969; Gabert 1980; La Région 1986; Lafont 1969, 1976; Saint-Ouen 1991). Azonban a viszonylag közmegegyezéses tudományos felfogás szerint kezelt „nemzetiségi probléma" nemcsak „külpolitikai" vetületeiben érdekes, hanem éppen a kistáji-regionális összefüggések és a nemzetgazdasággal (és napjainkban már a makrogazdasággal) való kölcsönviszony szempontjából is. Ugyanis a nemzetiségek lakta területek világszerte viszonylag elmaradottak, vagy elmaradottabbak a saját nemzeti centrumaikhoz képest, mégis sok helyütt a szakképzett munkaerő és a technikai infrastruktúra számos ágazatban felülmúlja az átlagos termelési színvonalat, nemzeti átlagszintet. Ennek ellenére majdnem minden etnikumoktól sűrűn lakott térségben kialakul a *centrum-periféria probléma*, s jellemző lesz a kívülről generált munkanélküliség és a jelentős vándorlás (horizontális mobilitás, ingázás, térben kifejezett elszakadás) is.

Mindenütt a világon a tőkeerős ipar behatolása szorítja vissza a tájegységi központú kis- és középüzemeket, szabályozza a fogyasztás mechanizmusait, zabálja föl „nagyhal" módjára a kisebbeket, ami szükségképpen kihat a helyi gazdaságok belső egységére, stagnálás és visszafejlődés áll be, ettől kezdve azután még inkább minden helyi a magasabb szintű centrum/ok/tól függ, emiatt azután a lokális vagy regionális közérzület eleve *centrumellenessé* válik, illetve gyarmatosítottnak érzi magát a fokozódó egyenlőtlenségek, a pénzügyi forráselosztás igazságtalansága következtében (Arvon 1980; Birnbaum 1991; Boudon 1973; Buci-Glucksmann 1977; Connor 1977; Joó 1984; Wallerstein 1991; Balogh 2006:15-48). A központi hatalom a legtöbb nemzetállami szerveződésben rendszerint a tájegységi függőség tartósítására törekszik, kezében tartva a pozíciók és szerepek elosztásának mechanizmusát, a költségelvonás és -visszajuttatás jogát, ezzel az érintett területek lakosságát kizárja a döntési folyamatokból. A központok a korszerűsítés folyamatára összpontosítanak, a modernizáció előrenyomulására szánják energiáikat – függetlenül attól, hogy szerte Nyugaton évtizedek óta fokozódó társadalmi igény jelentkezik a nagyobb térbeli egyenlőség, az igazságosabb „területesítés", regionalizáció iránt (ld. az előző hivatkozásokat, valamint Rosanvallon 1976; Seul 1980; Sfez 1977 műveit).

A *regionalizmus* tehát egyfajta új osztályharc módszere lett, lehet, vagy szokott lenni. Ennek során, mivel a követelések a tájegységi igényeken keresztül fejeznek ki osztály- és csoport-érdekeket, az értékfelhalmozás központosított struktúrája elleni tiltakozást, ezért könnyen kialakul a nemzetállami központokkal szembeni (olykor

már az értelmetlenséggel vagy a terrorizmussal határos) dacolás, konfliktusvállalás, leszakadás, konfrontálódás is (megannyi példa van a szakadár térségekre Hegyi-Karabahtól Korzikáig, a Ferői-szigetektől egyes afrikai királyságokig, dél-olasz vagy dél-francia gazdasági és migrációs stratégiákig). Ám a politikai államnak is megvannak a maga eszközei: a technokrata területfejlesztési irányzatok képviselői a gazdasági és irányítási „modernizálást" a decentralizálás ésszerű útján át kívánják megvalósítani, s csöppet sincsenek tekintettel arra, hogy a regionális sérelmek annál érzékenyebbek a politikai változásra, minél inkább etnikai-szubkulturális alapúak. A területi politikák szereplői viszont éppen ezért mindenhol rákényszerülnek, hogy az *etnicitás* alapján mind jobban elhatárolják magukat a többi régiótól, s különösen a központtól. Ezzel együtt azonban elkülönülnek egymástól is. Holott gyakorta nem a széthúzás, hanem csakis a közös politika tudná (legalább részben) korlátozni a társadalmi-etnikai függőséget. Sok múlik ezért az értelmiségen, kötődésének mélységén, érdekkifejező képességén, identikus profilján, uralmi politikában lehetséges befolyása terén is. A kisebbségi kérdés ezért sok helyi esetben egyre inkább etnikai-értelmiségi probléma lesz. S a területi érdekcsoportoknak az „egy és oszthatatlan nemzetet" építő központi akarattal kell megütközniök, amikor ezt a lokális másságot viszik a politikai közviselkedés piacára. A mindenkori központ azonban már rendszerint olyan feladattömeget vállalt magára, hogy azt intézni képtelen – ezért a legelsők közt hanyagolja el a kisebbségi-etnikai problémák kezelését, s emiatt a legszélesebb felületet nyitja meg arra, hogy szembeszálljanak vele, jobbára nem is a puszta etnikai másság alapján, hanem a térbeli függés megszakítása, regionalizmus formájában. Érdemes a szavak jelentésére figyelve megkülönböztetni a *regionalizálás* vagy a régiópolitika (fölülről-kívülről szabályozó mechanizmusa) és a *regionalizmus* (alulról szerveződő alternatív volta) közti eltéréseket.

Uralmi érdek vagy térségi helyzettudat

Az irányítási célszerűség mértéke, az uralmi racionalitás is határt szab tehát az állami beavatkozásnak, ezen belül a térség- vagy régióformálásnak. Az etnikai és regionális kihívások ellen azonban az állam valódi érdekközösséggel nem rendelkező megyékre, mesterséges körzetekre, fiktív térségekre osztja területiumát (lásd a *statisztikai régiók* esetét, melyek mindentől és mindenkitől idegenek, pusztán formális besorolási kategóriák vagy igazgatási irányváltozások előképei vagy szimbólumai, miképp a „köztársasági megbízottak" intézménye vagy a felügyeleti szervek térségi középszintje). Ezúton próbálja korlátozni a központi akarat a vele potenciálisan versengő helyi akaratokat, legtöbbször az „igazságosság" vagy a szervezeti ésszerűség nevében. Ilyenképpen a térben jelenik meg a hatalompolitika, amely a térfelosztás eszközét használja uralmi helyzetének stabilizálására, önlegitimálásra és mások alárendelésére. Ez pedig rendszerint beválik: hiszen ha egy-egy lokális térben az egyes csoportérdekek, identitások kifejeződése látványos lehet is, a helyi akaratok és célok a parlamentáris szinten már korántsem egységesek, ugyanakkor a helyi szintek „túlnövekedését" már a helyi-területi érdekcsoportok sem engedik (Sorman 1985; Sfez 1977), a központoknak sem érdeke. Ugyanakkor a központi érdekeknek az etnikai és regionális csoportérdekek két célra is megfelelnek: elfedik az a problémát, hogy a hatalom decentralizálása nem közigazgatási-államjogi, hanem (amikor és ahol, ott) politikai, párt- vagy érdekpolitikai kérdés, s ezen túl pedig lehetőséget teremtenek arra, hogy a kisebbségi-etnikai konfliktusok egymáson, egymás közt és egymás ellen vezetődjenek le. Kicsit erről is szólnak korunk etnikai, vallási, faji háborúi, a restauratív törekvések, revíziók és más térkövetelések pedig az alkufolyamat egy-egy aktuális állapotát is tükrözik... Amúgy racionális uralmi erőgazdálkodás ez, miképpen

az is hasonlónak látszik, amikor az etnikumokat az állam „nemzetté” integrálja és a kisebbségeket a többségbe asszimilálja. Lehetséges, hogy elnagyolt a „modernizálás=asszimilálás” formula, viszont a társadalmi mozgások nagysága, a munkaerő atomizálása, a helyi önkormányzatok „államosítása” és az érdekek „egyneműsítése” egyenesen a civilizációs- és identitás-válságokhoz vezethet – miként erre számos példát látunk minálunk is, történetileg pedig végtelen a példatár.

A kisebbségek csoportjainak egyenjogúsítása szinte minden mesterkélt etnikai integráció és forszírozott asszimiláció elleni küzdelem első tétje. Az állami szinten kezelhetetlenné váló lokális problémák, amelyek adott esetben kormányozhatatlansággal fenyegetik a politikai vezetést, ugyancsak megfontolásra késztetik az uralmat gyakorlókat, egyúttal annak végiggondolására is, hogy a kisebbségi csoportok joghelyzetét tisztázzák inkább, vagy elnyomással pótolják a maguk irányítási elbizonytalanodását. Az etnikai szférát felülrétegezni, integrálni vagy asszimilálni régtől fogva fő törekvése a politikai államoknak. Minél közelebb jövünk a modern államok históriájához, annál több példát találunk az egyetemes folyamatokban arra, hogy az állami szintű kisebbségkezelés második célkitűzése rendszerint a hátrányos helyzetű területek és csoportok „egyenjogúsítása”, formális versenyhelyzetbe vagy „piaci viszonyok közé” kényszerítése. Ez ugyanis legális útja elfogadásuknak, egyúttal eszköze összemosásuknak is. A huszadik század etnikai mozgalmai immár egy ennél is bonyolultabb kihívással kell szembenézzenek: az egész társadalomnak az állammal való egyenjogúsítását célzó törekvéssel. Vagyis azzal, hogy az etnikai szférában megvívott identitásküzdelmek, és a periferizálódott társadalmi csoportok feltörekvésének biztosítása mellett kialakul egy új eszköz, amely magát az állam létét, értelmét, elidegenedett önérdekét vonja kétségbe.

A *regionalizmus* etnikai hangolásának legfőbb célja ezért kettős: állampolgári és kisebbségi-tájegységi közösség létrehozása, illetve a kollektív létezés jogi-politikai hátterének megteremtése – *tér és társadalom viszonyának újraszabályozásával*. E ponton pedig markánsan megkülönböztetődik a *regionalizáció* mint „odalent elszenvedett” *térbeli szabályozás*, és a regionalizmus, mint öntevékeny közösségek *térbeli identitáskeresésének* formája. Utóbbi identitás a legalapvetőbb metszetben is tucatnyi-féle (nemi, korosztályi, lokális, szakmai, osztályhelyzeti, műveltségi, faji, származási, kulturális, értékrendi stb. alapú) tünemény. Az etnikus identitással kapcsolatos elemzések pedig a vérségi-származási, csoportkohéziós, eredettudati, szolidaritási, szimbolikus, etnokulturális, geográfiai, relacionalista, etnopszichére koncentráló, stb. közelítések alapján mintegy negyven csoportra-ágazatra-irányzatra oszthatók. Mindezeket kötött (előadásnyi, vitaindító) terjedelemben, egyetlen szerzői nézőpontból elemzően átfogni csaknem lehetetlen. Sőt, nem is lenne becsületes kísérlet, hiszen épp az, aki az etnicitás és az identifikáció kérdésköréhez közelít, tapasztalja igen hamar, hogy lehetetlen az egyik vagy a másik irányzat, korszak, kultúrkör, szociológiai vagy antropológiai iskola, tradicionális vagy modern társadalomelméleti teória felől nézve következetesen érvényeset mondani a másik (vagy több másik) nélkül, alkalmasint a többihez való viszonyítás nélkül. Tematikus összehasonlító elemzés azonban nem célom, pusztán vagy leginkább a Kárpát-medencei *térségi identitást* igyekszem az *etnikai és regionális* csoportmegjelenítés szempontjából vizsgálni, tudomásul véve, hogy szinte számtalan nézőpontot, okfejtést, érdekes megfigyelést vagy elemző logikát fogok figyelmen kívül hagyni. S e téren nem képviselek új iskolát: például az általános etnológiai, antropológiai vagy összehasonlító néprajztudományi kézikönyvek nagy hányada nem is veszi föl indexébe az identitás fogalmát, mert hisz egy kötetnél is vaskosabb okfejtést követelne, milyen identitásfogalmakat használ, miért éppen azokat, mihez képest érvényesen, stb. Ugyanakkor a társadalmi lét egyik legelemibb és legsúlyosabb konnotációkkal terhelt

jelenségét nem is lenne célszerű körmönfont magyarázatok által körülírni, hisz ami létezik, az nem okvetlenül szorul indoklásra, de amiként *értelmezni próbáljuk*, az már igen.

Nézzük elsőként talán azt a kérdést: amikor régióról beszélünk, milyen identitás-egységet érintünk, s ezen belül hány réteg rakódik egymásra, ha nem a társadalmi teret vagy az ún. „statisztikai régió" dimenzióját tekintjük, hanem magukat az ott élőket hallgatjuk meg a maguk elbeszélt identitás-árnyalatai, víziói szempontjából. Társadalomtudományi kutatások és (főként az elmúlt egy-másfél évtizedben) a regionális kutatások is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők *mobilitását*, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából sarkalatos *szereptudat* formálódását, mi több: mozgósítható energiáit, a civil társadalom és a települési önkormányzatok önreprezentációját, térségi szerveződések érdekhátterét, stb. A nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus társadalomkutatási megközelítések szinte felfedezés-értékű nóvumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát, a térbeliség mint egyfajta „lokalitás újrafelfedezése" kapott narratívákat, sok helyen még uralmi teret is.

Még árnyaltabb megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, az önszervező társadalmi kapcsolatokra, (idővel, a kilencvenes évek elején már) a többpárti tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális, mikrotérségi, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságához kapcsolható jelenségeket is megneveztek az átalakuló kelet-európai uralmi térben. Itt eltekintek annak (a szinte közismert) vitának hozzávetőleges értelmezésétől, amely a nyolcvanas évek elején a helyi társadalmak kutatásában, egy évtized múltán pedig a régiók szerepének kutatásában próbált módszertani útmutatást meglelni, s a lokalitás éltető „dimenzióit" törekedett beilleszteni abba a makro-univerzumba, amelyet a „társadalom egészének" neveztek vagy minősítettek. Ebben a még áttekinthető, nemzeti határok közé szorított „*identitás-térben*" nem volt szükségképpen jelen a kelet-európai történeti konstellációk mindegyike. A korszak első vitáit (mintegy fél évtizeden át) a *struktúra és funkció* körüli izmusosságok jellemezték, s jókora idő el kellett teljen, mire a kettő közötti prioritások kérdését lassan feltöltötték, majd kiszorították a „hogylét" problémái, az *életminőség-tematikák*, majd a *világképi* felfogások alternatívái (pl. vallásosság, kelet-európaiság, közép-európaiság, később európaiság-elfogadási játszmái). Ez a „rész és egész" kérdéskör – amely a létmódok és hovátartozások teljességének eseteiként voltak bemutathatók, s főleg a részek felőli közelíthetősége, a szereplők formális legitimitása felől tárgyalva, fölvázolva vagy megkonstruálhatónak tartva szimbolizálták a teljességet – egyre sokoldalúbban mutatkozott meg a nyolcvanas évek végétől (legyen szabad itt ha nem is többre, de például a társadalomföldrajz, a szociográfiák, a település- vagy az érdekszociológiai kutatások, vagy épp a helyi politika létjogának tudományos szorgalmazására utalnom), s mindez oly módon került *tematikus szomszédságba* a regionális politikákat forgalmazó kutatásokkal, hogy ezekből idővel már elhagyhatatlanul hiányzott a legitimitás egyik legfőbb tartozéka: az *identitás*.

Anélkül, hogy itt most szolgaian fölidézném épp a regionális földrajzosok szemléletmódjának változásait, esetleg csupán elismételni kívánnám e témakörben forgalmazott saját téveszméimet (lásd etnoregionalizmus, térségi identitás), elegendő most csak arra a körülírási kísérletre utalnom, amelyet az igazgatási reformok terén szorgalmaztak állami szinteken, valamint azokra, amelyekben a társtudományok (csoportlélektan, településszociológia, kommunikációkutatás, felekezeti közösségkutatások, marginalizáltak megjelenése, stb.) nyilatkozhattak meg és aláhúzhatták a

lokális identitások sajátosságainak fontosságát. S mintegy csupán erre következett még az európai régiók kapcsán bevezetett régiófogalom, annak megannyi eltérő körülírásával egyetemben, sőt, olykor azok ellen, cáfolatul, kontrasztképpen is…

Tapasztalati identitások

Éppen ebbe a regionális tudáságazatba, sőt gyakorlati policy-ba illeszkedik – vélem én – a mindezen problémáktól igen távolinak látszó, ám a struktúra és funkció kérdés-univerzumában ugyancsak sajátos hanggal megjelenő kulturális antropológiai kutatások köre (leginkább már a kilencvenes években és azt követően a fölújított negyvenes-ötvenes évekbeli elméletek nyomán). Ez a *tapasztalati tudomány* önnön elmélettörténetében ugyancsak megküzdött annak kérdésével, miképpen épül föl, hogyan konstruálódik a helyi lakosok összetartozás-tudata, avagy átfogóbban: az identitás. Talán meg fogják nekem bocsátani, ha nem kezdem itt a primitív társadalmak, a harmadik világ népeinek kutatására vetemedő tudományterület közelmúlt másfélszáz évét röviden fölvázolni, pusztán azért, hogy fölmutathassam: a térben távoli világok uralása, a gyarmati világok fenntartása, a nemzetközi és a belső migráció kérdése, a diaszpórák históriája, a kulturálisan mindegyre átalakuló, újrakonstruálódó társadalmak egész változástörténete telis-teli van az identitás régió-léptékű alapkérdéseivel. Ehelyett inkább két szemléletmódot emelnék ki ebből a gazdag tudásuniverzumból, már csak a puszta vitatnivalók kedvéért is: egy *módszertani* (vagy inkább megismerés-metodikai) aspektust, és egy látszólag partikuláris, ténylegesen azonban jóval súlyosabb *episztemológiai* kérdéskört, melyekről azt vélem, árnyalják, kontúrozzák azokat a tematikákat, amelyek itt és ma, vagy mostanság és sokfelé úgy jelentkeznek, mint az identitás rétegződésének problematikái. Valahol mindezek körött és mögött az identitás létjoga, érvényessége, „igazságossága" búvik meg, hol fölfedezhetően, hol meg túl rejtetten, rétegzetten is.

Hadd kezdem a rétegek szemlézését egy idézettel: a kulturális antropológia szimbolikus ágának kiváló szaktekintélye, korunk „antropológiai fenegyereke", Clifford Geertz hívja föl figyelmünket arra a kivételes aspektusra, amelyet a kortárs világ identitás-politikáiról szóló esszéjében fejt ki bővebben. Idézem: „*Az antropológia a partikularitás iránti érzékével, a részvétel iránti odafigyeléssel, a társadalmakat leíró homogenizáló nyelvvel szembeni gyanakvásával fontos lehet, ha nincsenek is kipróbált receptjei, biztos megoldásai*" (Geertz 1998, záró mondat). Ez az árnyalt visszakozás attól, hogy fixált, változhatatlan elemként bánjunk a megismerendőkkel, a megismerési módokkal és magával az egész helyi kulturális sajátlagossággal, már eleve nem akar, nem is tud eltekinteni az *identitást meghatározó jegyektől.* Engedtessék egy példa erre: a helyi társadalmak leírásában, akár a hazai szociológiai-politológiai, akár az egyetemes antropológiai-társadalomnéprajzi megjelenítésben megannyi társas együttlét, helyi közösség vagy lokális együttes sok esetben úgy tűnik fel, mint valamifajta kimerevedett kép, funkcionálisan megkövült állapot, amelyet mintha sohasem befolyásolt volna semmiféle társadalmi változás. Mintha sem háborúk, sem járványok, sem vallási vagy kulturális sokkok, politikai és gazdasági törésvonalak, fejlődési utak és elmaradottsági mutatók nem árnyalták volna a lokális társadalmak képletét…! Ha csupán négy kulcsszóval jelezném, mire is gondolok, máris kár folytatnom a felsorolást: *asszimiláció*,[61] *adaptáció* és *akkultu-*

[61] Asszimilációként az etnikai beolvadás, társadalmi-kulturális térben lezajló adaptálódás folyamatáról beszélek, amely csoportintegráló erők függvényében, változó intenzitással hat, s eredménye az akkulturáció.

ráció[62] valamint ezek kísérő jelenségeként vagy eredményükként a *migráció*.[63] A jelenség, amelyről ezekkel a fogalmakkal beszélek, egyfajta patch-work, foltokból összeálló teljesebb kép, amelynek bármely elemét leírni vagy megnevezni teljességgel lehetetlen a többi ugyanilyen szintű megközelítése nélkül. Úgy summáznám tehát fő „képletemet", hogy a térben lokalizálhatónak tűnő jelenségek mindegyike időben is, mozgásdinamikában is, térbeliségében is összefügg azokkal a változásfolyamatokkal, amelyek éppen az identitás mindenkori viszonylagosságát emelik ki a régió és a regionalizálás szempontjából…

Ellenem vethető azonnal, hogy sematizálom az etnikai identitásképleteket… – de mentségemül hivatkozni próbálnék azokra a kortárs teóriákra, amelyek a térségiséget a migrációpolitikák eredőjeként éppen a markáns lokális kötődésüket valamiképpen elveszítő, mozgásos állapotba kényszerített tömegek helyzete által nevezik meg, újrafogalmazva a „nomád" terminus jelentését egyfajta „modern nomád" empirikus megfigyelése alapján. Mármost a migrációk, asszimilációk, adaptációk és kultúraváltások már magukban is sokszorosan újrarajzolják a helyi társadalmak dimenzióit, dekonstruálják a lokalitások formáit és tartalmait. Megannyi kutatás és helyzetelemzés, vallomás és esettanulmány mintha azt mutatná, hogy egyes (pl. kisebbségi) identitás-csoportok és kultúrák beilleszkedésének nemcsak külső kényszerei vannak, hanem az adaptációs folyamatban környezeti *és* természeti *és* humán formák *együttesen* hatnak, vagyis ezek egyenként is jelentősen, együttesen pedig *szükségképpen* olyan fizikai és szociokulturális átformálódást eredményeznek, amely a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést tételezi*.

Kérdésként fogalmazható ez esetben is: miért tételezzük a regionális identitás egyneműségét, miért tartjuk ezt kiemelhető értéknek, ha közben akár *sokszorosabb a változás, mint a maradandóság*…? Vagy, mint arra az ismert régió-tanulmányában Pierre Bourdieu negyedszázaddal ezelőtt fölhívta a figyelmet: mi történik akkor, ha a kódolt, elfogadott, fölmutatott identitások mellett létezik egy másik, egy rejtett-rejtekező, megbélyegzett, tudatalatti, vélelmekben és mentalitásokban rögzült identitás is, amely nem reprezentálódik, nem jelenik meg a politikai, kulturális, regionális palettán, avagy nem mutatkozik a térbeli kormányzás elemeként…? A régiók a konvencionális felfogásokban mint az identitás szociálpszichológiai, közösséget konstruáló, vagy akár virtuális teret körülrajzoló megjelenésmódjaiként jelentek meg, de már ott is több rétegben mutatkoztak. Számos esetben kiderül, hogy kutatásaink alanyai hajlamosak magukat egyfajta „*régióba fogalmazni*", próbálkoznak *térségi identitást építeni* abból, ami egyetlen személyiség, egy aprócska szubkultúra, egy szinte „szóra sem érdemesnek tűnő" lokalitás esetében nemhogy megjelenítésmód lenne csupán, de inkább alapfeltétel ahhoz, hogy egyáltalán létezhessen. Másképp szólva: a térségi identitásnak nemcsak árnyalatai vannak, hanem ezek nemegyszer inkább szerepek, játszmák, kísérletek, egyezkedések, kizárások és bekebelezések, semmint állandósult entitások formái. Az árnyalt és sokrétegű identitásban nemegyszer megjelennek képzetek, normák, értékek, kivetítések, víziók is – amiként például a nemzetek esetében (erre, mint emlékezetes, Benedict Anderson hívta föl a figyelmet a „képzelt közösségek" konstruktumairól szólva), amelyek alkalmilag akár nem is egy, hanem többféle *policy*ba ágyazódhatnak, megértéssel és megoldással

[62] Érdemesnek látom megkülönböztetni az etnikai kultúrára hatást gyakorló külső hatások egységén belül a kultúravesztést, amely rendszerint korábbi fázisa az átalakulásnak, valamint a kultúraváltást, ami a sikeres beilleszkedést segíti elő, s néha kifejezetten ennek eredményeként könyvelhető el.

[63] A legegyszerűbb definícióként az egyéni és csoportos helyváltoztatás ama formáját használom itt, amely a szándékolt, tudatos életfeltétel-módosítás céljából történő dinamikus változással jár, elsőként persze helyváltoztatással, adott esetben élettörténeti jelentőségű folyamatok biztosításával, de közbülső állapotban esetleg csak az egyének vagy csoportok időleges elmozdulásával.

kecsegtető cselekvésmódokat generálhatnak, vagy egyszerűen teljesen praktikus térpolitikai, nyelvpolitikai, törvényalkotási, pártirányítási, területi politikai, érdekkapcsolati, szimbolikus politikai vagy etnikai tagoltsági kérdésekbe illeszkedhetnek, noha tartósabb vagy végérvényes változásokat nem eredményeznek. E technikák, stratégiák, forgatókönyvek vagy etno-logisztikai megoldások olykor valamiféle neotradicionális birodalomépítés eszközeinek tűnnek a hatalom vagy a vele szemben álló társadalmi érdekmegjelenítés számára, a leggyakrabban azonban csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket, belső megosztottságot, etnobizniszt vagy hébe-hóba (de korántsem túl ritkán) némi kisebbségstatisztikai zsonglőrködést is. Az efféle „politechnika" egyúttal azt a technikai sokszínűséget, megoldási szaktudást, ügybonyolítási gyakorlatot és a problémák orvoslására irányuló gyógymódot is tartalmazza, amely éppúgy lehet asszimilációs mechanika, valamiféle integráció varázseszköze, vagy bizalmi alapú politizálás ésszerű érvényesülési módja is. A Kárpát-medencén innen is, túl is...

Az asszimiláló folyamatoknak az a kérdése, ki van „belül" az adott helyen, és ki van „kívül" e szférákon, rendszerint olyan identitás-politikák formálódását segíti, amelyek a *kontrasztok csökkentése* révén kívánják elérni a csoportkülönbségek skálájának redukcióját a „nemzetre" hivatkozó szocializációs, kulturális, pszichés és történeti összefüggésrendszerben. A nemzeteszmék alapjátéka az *egyesítés-összesítés, a homogenizálás és esszencializálás*: mindez azonban sokszor éppen az identitásokra hat ellenkezőképpen, erősítőleg, lokalizálóan és radikalizálóan..., mintha bizony „természeti tényekről" lenne szó (bővebben ír erről Geertz 1998). A jelenkori Magyarországon (egyebek közt éppen ezért, s az Európai Unióban éppúgy) számos *kizárási és alávetési* technika figyelhető meg, melyek a helyi (és/vagy nemzeti) kultúra állapotától, kohéziós erejétől függően a megtűréstől az erőszakos alávetésig számtalan politikai-kulturális narratívát tartalmaznak. A legváltozatosabb formákban folyik a nemzetépítés annak ellenére, hogy a nemzeti állam mint történeti formáció jócskán veszített jelentőségéből; minduntalan jelen van az etnocídium számos jele, vagy legalább ennek félhető lehetősége; minduntalan folyik az etnikai szféra marginalitásba szorítása és megrekesztése; elvitatódnak lehetséges autonómiák; új nyelvtörvények születnek, az államok előzékenyen serkentik a kulturális hasonulás megtörténését, interaktív szintre emelik olykor az etnoszféra követelésrendszerét, de elmaszatolni is próbálják az etnikumok megalkotta határokat és mintákat... Ezek a technikák és technológiák nemegyszer teljességgel demokratikus mezbe öltöztetettek, máskor erőszak-gyanúsak, de nem könnyen megvádolhatók, egyéb esetekben pedig egyszerűen csak folytonos manipulációk lenyomatai, akut formái.

Úgy vélem, a haszonelvű politikai technika célja és kiteljesült érvényesítései olyan pragmatikus megfontolásokra épülnek, melyek (például a regionális politikák, térségi identitások, interkulturálisan kódolt érintkezési módok esetében) a társadalmi szolidaritás-hiányokra támaszkodnak, s védtelenné teszik vagy tehetik az etnikai és lokális csoportokat... – ha úgymond nem állna mögöttük vagy fölöttük védernyőjével az áldásos hatalom. Ugyanakkor nem kizárt, hogy éppen mert a társadalom etnikai csoportjainak önerős szerveződése és egymásközti alkufolyamatai épp ekként sérülnek, mivel az állami-intézményi atyáskodás egyre hatékonyabban jelen van és beavatkozik (pl. etnobizniszt serkent, szegregációkat épít ki, megosztja a térben együtt létezőket vallási, politikai vagy gazdasági alapon, stb.), így a hatalmi véderő és az „egység" keresése lehetetlenné teszi az *autonómia-igények és interlokális kooperációk érvényesülését*. Vagyis az etnikai kérdéseket, asszimilációs hullámokat „kezelni képesnek" látszó hatalmi beszédmód azt a – csakis magamagához mint minden megoldás bölcs kézbentartójához irányított – *lojalitást* igyekszik kitermelni,

amely révén a status quo nem változik, viszont ezzel doktrinális alapra helyezi a történő történelmet és akut folyamatokat, melyek fő célja végső soron nem a helyi kulturális önállóságok harmóniája, hanem a de-lokalizált, de-etnizált világok kiépítése és egynemű kezelése, egyfajta „statisztizálható régióba" gyömöszölés érvényre juttatása. Megközelítésemben tehát arra helyeztem a hangsúlyt, hogy a régió és a regionalizáció kívülről is, belülről is épül, de önálló entitásként a regionális identitás csakis akkor képes fennmaradni, ha a mélyén zajló és körülötte sodró mozgások az antonómiák és kooperációk, szomszédságok és harmóniák feltételei szerint hagyják működni. Hogy hagyják-e, ez előadásom vitára ajánlott kérdése inkább, nem pedig politikailag hangolt minősítés kíván lenni.

Ökoszisztéma mint globális entitás

A kulturális antropológus szemléletmód, s ezért a politikai antropológus nézőpont is az olyasfajta komplexitás-igényt tartalmaz, mely a társadalom egyes tüneményeit, változás-jelenségeit hajlamos nem egyetlen, hanem több okkal magyarázni, leírni, s ezért mindennemű változás hátterében mélyebb magyarázatokért is megmerül, hogy tisztábban láthasson változásokat, előzményeket és következményeket, magyarázatokat vagy sejtéseket. Hadd kezdjem az európai kozmopolitizmus megközelítését ilyesfajta mély-oksági reláció fölidézésével, a párhuzamok keresésének elvét alkalmazva. Mégpedig látszólag messze tájra vetődöm itt…

Jelenkori világunk társadalmi, sőt gazdasági és demográfiai folyamatainak előképét egyfelől kereshetjük a messzi múltakban, térségi történelemben, földrésznyi változásban, háborúkban és kiegyezésekben, vagy épp etnikai konfliktusokban, vallási küzdelmekben, konfliktusos trendekben is. A világnagy kérdéseket megfogalmazó és azokat többrétegű válasszal illető biológusok, botanikusok vagy természetökológusok a társadalmi integrációs folyamatoktól független szótárral és tapasztalati háttérrel igen határozottan fogalmazzák meg a növényfajok, klímaváltozások, energetikai komponensek, élővilág-különbségek természetrajzát, ezen belül is az állat- és növényfajok alkalmazkodási stratégiáit. Azt az anyag- és energiaforgalmi rendszert, melyet az ún. ökoszisztémákban a talaj és klíma kölcsönhatásaként végbemenő elszegényedés, forrásapadás, fajpusztulás és életmódtársulások krízise fenyeget, amikor előzményeit értelmezik, számításaik szerint az elpusztult életterek mellett mintegy ötezer növényfaj és ötvenezer állatfaj migrációját, észak felé vándorlását, évente mintegy fél kilométernyi mozgását lelik meg egy kb. ötezer éves folyamatban. A bioszféra diagnózisa nyilvánvalóan csupán esetlegesen hozható párhuzamba az emberi csoportok, etnospecifikus életmódminták, faji és genetikus állományok természetével, de analógiáik mégis figyelemfölkeltőek. Borhidi Attila a környezeti rendszer, a talaj és az élővilág kölcsönhatására építve a növényi és állati társadalmakban mutatja ki az életet a termelés és a forrásfelosztás gazdaságilag megalapozott szigorú természeti törvényei szerint szervező kölcsönhatásokat, melyek nyomán a rendszer többi tagja is elmozdul valamiképpen. A problémát abban látja, hogy a rendszer tagjainak érzékenysége és mozgékonysága különböző, az éghajlat változására leggyorsabban az állatvilág reagál, a növényvilág szükségképpen lassúbb, de ezt kiszámíthatatlan, viszont mindegyre gyorsuló emberi reakcióidők követik… Példaképpen hozza, hogy a holland telepesek magyarországi ingatlanvásárlását már a tengerszint várható emelkedésétől való félelem is motiválja. „Az új népvándorlások természete alapvetően más lesz, mint a középkoriaké volt, amikor egész népek vándoroltak. Az új migrációk rétegjellegűek lesznek. Ez a folyamat már megindult, hiszen a tehetősebb emberek már igyekeznek tengerparti nyaralókra, rezidenciákra szert tenni, vagyonukat külföldi

bankokban elhelyezni. A kozmopolita-globalizációs életfilozófia ezt a folyamatot igyekszik előkészíteni".[64]

Pár évvel ezelőtt, midőn a Magyar Tudományos Akadémián az öregedés kérdéseivel foglalkozó konferenciát szerveztek francia és magyar kutatók, a szükségesnek látott kitekintés érdekében bevontam érvelésembe a migrációs trendek, a társadalom jövőképének, biztos túlélési esélyeinek és mai helyzettudatának átlátási képletébe a társadalomkutatásban immár szükségessé vált globalizáció-kritikai nézőpontot, melyet szakmai környezetem akkor harsányan elutasított, mondván: a *kozmopolitizmus* nem lehet akut társadalomtudományi, szociológiai vagy politikatudományi nézőpont tárgya. Kitartottam mellette, mert lehet. S pont ebben az értelemben, miképpen Borhidi a növénytársulások természetrajzáról, a teljes ökoszisztéma mindennemű kölcsönhatásairól fogalmazva teszi. Felfogásmódom szerint ugyanis a jelenkori politikai folyamatok sosem előzmény nélküliek, sosem következmény-mentesek, sosem függetleníthetők a közeli és (akár távolinak tűnő) tágabb környezeti kölcsönhatásoktól. Kezdem mindjárt azzal a térpolitikával, amely a kisebbségi közösségeket is közelről érinti, de korántsem csupán a lakó- vagy életmód, a migráció- vagy munkaerőpiac, az etnikai vagy nemzeti közösségek természetrajza értelmében, hanem épp a fentebbi etnopolitikai tér és újraértelmezett „társadalmi ökoszisztéma" logikáját követve.

Térhasználat, térpolitika vagy szimbolikus szuverenitás

A társadalomtudományok térfogalmai sokszor alakulnak (ki és át), köztük ugyanakkor az etnikai, gazdasági, kulturális vagy akár tudományos tér maga is minduntalan formálódik, tágul és szűkül, függően attól, mire és miként használják, kik formálják és mi céllal, mit és hogyan konstruálnak belőle maga-maguknak vagy közpolitikai érdekcélok nevében. Lehetne ugyan itt a specifikusan kisebbségtudományi, tömeglélektani, emberföldrajzi olvasatokat is kihangosítani, az alábbiakban mégis inkább a térben élés, térhasználat, a társadalmi tér forma- és fogalomváltozásának mozgásos dimenziói azok, melyeket körüljárni próbálok. „Körül" járom csupán, s nem mindig benne maradok, bár ez utóbbi lenne alapcélom. De amit mintegy „letapogatni" szeretnék, valahol a tér antropológiája, a politikai diskurzusok és a narratív térformálás hármasában található, körülvéve az etnopolitikai dimenziókkal, s ezek új léptékével, a globalizációs, eurokratizációs és kozmopolitizációs struktúrákkal. Korántsem ismeretlen/ismerhetetlen tájék, mentális földrész ez, csupán az átláthatósága függ a terek ködösségétől, a távolságoktól, a rálátások szögétől, a belátások és fölismerések aktuális trendjeitől... Vagyis attól, miképpen és mennyiben „teresül" az etnikai lét, s mi módon kíván vagy kínál migrációs terepet, élőhelyet, ökonómiai értelemben vett közös létfeltételt.

Minden társadalmi-történeti létben, állandóságban és változás-folyamatban hozzá tudunk szokni, hogy tér mindig és mindannyiunk által átélhető, de (talán épp ezért is, megragadhatóságának esetlegessége miatt is) folytonosan az egyik legtalányosabb jelenséggé lett. Egyúttal egyike a legsajátabb, legszemélyesebb szféráinknak, létező entitásoknak, belakható szféráknak. Formálásának mindétig aktorai vagyunk, fogalmainak folyamatosan pontosítói és felülbírálói. De mindig „máshogy" tudjuk, mindenkor másképp beszéljük el, másra terjesztjük ki vagy szűkítjük be a „magunk terét", mint Mások. A politikához, annak egészéhez, fogalmi tüneményéhez való viszonyunk ugyanilyen eseti, olykor még kancsal vagy érdekvezérelt is, konfliktusos

[64] Forrás: Borhidi Attila 2009 *Az éghajlatváltozás biológiai és társadalmi hatásairól.* Rendészeti Szemle, (57)1:82-90. www.mta.hu/data/cikk/12/69/41/cikk_126941/.../Eghajlatvaltozas.pdf

vagy háborús, egyezésképtelen is. E jelenségek folytonosan egymással és más létformákkal is örök kölcsönkapcsolatban vannak, s minduntalan csak az a kérdés aktualizálható e változó viszonyban: hogyan fejeződik ki a politika a térben és miként jelenik meg a tér a politikában, továbbá hogyan éli át ezeket az egyén és a társadalom, s mennyiben érdeke kivonni vagy beleformálni önmagát is az adott, a kinyert, a létező vagy alakítható térbe? Harc árán, vagy alkuval, testcselekkel vagy szimbolikus játszmákkal, virtuális vagy szimbolikus üzenetekkel vagy új alkuhelyzetekkel, partnerséggel, megértéssel és elismert kölcsönhatásokkal.

A legtöbb társadalmi játszmában persze nem elkülönültek és nem is időtlenek a jelenségek. Mint szinte majdnem minden létszféra, a tér (a vele elsődlegesen foglalkozó fizikai, utóbb település- és tértudományok szerint) leginkább földrajzi kiterjedésében ragadható meg. Azonban egyre gyakrabban figyelem kerül arra is, hogy a filozófiai, politológiai, szociológiai és antropológiai megközelítés kiegészíti, olykor felülrétegzi a humánföldrajzi tapasztalatot. Ezért nemcsak a térfelfogások sokfélesége, hanem a szimbolikus szférák felé is kitérőt kell tennem a körképhez. Ugyanis a *társadalmi tér-képzeteket* leggyakrabban a *szimbolikus formák* és *szimbolikus funkciók* hordozzák, amit a közvélekedés úgy értelmez, mintha bizony a szimbólumok egyezményes *jelek* lennének, a térbeliségnek adott formái pedig *olvasatok*at írnának elő. Többféle szaktudományos tapasztalat azonban arra utal, hogy a társadalmilag közölt jel nem okvetlenül befolyásol tömegjelenségként – a szimbólum (a jelentéshordozó) azonban igen. Mi több, a társadalmi befolyásolásban előállított jelek-jelzések szimbolikus funkciója éppen a posztmodern korszakban nyerte vissza a kényszer- és előírásmentes állapotát, leíró narratíváik ugyanakkor közelebb is kerültek a társadalmi közbeszédben és köznapi kommunikációban divatossá vagy aktualizálttá vált fogalmakhoz. Olyanokhoz, mint a plurális demokrácia, a szuverenitás, a modernizáció, európaiság, világpolgárság, amelyeknek térfogalmai akként lettek a kommunikációs terek részei, hogy a társadalmi párbeszédekben feladók és vevők, közlők és befogadók, termelők és fogyasztók szféráira oszthatókká váltak (lásd például a „világháló", a természetfölöttivel való kommunikáció, az „uniós normatívák", a „globális felmelegedés" vagy „nemzetközi szolidaritás" megfoghatatlanul puha, mégis a képzelt társadalmi térbe/terekbe illeszkedően „egzaktnak" tetsző fogalomkészletét).

Számos társadalomkutató ilyesfajta szimbolikus szférák elemzésekor a hétköznapi térfogalmakból és gondolkodási sémákból is „olvasatokat" gyárt. Napjainkban – megannyi történeti térben már ismertnek tekintett – tünemény mellett (lásd „birodalom-építés", „a keresztény világ", „egyházi érdekek", „világproletariátus", „emlékezetpolitika", „a civilizáció határai", „tengerek ura", „felszabadult gyarmatbirodalom", „millenarista mozgalmak", „konzervatív Európa", stb.) a politikai élet megannyi területe szimbolizálódik, olykor a szimbólumok önálló életre kelnek, összeolvadnak más jelentésekkel, s gyakorta a szimbolikus és a valóságos közötti terület válik a társadalmilag átélhető identitás alapjává (ne menjünk messzebb: Nagymagyarország virtuális képe, az uralkodó elithez tartozás, a „kiskert-tulajdonosok közössége", innovációs térpotenciál, zenei szubkultúrák természetrajza, tudáselit rangja, rozsdaövezeti biokertmozgalom, Krisna-tudatú hívőközösség, „szülőföldre" hazatérés, határon túliság, mentális örökségvédelem, stb. mind ezt a jelenséget szimbolizálják).[65] A szimbolikus megjelenítődés[66] olykor csupán helyettesít valódi

[65] Izgalmas párhuzamok találhatók Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon* c. kötetében, Publikon Kiadó, Pécs, 2012; valamint eltérő narrációk a Bakk Miklós – Bodó Barna szerkesztette kötetben: *Státusdiskurzus. Esszék és tanulmányok*. Szórvány Alapítvány, Diaszpóra Könyvek, Marineasa Kiadó, Temesvár, 2003.

politikai aktusokat, tartalmakat, s egyebek között a *tér* fogalma is ilyen jelképiséget rejt magában. Az antropológus Lévi-Strauss szerint a tér nem egyszerűen valamely valóságos terület, nem is a képzelet kiterjesztésének helye, hanem egy merőben strukturális elem, mondhatni topológiai, ezért egy tér (spacium) tényleges helyei (places) tisztán struktúra-alkotó elemek, ami lehetővé teszi, hogy valami valóságos elem betöltse (láttatja Deleuze 1973). A térrel kapcsolatos antropológiai felfogások egész kötetre rúgnak, fölidézésük meghaladná okfejtésem kereteit (a téma egy feldolgozását lásd Paul-Lévy – Segaud 1983, vagy egy aktualizált másikat Zombory Máté áttekintésében, 2011). Értelmezésem szerint a *konkrét fizikai tér* „fölött" mindig valamely *szimbolikus tér* is megtalálható (így pl. a politikai intézményekhez rendelődött historikus konnotációk, pártszékházak vagy börtönök, bíróságok bűvköre, „jelentéstörténetek", hierarchiák, vagy a hatalom potencialitását övező szimbolikus erőfölény, a törvények hatótere, a nyilvánosság jelképes szférája, stb.), a társadalmi magatartásokat pedig gyakorta a *szimbolikus cselekvések* jellemzik, amelyek rendszerint konfliktusosak, s adott esetben sokszor intenzívebbek, mint a valóságos cselekvések (lásd pl. Harrison 1995).

A politika makroszféráját rendszerint átható szimbolikus politikai gondolkodásban gyakorta előfordul, hogy a hatalom meglévő távolsága (power distance) és idegensége egyszerűen úgy szimbolizálódik, mint „rendezett valóság" és annak szervező elveként objektiválódó jelenség (utalok arra, amit példaképpen az állam vagy államterület, az uralmi tér, a birodalmi kiterjedés, a nemzetközi kapcsolatrend, a biztonsági övezet stb. jelent). A hatalom szimbolikussága jószerivel a legerősebb eszköznek nevezhető, amelyben a társadalmi közösség folytonosságának nyilvánvalósága (históriája, élettere, uralmi miliője) válik benne képzetessé. Holott a tényleges hatalmi kapcsolat és a szimbolikus kapcsolat nincs közvetlen egymásrahatásban, nem redukálható egyik a másikra, merthogy a szimbólum nem valamiféle mechanikus reflexió, vagy a politikai valóság egyszerű reprezentációja, hanem nagymértékben függ az őt körülvevő érték-tértől, az egyes társadalmi csoportok értékszelekciós attitűdjeitől, illetve végső soron kiszolgáltatott magának a *szimbolikus tőkeképződés* folyamatának is.[67] Ám végső soron éppen erre a szimbolikus hatalmi mezőre akaszkodik rá egy réges-régi fogalmi képződmény, ez pedig a *szuverenitás*. Vagyis az a képzet, hogy a főhatalom működési tere és a szabadság (állampolgári, vagy államnemzeti szintű) értéktere egy ponton összefut, s ez a tér lesz a szuverenitás beágyazottságának, kiterjedésének és érvényesülésének biztosítéka. Carl Schmitt szerint a főhatalom gyökere mindig az akarat, ezért szuverén csak az lehet, aki akarattal és parancsolási eszköztárral rendelkezik, s aki a kivételes állapotról dönthet (Schmitt 1928:1-7, 146). Gombár Csaba és a Korridor Politikai Kutatások Központja egész kötetet szentel a szuverenitás térfogalmi kiterjedéseinek tisztázására (Gombár et al 1996), melyben e politikai és fogalmi „fenség" megannyi árnyalatát bemutatják kortárs társadalmi terekben. N. Kovács Tímea elhíresült monográfiájában a helyek, kultúrák, szövegszerűen megjelenített világok kulturális antropológiai dimenzióit

---

[66] Szimbolikus megjelenítődésnek azt nevezem, amit Habermas az identitás új feltételrendszerének leírásakor úgy fogalmaz meg, mint az egyedi és társadalmi „Én" határainak megőrzését, valamint az élettörténet folytonosságának biztosítását tér- és időbeli szegmentálódással szétválasztó magatartást, amely az egyes életterületek vagy „parcellák" segítségével megpróbál eleget tenni a konzisztencia szokásos követelményének. Vagyis „a személy önazonosítás révén kialakított és fenntartott szimbolikus egységének", illetőleg a csoport szimbolikus realitásának kifejeződését nevezem szimbolikus reprezentációnak, amely azt mutatja meg, elhelyezhető-e az egyén egy csoport világában, vagy a csoport a társadalomban (Habermas 1994:141-143).

[67] Pierre Bourdieu a szimbolikus politikai tőke változatainak elemzésekor utal arra, hogy a társadalom számára szimbolikus érdekek – szembefordulva az anyagi érdekekkel – függetlenednek azoktól, vagy szimbolikusan megszüntetik érdek mivoltukat... (Bourdieu 1985).

járja körül (N. Kovács 2007), Erik Hobsbawm számos művében a történészek lankadó figyelmére fókuszálja érdeklődését, egyebek között a mindennapi tereinkben lakozó névtelen hősök korszak- és térmeghatározó jelentőségét hangsúlyozva (Hobsbawm 2009); Kapitány Ágnes és Gábor a társadalmi és mentális-morális terekben zajló „szellemi termelési mód" igazi kiterjedését emeli fókuszba (Kapitány – Kapitány 2013), az európai társadalmi tér és a globalizáció viszonyát bevonva e tárgykörbe Ulrich Beck rendezi el a modernitás új szakaszainak jelentéterét (Beck – Grande 2007), Valuch Tibor pedig valamifajta retrospektív perspektívát nyit, amikor a mindennapi élet menetében korszakos térdinamikák (jövedelem, lakás, lakótér, fogyasztás, divat, táplálkozás) jelentőségére vezeti figyelmünket a második világháborútól az ezredfordulóig jellemezhető városi/vidéki/tájegységi/rétegződési terekben (Valuch 2013). S akkor még szégyenszemre nem említettem a „teresedések" olyasfajta szakirodalmát, melyet a történészek (pl. Gyáni Gábor, Kövér György, Granasztói Péter, Ö.Kovács József), a kommunikációkutatók (Terestyéni Tamás, Kiss Balázs, Antalóczy Tímea, Gagyi József, Szijártó Zsolt, Bugovics Zoltán, Császi Lajos), a vallási térfolyamatok elemzői (Vincze Kata Zsófia, Máté-Tóth András, Kamarás István, Farkas Judit, Papp Richárd, Bögre Zsuzsa, Póczik Szilveszter, Barna Gábor, Szász Antónia), a kultúrakutatók (Kovács Éva, Tibori Timea, Biczó Gábor, Feischmidt Margit, Fejős Zoltán, Pusztai Bertalan, Géczy János, Keszeg Vilmos, Tánczos Vilmos, Kolozsi Ádám, Ilyés Zoltán), továbbá társadalomnéprajzosok (Sárkány Mihály, Vargyas Gábor, Keményfi Róbert, Szarvas Zsuzsa, Szuhay Péter, Nagy Zoltán, Michael Stewart, Pócs Éva), valamint régiókutatók, afrikanisták, szociálpszichológusok, romológusok, struktúrakutatók, kulturális menedzserek vagy épp kulturális antropológusok (hadd ne hivatkozzak itt sok-sok tucat névre...!) a térbeliséggel összefüggésben az elmúlt években-évtizedekben felszínre hoztak vagy interpretációikkal vettek körül.[68]

Mindemellett korunk társadalom- és politikatudománya kénytelen minduntalan szembesülni azzal a feltételrendszerrel, amely a politikai tér elfoglalásának, megőrzésének és folytonos felügyeletének jelenség-együttesét hordozza a gyakorlatban. Minél messzebbre megyünk vissza a társadalmak történetében, annál sokrétűbbé válni látszik a társadalmi tér használatáról és a politikai tér szimbolikus elkülönüléséről megfogalmazható tapasztalat. A politika térbeli kiterjedése azonban rendkívül ritkán válik „kézzelfoghatóvá", ezért annak megnevezéséhez is szimbolikus eszköztár, analógiás példatár, metaforikus jelentéstér szükségeltetik. E szimbolikus eszköztár egyes elemei, így például a szabadsággal, az erőszakkal, az igazságossággal, a politikai környezet határainak vagy a jogi környezet kódrendszerének kialakításával kapcsolatos reprezentáció meglehetősen változatos képet mutat az egyes történelmi korokban, s még ennél is bonyolultabb jelentés-együttesbe szerveződik, ha történeti kiterjedését mint hatáskomplexumot tanulmányozzuk. Tér és társadalom viszonyában (szándékosan szűkítő értelemben) *hatalom és politika jelképes párbeszédének* vizsgálata céljával az alábbiakban azt a jelentésteret fogom megfigyelés tárgyává tenni, amelynek pontosan a tér szimbolikus kifejeződése (mutatkozás), a térbeli jelenlét hatékony érvényesítése (kiterjesztés), vagy legalábbis a térbeli határok „körülrajzolása" (reprezentáció, narratíva) a funkciója, s ami elvezet a kozmopolitikus látásmódig.

[68] Lásd ehhez néhány referáló írásomat: http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/25055-kisebbsegben-terido-emlekezetben-targyakban-vallasban-nevtelenul ; http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/26390-kisebbsegben-ter-tarsadalmi-valtozas-ertelmezesi-metszetek

Társas tér, határolás, szimbolizáció

A társadalomtudományok, amelyek a megismerés érdekében osztályozni kénytelenek, de empirikus önigazolási kényszereik miatt a józan ész kitüntető vagy megbélyegző klasszikus kategóriái helyett szükségképpen a *társadalmi hatások* mechanizmusait és az erről kialakítható tudományos kritikát kell egyensúlyban tartsák – mint erre Bourdieu már a hetvenes évektől figyelmeztet – a szimbolikus politikai mezőt is át kell lássák és néven kell nevezzék. Ezért tartja fontosnak Bourdieu, hogy a társadalmi gyakorlat olyan jelenségeit, amilyenek a nyelv, a dialektus, a jelvények, a stigmák, a mentális képletek, a társadalmi képviseletek, stb., a *mentális reprezentációk és tárgyi reprezentációk* formájában is figyelembe vegyük. A társadalmi valóság és annak megjelenítése ugyanakkor – érvel tovább – nem függetleníthető a hatalom kizárólagos birtoklásáért folyó harctól, amely a társadalmi világ felosztásának legitim definíciójára és csoport-teremtő vagy csoport-megszüntető következményeinek elfogadtatására irányul. A harc tétje tehát olyan hatalom, amely kikényszerítheti a társadalmi világ valamifajta vízióját a divízió, vagyis a fölosztás által, azonosság és egység, természetes folytonosság és szakadás, eredet-identitás és tér-identitás közmegegyezéses definíciójával. Bourdieu szerint a mindenkori autoritás, amely kinyilatkoztatásaival, tekintély-beszédjével és a *tér tartományában* megvalósított *határolásokkal* igyekszik létrehívni a maga érdekeinek megfelelő fölosztást, önkényesen kényszerít ki sajátos területi egységeket, amelyek a lokalitások szempontjából sem az eredet, sem a kulturális, gazdasági vagy politikai erőviszony-határokkal nem esnek egybe (Bourdieu 1985:7-22). Ugyancsak ő fejtette ki, hogy a társadalmi világ ez új, szimbolikus felosztása egyfajta *performatív beszéd,* amely azt akarja, hogy amit kimond, az meg is legyen, meg is valósuljon a képzeten túl, így rákényszerítve az érintettekre olyan közös szemléleti és fölosztási elveket, amelyek percepciós és recepciós kategóriák által hatnak, vagyis egységes szemlélet kívánnak az azonosságról és azonos szemléletet az egységről (Bourdieu – Boltanski 1975). A társadalmi tér e jelképes felosztásának és a társadalmi egység e felosztások általi átstrukturálásának mindig megvan a maga intézményesített eszközrendszere, s különösen a *szimbolikus szférában* megfogalmazódó, az elismertségért folyó küzdelemben kinyilvánított aktusai izgalmasak.

Amit erről itt (terjedelmi okok miatt) összegezni lehet, az csupán szemlézése egy alapkérdésnek: politika és tér kapcsolatának. Az alábbiakban a társadalmi „közlekedés" illetve szabályozás, valamint a szelektív társadalmi észlelés egyik alapvető jelenségére koncentrálok, amelyet úgy tekintek, mint a társadalmi valóság egyik alkotóelemét. Nem célom kutatási irányzatok vagy rendszerspecifikus jelenségek kimerítő tárgyalása, így a maga vitathatóságában mindössze azt jelzem példaképpen, milyen térfogalmaink és térképzeteink tolakodtak be a politikai közgondolkodásba, s milyen szimbolikus mezőben válnak ezek nyilvános diskurzusok részévé. Úgy látom: az egyre sokasodó filozófiai és szociológiai tisztázási kísérletek mellett mind inkább szükségeltetik egy, a társadalmi osztottság más dimenzióira figyelemmel lévő közelítésmód idekapcsolása, mégpedig a szimbolikus politikáé.

Mielőtt azonban e kérdéskörben elmerülnék, két fogalmi pontosításra kell vállalkoznom. Amikor *tér*ről beszélek, az idő mozgását értem alatta, s időnek a tér folyamatát, kiterjedését gondolom. A térről szólva tehát nem pusztán természeti területet, biológiai zónát vagy településföldrajzi jelenséget veszek alapul, hanem olyan *szociális* képződményre célzok, amelyet nem csupán geográfiai értelemben vagy a gazdasági és társadalmi szerkezet létrehozta mezőben lehet körülhatárolni (ez lehetne puszta „táj" vagy „öko-táj" is). Hanem emberi magatartások, kulturális együtthatások, integrációs folyamatok eredményeként kialakult (vagy csak megnevezett), sajátos

„mi-tudattal" elsajátított, főképpen jelképes kizárásokkal és határokkal definiált virtuális valóságszeletre gondolok, amely akkor válik megnevezhetővé, ha átélésének lehetősége adott és a köztudatban meg is képződik. Gyáni Gábor, amikor az időről és az emlékezés mint történetmesélés korszakos tüneményeiről beszél (Gyáni 2010), egyértelművé teszi, hogy jelenbeli múlt, a múltbeli aktualitás, a felejtés és megtartás, emlékezet és törlés mint eseménysorok verziója nem csupán valamely távolságtartó messzeség vagy értelmezői rendszerező-készség tartozékai, hanem az élő, időben létező, belevetettségükben a maguk másságát megélő emberi csoportok mentális védekezési eszköze a térben is, melyben nincs az a „kis hely", amelyből ne lehetne „nagy történéseket" kiolvasni-megérteni, amennyiben a „mikro" nem kizárólagosan az érdektelennek tetsző helyit, a „provinciálisan" poros jellegtelent és elnagyolt „általánost" jelenti, hanem a helyi mivoltában is univerzálisabb jelentést hordozó reprezentációt is magába foglalja, megtestesítve hosszú időtávú folyamatokat. Bugovics Zoltán pedig, amikor a nyugat-magyarországi térség öndefiníciós kérdéseit elemzi társadalomföldrajzi dimenzióban, rálel az identitásrégió néprajzosok-antropológusok és történészek számára is hangsúlyossá vált kérdéskörére,[69] ezen belül a történeti és térbeli tagozódás gazdasági és mentális mutatkozásaira is kitérve.

A térben lakozás, térbe fogalmazott hovátartozás persze korántsem új jelenség, a klasszikus antik irodalomtól a modern világgazdasági tagolódásig és a poszt-gyarmati újrafelosztások politikatörténetéig megannyi verzió létezik. Claus Offe például háromosztatú modellben írja le a politikai hatalom küzdő*tereit*: az államapparátus politikai elit-szintjének, az anonim csoportok és kollektív cselekvők szintjének, valamint a kommunikációs áramlatok és a politikai kultúra szintjének viszonyában, s e három szint a valóságra vonatkozó definíciók segítségével verseng azért, amit Gramsci kulturális hegemóniának, tehát végső soron a politikai erők *uralmi szférájának* nevezett. Vagyis a küzdőterek kölcsönhatása nem egykönnyen tetten érhető, s a harc nem közvetlenül pénzért vagy hatalomért, hanem olykor csupán a definíciókért, s magáért a *saját tér* definiálásának jogáért folyik (Habermas 1994:304-305). Ebben az értelemben beszélek tehát a továbbiakban térről, s használom gyakorlatilag hasonló jelentésben a „mező", a „szféra", a „tartomány", a „terület" vagy „territórium" kifejezéseket (nem kívánok persze összemosni közöttük meglévő értelmezési- vagy jelentéskülönbségeket!). Az ilyen terekben zajló csatározások, mivel javarészt észrevétlenek maradnak a köznapi mikro-kommunikáció szintjén, s csupán esetenként sűrűsödnek politikai cselekvéssé, lehetővé teszik az autonóm nyilvánosságok és kommunikációk kialakulását, amelyek egy önszervezési „küszöb" alatt erősítik a kollektív cselekvőképességet, s ezen az úton alakul ki végül is a „magánterülettel" szemben a habermasi nyilvánosság, amely maga is egyfajta *területként* objektiválódik (Habermas 1971:10-11). A nyilvánosság pedig szervesen illeszkedik egyfelől a kultúra világába, amely mint az emberek által szőtt jelentések világa „nem törvényt kereső kísérleti tudomány tárgya, hanem jelentés nyomába szegődő értelmező tudomány" eszköze (írja Geertz 1988:16)..., másfelől pedig a mindezen jelenségek együttese a politika „parttalan világába" tartozik (Gombár 1986), s így a politikai kérdések tematizálásának eszközéül szolgál.

A térfelfogás és „a" hatalom terének körülhatárolása tehát társadalom- és politikatörténeti alapkérdés, noha legtöbbször valamely földrajzi köntösbe öltöztetik a legkényelmesebben. Ezért a másik pontosításom a *politikára* kell vonatkozzon, amit nem tekintek (szemben számos szcientifizált megközelítéssel) csupán egynek az

[69] Bugovics 2004; további verziókat lásd a szórványkérdések zsoboki konferencia-tematikáját: www.*mtaki.hu/data/files/739.pdf* ; vagy Ilyés Zoltán gyimesi kutatási anyagát: www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2005_04/cikk.php?id=978

alrendszerek közül, ugyanakkor nem is állítom, hogy mindenben teljességgel megjeleníti magát. Úgy vélem, hogy a legátfogóbb politika-képet éppen az *uralmi tér* definíciójával, az éppen adott állapot körülcövekelésével kell fogalmilag szűkíteni, s lehetőség szerint nyomon kell követni ennek nyilvánvaló vagy jelentéses változatait. Ezért amikor *uralmi térről* beszélek, arra gondolok, hogy a politikai hatalom területi eloszlásának dinamikájától meghatározott irányítási döntéspotenciálnak lokális megjelenéséről van szó, amely a hatalomgyakorlási funkciók hierarchiájától függő nagyságú és erősségű. További gondolatmenetem következésül a szimbolikus szférában megjelenő, változó erősségű és nagyságú kompetencia kiterjesztéséről szól, amelyet tér és politikum tartományában a hatalom szuverenitása és e szuverenitás igazságos kifejeződése szempontjából próbálok megfigyelni.

Térbeliség antropológiai és politikai térfogalmakban

A *térbeliség* fogalma a politikai antropológiában H. Sumner Maine és Lewis Henry Morgan kutatásaira megy vissza, akik egyrészt a jogrendszer, másfelől a társadalomszervezet kontextusában keresték a politika megjelenésének módozatait, a térségi és társadalmi kapcsolatok megjelenésmódját (vagy mint azt a francia Émile-Félix Gautier egy évszázada karakteresen megfogalmazta: a „biológiai hazafiságtól" a „földrajzi hazafiság" felé átalakulást). Hozzájuk képest a szociálantropológus Robert Harry Lowie, aki a legelsők egyikeként (1920) foglalkozott politikai antropológiai témával, az állam eredetével, a kormányzással és a bíráskodással, s részben már meghaladta Maine-t és Morgant abban, hogy bemutatta a rokonsági rendszertől a *területi szerveződés* felé tartó átmenet formáinak lehetőségét, illetve bizonyította, hogy a korábbi szemlélettel ellentétben e két típus nem zárja ki egymást. Mások, pl. Bronislaw Malinowski vagy Polányi Károly a primitív/archaikus társadalom *térbeli szerveződésformái*nak olyan komplex intézményrendszerét elemezték, amilyen a „kula-kör" volt vagy a „kauri" (egyszerre primitív cseretárgy és fizetőeszköz, gazdasági és kereskedelmi hálózat, termelési és elosztási egyenlőtlenségek illetve funkcionális társadalmi szerepek intézményesített formájaként működő térbeli struktúra), vagyis létfontosságú jóléti-szociabilitási funkciókat ellátó, ugyanakkor az archaikus társadalom stabilitását biztosító eszköz, amely a korai államképződményekben „időtlen erőként" (Polányi 1972:244) biztosította az állam létesülése előtti társadalomszervezet kontinuus fennmaradását és térbeli állandóságát. E.E.Evans-Pritchard és M.Fortes (1940) már az állam szerepének és az államnélküli társadalmaknak szimbolikus megjelenítődését taglalták, kifejtve, hogy a hatalom térbeni megjelenését koncentrikus körökkel lehet leírni, amelyekben a központi hatalomtól távolodva egyre csökken annak hatása. A.R.Radcliff-Brown pedig a primitív társadalmak „szervezett anarchiájának" illetve a társadalomszervezet fölött gyakorolt uralom elfogadásának *területi sajátosságait* mutatta ki, megfogalmazva, hogy a politikai szervezetrendszer olyan totális intézmény, amely a fizikai erők fölötti ellenőrzés és a szabályozás feladatát látja el, s ennek a belső térben a jog, a külsőben a háború az eszköze.

Az erőszak és fennhatóság, alávetés és erőszak kérdését tekintve a korai politikai antropológusok a 20. század első felében az elméleti vitákon kívül szembetalálkoztak azzal a problematikával, amelyben az antropológia feladata a gyarmati rendszer, a gyarmati berendezkedés és terjeszkedés szolgálata volt, illetve amelyben a kutatók úttörő munkát vállaltak az indirekt hatalmi adminisztráció hatékonyságát növelni kívánó politikai befolyásolás gyakorlatában. Ám kutatásaik révén egyúttal olyan *térfogalom* terjedt el, amely (szándékuktól függetlenül) az Európán kívüli vagy nem-európai társadalmi fejlődés elmaradottságáról kialakult felvilágosodás-kori politikai filozófia hatását tükrözte, amely a fejlődéselméletek és a nemzetállami

politikai hübrisz hatására a bennszülött civilizációk „elmaradottságát" illette kritikával. A politikai antropológia *tér-képzetét* a későbbiekben, főként századunk során, a gyarmati függetlenségi harcok fellángolásának időszakában nagymértékben szélesítette a megváltozó *mozgásterek* elemzése, majd megint később pedig a gazdaságelméletből, szociológiából és szociálpszichológiából átvett *centrum-periféria* dimenziók belátása. A 20. századi antropológia-történet során többször is megfontolások tárgya lett a F.Ratzel (1887) munkásságából ismertté vált „marginális zónák" elmélete, vagyis az elszigetelt *térbeli-kulturális elterjedési területek* olyasfajta tipológiája, amely a kulturális rétegek és minőségek hierarchiáját fogalmazza meg. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek nemzetközi rendszerében és a világgazdaság *makrostrukturális térfogalmában* már egy újabb korszak gondolkodásmódja érvényesült (A.Gunder-Frank, I.Wallerstein, G.Arrighi munkáiban), amelyet a legutóbbi negyed- vagy fél évszázadban kiegészített a „szép, ami kicsi" (Schumpeters-től eredő) szemlélet újrafölismert, *mikroökonómiai* léptékű felfogásmódja. Ez előzmények után korántsem véletlen, hogy a kulturális antropológia és a kortárs szociológia az archaikus gazdaságból és munkamegosztásból vezette le a „felhalmozás legértékesebb formáját", a *szimbolikus tőke* kialakulását, amit (mintegy negyed-fél évszázaddal az említett korai antropológiai elemzések után) Marcel Mauss és később Pierre Bourdieu vizsgáltak meg újra (Mauss 1923, 1950; Bourdieu 1972, 1978). Mauss pillantása Melanézia, Polinézia, Észak-Amerika mellett a hindu, kelta, germán és kínai cserekapcsolati szokások, ajándékozási szertartások térbeliséget konstruáló szerepére is kiterjed, Bourdieu számára meg a szimbolikus javak a szimbolikus csere eszközeiként az archaikus és kortárs gazdaságban voltak fölfedezhetők, ahol a föld, vagyis a társadalom gazdasági *ter*ének szimbolikus értékét az a *történeti kapcsolat* határozza meg, amelyet annak birtokosa és a valamiképpen álcázott birtoklás- vagy uralomforma közötti viszony jellemez (Bourdieu 1978:399). Egyszóval az uralom módja, térbelisége és a szimbolikus legitimitás között Bourdieu is alapvetően meghatározott viszonyt feltételezett. Michel Foucault pedig, aki szerint „a fegyelem analitikus teret szervez", a törvénykezési-politikai funkciók között a legyőzhetetlen hatalomra jellemző tevékenység-ellenőrzést „a felosztás művészetének" minősítette, s fő funkciójának nem a hatalom öncélú eredményességének biztosítását látta, hanem a társadalmi erők megszilárdításának feladatát, a modern térbeliség-szemlélet /v.ö. panoptikusság/ megjelenését is (Foucault 1990:283). Mauss, Bourdieu és Foucault szellemének ide-idézése azért fontos, mert épp a szükségletek garantálásának nemzetállami keretek közül globális-ökológiai válsággá vált problematikája erősítette fel a szuverenitás, a nemzeti és politikai, civiltársadalmi és hatalmi önrendelkezés kérdéseit. Úgyannyira, hogy e tekintetben már jelen volt a térbeliségnek földrajzi, társadalomrajzi és funkcionális deskripciója, hisz azokból majdan végül is a modern társadalmi rendszerek legitimitásának alapkételye fejlődött ki: legitim, ami a népesség, a választók java számára elfogadott, vagy kifejezetten támogatott is..., de ettől még nem legális, és még kevésbé szociábilis... Balogh István az igazságosságelméletek bevezetéseként az európai és amerikai pártok, ideológiai tradíciók körében tekinti át a politikai jelenlét, a választási küzdőtér és a programokkal versengő felek erőviszonyainak politikai piaci logikáit (lásd 2006:22-49), jelezvén, hogy a politikai szféra rendszerszerű működése mintegy a gazdasággal szembeni kiegészítő alrendszer, alternatív tematizáló jellege pedig a politikai érdekek civiltársadalmi mozgásaitól is nagy mértékben meghatározott.

Látható tehát, hogy a szociológiai (és az általában vett társadalomelméleti) tematizálások sok tekintetben gazdagodtak az antropológiai hagyományból. A politikai antropológia mai vizsgálódásai pedig már egyenesen a politikai főhatalom modern intézményeit, az autoritások átalakulási folyamatait és a befolyásolás árnyaltabb,

szimbolikusabb mechanizmusait tárják fel, s a kutatások olykor még mindig tükrözik azt az elfogultságot, amely immáron nem a leigázó, a területfoglaló nagyhatalmi erőszak, a fejlődés irányítását kézben tartó beavatkozó politika szolgálatában áll, hanem épp ellenkezőleg: a lokalitások, a térbeli-települési egységek, az etnikumok felől tekint az állam *központi* intézményeire és az etnikumok saját, az államival rendszerint gyökeresen szemben álló *helyi* intézményeit részesíti előnyben. Ennek a perspektívaváltásnak fél évszázadon belüli látványos lezajlása teszi indokolttá, hogy a térbeliség, a társadalmi és a politikai térben megjelenő tér-képzetek sokszínűségét vizsgáljuk. Természetesen nem térhetek ki a *tér-átélés* minden módjára és mértékére, a globalizálódó világgazdaságtól az emberi pszichéig, hiszen a felfogások szűkszavú ismertetése is kötetnyi munkát jelentene, ezenkívül sokan elemezték ezeket a problematikákat már előttem is. Ami számunkra az antropológiai kutatásokból kiemelendően fontos lehet, az a társadalom politikai tagoltságának *térbeli* önkifejeződése a lokalitások nézőpontjából, ami szükségképpen a *politikai mezőben*, illetve a politikai palettán megjelenő pártok, képviseletek, normák, értékek helyi, illetve országossá növesztett intézményeiben jelentkezik. Az intézményesülésben végbemenő önérvényesítés számos szimbolikus és tényleges politikai erőhatás reprezentálója – ezek közül most csak a *jelképhordozó,* szemantikailag is kifejeződő néhány momentum tematizálására vállalkozom.[70] A kapcsolódó problematikák részletes elemzésére itt nem törekedhetek, s a kortárs társadalmi történések idejében sem próbálok messzebbre menni a kelet-európai *rendszerváltások* kezdeténél (amelynek egyébként valódi megtörténte éppen a társadalmi és politikai tér eltérő szintjein másként és másként élhető át, így a vidéki térben sokhelyütt maga a rendszerváltozás élménye is elmaradt, a „változás", „változtatás", „váltás", „átmenet" maga is fogalmi vitába fulladt, épp úgy, amiként Romániában is, vagy számos messzi világban még, legutóbb talán az észak-afrikai „iszlám forradalmak" tájékán, vagy aktuálisan az ukrán politikai térben is).

Szimbolikus térfoglalások, térbeli osztottság

„Az uralmi kapcsolatok tisztán politikai terét a hatalmaknak és a javaknak a földrajzi térben való elosztásának, és a szereplő személyeknek ebben a térben való eloszlásának kapcsolata határozza meg; a javaktól és a hatalmaktól való földrajzi távolság jó mutatója a hatalomnak" – írja Bourdieu (1985:19). E logikával végiggondolva a szimbolikus javak hazai piacának eseményeit és játszmáit, láthatóvá válik, hogy nemcsak a magyar társadalom egyre erősödő érdekkülönbségei „szimbolizálódtak" a politikai szférában, de a politikai küzdelmek központi vagy helyi szereplői is látványosan eltérő befolyással rendelkeztek, s ennek alapján igen eltérő játszmákat is folytattak az elmúlt évtizedekben. A gazdasági vagy szimbolikus térben megjelenő integráló hatások korántsem csupán az intézményellenes körülményeknek és szándékoknak kedveztek (pártfinanszírozások rendszere, médiauralom centralizálása, önkormányzatiság korlátozása, közjogi helyzet alkotmányosított egyenirányítása, politikai szélsőségek jóváhagyása és alkuképességének támogatása, kulturális uralom

[70] Paul Ricoeur, aki szemléletmódjával korszakosan meghatározó maradt, a szimbólumot olyan, többletjelentéssel bíró kifejezésként határozta meg, amelyben az elsődleges jelentéshez a ráépülő átvitt értelmű jelentés analogikus kapcsolattal kötődik, e kettős jelentést pedig a szemantikai struktúra hordozza. Úgy vélte: a szimbólumok általános elméleteként megfogalmazható, hogy a gondolkodásnak saját megkövült hagyományait kell föllazítania ahhoz, hogy tudjunk szimbólumokban gondolkodni, de ne érezzük többé kielégítőnek, ha valamiről *csak* szimbólumokban tudunk gondolkodni. Elgondolásából kicseng annak belátása, hogy *a szimbólum csak annyi gondolkodnivalót ad, amennyit a reflexió elhódít tőle* (Ricoeur 1969:484).

átvétele, tudástermelő szektor politikai megszállása, stb.), hanem olyan passzív szereplehetőségeket is nyújtottak, amelyek egylogikájú értelmezése nem lehetséges pusztán a társadalmi mozgások, migrációk és stratifikációk szintjén, megértésük viszont célszerű lenne legalább a szimbolikus megjelenítődés szintjén. (Ennek persze számos, inkább már a politikai diskurzus-elméletek és szimbolikus állampolitikák felé hajló ága szükségképpen ki kell maradjon az alábbi taglalásból).

Alább a *politikai térről* mint a fizikai tér egy elkülönült szegmentumáról fogok beszélni, amelyet az uralomképes elit sajátít ki és növel egyre nagyobbra. A politikai tér – felfogásom szerint – a *társadalmi térnek* is csupán egy része, de mert a politika és a társadalom nem valami szikével élesen elválasztottak, a politikai időnként társadalmivá válik, a társadalmiból olykor politikaivá alakul át számos térhasználati törekvés. A politikai rendszerváltás közelmúlt negyedszázados időszakában a rendszerváltó politikai állam is a *térbeli mozgás* hordozója volt: *„átmenet”,* szokták-szoktuk mondani, átmenet valahonnan valahová, múltból a jövőbe, jelzős szocializmusból a jelzős kapitalizmusba, „vasfüggöny” mögül az előtérbe, a Balkánról a Nyugatba… Az átmenet rítusai a leválás/elkülönülés, a fennmaradás/működés és a megtestesülés/integrálódás hármas lépcsőfokát kísérik, mégpedig a régi jelképrendszerhez képest szokatlan, újszerű interpretációval. Újszerűvel, mégpedig azért, mert nemcsak az Európa-szerte lebomló nemzetállami viszonyrendszer részeivé váltunk – önkörünkben azért mégiscsak erőteljesen formálva a nemzeti tér kollektivisztikus építményének szegmentált változatát –, hanem mert a nagyhatalmaktól való függés történelmi korszakait hirtelen egy szuverenitás-megszerzési, vagyis *szuverén térkitöltési* lehetőség váltotta föl, amely azonban „időzítési” idejét tekintve nem jött jókor, mert a széteső, dezintegrálódó Európa és az Egyesült Államok túlhatalmi súlyát korlátozni óhajtó integrálódó Európa immár nem a primér nemzeti szuverenitást, hanem a kollektivisztikus integrációt pártolja. A leválás és elkülönülés törekvése tehát az integrációban kiteljesedés törekvését hívta létre, s bár ez csupán a politikai tér külső feltétel-együtteseként minősíthető, szükségképpen kiegészítette ezt egy belső történésrend is, amely a törvényt szabó, az életfolyamatok kontinuitását erőszak nélkül is fenntartó, a belső biztonságot a külső és belső loyalitásra építő állampolitikai törekvésekben fejeződött ki.

Az *általános térből* a tranzíció során kiválasztódtak a *kitüntetett terek,* s a térkitöltő megoldások egy új pozíció, egy új rendszer köznapi szerkezetét töltik meg. E ritualizált cselekvéssorban azonban már a rendszerváltás első évétől kezdve nem a *társadalmi térszerkezet* kiépítése zajlik, hanem a politikai elitek, a hatalomra került párt(ok) szimbolikus fölényének, a „politikai mediátorok” munkájának elfogadtatása, akik az eszmék és a társadalom mozgásait, a rendezettség látszatát vagy célját, az ideologikus tartalmú történések ünnepi térbe helyezését (szűkebb értelemben kizárólag a maguk cselekvésének legitimálását) próbálják biztosítani.[71]

Az *átmenet* (mint azt a példák Spanyolországtól Taivanig, Mexikótól Burundiig és Litvániától Csecsenföldig mindenütt mutatják) a rendszer-, és a politikai identitásváltozás, valamint a struktúra-módosulás /többé-kevésbé/ rendezett formája, amelynek legitimitása sok szempontból épp a *térbeli* (külső) környezet elfogadó gesztusától függ. Van persze számos (egyetemes) *belső* feltétele magának a kiterjedésváltozásnak, mint egyebek között a (megsokasodó és osztódó) plurális pártrendszer például, vagy a hatalommegosztás térségi rendszere, de ezeket most nem

[71] Erről két különböző időszakban és más ritualizációt elemezve egybehangzóan értekeznek Bodó – Biró 1993; ill. Voigt és mtsai 1972; azóta pedig a ritualizáció folyamatának elemzését egy sereg „tranzitológiai” tanulmány és könyv tárja föl eltérő dimenziókban, elég itt utalni Lengyel László: *A szabadság melankóliája*; Magyar Bálint szerk. *A magyar polip*; Laki László: *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*; Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek*; Kovách Imre szerk. *Elitek a válság korában*; stb.

tárgyalom. Elegendő itt annyi következtetés, hogy a hatalom *térbeli osztottságát* illetően a rendszerváltozás ígéretében a társadalom és a politikai rendszer aktorai számára kiváltképpen fontos volt kezdetben, hogy a társadalomvezetés szétpontosítsa, demokratizálja a főhatalmat, vagyis *centrális* (térben is koncentrált) jellegét megszüntetve *territoriálisan is megossza* azt. Ezzel a tendenciával ellentétben viszont a magyar rendszerváltás éveiben újraközpontosodott, visszacentralizálódott a hatalmi szféra, újrakialakult a „*hatalmi tér*", mai verziója már egyértelműen a centralizált uralmi tér újraszervezése, az uralom térbeli ágazatainak strukturálása. Ugyanakkor mégiscsak megtörtént valamiképpen a politikai világ egyértelműen kommunikált újrafelosztása – mégpedig makro- és mikroszférára, amelyek bár részint korábban is megvoltak, de épp a deklarált demokratizálás miatt szembeszökő, mennyire más a pluralizálódás térbeni megvalósulása, mint ami a várva várt változás ígéretében szerepelt. Viszont a politika „újratársadalmasítása" úgy történt meg, hogy a társadalmi *makro*szférában elkülönült a politikai szféra keskeny és a társadalom széles pástja, s a *mikro*szférában ugyanígy kettévált a meglévő totalitás mikropolitikai és mikrotársadalmi térre. Természetesen a mikrotársadalom és a mikropolitika számára is megképződött a *térben egyre távolodó* makropolitikai tartomány, s a központi hatalom szférájától is eltávolodott a helyi politika és a helyi társadalom, a köztesközvetítő terekben új funkcionalitások kezdenek egzisztálni. Olyannyira, hogy a helyhatósági választások sokhelyütt a nagypolitika pandanjaként, revansaként sikeredtek az első másfél évtizedben, s ma ennek épp ellenhatása látszik érvényesülni, a helyi politika a nagypolitikai tér uradalmi cselédjévé intézményesül. A centrumnak alárendeltség egyik következménye úgyszintén, hogy az országgyűlési képviselőjelöltek igen nagy hányada semmiféle kötődéssel nem bírt abban a helyi társadalmi térben, ahol versenyre kelt a többi jelölttel. Vagyis a térbeli politikai távolság lényegében növekedett, még akkor is, ha a korábban sohasem látott méretekben érvényesülhetett az állampolgári politikai tagoltság kifejeződése a pártpreferenciákban és a politikai pluralizmus két választáson keresztüli megőrzésében vagy az önkormányzati miliőben életre kelő választási pártszerveződések alakjában.

Ez a térbeli tagoltság, osztottság, a *politikai tér relatív növelése a társadalmi tér rovására* a rendszerváltás egyik leglátványosabb virtuális története, amit épp ennek ellenkezője kísért az ideológia szintjén, ahol a politika visszahúzódása a társadalmi térből kimondottan programos, ám korántsem valóságos volt. Nagyon is tanulságos, hogy miközben a *nemzeti tér* újrakialakítása korszakos program lett 1990-től, a *települési tér* még jobban elmosódott, a nem kellőképpen kondicionált *társadalmi térben* nagymértékű mobilitás indult meg, ezenfelül a *virtuális* társadalmi *tér* még átláthatatlanabb lett az MDF-kormányzat idején, s azóta sem változott definiálható módon. A *politikai* hatalom által uralt *tér*ben a politikai döntéshozók valóságos személye és társadalmi háttere köddé vált a társadalmi többség számára az MDF-korszaktól kezdődően, folytatódott a koalíciós korszakokban, s csupán az utóbbi négy-nyolc évben kezd helyenként „nevesítődni" a helyi térben nyílt függelmi viszonyrendet fenntartók perszonális uralmi territóriuma, vagyis az akaratvezérelt társadalmi berendezkedés új esélye, a mindenkori ellenfelek démonizálása, a „szépek" és „szörnyetegek" elkülönítése, a kiszorítás és bekebelezés térpolitikai és „kozmopolitikai" rendszerfelfogása is. Újraerősödött, és számos esetben intézményesen vagy legalább jelképesen megjelent az alattvalói élmény, hogy továbbra is létezik vagy újraalakul a *központi* (irányító, uralkodói) akarat, amely a társadalmat és az önkormányzatokat vagy öntevékeny egyesüléseket a „törvényalkotó", a „jogalkotó" többletjogaival tartja kézben, az egyszeri pór számára éppoly *távoli* erőként, mint amilyen (talán) mindig is volt (lásd központi erőtér, nemzeti együttműködés rendszere). Ez a rendszerváltással egybeeső új „tereposztás", amely a politikailag is

tagolt teret *uralmi térre* és *alattvalói térre* felezi, nincs tekintettel arra, hogy maga a társadalmi egész elfogadja-e a modernizált gyámkodást, amelyet legföllebb a négyévenkénti voksolással színezhet át (de az uralom strukturális lényegén változtatni nem képes), vagy pedig visszautasítja azt a politikai stratégiát, amelyben a választópolgárok tömege nem más, mint *hódítási terep* a pártok számára, akik a közjó és a közakarat evidens megtestesítői. Ez új hódítók (mintha Norberto Bobbio jóslatát teljesítenék be, amelyet *A demokrácia jövője* című kötetében vázolt fel), miszerint is a politikai demokráciát úgy értelmezik, mintha azonos volna a társadalmi demokráciával, s eközben jelentős tömegek épp a képviseleti demokratizálódásban nem képesek átélni a maguk érintettségét. Értékelésem szerint a magukat „demokratikus többség által megválasztottnak" tekintő kormányok olyan tekintély- és *térkisajátítást* vittek véghez szerte Kelet-Európában (ázsiai vagy afrikai példákról már ne is szóljak) – amilyet csak akartak. Tükrözte ezt a „privát szuverenitást" kiépítő szabadságot és a következményektől való félelmet a politikai változásokat vagy választásokat megelőző pártpolitikai kiegyezéskészség, ami arról szólt, hogy „ha minket támogat a nép, akkor önmagát támogatja", de azért a valóságban ne akarjon beleszólni senki a hatalom saját szuverén terébe...; s éppígy tükrözte a „polgári rend" és a társadalmi „örökbéke" fenntartásának igényére hivatkozó politikai kampányosság is, valamint az egyes képviselők menekülése a pártokból, a parlamenti pártok nyilvános vádaskodásai, a politikai tőkét a gazdasági tőkébe átmentő ügyintézői ügyeskedés, a területi adminisztrációt és igazgatást is átrajzoló belső megszállási projektek többsége, stb.

Vagyis a rendszerváltó korszak politikai pártjainak stratégiájában igen nagy szerepet kapott a túlélésre, a létezés minimumára apelláló ígéret éppúgy, mint a különféle *térszerző* ellentámadások megsokasodása a politikai horizont két pólusán. A politikai tér jobb- és baloldali pólusokra *osztottsága* (melyre alább még visszatérek) egyfelől a pluralizmus nyugati mintáinak, a parlamentáris alkotmányosság tradícióinak, illetőleg a pártok föltételezett partnerviszonyának szinte „bizonyítékává" vált, vagyis a „minimalizált" (tehát csoport-, párt-, vagy egyéni szintűvé vált) szuverenitás olyasfajta jelképpé növekedett, amelyet azok, akik magát a legitim változásfolyamatot elfogadták, józan ésszel nem kérdőjelezhettek meg. Mindezt végül a *perszonális tér,* a társadalmi közérzet és értékrend számos kondíciójának megromlása követte: a kényszerű kollektivisztikus ál-integrációt megtagadni a nemzeti üdvözülés jelképe lett, de a hatalmi pozícióból „visszaadományozott", vagy állampolgári szintről „visszahódított" személyesség egy újabb nagy kollektivitás, a nemzet-generálás, az új demokratikus politikai függésrend kialakítása közepette veszett el ismét... – nem kevésszer (s épp legutóbb) akkor, midőn a legharsányabb volt/lett a „nem leszünk gyarmat" avittas megfogalmazás, az uniós „gyarmatosításra" utaló-rájátszó vádaskodás, a mumusképzés kortárs programossága.

A térfogalom egyik klasszikus típusának, a jogilag elkülönült hatalmi szférának újramegjelenése nyomon követhető nálunk a pluralizálódó pártrendszer kezdő napjaitól. Jelképesen is kifejeződik ez például a parlamenti padsorok elosztásának és a *jobb/bal* osztottságnak szemantikai problémákat okozó jelenségében (ki a baloldal, melyik a közép, ki áll a jobboldalon?, stb.). A politikai pártok *centrumba* tolakodása persze a tradicionális parlamentarizmus hiányáról árulkodik, s aligha takarhatja el a bal/jobb osztottságnak nyilvános félreértésekre okot adó párt-tipológiai anomáliáit. Ha a bal vagy jobb térfélen foglal helyet valaki, s magamagát mégis középre képzeli, ezzel másokat minősít „rossz helyen" állónak vagy politikailag diszkrimináló helyzetbe hozhatónak.[72] A „szimbolikus közép" horizontális megnyújtása okozza egyebek

[72] Mintegy érdekességképpen jegyzem meg: többen is kimutatták, hogy a jobb/bal dualitás egyfajta társadalmi nevelési pattern és ritualizált illemszabályok révén lett hierarchizáló szimbólum, amelyben

között, hogy a korábbi, egypártrendszeri politikai tagolatlansághoz képest valósággal törésvonalak alakultak ki, amelyeknek *határait* a kormányzat és a pártok szimbolikusan tologatni kezdték. Ez a jelképes huzi-voni a törzsi társadalmak háborúira emlékeztet, amelyekben a természetes (vagy szimbolikus) határok áthelyezése, illetve a dominanciák megszerzése-megerősítése a cél, és ritkán megy túl mindez a képletes ütközeteken, a határharcok szimbolikus újraértelmezésén vagy jóváhagyásán. Az „össztársadalmi", vagyis totális dominancia-birtoklás azután már nyíltan ki is fejeződött abban, ahogy a kormányra jutott MDF népi-nemzeti-hazafias jelképtára elöntötte a nyilvánosságot, majd a következő választások politikai szimbólumainak szemrevételezésekor átszíneződött a politikai paletta, a szegfűk burjánzottak el a választási térképeken és a szegfűvörös uralta a színes parlamenti padsor-ábrázolásokat, majd a színpompásan pipacsos mezőségben a magyar narancsolatot is elborította már a nemzeti trikolor vehemenciája. Mindezek pompás megnyilvánulásai a szimbolikus *tér-beélés,* térfoglalás harsányságának, de annak is, milyen alku-, döntés- és érdektérben indulhatnak egyáltalán a politikai teret formáló alternatív törekvések.

A szimbolikus térfoglalásnak természetesen színpadi kellékei is vannak, ezek java része ugyancsak szimbolikus. A jelképek a különböző közösségekhez tartozást, aktuálisan a referenciacsoportot fejezik ki (Buda 1993), s a szimbólumok mögötti jelentés-struktúra összetettsége mindig függ a kommunikációs szintektől, a *jelentéstér* szereplőitől, a dekódoló érzékenységtől, s különféle „premeditált és szintetizált jelentésektől", amelyek a képekben sűrűsödnek, a szimbólumok jelentéstöltetét adják, azok társaslélektani vetületét biztosítják. Így a szimbólum „szuperjelentés" lesz, s mint ilyen a kommunikáció nagyon hatékony, rövid idő alatt nagy jelentéstöltetet átadó eszköze, amely „nélkül új politikai konszenzusok nem hozhatók létre és nem tarthatók fenn" (Buda u.o.). Ilyen szuperjelentés például a politikai főhatalom szuverenitása, érinthetetlen tere, amelyben a teljhatalom gyakorlása látszólag az „össznépi" konszenzuson nyugszik, s ezért rendkívül fontos a *térbeliség képzetére* gyakorolt hatása (v.ö. „a kétharmad mindent visz"). Ugyanis a klasszikus monolit teljhatalom esetén szóba sem jöhetett, hogy a szuverén szerep alulról megkérdőjelezhető lenne, hogy a minden közrendű *fölötti* méltóság elvitatható, vagy hogy a politikai uralom legitimitásához konszenzusos, az osztott társadalmi teret és polarizált akaratot is kifejező támogatottságra volna szükség. Vagyis bár ismét a „köz" tere vált a politikai reflexió tárgyává, a horizontálisan is osztott politikai térben az államügyek elvitathatatlan tulajdonlása a „magasabb szférák" lehetősége, birtoka, domíniuma lett. Ilyen értelemben a hatalom szuverenitása, épsége és sérthetetlensége az időtől kezdve privilegizált jog lett, hogy a „többségre" támaszkodó (avagy hivatkozó) politikai párt(ok) belekapaszkodhattak. A térbeli elkülönültség viszont, amint a mindennapi élet mediátorává válik és diskurzusgeneráló szerepe már semmiképp sem tagadható, hatásával modellál, sőt manipulál is. Mindez szükségképpen van így a politikai közéletben, amely a diskurzus megjelenítője, akkor is, ha a jobb és bal osztottság nyilvánvalóan jelképesen sem fejezi ki a társadalom politikai tagoltságát, sem identikus valóságát.

Még az is lehetséges, hogy ebben nem a rendszerátalakító kormányzat(ok) a hibás(ak), s ezért nem a rendszer maga a felelős, hanem csupán a reprezentáció. Voltaképp tehát az a *politikai reprezentáció,* amely reprezentáltakra és reprezentálókra osztja a társadalmat, tehát amely szimbolikusan (vagy valóságosan is) kisajátított redisztribúciós eszköznek tekinti a társadalmi képviseletet, s amely a *politikai horizont* újrafelosztási lehetőségét hatalmi aktusként kezeli, az állampolgárok fiktív

az emberi test értékeit a két oldal jellemzői szerint fogják fel, sőt ennek alapján tesznek közöttük értékkülönbséget – lásd Hertz 1909.

egységével szemben pedig stabilizálja a politikusok, a központi és kiszolgáló technokraták elidegenült szféráját és a valódi társadalmi kapcsolatok, referenciák, számonkérő visszahatások nélkül is vígan működő csoportját.

A rendszerváltás folyamatában ez az új térfelosztás már csak azért is feltűnő, mert a gazdasági és politikai válságjelenségek elleni legfőbb eszköz a *jelképes egységesítés* lett ismét, amely kifejezetten szimbolikus operáció, s arra szolgál, hogy legitimált megjelenítője legyen a közös „jó útnak", a frissen kreált célnak és eredménynek (v.ö. „Magyarország jobban teljesít!"), amelyet egy politikai jelképiség révén a rendszer új szakértői, médiái, tudósai és tanácsadói népszerűsítenek, szervezett „actio popularis" alakzatban demonstratívan „meg is védenek" (lásd Békemenet). Ebben az új szimbolikus rendben kezdetben az MDF-kormányzat például a kinyilvánított politikai bal és politikai jobb között foglal(t volna) helyet mint demokratikus döntéshozó, a szocialista korszak erre már válaszképpen az egypillérű építmény irányában kezdett felhalmozni, melyre az utóbbi négy év birodalmias válasza ugyancsak a piramisformálás logikájával az egypólusú uralmi szerkezet kimunkálására szánta energiáit. (Sajnos kimódolt és konzekvens fogalomgyűjtés hiányában nem térhetek ki olyan jelenségek elemzésére, mint az Antall-kori „törpe minoritások" szlogen, amely árulkodóan szólt a szuverén főhatalom „óriás"-önképéről, illetve a jelképes szinten megnevezett mindenkori „ellenségről", amelynek nevében az újjávarázsolt politikai térben nemcsak maga a népi bölcsesség elleni „liberális értelmiségi" felkelésnek volt minősíthető és megbélyegezhető /„a nemzet nem lehet ellenzékben!"/, de egyenesen a nemzet biztonságának, a közbizalom megingatásának és a törvényesség elleni politikai merényletnek minősült a jobbikosodó politikai szótárban. Elegendő itt a rendszerváltó kormányzat legitimitását megkérdőjelező egykori taxis-blokád vagy az utolsó egyetemista-sztrájkok eseménytörténetére utalni, az agrártiltakozások fázisaira mint a „térbeliség válaszára" vagy a „kordonbontásra" mint határáthelyezési gesztusra a későbbi időszakban, majd az egészpályás letámadás elleni összevont demonstrációkra a gazdasági válságot követő legutóbbi négy évben, s máris látszik mindezekből, hogy a közpolitikai köztérben zajló törzsi konfliktusok bár sokszínűek, de intenzitásuk és térformáló vagy térbirtoklási hatásuk nem terjed már ki a piramidális uralmi tér felsőbb régióinak légköréig).

Eszme-reprezentációk új (politikai) tere

A politikai hatalom, s az ő hivatalosan jóváhagyott, intézményesített szimbolizációja (pl. politikai térfelosztási kísérlete) kapott elsőbbséget ebben a politikai „közjóért" folyó küzdelemben, ráadásul oly módon, hogy a hatalom ön-szimbolizációja egyebek közt a nemverbális jelzéseknek, a szavak mögötti beszédnek, vagyis egyfajta kulturális univerzáliának alkalmazási lehetőségévé vált. A nem-verbalitás az adott politikai kultúrától függetlenül az ember társadalmi létéhez, interakcióihoz tartozó jelenség, amely a szociális szimbólumok és a társadalmi rendszer közötti korrelációkon alapul. Ugyanakkor ismeretes, hogy pl. a hatalmi elit gazdasági, katonai és politikai hatékonysága olyan szimbolikus mechanizmusokkal, mintákkal illetve stiláris elemekkel van összefüggésben, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolata a politikai bal/jobb tagoltsággal – ilyen például az életstílus, a normák rendszere, a társadalmi ceremóniák kifejezésrendszere, stb. (Mills 1972). A nem-verbalitás, mint a szuverenitás (köznapi értelemben: a kiválóság és az öntörvényűség) eszköze, persze korántsem zárja ki a szimbolikus cselekvések sokaságát. Történetesen például a *szuverenitás*-fogalom pártállami és Antall-korszaki felfogásához szinte egyértelműen hozzátartozott a klasszikus feltételezés (a XVI. századi államelméletek, Jean Bodin, Grotius, Hobbes óta a fogalom egyértelmű jelentése alapján), hogy ugyanis a hatalom

abszolút és örökös képzete rendelhető hozzá annak elnyerése esetén, vagyis az uralom a mindenkori jogosultságban nyeri el legitim és egyben igazságos voltát. Más kérdés, hogy a huszadik század végén, a népszuverenitás helyett a szuverén uralkodói szerep újrafölidézése mi más, mint több évszázados restauráció igénye a politikai modernizáció köntösében, s megint más kérdés, hogy nem eleve anakronisztikus-e a klasszikus mértékű legitimitás igénye egy olyan időszakban, amikor nemhogy az örökös uralom és az abszolútum számít fantazmagóriának vagy hétköznapi lehetetlenségnek, de amikor a törvények is folyamatosan változóak és beláthatatlanul, improvizációkkal telítetten újak, a hatalom a társadalom beleegyező-jóváhagyó kegyéből még alig nyert el többet, mint a szavazópolgárok egynegyedének támogatását, s mikor egy hosszan tartó abszolutisztikus igényű párt-hatalompolitika leváltása vagy túlélési esélyének növekedése és piramidális kiterjedése van éppen soron… (E nem-okvetlenül-verbális kommunikáció megannyi árnyalatáról szól áttekintő elemzésekben, az uniós föderalizálódás, a földrajzi mellett kulturálisan fontossá váló politikai államszervezet és a légiessé váló európai nemzethatárok témakörében fogant esszégyűjteményében Konrád György *Itt, Európában* című friss kötete, Európa Könyvkiadó, 2014).

Az európai tér, a globalizációval szemben kritikai máskéntgondolást megtestesítő attitűd tizenéve legfőbb territóriumában persze a verbalitás eszköze a politikai és térségi szintű egyeztetések, jogszabályok, kooperációk alapvető szervezőereje. De magában a nemverbális kommunikációban is jelen van egy logikusan áttekinthető eszme. A magyarországi rendszerváltó állam esetében a társadalmi „szétesettség” helyetti „nagy egység” mint szimbolizált krízismegoldás, valamiféle virtuális egység formájában, igen reményt keltő eszmének, a kipukkadt, petyhüdtté vált politikai tér újrafeltöltődésének tűnhetett az 1990-es években. Viszont ez a szimbolikus politikai reprezentáció egyedül azon a primer hiten alapult, hogy a nagy egészen belüli kis egységek *megjelenítésével* a rendszer biztosítani képes a reprezentálandók reprezentációját. Ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy legjobb esetben is csupán magát a – Habermastól vett kifejezéssel – reprezentáció eszméjét reprezentálta.

A politikai reprezentáció térbeli határait persze egyetlen alkotmány, szokásjog, makrotársadalmi érvényességű törvénycikk sem határozza meg vagy írhatja elő a normativitáson túli igénnyel és prediktív érvényességgel. További politikai tér-kérdés, hogy a hatalmi harcok logikájából eredő, a társadalmi képviselet gyakorlatát nem érvényesítő, csupán arra hivatkozó politikai masinéria igényt formálhat-e uralmi és térségi legitimitásra egyaránt, illetve hogy a társadalom makro-egységét kialakító szándék, a virtuális nemzet képviseletének puszta deklarációja lehet-e hatékony a reprezentáció minimális szintjén, a helyi értékszférában is. Az a politikai reprezentáció, amelyben a küldetés, a „népakarat” jut kifejezésre (parlamentben, népképviseletben, képviselők képviseletében), egyfelől ugyan sajátos értékhordozó eszköz – de mert minden érték hordozója akar lenni, épp az „egységet” teszi lehetetlenné, épp a végtelen számú reprezentáltat hagyja figyelmen kívül, vagyis épp a maga katalizátor-szerepét építi le. Ugyanazon központi kormányzati *specifikus tér*, amely a demokráciát, a liberalizmust, vagy az összefogásra és egységre késztetést hirdeti meg, valamiféle jelképes politika helyszíne lesz, a változások levezénylésének egyfajta *metafizikai* vagy *mágikus tere*. A politikai hatalom ugyanakkor épp a politikai tér ilyetén megkettőzése és a mágia előidézőjének feladat-tudata miatt nem képes tolerálni, hogy a társadalom mentális térképén nemcsak a jobb és bal dimenziói léteznek, hanem annál jóval szélesebb *társas kapcsolati térben* és interakciók sűrű hálózatában van jelen az integritás-igény, s emiatt a társadalmi többség a maga aspirációit nem érzi a politika nyelvére lefordítottnak, vagyis reprezentáltnak, s még kevésbé igazságosnak. Saját tere idegen tér által körülvett, saját fennhatósági jogo-

sultsága a kívülről meghatározottság dimenziói közé szorult lett, lényegében tehát igazságtalan és ettől illegitim is.

A *térátélés* változása a közelmúlt negyedszázad történetében két további lényeges momentumra hívja föl a figyelmet.

1) Elsőként arra, hogy nem szabad elfelednünk a Szovjetunió korszakos *térvesztését,* ami a gorbacsovi fordulattól kezdve a csatlósállamok szuverenitásnövekedésével, vagyis szimbolikus *politikai terük visszanyerésével* járt együtt. Pedig mi tagadás, sok szempontból ez a regionális independencia tette lehetővé magát a rendszerváltást is. A szovjet *uralmi tér* határbomlása (egyúttal mint *idő*komponens) a múlt és a jövő szimbolikus *határvonal*ának megjelenítődését is eredményezte, a kelet-európai régióban a szövetségesi elkötelezettségből felszabadulás ígéretét is hozta. Ehhez járult mint esemény a Horn Gyulának tulajdonított teljesítmény, a határnyitás, amely a berlini falomlással együtt igen erőteljes *tájolásváltással* örvendeztette meg Kelet-Európát: megindult a keleti centrumú tájoltság helyett az európai és nyugati orientáció értéknövekedése, amely azóta szimbólumok tucatjaiban ragyogja be köznapi életünket, s elkezdődött az európai volumenű *térátrendeződés* is (migráló tömegekkel, a Varsói Szerződés felbontásával és NATO-reményeink ébredésével, a Közös Piacba csatlakozásunk álmával, uniós tagsággal, európai tagország-presztízzsel, gazdasági felzárkózással, képviseleti és támogatási aspirációkkal, stb.). Vagyis a korszak, mint rendszer-stabilizációs időszak, és a régió, mint potenciális piaci térség és integráció-tartomány kerül a társadalmi, s eminensen a politikai szimbolizáció eszköztárába. Az integráció történetesen ezúttal már az 1989 után ölünkbe pottyant szuverenitás „ellenszereként" is érvényesült. A szuverenitás nemzetállami szintjének részbeni (potenciális, lehetőségekbeni) visszanyerése, egyúttal egy nem kényszerített, hanem vállalt hovátartozás kinyilvánítása (lásd pl. uniós népszavazás), virtuális és akusztikus megjelenése is lett, de fennen igényelte a deklarációk mellett a hathatós beilleszkedés megszervezését is (kelet-nyugati határok hangsúlyainak áthelyeződése, Schengen, piacorientációs váltás, pénzügyi uniós függés vagy késztetések, európaivá tágasodó társadalmi identitás, a „Nyugat" mint érték szimbolikus tőke-többletének elsajátítása, stb.). A térátrendeződés mint orientációváltás lehet, talán kevésbé látványosan mentális tőke része, de annál mélyebb hatású a piaci, migrációs, partnerségi, támogatási kapcsolatok, normatív dimenziók terén.

2) A térátélés változásához másodjára meg kell említeni az állami szuverenitás *térstabilizáló* attitűdjét is, amely kezdve a „tizenöt millió magyar lélek" miniszterelnöki képviseletétől a visszakapott magyar nemzetállamiság külpolitikai túlhangsúlyozásáig, az ország *területi integritás*ának később államnacionalizmusba fordult szélsőségességéig számos változatban megjelent. Ráadásul az Antall-korszakban a külpolitika mint „sikerágazat" kapott sokféle prioritást, s mint *térelosztó* hatalom kezdett működni a regionális térben – elegendő itt a román, szlovák, ukrán viszontválaszokra, vagy a fajmagyarkodással szembeni egész nyugati visszhangra emlékeztetni. A szűkösnek bizonyuló *nemzeti tér* éppen az Antall-kormány fénykorában adott lehetőséget arra, hogy a „kibontakozás" belső akadályaként megnevezhető etnikai szférákat (zsidókat, cigányokat, román menekülteket, stb.) a politikai pártosodás perifériáin minősítsék jelképes „kerékkötőnek" vagy érezzék a „szegény nemzet" nyakán élősködőknek, s ez napjainkra még harsányabban eldurvult politikai közbeszédek, tiltakozások, demonstrációk, megfélemedések tárgyává lett (elegendő a német megszállási emlékmű ügyére, a holocaust-év eseményeire, a Kossuth-téri átrendezésre, a földvagyon-újraelosztásra, a miskolci polgármester-jelölt volt rendőrfőnök „cigányozására", a jobbikosok fölvonulásaira és paramilitáris társaik erőfitogtatásaira utalni). Ezzel az ellenségkép-alakítások kicsit abba a szférába is átcsúsztak, amelyre a növekedő rasszizmus miatt a Nyugat is meglehetősen érzékeny: hogy

ugyanis amíg a szovjetek mint „idegenek" voltak nemzeti szuverenitásunk korlátai, addig távozásuk után a mindenféle egyéb etnikumok veszélyeztetik a tiszta nemzeti érdekeket egyes hazai interpretációk szerint, s mindenféle migrációs kényszerek fenyegetik a befogadó szándékú Európát, aki ténylegesen nem ezt a vészterhes forgatókönyvet álmodta meg magának a berlini Fal omlását követő időszakban. Már az Antall-korszak külpolitikájának ebben a földrajzi térmegosztásban, térkisajátításban és térbirtoklásban megjelenő premodern tónusa napjainkban még hangzatosabb és egyszólamúbb retorikával ellátott „pávatáncoknak" kitetten alakul át, láthatóan mintegy újrafogalmazva a kelethez tartozás és nyugathoz csatlakozás évezredes dilemmáját ez európai térben.

A nemzeti tér-igénnyel kapcsolatos hangulati elemnek már pusztán csak szimbolikus térbeli-történeti meghosszabbítása volt a Horthy-korszak visszaidézése jelképes rangokban, tisztségekben, a két világháború közti szervezetekkel, árvalányhajas kalpaggal, Turul-szoborral, s ugyanilyen jelképes volt Horthy Miklós újratemetése mint *szimbolikus térfoglalási eljárás,* ugyanilyen térkiterjesztés volt „Nagymagyarország" mint *külső tér* sejtelmes belsővé tétele (a Duna-gate üggyel, a vajdasági magyarok iránti aggodalommal a balkáni háború idején, Tőkés László Nobel-békedíjával, a kolozsvári egyetem- és szoborvitába bekapcsolódással, valamint kesernyés „Kompország"-közérzetünk gyakori újramegfogalmazásával, határon túli magyarság szavazóképességének elérésével, új státusdiskurzusok megfogalmazásával), nem is említve a harsány politikai retorika térnyerését a 2010 utáni nemzetpolitikai csúcsnarratívákban, „a nemzet főterének" totális átalakításával és restauratív szoborszimbolikák felújításával kiegészülve. Tegyem hozzá: a rendszerváltás utáni konzervatív nemzetpolitika ilyetén megvalósításában nemcsak a politikai közbeszéd kiszólásai voltak meghatározóak, nemcsak a térszimbolizációs eljárásokban, bekebelezésekben és kiszorításokban harsány korszak írta át a korábbi történeti és földrajzi képzeteket-tudásokat, hanem egyfajta narratív konszenzus is érvényesült, valamiféle társadalmi jóváhagyás halk kifejeződése is hangsúlyt kapott, amely mint *a társadalom szimbolikus válasza,* a rendszerváltó hatalmat a maga szekularizált terében elszigetelő közvélemény ellenében ugyancsak a diskurzus-szférában hatott – másképpen persze a hazai szimbolikus politizálásban, pártküzdelmekben és ideológiai csatározásokban, mint a határokon kívüli világokban.[73]

Térbirtoklás, térszerzés

A politika magasából induló *térfelosztásnak* számos más jelenségére is érdemes itt utalni, legalább néhányra. Ilyennek vélem az Antall-korszak területi igazgatási elképzelését a „köztársasági megbízottak" kinevezésével, akik az „átkos" megyei tanácsrendszer és a még átkosabb járási igazgatás helyett a politikai centrum és az alárendelt *térségek viszonyát* voltak hivatottak hierarchizálni. Hasonló, de mélyebb tagolás volt érzékelhető a szocialista korszakok vidékpolitikájában és ágazati területfelosztási játszmáiban, s még intenzívebb térátformálás mutatkozik a második-harmadik Orbán-kormányzat igazgatási és területrendezési stratégiáiban, önkormányzati vagy választási törvény-manővereiben. Bourdieu az ilyen helyzetről úgy fogalmaz, hogy minden autoritás jogi aktusként kodifikálja működését – ám a szim-

[73] Izgalmas párhuzamok és előképek találhatók Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon* c. kötetében, Publikon Kiadó, Pécs, 2012; valamint eltérő narrációk a Bakk Miklós – Bodó Barna szerkesztette kötetben: *Státusdiskurzus. Esszék és tanulmányok.* (Szórvány Alapítvány, Diaszpóra Könyvek, Marineasa Kiadó, Temesvár, 2003) kötetben.

bolikus szférában nemcsak az elismert a legitim, hanem a tekintélyen túli performáció is, vagyis az, hogy legitimként fogadtat el olyan határdefiníciót, amely kijelöl és megvon, feloszt és értékel, felidéz és viszonyt határoz meg, tehát objektív valóságnak tüntet föl szubjektív célkitűzéseket (Bourdieu 1985). A térpolitika realizálódása, az új térszemlélet alakítása egyfelől a határmenti terek térkonstrukciós folyamataiban, másfelől az uralmi tér privatizálásának gyakorlatában (területpolitika, földtörvény, új birtokpolitikai stratégiák), harmadsorban az önkormányzati vs. állami vagyonok átrendezésében, s folyományként a stratégiai ágazatok új tulajdonosi szerkezetbe átrendeződével együtt járó térbirtoklási hitbizomány-kibocsátással zajlik.

A rendszerváltó politikai rendszer új önkormányzati törvénykoncepciója is azt a *jelképes tér-átrendezést* vázolta 1990-től, amely új, „objektív" startvonaltól indítja a településeket az önkormányzati önállóságért folyó mezei futóversenyen, de elfeledni látszik az induló előnyök és hátrányok, az eredendő egyenlőtlenségek tényét és a versenyzők súlycsoportkülönbségeit, amivel versenyhátrányokat alakít ki az önkormányzati és közpolitikai szcénában, egyúttal megadja a módját a régi rendszer spillerjeinek a győzelmes befutáshoz. A *térátrendezés* azért szimbolikus ez esetben, mert lényegét tekintve a települési önállóság terén semmiféle valódi konstruktív és versenyképes változást nem kalkulál a jogszabályi feltételrendszer, de lehetőséget ad arra, hogy a túlfejlesztett megyeközpontok, pólusok, új területi hatóságok egy páston vívjanak meg az elmaradott kisközségekkel, a döntőbíró pedig maradjon a pénzügyi és hatalmi erőfölény, a privatizáció győzteseinek tábora, a túlélni képes vadkapitalizmus néhány kedvezményezettje... E korszaknak a rendszerváltás pillanatai előtt már meg voltak biztos bázisai, azután a privatizáció folyamata igencsak kedvezett, érdemes visszaemlékezni a gyár-, hírlap-, bank-, kastély-, nyaraló- és szálloda-eladások, nyugati részvényjegyzések és ágazati érdekeltségek szabadpiaci fellendülésére, magyarán a tőke- és *tér-kiárusítás* társadalmi ellenállást is kiváltó akcióira. A kormány korszakos ideológiája a rendszerváltás kezdete óta az „azé a tér, aki *belakja*" volt, lett légyen szó kárpótlási földekről, önkormányzati lakáspiacról, tudomány- és kultúrafelügyeletről, privatizációs érdekszférákról stb., mindenütt a térbirtoklás előjoga alapozta meg az önvédelemre bátortalan helyi közösségek vagyonfosztását, gazdasági és mentális terük elorzását is. Szintúgy megképződtek a *térfoglalás* helyzetei a bankszférában, a tulajdonviszonyok számos új körülménye közepette – ahogyan Habermas írja: „a gazdaság és a közigazgatás valóban túlnőtt az életvilág horizontján", emiatt a társadalom „tényleg annyira bonyolulttá vált, hogy aligha tárja fel magát belülről úgy, mint egy strukturális összefüggés dinamikus egészét". Holott – folytatja –, „a funkcionálisan differenciált társadalom decentrált; már nem az állam a politika csúcsa, ahol az össztársadalmi funkciók összecsomósodhatnának: úgy tűnik, minden *perifériává* vált" (Habermas 1994:341).

Csakugyan. A politikai térfelosztás illetve a perifériák emlékezetes küzdelme zajlott le a köztársasági megbízottak funkcióit illetően, meg a székesfőváros központi igazgatása és a kerületek (legalább financiális) autonómiája, majd az önkormányzati finanszírozás új projektjei, körzeti (járás)funkciók ismételt visszaosztása, önkormányzati vagyongazdálkodás visszaállamosítása, iskolák egyházi kézbe átadása, kormányzati szintű helyi adósságkezelés átvállalása, partnerségi és adózási alárendelés révén új térségi hitbizományok megformálása ügyében is. Persze, mondhatná az olvasó, kár itt a „térre kenni" mindent, hiszen nemcsak ilyen instrumentális eszközei vannak a politikai döntéshozóknak, s mindezen példákban alpári érdekek megnyilvánulásáról, primér úrhatnámságról, hatalmi gőgről is szó van. Mindez igaz lehet, de meglátásom szerint valamiképp (alapjában véve kormányzati ciklusoktól függetlenül) mindegyikben a politikai hatalom legfőbb ősi törekvése, *hatóterének korlátlan növelése* kap főszerepet. Olyan, a jelképesnél sokkalta triviálisabb fennhéjázásról

pedig, amilyen a kormány budavári regnálásáért indított küzdelem volt (és lett ismét az iménti Vár Bazár-felújítás és budavári rekonstrukciós programok mentén) már nem is érdemes említést tenni, oly nyilvánvalóan megfogalmazódott benne a szimbolikus emelkedés, az országvezér megfelelő piedesztálra emelése, az uralmi státusnövekedés, a méltó helyre magasodás erőszakolása, a hatalmi piramis csúcsainak felhőkig magasítási programossága.

Ugyancsak a nyilvánosság előtti *térfoglalás* és *térvesztés* szép szimbólumai lengték körül a pártok és politikusok szimbolikus helykeresését is, sóhajtások és győzelem-mámorok jelezték ugyanazt a *térbirtoklási* vágyat, a territoriális jelenlét manifesztálódását, amellyel tele volt a sajtó, a televíziós választási műsorok, a helyi választáskutatási beszámolók és más kampányeszközök több cikluson átívelő szimbolikus politikája. Merthogy szintén a tér birtokbavételének, „elsajátításának" példáit találjuk a képviselőválasztási reklámok, szórólapok, nyilvános hívő-toborzások alkalmával megfogalmazott etnikai, kistérségi, települési vagy csoportérdekek „fölvállalása" esetében, a békemenetekben, a kormányellenes demonstrációkban, a 2012-es diáktüntetésekben is. De hasonlóan alakult a nemzetiségi nyelvek, kisebbségi kultúrák, határmenti térkapcsolatok és körülmények javításának vállalása számos térfoglalási programban, a választóterületi megosztottság és a kettős állampolgárság megadásának határokon túlterjeszkedő szimbolikája révén, a Horthy-restauráció és a „Trianonozás" hangzatos szlogenjeinek pártfeladattá vagy kormányprogrammá erősödött miliőjében is. (S az itt előhozott néhány példa bár konkrét, de korántsem egyedi; a térbeli társadalmi struktúrával nincs annyira szoros összefüggése a kampányos politikai eszköztárnak, hogy ki ne használhatná a maga érdekében, s ne tehetne úgy bármely politikai szereplő, mintha tértudata éppoly személyes lenne, mint a helyi társadalomban élőké. Éppen elegendő, ha egy helyi térstruktúra, az ott élők által rendszeresen birtokolt-használt tér kvalitatív, minőségi többletére utal egy politikai narratíva /v.ö. „Magyarország a magyaroké!", „nem leszünk többé gyarmat!"/, a kulturális és pszichés szűrőkön át érvényesülő tértudat máris eszmei közösséget teremt politikus és társadalom, politikai párt és választói, politikai akarat és külországi magyarság rokonszenve között). Mint Mérei Ferenc írja: „Az utalás – az élményközösség szemantikai többlete". Vagyis a kollektív érdeket vagy értékeket hordozó szimbólum alkalmas arra, hogy „sajátos közösségi utalási lehetőség, a kommunikáció társadalmi kiterjedésű hatásfokozó eszköze" legyen (emlékeztet Buda 1993:144), az utalás mintegy metaforikusan is a kollektív birtokbavétel, jogos tulajdonlás-igény, a restitúció elvének historikus provokációkénti használata során nyeri el jelentéstartalmát, következésképpen a *társas tér kisajátításának jelképeként* érzelmileg motivált ellenállást vagy támogatás-biztosítást tesz lehetővé.

Nem térek ki a szimbolikus politika olyan direkt jegyeire, amilyeneket Kapitány Ágnes és Gábor vagy Tóth Andrea elemeztek az 1990-es és 1994-es parlamenti képviselőválasztás kapcsán, azóta pedig a sodróan megszaporodott választáskutatási forrásanyag révén tudhatunk. De érdemes itt utalni még arra, amit ismert írásában Hofer Tamás kitűnően és tanulságosan tárt föl a március 15-i ünnepségek rendszerváltó jelképiségéről (például a „nép" társadalmi terének szimbolikus határait, azt ugyanis, hogy „a nép mi vagyunk, nem a képviselőink!", vagy a médiák megszerzésének, uralásának kísértését, stb.). Nem vehetem sorra azokat az empirikus tapasztalatokat sem, amelyekről a romániai rendszerváltás folyamatában a csíkszeredai antropológusok készítettek kimerítő publicisztikai leltárt (emlékműállítás, templomépítés mint szimbolikus térfoglalás, migrációs folyamatok, stb. – lásd Biró – Oláh 1993; Bodó – Biró 1993; Túros 1993; Feischmidt 2005). Ezek az elemzések is igazolják azokat a megfigyeléseket, amelyek szerint a perszonális, a velünkszületett tértudat és az erre épülő térstruktúra észrevehetően két egységre: 1) a rendszeresen

birtokolt és 2) a csak alkalmilag látogatott-használt térre tagolódik. A tér részei nem csupán kvantitatívak, hanem személyesek, kvalitatív tartalmúak is, mindig kulturális és pszichés szűrőkön átengedettek, ugyanakkor instrumentálisak is, végül is mindez egyfajta *társadalmi térhasználattá,* funkcionális mikroterek személyes „birtoklásává" áll össze. Éppen ezért a szimbolikus szférában is értékelhető néhány jelenségről legalább említést kell itt tenni, amelyek egy *kommunikációs tér* átalakuló belső szabály- és jelentésrendszeréről vallanak.

A térhasználat ősi szimbóluma a *térbirtoklás* kifejeződése a „kint" és a „bent" fogalmaival. Ezeket olykor a közbeszéd fordulatai őrzik meg (mint pl. a „bemegy a parlamentbe", „bent van a politikai életben", „*házon belüli politizálás*", „*a mi ügyünkről van szó*", „*aki nincs velünk, az ellenünk*", stb.), máskor a publicisztika nyelvezete (pl. „*állítsátok meg Arthuro (Orbán) Uit!*, „*Torgyán a kapuk előtt!*", „*Az erő velünk van*", „*Kik támadták meg Magyarországot?!*", vagy rendszerint a 168 ÓRA és a HVG címlapfeliratai, napilapok szalagcímei is) hangzatosan formálják meg azokat a szimbolikus *tér-beélési* jelenségeket, amelyek politikai konnotációja lényegében egyértelmű, azonban kritikai, ironikus, szimbolikus vagy metaforikus tartalmaik eltérő értelmezéseket, érzelmi „többletet" is rejtenek, így változatos (leginkább talán morális, beavató, áttekintő, intimizáló, távolságot tartó stb.) jelentéstulajdonításra adnak módot.[74] Érdemes itt utalni Marcuse precíz megfogalmazására: „A szintaxis, a nyelvtan, a szókincs erkölcsi és politikai tetté válik. /…/ Ily módon a közlés egy egyénfölötti jelentésrendszert „individualizál".[75] S a föntebb hivatkozott Hofer-tanulmány is utal Mary Douglas „morális rend"-teóriájára, amely szerint a „minden egyén lényében ott húzódó" határok voltaképpen olyan *szimbolikus határok rendszerét* adják ki, amelyek átszövik a mindennapi élet egész terrénumát, mivel mindegyik határhoz meghatározott cselekvésmenetek és morális elkötelezettségek tartoznak. A *szimbolikus viselkedés* a társadalom életének nyugodt, megállapodott szakaszaiban a *morális rendet* jeleníti meg, de ha ennek körülményei bizonytalanná válnak, ha a társadalom szereplőinek pozíciói megváltoznak, akkor a társadalom megosztottsága, kulturális határok menti felszakadozása az addigi konszenzusok megbontásának előidézője lehet (írja Hofer 1992:41-44). S egyúttal – teszem hozzá én – megteremtője egy új, rituális összetartozás-élménynek, elősegítője új *határ*-definícióknak és szimbolikus térfoglalási aktivitásnak, birtokbavételnek, bekebelezésnek és kirekesztésnek is. A magyar rendszerváltás hajnalán, a reformkörök, találkozók, konszenzuskeresési törekvések mellett korántsem volt mellékes pl. a '89 március 15-i tömeges demonstráció, a Nagy Imre-temetés, a vízierőmű-ellenes élőlánc és más, *földrajzi és társadalmi-politikai térben* is kifejeződő tömegesség, fizikai jelenlét és bizonytalan kimenetelű, mégis demonstratív hatáskeltés. Az 1989-es rendszerátalakulás ünnepi pillanatában az NDK politikai „menekültjei" is a „*lábukkal szavaztak*", miként azóta is a hazai országgyűlési képviselőválasztásokról *távolmaradó* szavazópolgárok, a munkát vállalni külföldre távozók is. E fizikai térhasználatot jelképező szerepviselkedésnek számos további térbeli megjelenítődésére is fölfigyelhettünk a közelmúlt évek során. A politikai örökséggel vívott küzdelemben és a parlamenti frakciózások során például kialakult a parlamenti képviselők „*átülésének*" megtűrése és formai legitimálása; a hajdani szektás merevség szerves folytatásaként a pártok életében egyre gyakoribbak a párttagság-felfüggesztések és *kizárások* mint exkommunikációs gesztusok: aki nincs velünk, az ellenünk van (mint az MSZMP idején a

[74] Számos válogatás készült ezekből, a legátfogóbb kampányelemzések közé tartozik Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Értékválasztás 2002* c. kötete (Új Mandátum, Budapest, 2003); vagy az előzményekről „A kívülállás pátosza és védtelensége" fejezet a *Szereposztás*. Vita Kiadó, Budapest, 1991. kötetükből.

[75] Marcuse, Herbert 1990 *Az egydimenziós ember*. Kossuth, Budapest, 220.

„négyek bandája", majd az MDF idején Debreczeni József és az MDF-liberálisok kizárása, a kisgazdák folyamatos meghasonlása és osztódással szaporodása, s így tovább) – mindmegannyi *térbeli elkülönülést* hangsúlyozó politikai játszma. A rendszerváltók sugalmazta *tisztogatás*, „*tavaszi nagytakarítás*", a médiák „*megszállása*", az ellenvéleményt fogalmazók „*utcára tétele*" ugyancsak a hatalmi harc belső konfliktusmegoldásainak *térbeni* kifejeződésére utalnak. Viszont erőszakos *tértágító* gesztusnak minősült a szocializmus-kori „nép" helyett a „*nemzet*" nevében hatalmat gyakorló rendszerváltó („első demokratikusan választott") kormány (mint afféle „kollektív szülő") önlegitimációja, ami (már kormányprogram formájában is) a „*távoli jövőbe*" fogalmazott ígéretként szintúgy egy meghosszabbított társadalmi-történelmi idő térbeni kiteljesedését sugallta, „*A múlt elkezdődött*" szabadelvű szlogenje, „*az erő velünk van!"* fenyegető üzenete a 2014-es választási kampányszövegek között is.

A térhasználatnak ezeket a jelenségeit bizonnyal szedett-vedettnek, ráfogásosnak, mesterkéltnek lehet nevezni. De valójában a társadalmi térhasználat, sőt a tér-képzetek térképén egyre kisebb térség jut immár a „szuverén" állampolgárnak, s egyre növekvő mértékűvé lesz az (egyelőre leginkább csak szimbolikusan) elorzott terület, amelyet a politikai szféra kaparint magához számos jelentésteli trükkel, a megszállás jeleivel, a fennhatóság szimbolikus technikáival és metaforáival. Annál is harsányabb mindez, hogy mert a politikai fennhatóság, autochton jogosultság, életképes perspektíva a felvilágosodás óta erőteljesen a közösség és egyén dichotómiájában fogant, az egyén teste és a társadalom teste mint „a politika" meghatározta test az autonóm (szabadságot átélő) megtestesülés elvitatásával, az erőpolitika korélményével telítődik immár, az erőkultusz harsánysága mint kormányzati akarat, a hatalom akarásának, megtestesült (vagy testületiségbe inventált) formája oly módon dúl időnként a védtelen testű személyiség körül, hogy az archaikus és patriarchális nembeliség-felfogást még biztonságosnak is lehetne látnia, hisz a test ereje mindig viszonylagos, a tömeg ereje mindig totálisabb, a túltengés kétharmada mindig erő-retorikával és az osztatlan egység követelményével harsány. A testben, hangban, testiségben és testületi egységben (pártegységben, államegységben, akarategységben) rejlő szimbolikus tőke a nyelv révén direkt uralmi tőkévé konvertálható eszköztár, uralmi térség kisajátításának, mentális gyarmatosításnak is örök eszköze... És akkor itt még leginkább a makropolitikai dimenzió meg a nyelv viszonylatában tájékozódunk, amihez a mikropolitikai (például települési, kistérségi, választási körzeti) dimenziók is súllyal tartoznak: Marc Abélès például a saját terepkutatásának konklúziójaként egyenesen „virtuális geográfiáról" beszél, mikor egy települési tér és lakóinak a politikai képviseletre gyakorolt hatóterére, családok, rokonsági terek, intim érdekmezők kimutatásával a politikai képviselet terében lehetséges trendek, hosszú időtávú folyamatok jelenlétére világít rá.[76]

Röviden: a *térben élés* és a megnyíló új terek, térközök, a kialakuló új korlátok és szabadságok mind a valóságos, mind a szimbolikus politikai szférában, így a politikai nyelvben is megjelennek, s olykor a maguk jelentésterét a jelképiség felől a valóságosság, a tényszerűség és térbeliség felé tágítják. Sőt, nemcsak a nyelvben, hanem a jelentéses térkisajátítás olyan szakrális szférájában is ugyanezt tapasztaljuk, amilyen például a kegyelet. A térhasználat egy szimbolikus tradíciójáról, a történelmi emlékhelyek és demonstrációs útvonalak kultuszképző hatásáról szóló (fent említett) analízisében az etnológus Hofer Tamás „sűrű leírásban" taglalja a politikai hatalom tűréshatárain túli szimbolikus történelem-visszavétel tényleges hatását egy politikai

[76] kötetnyi további árnyalat felvázolásával szolgál még Marc Abélès kötete: *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest, 2007:132-140.

természetű társadalmi akcióban, az 1989 márciusi eseményekben. Hofer írásában a *tér jelentése,* helyszín és történés egybeesése, a térkép egy szilárd pontjának társadalmi cselekvést jelképező volta ritualizál, mitikus érvényességet kölcsönöz magának a topológiai egységnek. Helyek emléke, a *történelem szimbolikus tereinek* közkinccsé válása („helyek" és „nem-helyek" viszonya, miképpen Marc Augé könyve korszakos figyelmet ébresztett a jelentéses terek és helyek, valamint az ezek hiányában átélhető közösségi terek dimenzióiról 1992-ben), illetve e kisajátítási folyamatnak akadályoztatása talán folytonos drámai epizódja a mindenkori politikai harcoknak. A kulturális antropológus Zempléni András pedig az újratemetések szimbolikus szférájában kifejeződő térkisajátítási eljárásokról készített árulkodó dokumentumfilmeket, amelyben a 301-es és a 298-as parcella kialakításának és átalakításának vizuális megjelenítésével követi nyomon a nemzeti jelképek, a történelmi események és a kollektív emlékezet politikai célú kihasználását (Zempléni 1997). S ugyanezt a jelképes vagy tényleges térfoglalást, a tér nyitottságával és határolhatóságával kapcsolatos huzi-vonit figyelhetjük meg a politika mindennapi „gesztusnyelvében" is. Az Ország Háza mint kisajátított szimbolikus agóra, mint az államberendezkedés intézményesült tere történelmi idők óta a politikai reprezentáció szabadságát és a politikai reprezentáció lehetőségét testesíti meg – amit rögvest kiegészíthetünk azzal, hogy a Parlament előtt a kilencvenes években fölállított kordon *zárt teret* szimbolizált, amely elzárkózottság evidensen a politikusok védelmét, védettségét, támadhatatlanságát jelezte, amit persze a pártpolitikáktól távolságot tartó állampolgár elidegenedésnek is vehet, amit a „kordonbontók" erőteljes behatolási mozgalmai és demonstrációi el is vitattak kellő harsánysággal, s amit némi malíciával a kormányzat és a pártok önbebörtönzésének jelképeként is értékelhetünk akár. (A Parlament fizikai megközelíthetetlenségéhez képest a parlamenti plenáris ülések televíziós közvetítése a teljes nyíltságot szimbolizálja, a politikusok meginterjúvolhatósága ugyanezt a képzetet nyújtja, ugyanakkor a kivételezetteknek járó megkülönböztető jelzés és rendőrségi „felvezetés" kifejezetten a zártságot és a tértágító agresszivitást hordozza ma már, nemzeti pincegarázzsal és térfigyelő közbiztonsággal karöltve). Jellegzetes, hogy miközben az átlag állampolgár föl sem láthat a politika „*magasába*" (ismét egy térfogalom!), a belügyi keretben és terrorelhárítási miliőben zajló nyilvános ünnepségek *távolságcsökkentő* gesztusként szolgálnak, a power distance jelképes minimalizálását segítik elő (mint a városligeti rendőrnap, a huszáros honvédelmi napok, a kommandós bemutatók, a „Kisváros" tévé-sorozat, a katonai légiparádé, stadion-avatás szelektív közönséggel, stb.). Úgy fest: a *tér és a távolság* talán a politikacsinálás legősibb eszköztára, amelyet királyok, kormányok, társadalmi- és érdekerők használnak, rendszerint egymás ellen. A „belsőt" és a „külsőt" egyenes vonalakkal elkülöníteni, a térbeli távolságokat valamiféle „megszentelés" révén megváltoztathatatlanokká tenni egyúttal olyan vallási aktus, amely egyfajta kövülete annak a hatalmi aktusnak, amit a hatalomvágy, az elrendelés, az elvárások legitimálása, a felhatalmazottság, a bizalomátruházás, a szimbolikus érdekek reprezentálása és az államhatalmi szuverenitás inherens megjelenítése tartalmaz.

Társadalmi térszerzési aktusok

A szimbolikus politizálásnak eddig csak *hatalmi* aktusairól beszéltem. Említésre méltó azonban a politikai mező másik fontos aktorának, a *társadalmi* tömegnek néhány szimbolikus megnyilvánulása is. Kézenfekvő, hogy ez a sokpólusú, plurális világ a maga színességével, aktivitásával, nemegyszer a *tiltakozás szimbolikájával* vagy az asszimilálódással válaszol a politikai kihívásokra, de épp a nagyszámú válasz miatt e társadalmi „feed back" követhetetlenül sok és árnyalt válaszlehetőséget rejt

magában (Hofer i.m.). A társadalom *térbeli szerveződésfolyamatait* itt most nincs mód részletezni, sem a politikai tagoltság területi sajátosságait bővebben fejtegetni (talán elegendő utalni a választási *térképek* színorgiájára, amely jelzi a történeti-mentális tagoltság arányait és a politikai aktivitás regionális különbségeit, valamint a pártválasztás térszerkezetét egy északnyugati-délkeleti tengelyen (Rechnitzer 1993; Oláh – Zongor 1994), valamint Budapest történeti választástérképeinek elemzését és „politikai földrajzi" mögöttes tartalmait (Wiener 1995). A politikai hatalom szimbolikus erőfölénye, a hatalom legitimitásának kierőszakolása viszont épp az erőviszonyok alávetettjeitől olyan alkalmazkodási stratégiákat, asszimilálódási hajlandóságot vagy legalább színlelési gyakorlatot kíván, amely ha nem is része a hatalom elleni harcnak, a szimbolizáció tartományában számos hatással van. Egyebek közt, mint Bourdieu kifejti, legalább a stigmatizáció ellen, a legitim identitás elfogadásáért vívott küzdelemben megvan a maga jelképes szerepe, s a szimbolikus forradalom lehet akár negatív hasznú is, amely nem egy identitás visszahódítására vállalkozik, hanem egy csoport egységesítő elveit, értéktere konzisztenciáját, vagy mozgósításának állandó lehetőségét tartja napirenden. Ahogy Bourdieu írja: „a régió nem követelhetné létét, ha már nem létezne mint megbélyegzett tér, mint 'provincia', amelyet a 'központtól' való gazdasági és társadalmi (nem földrajzi) távolsága definiál..., s mivel létezik mint gazdasági és szimbolikus tőkétől való megfosztottság, mint negatíve meghatározott jelenség, ...az autodetermináció (önrendelkezés) nem egyéb, mint a heterodetermináció puszta tagadása, /amely.../ a megkülönböztető jegyek egyszerű jelképi megfordítása révén eltörli a stigmát, s odáig is elmehet, hogy új határokat húz meg, amelyeken belül garantáltatik az ily módon meghatározott identitás legitim volta" (Bourdieu 1985:18-19).

Bourdieu gondolatmenete egybevág Habermasnak a politikai részrendszerről, s főként annak a társadalmi identitást és integrációt biztosító eszközrendszeréről föntebb idézettekkel, nevezetesen a definíciós hatalom keletkezéséről szóló véleményével. Úgy vélem, nemcsak a vezető kortárs gondolkodók érvei, hanem a megfigyelhető empirikus valóságszintek is arról tanúskodnak, hogy a politikai uralom a legitimitás-határok megvonásánál hajlamos és képes a társadalmi szféra kárára definiálni a maga terét, s ennek számos, itt most nem elemzett, de további kutatásra érdemes részkérdése, kompozicionális eleme, szimbolizációs kontextusa is van.[77]

A *politikai térhasználat* egyik jellegzetes vonása, hogy nem az állandóság, hanem a *mozgás* a tárgya. A primitív társadalmak tér-fogalmai természetiek, s jobbára nélkülözik a mi háromdimenziós fogalmainkat; a reneszánsz ember még szinte mértani, intellektuális szóképeket alkotott a térről, az Oxford Dictionary zsebkiadásának pedig már mintegy húszezer szóra rúg a térrel összefüggő kifejezéstára: a birtokolt terület, a viselkedési struktúra, a mikrokulturális szintű térgazdálkodás, a táj- és tértervezés ökológiai programja ma már kommunikáció-függő és dinamikus eszközzé vált. S ezt a korunk kultúráját és térszervezési elveit változtató eszközt a politika is merészen felhasználja a legkülönfélébb területbirtoklási manővereinél (bővebben lásd például Hall 1980; Túros 1993; Zombory 2011; Krasznai 2012; Heller – Fehér 1993). De mert a térhasználat cselekvéshez kötött, s a politikai befolyásolás ennek tudatában többnyire a térbeli megnyilvánulásokra érzékeny, nem pedig a perszonálisakra (vagyis tömeges társadalmi mozgást érzékel konfliktusként, de nem próbálja átlépni a személyes kritikus távolságot, csakis erőszakos helyzetben), ezért a politikus a nagy mozgásokban, nagyarányú társadalmi részvételben gondolkodik, a

[77] A legitimációs konfliktusokat természetesen rendszerint nem a gazdasági konfliktusok, hanem a legitimáló doktrínák hordozzák (Habermas 1994:190). Ehhez további és élményközvetlen megfigyelésekkel, szociálpszichológiai komplexitás igényével kapcsolható még Csepeli György korszakos szakmunkája, *A hatalom anatómiája*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2013:74-89.

szimbolikus szférát csupán sejdíti vagy találomra befolyásolni próbálja. A befolyásolás fő egyik esélyes módja ezért a szimbolikus hatásmechanizmus, amelynek egyik legkönnyebben érzékelhető fajtája a mozgással együtt járó, térbeli változást előidéző. Gesztusokat és jelzéseket, üzeneteket hordozott a taxis-blokád (mint a pártpolitikailag kisajátított 56-os emlékezés *szimbolikus visszavétele* és mint erőpróba az új kormány ellen); a Demokratikus Charta jobboldal-ellenes felvonulása is arról szólt: „nincs akkora *mozgásteretek,* hogy akármit megengedjetek magatoknak!"; ilyen evidens módon a több százezres Békemenet is, vagy a Szabadság téri német megszállási emlékszobor jelenlegi vitája és attraktív kordonbontási közellenállás jelensége; ilyen volt az Antall-korszak külpolitikája is, mely számos jelképes formában adta a külvilág tudtára, hogy a politikai szocializációban megtanult nemzeti *térnagyság* minden nemzet társadalomtörténetében kiegészül jóvátételek, kolonizációk, revansok, elcsatolások, békekötések, népességcserék, etnikai intoleranciák szimbolikus többleteivel, a világban szerte élő „tizenöt millió magyar" lélekben képviselt univerzális közösségének átfogásával…; de lehetséges nem csupán a szimbolikus uralom térbeli kiterjesztése, hanem a térbirtoklás önkorlátozása is, amire példa lehet akár az ökológiai belátások és megfontolások sokasága, az európai, nemzeti és szomszédsági politikák toleráns egyezésképessége, szociális vagy akár színháztámogatási rendszer költségvetési visszafogása, határon túli kisebbségi terek szuverenitásának tiszteletben tartása, nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítése, stb. – végül is az Unióhoz csatlakozás mint korlátozott szuverenitási döntés is hasonló dimenzió a nemzeti politikai képviseletek kompromisszumos szférájában…

A politika *térbeli* megjelenését *jelképi* erővel hordozó sajátos példák mutatkoznak meg a plurális pártrendszeri profil kialakulásától kezdődően is. A *jelképek* könnyen kisajátítható *terében,* illetve a *térbirtoklás* érdekhátterében néhol egy mozgalom vagy párt, máshol csak egy iroda, egy kisvállalkozói szolgáltatás vagy némi vizuális manipuláció állt, például amikor a pártok a társadalmi térből kikanyarított legitim politikai teret kaptak a választások előtti kampányolásra, s jobbára a helyi szinten dőlt el, kik hová ragaszthatják reklámanyagukat és posztereiket. Így a *térvásárlás* eredményeként például Bács-Kiskunban a Fidesz az országúti buszmegállókat és a városszéli főútvonalak villanyoszlopait szerezte meg az 1994-es kampányban, sokhelyütt az áramelosztó szekrényeket (s néhol a köztéri narancssárga szemétgyűjtőket) birtokolva; az SZDSZ az ostoros lámpákat lepte el szerte az ország városaiban; a mennyei üzenetet közvetítő KDNP imitt-amott még a templomokra is rátelepedhetett; az Agrárszövetség és a Zöldpárt a mezőket vette birtokba, Félegyházán a MIÉP egy lakótelepi ház kapujára plakátolta magát; a városok szélén demokratikusan elosztva két-három óriásposzteren a pártelnökök, miniszterelnökjelöltek meredtek az égre. (A választási hirdetmények jelentéshátteréről lásd még Kapitány Á. – Kapitány G. 1994; A.Gergely 1994a, 1995). A kontrasztot ma már evidens módon kínálja a húsz évvel ezelőtti kampánytér használatához képest a hirdetési- és médiafelület birtokbavétele és egypárti reprezentáció kimódolása a 2014-es kampányban…, nem függetlenül persze a politikai szcénában főszereplővé vált egypárti túlhatalom megannyi más szimbolikus és empirikus túltengésétől, gazdasági érdekszférájától, kormányközeli aktorainak direkt haszonvételi előjogától és a médiatörvény korlátozó hatásaitól sem.

A szimbolikus politikai nyelvben talán az egyik legizgalmasabb belső, kontextuális elem lett a *tárgyiasítás*. A térkereső kezdeményezésekben persze (szemben a térbirtoklási eljárásokkal) óhatatlanul megjelenik az erkölcsi felelősség kérdése, s azé a *határé,* amely tér és társadalom, hatalom és politika, politika és ember között szükségképpen *kulturális és térbeli választóvonalat* jelez. A cezúra fölülről szabottsága és a hétköznapi ember tárgyi ténnyé „lefokozásának" élménye kínálhatja

a keretet ahhoz a más *térélményhez,* amely az egyént a maga társadalmi és történelmi terének aktív alakítójává teheti vagy megfoszthatja ettől. A tárgyiasulás és az ellene megfogalmazott egyéniesedés e folyamatban a tényleges és a szimbolikus politikai magatartások és gondolkodásmódok eleme, a politikai közbeszéd egyik új témája lehet. Véleményem szerint ez nem csupán a politika nyelvének pontosításokra (vagy azok látszatára) törekvéséből ered, s nem is csak az eleve „politikailag tervezett" közbeszéd formalizmusaiból következik, hanem a politikai centrum önérdekű gondolkodásmódjának, egész berendezkedésének és stabilitásának hordozója, a „centrális erőtér" kiteljesítésének eszköze is. E fizikai típusú „mágneses" erőtér formálását szolgáló centralizációs ideológiák viszont számtalan térbelakási, megszállási vagy felszabadítási törekvésnek lehetnek hordozói, kezdve a parlamenthez rendelt hajókikötőtől a Néprajzi Múzeumról leszedetett vörös molinó rendeleti önkényéig, új történelmi tankönyvek és emlékezetpolitikai főintézmények létrehozásától az erdélyi magyarság intézményeinek megosztásáig, vajdasági vagy kárpátaljai intézmények támogatásáig, Tisza-szobor visszahelyezésig és Károlyi-szobor eltávolításig, színházigazgatók vagy bankelnökök kinevezéséig és sport-stadionok vagy kapzsi beruházások építéséig. Ez azonban már a közpolitika terébe átcsúszó kolonializmusok tárgyalásának kérdésköre, melyben például a transznacionális terekben kialakított öt legfőbb hatásterület (ethnoscape, technoscape, finanscape, mediascape és ideoscape) mint a legtöbb más szociopetális térhasználatot alapvetően meghatározó jelenség kap főszerepet a modernitás kulturális dimenziói között (lásd bővebben Appadurai 1996).

Korunkban a társadalom dinamikája jelentősen felgyorsult, a *térbeli mozgás* épp a látszólag kitágult *térhatárok* között folyik, a politika „térbe nyomulása" pedig a mindenki számára ismerős mozgásjelenségek politikai evidenciává avatását eredményezi. A politikai közbeszéd ilyen *proxemikai expanziója* árulkodó jele a *hatalmi befolyás térbeli kiterjedésének, a térbirtoklás növekvő igényének.* Ám a térrel kapcsolatos szimbolikus bánásmód nemcsak cselekvés és harci eszköz lehet, hanem az emberi lét szükségképpeni térbeliségének olyan evidenciája is, amely a tér és a társadalom viszonyában az előbbinek ad prioritást az utóbbi rovására, akár a megtévesztés, a manipuláció árán is. Ami önmagában még korántsem „politikailag tematizált" viszony csupán. A kultúrából fakadó másság, a *tér élménye* és átélése viszont egészen más szintű a politika illetőleg a társadalom szférájában. A mai politikai kultúra kutatója, szemben az antropológusok fél évszázaddal ezelőtti kötelezettségével, a gyarmati politikai befolyás hatékonyságának elősegítésével, ma már nem szorul rá a mesterséges térfogalom fenntartására, ehelyett tekintettel lehet a *változó mozgásterek* jelentőségére, valamint a centrumok és perifériák elemzésétől a hatalomérvényesítés jelképes rendszerének feltárásáig is elmehet. Ha tud, ha képes a politikai diskurzusok kontextuális és belső határainak, jelképes jelentéstartalmainak megfejtésére.[78] Az pedig, hogy a hatalom miként szimbolizálja magát, egyebek közt a nemverbális jelzéseknek, a szavak mögötti beszédnek, vagyis egyfajta *kulturális univerzáliának* alkalmazási lehetősége is, s mint ilyen az adott politikai kultúrával összefüggésben (sőt, attól függetlenül is) az ember társadalmi létéhez, interakcióihoz tartozó jelenség, amely a szociális szimbólumok és a társadalmi rendszer közötti korrelációkon alapul, illetve olykor pusztán érvényes minták kérdése – éppen ezért elemezhető is. A szimbolikus szféra elemi *értelmezése,* a társadalmi jelenségek *jelentésének* elemi szintje is árnyaltabb asszociációkat tartalmaz, vagyis a már emlí-

[78] Hogy csak egyet említsek: a „haza szentsége…" mint képzet mennyiben eszköze „az elveszett paradicsom" rekonstrukciójának, a rendszerváltás utáni nemzetállam-restaurációs kísérlet mi módon hordozza a „megszentelt" térhez és a múlt időhöz való viszonyt, ez mennyiben szimplán politikai, önlegitimáló vagy a törzsi társadalom emberére is jellemző örök szükséglet, beleértve a mindenkori Másik kizárását, a szekularizálás vagy magánosítás gesztusait, az „újraTrianon" hőbörgést, stb.

tett *térbeli dimenziók* (kint és bent, lent és fent, közel és távol, mikro és makro, mozgás és állapot, centrum és periféria, határok és hiátusok, stb.) a mindennapi élet szövetében kibomló kulturális tartalmak rétegzettségét és változékonyságát is érintően hordoznak „meggondolandó" üzeneteket, és végső soron éppen a társadalmi konstrukciók dinamikus átalakulásai által válnak alkalmassá arra, hogy a társadalmi praxis kontextusait minél árnyaltabban felfoghassuk.

A térrel élés és a térrel bánás – politikai diskurzusforma. Számos policy sajátítja ki a vonatkoztatási területeit, részlegesen és pontosan vagy egészében is, de ezek összességében és birtoklásának jogosultságait is öndefiníció részévé téve mindig hatalmi eszközzé válik. A *térbirtoklás* és a *térkisajátítás* a reprezentativitás szintjével (így pl. a nyilvánossággal, az érintettek körével, a tematizálással, a diskurzusok fenntartóival, stb.) összefüggésben marad rejtett vagy nyilvános, leplezett vagy megjelenített, informális vagy intézményesített, legitimált vagy manipulált, külsődleges vagy belsővé tett, diskurzus-elhárító vagy provokatív tartalmú. Ezáltal maga a térelsajátítás, a *tér-beélés is diskurzussá válik,* s nyilván csak addig és annyiban marad szimbolikus, ameddig sajátos feltételek, összefüggések, körülmények és kényszerek imperatív hatásúvá, eszközjellegűvé, diskurzuskizáróvá nem teszik. Egy társadalmi tér, egy települési vagy perszonális tér, vagy akár a mindenkori köztér csupán korlátozott mértékű külső beavatkozást képes diskurzusként feldolgozni. Ennél többet már kénytelen okkupációként, erőszakként, a diskurzust nyílt konfliktussá átalakítóként definiálni. Úgy gondolom, e virtuális határ esetében a konszolidált érdekreprezentáció nyilvános konszenzuson alapul, s bár sosem állandó, lazán definiált *keretei* a hatalmi szférában is érzékelhetőek. Magyarán: ez a szimbolikus térhasználat „maximuma", amelynek határain túl már a direkt politikai mechanizmusok érvényesülnek.[79] A tér-beélés nyelve tehát a *politikai szemantika* tartományába vezet, amely idővel talán eszköze lehet annak, hogy segítségével körülírható vagy mélyebben megérthető legyen számos olyan jelenség, mint pl. a tanyatelepülések vagy térségi enklávéba szorult kisvárosok definiálatlan lokális státusa, a politikai reklámok hatás-szférája, a politikai nyelv stílushasználata, a politikai marketing vagy ökológiai diskurzus térbeli hatásainak rendszere, a társadalmi felhatalmazások megértése, a politikai nyelv mint definíciós küzdőtér határainak leírása, a nyelvileg meghatározott társadalmi terek konstrukcióinak teremtő befolyásolása, stb.[80]

Tér és szuverenitás

Amikor a politikai nyelv és a politikai kultúra térbeli vonatkozásait érintjük, a legkevésbé sem tekinthetünk el a társadalmi tér olyasfajta víziójától, amely sohasem a megfogható fizikai valóságában létezik, de amelynek határvonalait a szocializált „homo politicus" mindig tisztán érzékeli. S a tér szempontjából ennek értelmezési gyökerei az ókori görög demokrácia-felfogáshoz nyúlnak vissza, azóta persze megannyi változatban formálódva. „Ha tehát a politikait a polisz értelmében gondoljuk el, akkor célja vagy raison d'être-je az volna, hogy olyan teret hozzon létre és tartson fenn folyamatosan, ahol a szabadság virtuozitásként megjelenthet. Olyan szféra ez, ahol a szabadság világi valóság: hallható szavakban, látható tettekben és megfogha-

[79] A politika államtól való eloldásának eseteiben – pl. a tervező közigazgatás és az érintett térség népességének kommunikációja, vagy a diskurzusokat kikényszerítő állampolgári kezdeményezések esetén – a politikai döntésekben való tényleges részvétel mozgásterének tágítása a cél, amire nem kielégítő fogalom a „demokratizálódás", de az érdekeltek mégis „megváltoztatják a nyilvánosan elismert szükségletek interpretációit" (Habermas 1994:176).

[80] Lásd ehhez még Szabó Márton munkásságának legjavát, közelebbről:
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diszkurziv/ch08s02.html

tóvá válik olyan eseményekben, amelyekről az emberek beszélnek…" (írja Hannah Arendt 1995:163). Minthogy a „polisz-beli" (poli-tikai) beszélgetések javarészt a szabadság kérdésköréről szólnak az ókori filozófia korai szakasza óta, a szabadság eszménye immár megszűnt „virtuozitás" lenni, helyette a szabad akarat eszményévé, szuverenitássá vált, amelyet Rousseau még az egyéni akarat hatalmának szigorú képére formált, ámde az utóbb eltelt évszázadok immár lehetetlenné tették, hogy ezen a „főhatalmú akaraton alapuló közösségen" belül minden emberi lény a maga szabad akarata szerint éljen, lényegileg önmagáért valóan. Ez ugyanis azt eredményezi, hogy az ember sohasem lehet szuverén, hisz egy ember, közösség vagy politikai közösség szabadsága csakis mindenki más szabadsága és szuverenitása árán valósítható meg. Emellett az sem igaz, hogy az ember csakis akkor szabad, ha szuverén, s illúzió azt hinni, hogy a politikai közösségek híres szuverenitása fenntartható erőszak nélkül – írja Arendt. „Ahol az emberek individuumokként vagy szervezett csoportokként szuverenitást óhajtanak, ott alá kell magukat vetniük az akarat elnyomásának… Ha az emberek szabadok akarnak lenni, akkor éppen a szuverenitásról kell lemondaniuk" (Arendt 1995:173-174).

Talán Arendt érvei is segítenek megérteni, hogyan is történhetett, hogy a maguk szuverenitását mindennél fontosabbként értékelő nagyhatalmak és dinasztiák, politikusok és nemzetállamok az imperializmus korának legkomolyabb kríziseit, legnyomasztóbb háborúit és legvéresebb totalitarizmusait tudták kialakítani. Mindeme szuverenitás-érvényesítő nagyhatalmi gondolkodás a huszadik század végére a megváltozó nemzetközi tér, a klasszikus állami funkciókat teljesíteni immár egyre képtelenebb hatalmak ellenében megfogalmazott realista (olykor csak reál-politikai) szemléletmóddal találta magát szemben. Az új típusú kihívások a globális és regionális összefüggések, a geopolitikák és integrációk korában már átalakították a szuverenitás fogalmát is: egy eszme volt, amely a hatalom térbeli elosztásának, érvényesítésének nemzeti kereteit szétfeszítette, s egy eszme lett, sőt gondolkodásmód, amely centrális jelentőséget nyert a politika nyelvének és a nyelv politikumának szempontjából. A hatalomról folytatott legáltalánosabb diskurzusok része ma már, amely diskurzusoknak nemcsak a politikai és gazdasági megoldások leírása a célja, hanem hogy különbséget tegyenek „rend és anarchia, biztonság és veszélyeztetettség, azonosság és különbözőség között" (Camillieri – Falk 1992). A szuverenitás tehát mint eszme és intézmény a tér és az idő modern nyugati tapasztalatán nyugszik, s mai értelemben aligha épülhet másra, „mint az identitásválságukat leküzdő szuverén államok és nemzetek tudatos akaratára és vállalására" (Hülvely 1995:12).

Gazdasági és politikai folyamatok, regionalizáció és integráció, kulturális sokféleség és „poszt-szocialista nemzetállami" revanstörekvés, premodern és modern folyamatok párhuzamossága veszi körül a magyar politikai mezőt, a rendszerátalakulás folyamatában „végre-valahára" szuverénné vált virtuális egységet. A nemzettudat korrodálódása, valamint a kormányszintű nemzeti propaganda teremtette „idegen-" és ellenség-képek gyártása egyszerre történik meg a magyar politikai térben, szinte egymásba-karolva. A megtévesztés és az önbecsapás révén sikeressé vált propaganda a tényigazságok helyébe eszközigazságokat állított, függetlenül attól, hogy a hazai fogyasztásra szánt image-ok milyen mértékben elfogadhatatlanok a politikai társadalom számára. „A politikai nyelv tehát, amelyet egy birodalom beszél, szükségképpen az erőszak nyelve, mert a terjeszkedés a birodalom lényegéhez tartozik" (Eisenstadt 1968 – hivatkozza és ismerteti Galló 1999:370-381). A tér átélésének társadalmi tapasztalata és eszközrendszere ezzel az erőszakkal, valamint a nyelvben, térfogalomban, szimbolikus politikai reprezentációban megjelenő úrhatnámsággal szemben nem mindig küzdésképes. A politika nyelve – s a szimbolikus politizálásé még inkább – valamiféle univerzalisztikus egységet céloz meg, vállalva minden konfliktust, föl-

használva minden kézre eső szimbólumot, támaszkodva egyaránt premodern és posztmodern érvekre, a társadalom megosztottságára, érdekpluralitására egyaránt. Térbeli tagoltság és politikai osztottság egymásra hatásai a törzsi, államnélküli társadalmak és a komplex társadalmak elemzői számára számos területen ugyan-azokban a társadalmi problematikákban jelentkeznek, s lényegében három fő területen körvonalazhatók: a szimbólumok és hatalmi viszonyok összefüggéseiben, a szimbolikus személyiség- és közösség-reprezentáció szintjein, illetve a szimbólumok és változások figyelemmel kísérésében (Cohen 1974:138). Magyarország e polarizált társadalmi fejlődés-skálán köztes, átmeneti állapotban van, politikai rendszere éppúgy őriz törzsi („fajmagyar öntudat", „mindannyian a Turulból jöttünk", stb.), rendies („népnemzeti gerinc"), mint modern politikai jegyeket (pl. „plurális demokrácia"). Nyelv, kultúra, történelem, habitus és politikai alrendszerek egyaránt hordoznak tradicionális örökséget és posztmodern orientációkat, mentális különbségeket és mesterségesen kialakított kollektív kulturális vagy nemzeti identitást. E jegyek, folyamatok és *szimbolikus valóságuk* egyaránt a politikai átmenet, a politikai rendszer, a politikai gondolkodás része, némi túlzással szólva: nemcsak Magyarországon, hanem szerte a világban, s nemcsak ma, hanem mintegy évszázada immár. Megértésük ezért nélkülözhetetlen ma már. Dolgozatom ehhez a megértő attitűdhöz próbált néhány adalékot nyújtani. A szimbolizációk gondolkodástörténete és a térfogalmak (korábbi, rendies-abszolutista és a kortárs, relativista szemléletmódok különbségeibe ágyazottan) megjelenő, reprezentált és imaginált univerzumai ma már nehezen elképzelhetők, leírhatók vagy elemezhetők a téri beszédmód, a politikai földrajz, a terek interaktív működésének teljesebb rajzolatai nélkül. A köztes „pozíció", az empirikus térátélés és a politikai nyelv szemantikus gesztusainak kölcsönhatásai ezért megnevezhetetlenek a „sűrű leírás" antropológiai és a társadalmi téralakítás politikai geográfiai áthallásainak kérdező figyelem terébe idézése nélkül...

Második modernitás, európai áttekintés

Az európai és a hazai társadalmi-politikai terek átalakulásának helyzetelemzéseként hosszú oldalakat idézhetnék Ulrich Beck és Edgar Grande művéből (eredetileg 2004-ben jelent meg), melyben az új európai teret a modernitás új korszakának, avagy a második modernitásnak függvényében szemléli. A szerzők szemléletmódja azért különleges, mert áthidalja a modern, polgári, individualista, nemzetállami Európa, és a még modernebb, értékkonzervatív, nemzeti kereteket nem megszüntető, hanem az európai világot a nem-európai, vagyis világ-léptékű térben fedezi föl újra. Míg a nemzetállami szemléletmód a „metodológiai nacionalizmussal", a gondolkodás és cselekvés leküzdhetetlen ellenségekre fókuszálásával volt jellemezhető, a kozmopolita Európa a „vagy/vagy" logikája helyett az „is-is" logikát követné, kikerülve a nemzetközi térben a nemzeti terek harcos konfrontációjának sémáját, s bevezetve a nemzetet másképp integráló fogalomkört. Ezzel „horizontot nyitnak", új integrációs logikát javasolnak, mely kifordul a nemzeti ortodoxiából, nézőpontját egyszerre irányítja az együtt élő 25 állam 455 millió egyedére, mintegy „újratervezi" a 2500 éves közös európai történelem europaizációs célrendszerét és útvonalait. A keleti bővülés, a nemzetállami szemantika kimerült víziója helyébe új értékeket és normákat állít, s kifejti, hogy nem az „egyetlen európai identitás hiányzik, amely mindenkit összekapcsol, hanem az europaizáció olyan elbeszélése, amely megérti a fellendülések és összeomlások egymásba kapcsolódását". Tehát „Európát kell újragondolni", nem pedig a belső piacok és a keleti bővítés révén csatlakozott szegényebbek kiszolgáltatottságát, kapaszkodását, migrációját és mintegy „fertőző", problémákat okozó nehézkességét kell szapulni. „Ha Európa le akar számolni azzal a kétes hírével, hogy ő

a legsikeresebben kudarcot valló politikai szervezet, akkor új önértékelésre van szüksége, amely három dolgot foglal magában. Ebből az első egy olyan narratíva, amely az europaizáció ellentmondásos valóságát az európai polgárok közös vállalkozásaként fogja fel. A második egy új politikai vízió, a harmadik egy új politikai integrációs koncepció, miközben mindkettőt az europaizáció narratívája kell, hogy indokolja…" (Beck – Grande 14-15). Azaz: a félreértelmezett európai átalakulás még mindig nemzeti önértékelési zavaroktól szenved, túldimenzionálja történelmi feladatát, a politika korlátairól és a cselekvés kulisszái által határolt térben épp a sikerek révén előbbre jutó, önmagát nem mint háborús győzelemre esélyes nemzetállami identitást hirdető, önnön térségiségében kiteljesedő lényt tételezi… – ugyanis ezzel szemben ma már a választás másféle: vagy a nemzetállamok háborúja, vagy Európa kozmopolita felfogása és építése. Vagy Európa egy részének provincializálódása, darabjaira hullása és az amerikai globalizációs hatások, gyarmatosítás elfogadása a perspektíva, vagy pedig a nagyság és tehetetlenség kínos kötelékéből kijutni tudó, egymással partnerséget fogadó, hatalmi számításokat mindenkor már csakis egymással rendező térfelfogás a lehetőség. „Légies határokkal", „nyitott projektként", nemzetek fölötti és közötti idea formájában. Az önmeghatározások térbeli kicsinyessége (megyevilág, országbirodalom, egységesség, térkisajátítás és életszintű belső kényszerek egyre erőteljesebb földrajzi kiterjesztése) helyett a gyarmatosítás erőszakosságának épp ellenkezője, a nacionalizmusnak és népirtásnak épp a fordítottja, a transznacionális perspektívák megvalósítása lenne a remény tere. Ehhez a nemzetet, a nemzetek szervezetét, az uniós szerkezetet „önmaga intézményesült kritikájával kell azonosítani" (u.o. 11. old.), nem hierarchiákban, vertikális megosztottságban, hanem a hasonlóság és egyenrangúság horizontális terében gondolkodva, a belülről irányított folyamatokat a külsőkkel harmóniába hozva kellene kivetkőzni a nemzeti ortodoxiából (400-401. old.), elfogadva a „differenciált, mozgó, komplex, időben is változó politikai konstellációkat", leküzdve az összeférhetetlenségi szabályokat, melyek az európait a barbárral, az integrációt a széttagoltsággal, az entitást az univerzálissal hozzák párba. A *kozmopolita* ugyanis nemzetek előtti és utáni, nemcsak hierarchikus osztályszerkezeteket rejt, hanem egyenrangú struktúrákat is, a gyarmatosítások céljai helyett a másféleség elfogadására, az eltérések okaiban a következményt is látó attitűdre, s vagy-vagyot az is-is lehetőségeire váltva új teret formál. Kulturális uniót, közös teret, együttes akaratot, újfajta térfogalmat: az érintettekét, az összekapcsolódottakét, a kölcsönös függésben élőkét.

Röviden: az etikai státusz, a hatalom képviselőinek vagy uralóinak szerepe, az egész szcéna berendezkedése tele van immár a válságok jeleivel, a globalizáció mintázataival és árnyalataival, a megoldáskeresés térbeli és partnerségi igényével, az önrendelkezés mint visszaperelhető igazság-érvény esélyeivel, s egyúttal a mindezen lehetőségeket durván elnyomó új struktúrák, állampolitikák, válságok és „vagy-vagyok" képtelenségeivel. A civil társadalom esélyei részint jelentősebbek, világméretűek, perspektivikusak, s maguk is konstruáló hatásúak a politika totális szféráját megjelenítő igazságtalanságokkal szemben. De ez csupán töredék esély… A megoldás nem tisztán a definíciókban van, nem a tér, az önkormányzatiság, az uralmi terület, a nemzetállam vagy nemzetnélküli állam jövőjében, hanem a magánerős és közös érdeket szem előtt tartó kontroll érdekeltségében. Enélkül ugyanis sem kulturális, sem politikai, sem közösségi, sem gazdasági vagy válság-unió nem lehetséges és nem sikerképes.

Írásom egy része megjelent a kolozsvári *Új Magyar Szó* on-line változatában, 2014. július 17. http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/32466-kisebbsegben-az-europai-kozmopolitizmus-uj-strategiajanak-eselyei

Irodalom

Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.
Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:3-31.
http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=2870
Arendt, Hannah 1995 *Múlt és jövő között*. Osiris-Readers International, Budapest.
Arvon, Henri 1980 *L'autogestion*. P.U.F., Paris.
Augé, Marc 1992 *Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*. Éditions du Seuil, Paris. /magyarul: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. (Elmegyakorlat. Műcsarnok-könyvek 11.) Műcsarnok Nonprofit Kft. 2012. A témakör árnyaltabb körvonalait rögzítő forrásfeltáró publikus beszélgetés elérhetése: https://www.youtube.com/watch?v=CTUqjOFjVuU
Bakk Miklós – Bodó Barna 2003 *Státusdiskurzus*. Temesvár, Szórvány Alapítvány.
Balogh István 2006 *Igazságosság és politika*. L'Harmattan, Budapest.
Barth, Fredrik 1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio*, 1:3-25.
http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=5206
Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007 *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Belvedere Meridionale, Szeged.
Becskeházi Attila 1993 „Mindennapi élettereink szimbólumai". Kerekesztal-beszélgetés. Közli: Hadas Miklós. *Replika*, 11-12:124-128.
Birnbaum, Pierre 1991 *Les Sommets de l'État(s)*. Seuil, Paris.
Biró A. Zoltán – Oláh Sándor 1993 Emlékmű – jelkép – identitás. *Antropológiai Műhely*, 2:87-103.
Bodó Julianna – Biró A. Zoltán 1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2. sz., 57-85.
Borhidi Attila 2009 Az éghajlatváltozás biológiai és társadalmi hatásairól. *Rendészeti Szemle*, (57)1:82-90. On-line: mta.hu/data/cikk/12/69/41/cikk_126941/.../Eghajlatvaltozas.pdf
Borhidi Attila 2003: *Magyarország növénytársulásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Boudon, Raymond 1973 *L'inégalité des chances, la mobilité sociale dans la société industrielle*. A.Colin, Paris.
Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő, 1*:7-22. Lásd még: In *Language and Symbolic Power*. Polity Press, 1992:220-251.
Bourdieu, Pierre 1972 (magyarul 1978) A szimbolikus tőke. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 379-400.
Bourdieu, Pierre – Boltanski, Luc 1975 Le fétichisme de la langue. *Actes de la Recherhe en Sciences Sociales*, 4:2-33.
Buci-Glucksman, Christine 1977 Objet local et théorie de l'État. In Sfez 1977 *L'objet local*, 37-42.
Buda Béla 1993 Hozzászólás a szimbólum-vitához. *Replika*, 11-12:142-147.
Bugovics Zoltán 2004 Helyi társadalom és területi identitás. *Comitatus*, (14. évf.) 9:5-19.
Camillieri, Joseph A. – Falk, Jim 1992 *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Edward Elgar, Aldershot.
Clifford, James 2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39. http://lettre.c3.hu/
Cohen, Jean 1982 Between Crisis Management and Social Movements. *Telos, No. 52*.
Cohen, Abner 1974 *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in complex Society*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
Connor, Walker 1977 Ethnonationalism in the First World: The Present in Historical Perspective. In: Esman ed.
Dayries, Jean-Jacques – Dayries, Michèle 1978 *La régionalisation*. P.U.F., Paris.
Deleuze, Gilles 1973 A quoi reconnait-on le structuralisme? In François Chatelet ed. *Histoire de la philosophie. Le XXe siècle*, Hachette, Paris, 304-305. (Pluriel, Paris, 2000).
Duncan, J. D. 1968 *Symbols in Society*. Oxford University Press, New York.
Durrieu, Yves 1969 *Régionaliser la France*. Mercure de France, Paris.
Esman, Milton J. ed. 1977 *Ethnic Conflict in the Western World*. Ithaca – London.
Faragó Vilmos szerk. 1992 *A rendszerváltás humora*. Penna Kiadó, Budapest.
Feischmidt Margit szerk. 2005 *Erdély-(de)konstrukciók*. Tabula Könyvek 7. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációés Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs.
Foucault, Michel 1990 *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
Gabert, Gérard 1980 Communautés pour l'autogestion. *Autogestion, 13*. No. 2-3:179-194.

Galló Béla 1999 A „túlélés tudománya?”. Bevezetés a nemzetközi viszonyok elméletébe. In A.Gergely András – Bayer József – Kulcsár Kálmán szerk. *A politikatudomány arcai*. MTA PTI, Budapest, 365-425.
Geertz, Clifford 1994 A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
Geertz, Clifford 1994(a) A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104-125.
Geertz, Clifford 1994(b) Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures* 7., Collegium Budapest, 1-18.
Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale, 31*. Részlet a Primordial Loyalties... szövegéből, 5-16. On-line: *http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm*
Geertz, Clifford 1999 Kultúrák háborúja. (*The New York Review of Books*, 1995. nov. 26.). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ, 3*. www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm
Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, http://lettre.c3.hu/
A.Gergely András 1994a Hatalom a színen – a kampányról politikai antropológiai aspektusból. *JUSS*, 20-28.
A.Gergely András 1994b Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In Várnai Györgyi szerk. *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor kötetek, Budapest, 54-77.
A.Gergely András 1995 Bács-Kiskun megye színeváltozása. In Bőhm Antal, Szoboszlai György szerk. *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 278-289.
A.Gergely András 1996 *Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus. Széljegyzetek a mai magyar konzervativizmus önmeghatározásához*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest. http://mek.oszk.hu/11700/11799
A.Gergely András 1997 *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. MTA PTI, Budapest.
A.Gergely András 2003 Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában. In Hülvely István szerk. *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. MTA PTI, Európa Tanulmányok 7., Budapest, 78-124.
Gombár Csaba 1986 *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
Gombár Csaba 1996 Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi szerk. *A szuverenitás káprázata*. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 13-45.
Gyáni Gábor 2010 *Az elveszíthető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
Habermas, Jürgen 1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest, 10-13.
Habermas, Jürgen 1994 *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 141-176, 183-208, 296-308.
Hall, Edward T. 1980 *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Budapest, 19-39, 137-252.
Harrison, Simon 1995 Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of Royal Anthropology Institut*, (N.S.), 1:255-272.
Heller Ágnes 1996 Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. *Kritika*, 8:14-17.
Heller Ágnes – Fehér Ferenc 1993 Biopolitika. In *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, Budapest, 205-275.
Hertz, R. 1909 La prééminence de la droite: étude sur la polarité réligieuse. *Revue philosophique*, vol. 68:553-580.
Hobsbawm, Eric 2009 *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. L'Harmattan, Budapest.
Hofer Tamás 1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. *Politikatudományi Szemle*, 1:29-51. On-line: http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=117294 /hofer.pdf/
Horowitz, Donald L. 1985 *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley.
Hülvely István 1995 Néhány adalék a szuverenitás fogalomtörténetéhez. In *Szuverenitás – nemzetállam – integráció*. Európa-tanulmányok I., MTA PTI, Budapest, 9-16.
Ilyés Zoltán 2004 A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk. *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9-15.
Joó Rudolf 1984 Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. *Társadalomkutatás, 2*:98-104.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1994 *Értékválasztás 1994. Választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei*. Societas, Budapest.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest, 64-144.
Kapuscinski, Ryszard 1999 A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33. (nyár), 24-26. http://lettre.c3.hu/

Kilani, Mondher 2003 Az etnológia paradoxona. *Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat*, kézirat (fordítás), Anthropolis szerk.
Kjosszev, Alexandar 2000 Megjegyzések az önkolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale,* 37 (nyár), 7-10. http://lettre.c3.hu/
Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
Kovács Éva 2004 Előszó. In ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, TLA Budapest, 7-17.
La région 1986. ld. *Critére. Le régionalisme. La décentralisation*. No. Spéciale, 23. Automne. Montréal.
Lafont, Robert 1969 *Révolution régionaliste*. N.R.F., Paris.
Lafont, Robert 1976 *Autonomie, de la région á l'autogestion*. Gallimard, Paris.
Leach, Edmund R. 1954 *Political Sytems of Highland Burma*. Bell, London.
Lévy, Françoise-Paul – Segaud, Marion 1983 *Anthropologie de l'espace*. Centre Georges Pompidou, série „Alors", Paris.
Lévi-Strauss, Claude 1999 *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó.
Mauss, Marcel 1950 Essai sur le don. In *Sociologie et anthropologie*. Payot, Paris. /Eredeti kiadás: «Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés primitives». *l'Année Sociologique, seconde série, 1923–1924.*/
Mercier, Paul 1968 Anthropologie sociale et culturelle. In Poirier, Jean szerk. *Ethnologie générale*. Gallimard, Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 881-1035.
Mills, Charles Wright 1972 *Hatalom, politika, technokraták*. Gondolat, Budapest.
N. Kovács Tímea 2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
Nemes Nagy József 1996 *Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. Egy modern tudományág műhelyéből*. Etnoregionális munkafüzetek, No. 17., MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontja, Budapest.
Nemes Nagy József 1998 *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Ember–település–régió sorozat, Budapest.
Niedermüller Péter 1999 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika, 38*. On-line: http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/
Oláh Miklós – Zongor Gábor szerk. 1994 *Hát én immár kit válasszak? Az 1994-es parlamenti választások Veszprém megyében*. Comitatus, Veszprém.
Papp Richárd 2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban?* MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
Polányi Károly 1972 *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. KJK, Budapest.
Ratzel, Friedrich 1887 *A Föld és az ember. Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
Rechnitzer János 1993 *Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Pécs.
Ricoeur, Paul 1969 Herméneutique des symboles et réflexion philosophique. In *Le conflit des interprétations*. Seuil, Paris, 283-285.
Rosanvallon, Pierre 1976 *L'age de l'autogestion*. Seuil, Paris.
Saint-Ouen, François 1991 Les régions transfrontalières. In: *Du personnalisme au fédéralisme européen*. C.E.C., Genève, 165-169.
Salat Levente 2001 *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.
Schmitt, Carl 1992 *Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról*. ELTE JTK, 7-126.
Seul, Ottmar 1980 Le mouvement des Bürgeninitiativen. *Autogestion, 13*. No. 2-3:261-275.
Sfez, Lucien ed. 1977 *L'objet local*. Inédit, Paris. „10/18":9-27.
Sfez, Lucien 1978, 1993 *La politique symbolique*. PUF, Paris.
Sorman, Guy 1985 *L'Etat minimum*. A.Michel, Paris.
Sumner, William Graham 1978 *Népszokások*. Gondolat, Budapest.
Szabó Márton 1994 A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3:91-111.
Turner, Victor Witter 1964 Symbols in Ndembu ritual. In Gluckman, Max ed. *Closed Systems and Open Minds*. Oliver & Boyd, Edinburgh.
Turner, Victor Witter 1968 *The Drums of Affliction*. Calendron Press, Oxford.
Túros Endre 1993 Református templom egy katolikus magyar faluban. Templomépítés mint szimbolikus térfoglalás. *Antropológiai Műhely*, 2:105-115.
Valuch Tibor 2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág, Budapest.

Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István szerk. 1975 Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. In *Jel és közösség*. Akadémiai, Budapest, 187-199.
Vovelle, Michel 1982 *Idéologies et mentalités*. Ed. La Découverte, Paris.
Wallerstein, Immanuel 1991 Histoire et dilemmes des mouvements antisystémique. In: *Le grand tumulte?* Ed. La Découverte, Paris, 10-55.
Walzer, Michael – Kantowicz, Edward T. – Higham, John – Harrington, Mona 1982 *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press, Cambridge.
Wiener György 1995. Az 1994 évi választások Budapesten. In Bőhm A. – Szoboszlai Gy. szerk. *Parlamenti választások 1994*. MTA PTI, Budapest, 215-257.
Wilson, Anne 1987 *Mixed Race Children: A Study of Identity*. Allen & Unwin, London.
Zempléni András – Tari János 1997 *Újratemetési szertartások Magyarországon. Egy nemzeti rítus antropológiai sajátosságai.* Dokumentum-füzetek, No. 1., MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontja, Budapest.
Zombory Máté 2011 *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest.

Históriák – hitek – olvasatok

Szomorúan konstatálható a magam elvakult könyvmániája mellett is, hogy az egykoron még tisztességgel körültáncolt ismertetős következetesség helyébe tolakodott valami „könyvújságot" helyettesítő olvasónaplós feljegyzéstár, összefüggésekből kreált mutatvány, ami már nem a „klasszikus" recenzióra emlékeztet, hanem inkább az elkapkodott blogokra... Évente 8-12 ezer könyvre, a hazai könyvpiacon napvilágra jutó ennyi opuszból kapkodós mustrára vállalkozni amúgy is túl merész képzelmény – de nyugtasson talán az, hogy semmiről semmit sem szólni kevésbé lenne bősz erény... Így hát marad a mustra, olvasatok tónusában, tartalom és üzenet távirat-értékű vagy elmerengősebb hangütésében... Ezúttal hitekről és históriákról.

Egy prágai temető, avagy világösszeesküvés Eco módra

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy mégúgy megtörténő zegzugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbára a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alaktalan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hömpölygései során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájékán, egyfajta szakrális időben és megragadhatatlan térben kurkásznak. *A prágai temető* tavaly megjelent kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűbben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény. Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágyó olvasóhoz: „Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?". Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellene kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopódzik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége a messzi Piemontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva és piemontiságát levetve érkezik, boltot nyit Párizs egy Szajna-menti kis utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarnok nagybácsival megáldott, kettősre hasadt énjével a legkülönb bűnök kitartó elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kommünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy hátterében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívő is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház,

hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcseinek hiteles jegyzőkönyve" lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Zúzós könyv. Ezernyi sodrással, tűpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskásságával alátámasztva, lassúdadan kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képtelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képtelenségé és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy még jobb ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „kaotikus cselekményéből (mely csupa előre-hátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)" olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini", „a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond", habár „elbeszélésökonómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondattam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált" (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklinika és luciferiánus kultuszt éltető szabadkőművesek, megszállottság-építő médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk".[81]

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hőst" mozgásban és tunyaságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások" kiagyalóit vezeti elénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régit, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangulatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel hálláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezére van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a másságok nemlétén örvendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen...

Text Libris

Gáspár Zsuzsa szerk. *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti" cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk,

[81] Umberto Eco: *A prágai temető*. /Fordította Barna Imre/. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

elkerülhetjük-e vajon a többit (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdés-háttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti hátteret kínál „A holokauszt és az emberi természet" tematikus alcímmel.[82] A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert könyvészeti barangolásom nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevésbé sem ódzkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg (1994) amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmasat és korszakosan hitványat, közveszélyeset és közbékétlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítélkezés „jogosságát" és hatásának végzetességig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsibvásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalás is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tiszta" eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris" nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokaust-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettőben mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj" és identitás, vallás és tolerancia érvrendszereit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak" korától, a világháborútól kezdi, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokratúráival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfasizálódó Európa és a megtűrt Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr", aki „csak" nézte, a csendőr, aki „csak" parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszak-alternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni" döntéskényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népirtás nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyén és a történelem véget nem érő döntéshelyzeteiről. „Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezrek, sőt

[82] *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára.* Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

milliók döbbentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...".

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal" dúsított szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalás nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbenetes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... „A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása..." (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől különbözést" és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében, nem „leckeként", hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodó most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holokauszt-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott suszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak..., épp ő érzékeli a legkevésbé besúgók és keretlegények, csizmások és trotőrcipősök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben" így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vajdaság, magyarság, elit, közösség

Vékás János: *Utak*

Szemtől szemben, s ha nem is ellenük, de inkább értük szól Vékás János kötete,[83] melyben az összegyűjtött (1980–1990) és megkomponált tizenhárom interjú a második Jugoszlávia megalakulásának körülményeire és előzményeire összpontosít. A kötet főkomponense az idő s az emlékezet, a beszélgetési közvetlenségből és terepmeg társadalomismereti jártasságból álló kérdezési biztonság, avatottság és elbeszélési komplexitás. A Szerző, ki javarészt a megfogalmazások intimitásába takaródzik, valójában egy nagymonográfia helyett él az interjúzás módszerével – igaz, újvidéki rádiós múltja és mindmáig friss térségismerete ennél többre képesítik, de mintegy tudatosan, a kortárs gondolkodásba ágyazott politikai, politikatörténeti és reflexív

[83] *Utak: Életinterjúk 1980–1990*. Szerkesztette Tóth Ágnes. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010., 566 oldal.

íveken kalauzol át bennünket a szerzői címben kínálkozó útvonalválasztások felé. A vallomások, életutakba gyökerező mentalitások ekkénti rajzolata izgalmas átmenet a jugoszláviai magyar próza (szerzőinek, hagyományainak, önképének) körvonalai, meghatározó sorsválasztók elit-szerepe és a kulturális vagy történeti térségiség identitásformáló elemeinek aprólékos árnyalatai tónusai felé. Mi több, Vékás, aki maga is feltáró munkása volt a Kisebbségkutató Intézet határon túli rendszerváltó elitjeiről készült felmérésnek, az ott (a megjelenő Elit-kötetben) formált elidegenült és számoszlopokba szuszakolt tartalom kiegészítéseképpen impozánsan túlível a demográfiai szüzséjű, kváziszociológiai térképezés szinte hasznavehetetlen dimenzióin, s oly részletező, pontos, sőt hű körképét kínálja a vajdasági elit „váltás-kori" vagy azt megelőző felfogástörténetének, hogy azzal egy igencsak hiányzó mentalitástörténeti alapmunkát, ráadásul egy induló sorozat meghatározó opuszát teszi közhasznú ismeretté. A kötet (mély-, vagy életút-) interjúi formálisan (a kiadvány alcíme szerint) az 1980 és 1990 között készült rádiós felvételeiből (mintegy 200 forrásanyagból) válogatva, (az Utószó szerint 1980 és 1988 között, az Előszó alapján 1976 és 1985 között fölvett hangportrékból, az Újvidéki Rádió *Együtt* című műsorának hangtárából) tizenhárom portrét tartalmaz, melyekben a kérdezettek mint vajdasági magyarok a második világháború utáni Jugoszlávia értelmiségi elitjének tagjai mutatkoznak. /A kötetbe iktatott CD-melléklet a 4-6 perces szövegrészekkel mintegy a korszakok váltásának, hangnemek átalakulásának, szereptudatoknak és tény-interpretációknak illusztratív anyaga, szintúgy fontos eleme a korok, korszakok és időszaki-helyi kultúrák elbeszélésének/. A szó legnemesebb értelmében vett *oral history*, amit Vékás kezünkbe ad, mégpedig azáltal, hogy tematikus erőlködés nélkül, de érzékenyen terelve a szereplők mindegyikét egy korszak ma már vallomások nélkül semmiképp sem dokumentálható interpretálása felé, olyasmit alkosson meg, melyre nem elég „történeti tényként" gondolni, hanem a kérdezett személyisége által hitelesített bonyodalmasság összefüggésében, a narratívák kriminális izgalmasságával enged hatni. Miután a kérdezettek éppenséggel szinte kivétel nélkül közéleti gondolkodók, írók, publicisták, közszereplők, egyetemi oktatók és maguk is kor-kutatók, a társadalmi képviselet, közgondolkodás-történet és érdekküzdelmek színskálája az Ő hangjukon vonul be így abba a társadalomképbe, melyre (vagy melynek pontosítására, árnyalására) fölöttébb komoly szüksége van a vajdasági magyaroknak éppúgy, mint a határon túli magyarság alapkérdéseit és részválaszait belátni törekvő utókornak is. A Vékás Jánost foglalkoztató alapkérdések (hatalmi struktúra, érdekközösségek, pártosság, titkosság, konspirációk, életviteli útválasztások, kisebbségi túlélési stratégiák) ma már talán másképpen pótolhatatlan kincstára ezért ez a kötet, melyben nem csupán a „sztori" vagy a historikus élményháttér a szavatoló igazolási tartalom, hanem ez harmonikusan egészül ki a személyiség sorsvállalásának, a cselekvési lehetőségek közéleti atmoszféráinak és perspektíváinak leírásával. Sok ponton és még több esetben mindez nem csupán oral, hanem *moral history* is... Amit a Vajdaságról, társadalmi elitről vagy véleményformáló közösségi szereplők egy „kiválasztott" (mert kiváló) köréről és korszakáról tudni kell, tudni lehet és érdemes, az fölizgató pokolmélyen lakozik ebben a kötetben, melynek – ha a szerző csupán „szemléltető példák" gyűjteményének nevezi is szerényen – a kisebbségi elit funkciótudata és lehetetlen lehetségessége is része, meghatározó eleme.

Ami a kritikus szót még talán érdemli, bár a kötet vállalását nem csorbítja igazán, az lenne, hogy a vallomásos előszóban is jelzett szűkebb körről, a sokféle beszélgetés számos résztvevőjével ki nem alakult kölcsönös megértésről mint valami felmentő gesztusról nyilatkozik – tehát azoktól válogatja össze anyagát, akikkel harmóniában készíthetett interjút. A „nemszeretem" emberek kimaradása nem csupán a

megkérdezettek „kis esetszámának” hibaszázalék-csökkentő hatása miatt érzékeny hiány, hanem a szerzői „munkamódszer” egyoldalúságát is tükrözi, mégpedig fájdalmasan. Igaz, avval mentegeti magát a Szerző, hogy akiket nem volt képes megszeretni, megérteni, azokat hagyta ki, „Velük mások készítettek vagy készítenek majd interjút, és így lesz teljes a kép” (9. oldal). E kép(zet) nem bizonyosan lesz teljes, de még a Szerző alapállása, értékes gyűjtőmunkája is hiányát szenvedi el a lehetséges történeti összhangnak, a kívül- és belülnézet egyszerre konstruktív hatásának, a kutatói magatartás többletének, amely az interjúkészítő rádióstól, alkalmi riportertől megkülönböztetné. Vékás portré-kötete súlyos hiány pótlásaként is még teljesebb lenne a „nemszeretem” portrékkal, ellenpélda-változatokkal, mitől a „kép” nemcsak teljesebb lenne, de az alkotói opusz is árnyaltabb, gazdagabb, belülről hitelesítetten horizontális. Leghőbb vállalása, hogy ugyanis a vajdaságiak mentális világát, önmaguk „jobb megismerését segítő” és kényes közelmúlt-kérdésekkel is foglalkozó pályatársak, kortársak /csak az ismertebb nevekből: Szeli István, Herceg János, Rehák László, Sóti Pál, Brindza Károly, stb./ iskoláit, családi hátterét, képesítését, anyagi körülményeit föltárja, s ezzel valamiképpen a vajdasági magyar elit közéleti históriáját is jellemezze, így kevésbé lesz komplex. Az a história, melyre a történetmondó kutató fókuszál, ha kihagyja azokat, akik másképpen viszonyulnak/beszélnek/értékelnek, mint a saját kutatói vízió vagy velük kapcsolatos személyes viszony megkívánná, valahol talán sántít egy kicsit. Arra a kérdésre: „Kik vagyunk mi? Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha többet tudunk arról, hogy kik voltak ők” (517. oldal) – ez elfogadhatóan lehetséges válaszkínálat, de akkor talán mégsem a mérvadó elitet, csak a harmonikusan elérhető hatókört/kapcsolathálót jellemzi mindez. Sőt, ha nem tudjuk meg magától a Szerzőtől, milyen Ő maga, milyenek a saját partnerválasztási, elitkeresési szándékai, akkor marad annyi, hogy hát ezek itt tizenhárman erről így gondolkodnak, ezek voltak Ők, a többi meg majd csak kiderül valahonnan. Ez azonban nem oral history szempont, hanem a jugoszláviai fejlődéstörténet, eseményhistória és kisebbségi tájrajz sajátlagos egyvelege, melyben az akkoriban már javarészt 70 és 90 év közötti generációnak élményszerű összegzési lehetőséget nyújtott a Szerző (lásd az elemző szándékú 518-530. oldal közötti utószót), illetőleg kisebbség-politológiai aspektusú ráközelítés, melyben ha a kisebbség tisztán láthatóvá válik is, az elitfogalom parttalanná nyitása (531. oldal) rontja esélyét az amúgy tényleg izgalmas teorikus összegzésnek (529-538. old.). Vékás mindezekkel együtt is a vajdasági magyar korszakok, kultuszok, képviselők és közösségeik impozáns imázsát alkotja meg, olyan kor és zsarnoksági miliő válaszlehetőségeire irányítva figyelmünket, melyben az idő tempója, az élők tere és korlátos szabadságai immár az utókor korszemléletére is hatással lehetnek.

Dogonföld mitologikus idejében négy testi lélek

Guman István csillagzataiból[84]

A modern Afrikában föllelhető hagyományos kultúrák nyomába ered az a könyvsorozat, melyet a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó bocsát közre az Afrikai Kutatási és Kiadási Program keretében. Ennek második kötete, Guman István munkája öleli fel a *Dogon mitológia és csillagászat* térségi elemeit, s az e címmel megjelent kötetben talán még az afrikanisták is rácsodálkozhatnak a megfejtések, illusztrációk és analógiák gazdagságára.

[84] Guman István: *Dogon mitológia és csillagászat*. (Függelék és bibliográfia: Biernaczky Szilárd). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006., 200 oldal.

A szerző nem csekélyebb témakör után kapott teret a kiadó, pontosabban a szerkesztő-gondozó-igazgató-mindenes Biernaczky Szilárd jóvoltából, mint a *Frobenius-kommentárok* (2002), s nem szerényebb folytatás előtt, mint Füssi Nagy Géza, Voigt Vilmos, Magyar László, Torday Emil vagy Sárkány Mihály összegyűjtött tanulmányai. A kötet, hátoldali tájékoztató szövege szerint a Sziriusz-enigma, a csillagászat egy újkori fogalma révén keresi a mítoszok jelentéstartalmait abban a törzsi kultúrában, amelynek bonyolultsága, komplexitása éppúgy kínál asszociációkat egy 12.000 éve bekövetkezett szupernova-robbanás történeti emlékezete irányában, mint a dogon mitológia rétegzett és rejtelmes világa felé. A szerző a közérdeklődés számára izgalmas kérdéseket taglalja, de saját szándéka szerint nem kíván zsurnalisztikai eszközökkel élni, vagy a paranormális ismeretközlés divatjának hódolni – ehelyett csillagászként, kolozsvári diákévekkel és magyar egyetemi-akadémiai karrierrel azon igyekszik, hogy egy „primitív" teremtésvíziót és rítusláncolatot mutasson ki tárgyi elemek, vizuális ábrázolások, elbeszélések és a narratív megjelenítésen túli hétköznapi eszközvalóság segítségével. Nem sajtópletykát akar, vagy népszerű sorozatot, hanem elementáris darabokból állítja össze az elődök (Marcel Griaule és Germaine Dieterlen) munkássága alapján kibontható, fejlett kozmogóniai és mitológiai rendszerek komplexitását.

Több alapkérdés is adódik a kötet kiadása kapcsán. Elsőként talán az, mi közünk a dogonokhoz, e „Mali fantasztikus vidékén, Bandiagara Mars-béli szikláin és lábaiknál elterülő síkságon élő" néphez, „szóban és szimbolikus jelrendszerben is megfogalmazott mítoszaikhoz"? E főnökségi társadalomban (azaz a főhatalom hiányával, de a tekintélyelvű rendszerben papok rétege – a *hogon*ok csoportja – irányításával) élő törzsi világban roppant gazdag a vallási képzetek világa, aminek részben a szakrális világ folytonos hatása is magyarázata. Az egykori Manding birodalomból elvándorolt északnyugat-afrikai törzsek közé tartozó dogon társadalom a környező *mande* népek (bambara, szenufó, gyula, malinke, kurumba, stb.) világképétől és csillagászati vízióitól sok tekintetben nem különbözik, de feltártsága a francia kutatók jóvoltából alapos és részletes. Marcel Griaule 1931-től kutatta a dogonokat, a szudáni francia terepmunkát egy évtizeden át folytatva, tudós szakemberek szélesebb körét is bevonva, a negyvenes évektől több monográfiát és értékes forrásközlést is elérhetővé téve a dogon mítoszok, isteni és szellemlények, mitológia és vizuális-ikonikus jelentéstartalmak rendszeréről. Az antropológiai kutatás és az antropológus személyének szóló legkomolyabb elismerés jeleként a dogonok nemcsak elismerték a nyelvük és kultúrájuk ismeretében, használatában megszerzett gyakorlatát, hanem törzsi vezetőik közé is választották, s mikor Griaule 1956-ban Franciaországban elhunyt, egykori „népe" negyven napos gyászt ült a nagy rituális halotti ünnep (a *dama*) formájában, ami a Sorbonne e tanszékalapító professzorán kívül nemigen fordult elő mással az európai kutatók körét tekintve.

De miért is e sok szó a Maliban, a Niger torkolatától délre élő nép kutatójáról, ha itt nem *A sivatagi róka* (Le renard pâle, 1965) vagy a *Dieux d'eau* (1948), a *Masques dogons* (1938) vagy a *Dogon játékok* (Jeux dogons, 1938) szerzőjétől készült szövegválogatást recenzálom (amire persze mint kiadványra is komoly szükség lenne!), hanem Guman István munkáját...? A magyarázatot maga a szerző kínálja (s a kiadó ezt meg is erősíti Griaule négy és fél oldalon át lajstromozott munkáinak bibliográfiájával!), nevezetesen azzal, hogy a dogon mitológia és kozmogóniai (csillagászati) ismeretek legfőbb forrásaként becsüli meg Marcel Griaule és kitartó munkatársa, Germaine Dieterlen terepkutatási oeuvre-jét. A monográfia szerzője itt nemcsak fejet hajt a francia kutatók példás munkássága előtt, hanem mint kollégákat tekinti őket, akik csillagászati vonatkozású gyűjtésükkel a mitológiai és világképi tartalmakat, jelképeket, mitikus képzeteket és rítusokat is felölelték, így meghatározó

forrásként szolgálnak műveik. A dogonok monoteistának tekinthető (egyetlen teremtő isten, Amma tevékenységére visszavezethető) vallása oly sokrétű szimbolikától gazdag, hogy az alapvető nyolc szimbolikus jel mögött álló 256 további jelkép, 22 kategóriában és mindegyikben 12 szimbólummal, ikerjelekkel, ezek mozgásaival, összesen 11 616 jelentés ismeretével számít a főfoglalkozású vallási specialista (a hogon) alaptudásának. E szinte végtelen gazdagságú „szimbólumszótár" az írásbeliség nélkül élő dogonok lényegileg bármely közlendőjének kifejezésére alkalmas, akkor is, ha nem számítjuk a szigorú számmisztika alapján megalkotott jelentések, a vizuális ábrázolás egyéb formáinak (pl. kerámiák, maszkok, testékítés díszei, anyagminőségek, mozgások, rituális aktusok, beszélt nyelvi jelek, dobnyelv, színvilág, ceremoniális eszköztár, játékok, földrajzi tájolás, anyagfelhasználási módok variációi, stb.) roppant gazdag készletét…

Minthogy a szerző e pazar jelképvilág sajátos (elsőrendűen csillagászati, valamint mitológiai) olvasatában elsősorban a francia kutatók műveire támaszkodik, s főként azok képanyagát, szimbólumfejtő kísérleteit használja föl, ezért műve nemcsak egy Niger-menti népcsoport kultúrájának megértési kísérlete, hanem a törzsi kultúra európai jelképtárát gazdagító törekvés méltó elismerése is, ekként pedig szervesen illeszkedik a Mundus kiadó sorozatának („*Hagyományos kultúrák a modern Afrikában*") opuszai közé. A dogonok ennek ellenére nem állnak a magyar tudományos érdeklődés homlokterében, így nem csupán hiánypótló, hanem a francia antropológia magyarországi hatását is növelő jelentőségű e monográfia megjelentetése. Tudjuk jól, hogy a főként Durkheim (inkább szociológiaiként kezelt) életműve után talán még hatásosabb Lévi-Strauss, adott szempontból Maurice Godelier vagy az utóbbi években-évtizedben megjelent Philippe Descola, Marc Abélès, Louis Dumont és Marcel Mauss-művek mellett szinte megbúvó szimbolizáció-kutatás egyike azon témaköröknek, amelyek igencsak hiányoznak a magyar tudományos érdeklődésből, ezért további fő érv Guman István munkájának közzétételét illetően, hogy roppant fontos területről közvetíti a francia hagyományt, amely különösen erős ezt a tematikát illetően. Hiszen, ha van is magyar szakmai érdeklődés, mely Afrika iránt nyitott, ez főképpen Kelet- vagy Dél-Afrikára van beállítva, s további, immár jó évszázados figyelem fordult Afrika északi (Maghreb-országok) vagy északkeleti (Egyiptom, Szudán, Etiópia) térségei felé, de a nyugati térség (Zempléni András szenufó terepmunkáját semmiképp sem feledve) még a hazai etnológia előtt is szinte ismeretlenebb folt. A javarészt ültetvényes és állattartó etnokulturális típusú dogon életmód, a nagycsalád-rendszerű tagozódás a térségben ugyan nem kivételes, de aki a dogon maszkokkal találkozik a nyugati múzeumokban, vagy égetett kerámiáikkal a művészeti piacon, szinte csak kivételesen juthat hozzá a díszítések értelmének felfogásához, s talán még ritkábban a helyi mitológiákból épülő kifejezéstár megértéséhez, az most jól érzékelhetően közelebb léphet az ikonikus megjelenítésmódok végtelen gazdagsága felé Guman István átfogó ismertetése alapján.

A szerző a hallatlanul gazdag ismerettár rendszerezett, és európai felfogáshoz közelebb álló taglalásában szinte fölmenti a recenzens attól, hogy megkíséreljen valami „rövid összefoglalót" vagy „áttekintést" adni a felölelt ismeretanyagról. Hiszen akár az ősrobbanásról és a spirálszerkezetről, akár a földön kívülinek tetsző ismeretekre vagy a napfogyatkozásra vonatkozó könyvfejezetet nézzük, szinte az árnyalatok, históriák komplexitásának bemutatásával ment föl az alól, hogy valamely „lényegkiemelő" gesztussal átfogjuk az egyes témaköröket és jelentés-tereket. Épp a kulturális antropológiának ez a „minden mindennel összefügg"-szerű élménye, épp a komplexitás és relativizálás komolyan vétele mutatja, mekkora bűn lenne rövid kiemelésekkel vélni ábrázolhatónak például a legfontosabb gabonaféle, egyúttal az egész világ őscsirájának tekintett sajátos „kérdőjelforma" absztrakt jelképi

konvencióját, amely négy fogalmi csoportba sorolható, s függően attól, hogy homokba, kövekre, falakra, barlangba vagy fára rajzolva látható, még égtájakhoz képesti helyzete, vastagodó vagy vékonyuló vonásai is külön (többes) jelentéstartalommal bírnak. Az emberi testről és lényegről való képzet nemcsak a test mint fizikai jegy ábrázolásából vagy jelzéséből áll csupán, hanem mellette a négy testi lélek (négy *nommo* – fiú és lány, jó és rossz) kombinációiból, a nemiség négy lelkéből, az életerő és véráramlás szimbolikájából, továbbá a gabonaszemek (vagy a szomszédos *bozo* törzsnél a halfajták) pontszerű ábrázolásából is (utóbbi nyolc elemből áll magában véve is). Mindemellett az ábrázolat szükségképpen tükrözi azt is, hogy a külső nézetet, a struktúrát vagy a tartalmat kívánják vele kifejezni. Mindezek komplex bemutatása sem lehet oly sokrétű, mint amilyen a „primitív" ábrázolása, s mert a földi élet jelenségeire választ kereső, értelmezését magyarázatokkal lehetővé tévő tüneményekről van itt szó, nem lehet kétséges, hogy a dogon mitológia képzetei (pl. a víz, a levegő, a tűz és a föld fölidézésével) végső soron az ember, az állatok és a növények keletkezéséig visszahatóan kérdeznek rá a teremtés és a teremtmények milyenségére.

Ogo, aki születésekor méhlepénye egy darabját is magához ragadta, hogy ebből bárkát formáljon magának, s emiatt Amma, akinek teremtő munkáját tökéletlenné tette, büntetésül sivatagi rókává változtatta őt, az emberek őseivé lett Nommókkal együtt hozta magával mindenfajta állat, növény, ásvány csiráit úgy, hogy egy bárkában leereszkedtek a földre, termékennyé tették és benépesítették azt. De nem voltak munkaeszközeik a megműveléséhez, míg el nem jött hozzájuk egy *kovács nommo*, aki szerszámokat és további növénymagokat hozott magával, továbbá a tüzet, az íjat, a kést és számos más eszközt. E kovács volt a dogonok őse, és hatása kiterjedt az egész dogon életvitelre, melynek felügyeletét Amma isten és a szolgálatára rendeltetett (harminc családot közvetlenül irányító) főpapok köre látja el. Mindez a környező népeknél is hasonló alakzatban jelenik meg. A dogon (*sirige* nevű) maszkokon látható, rítusaikban szereplő formák és festett jelek a világtojásból a Földre ereszkedett bárkát jelképezik, valójában rakéta-formájú konstruktumok, s némiképp stilizált alakban, de megjelennek játékformaként, ovális kosár-alakban, vetélő-orsóként, fadob formájában, valamint a kovácsok szerszámosládájaként is, melyet (több más használati tárgyhoz hasonlóan) gabonaszemek díszítenek, alakjuk és színezésük a csillagok járását utánozza, amelyeket Amma mozgat az égen. Ábrázolják a földre szállt bárka leereszkedését követő porfelhőt is, továbbá az ekkor keletkezett hold-csillagot is, mely éppen üstökös vagy nova is lehetett, de a dogonok számára leginkább Nommo földet érését bizonyítja, s ezzel azt a területet is megnevezik a Niger felső folyása mentén, ahol az első ember síkra szállt, s otthagyta bal lábnyomát, mely szintén egyike a legfőbb dogon jelképeknek. Értelmesen beszélni, árnyaltan leírni, szavakat füzérbe fűzni a dogon szimbolika szerint a spirál modelljével jeleníthető meg, mely forma nemcsak nagy fontossággal bír emiatt, de egy afrikai természeti nép világképeként is alapvető eleme, megjelenítve változást és mozgást, irányt és sebességet, jót és rosszat, továbbá magát a váltakozást is. E mitológia-teremtő képzeletanyag árnyalatait, faragott formáit és sziklafestményeit, rítusait és maszkos szertartásait a világ teremtésének fontossága, az élet normáinak és az ősök tiszteletének szabályrendszere veszi körül, az ünnepek pedig az ég csillagainak, az időszámítás kezdetének, a Nap és a Sirius viszonyának, a tökéletes teremtésnek elismerése és dicsőítése gazdagítja.

A dogon mitológia egyedi szellemi képződmény, mely csak itt, a Szahara és az Atlanti-óceán partvidéke között található meg, de amely az erőteljes, középkor óta tartó iszlám kulturális hatás és a francia gyarmatosítás ellenére is megmaradt a világtojás, a mitologikus fiú-lány ikerpárok, az istenség nevéhez fűződő teremtés, a Nommók mint ég és Föld közötti közvetítők, valamint a dolgok összességét spirális

formában összesítő gabonamag szimbólumvilágában. Nem lehet kétséges, hogy e hitvilágban idegen elemek is vannak, ami a francia és angol csillagászok jelenlétére, vagy a Siriusról, a Jupiter holdjairól és a Szaturnuszról alkotott ismereteik átvett hatásaira utal. Megannyi jeles „megfejtés", népszerűsítő és dicsőítő bemutatás épült később e világképre, így az ősrobbanás vagy a galaktikák spirálszerkezetének bemutatása a dogonok kultúrájában... – ezek azonban inkább mesés néplélekre utaló tudományos mesketék voltak, s nem tudományos tények. Utóbbiak viszont megtalálhatók a francia kutatópáros műveiben, ahol minden ábrának megvan a dogonok által adott magyarázata is. Guman István ezt az ismeret-komplexumot (a kiadó által mellékelt nyolc másik szerző vonatkozó cikkeinek válogatásával kiegészítve) nyújtja itt át egy sajátos csillagászati aspektusból, mellyel maga is hozzájárul ahhoz, hogy egy afrikai népről kutatásaik évtizedei alatt érvényes ismeretet gyűjtő etnológusok ne csupán „megdicsőüljenek", hanem beavatást is kínáljanak e nép megismerhető, feltárható és értékei szerint megbecsülhető világába.

(Megjelent a kolozsvári *Új Magyar Szó*, 2013. október 17. Kisebbség mellékletében: http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/19317-kisebbsegben-historiak-hitek-olvasatok)

Az infokommunikáció, az óra és a pénz diktatúrája

Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*

Gyors és lassú idő az információs társadalomban – ez az alcíme az Oslói Egyetem szociálantropológia-professzorától megjelent kötetnek,[85] melyben a gyorsuló idő és a korok lassú tempója közötti distinkciókat, s mellékhatásként a „lassú idő" eltűnési folyamatát teszi átélhető közelségűvé elemzésében. A technológiai idő menedzser-kalkulátoroktól és hálózati naptártól jövő fegyelmező figyelmeztetése még nem hatják át minden kultúra egészét, de ahol már nem jut idő a beszélgetésre, a gondolkodásra, olvasásra, természetélvezetre vagy az időkímélő technológiák használatának időbecsülő értékrenddel korlátozására, ott már a fejlődés visszafejlődési paraméterei válnak meghatározóvá. A „pillanat diktatúrája", utóbb zsarnoksága alá eső emberi létfeltételek átgondolt és (szinte kézzel) leírt jegyzetei Eriksen kötet-indító gesztusában is benne vannak, de azonnal (s antropológus módjára folytonos önkontroll alatt egyúttal kritikailag is értéknormává avatja) a zaklatott információáramlás korszakában minden intenzitás-szünetet kiiktató hatékonysági relációba vezeti át: ha a pillanat egy túlnépesedett, túlhajszolt, hisztérikus és szédítő önnön tempójától velejéig megbetegedett társadalmi élményünkre vetünk egy futó pillantást, érzékelhetjük, hogy mindenfajta „előtt" és „után", „itt" és „ott" úgy szűnik meg, hogy azzal maga az „itt és most" kerül veszélybe. „Szédítőek ennek az extrém űzöttségnek a következményei, a pillanat zsarnoksága veszélyezteti mind a múltat, mind pedig a jövőt. A számítógépek, az internet, a tévés műholdak, a több csatornás tévék, szöveges üzenetek, e-mailek, az elektromos vásárlás korszakáról beszélünk. Amikor az ember a feladó oldaláról nézi a dolgot, a másik oldal figyelméből jut a legkevesebb. Amikor a címzett oldalát vesszük, akkor a legszűkebb forrás a lassú, összefüggő idő. Íme, előbukkant a konfliktus!" (13. old.)

Eriksen könyve nem a számítógépekről, s nemcsak az információs társadalomról szól, hanem a kultúra változási ütemének megnövekedett fordulatszámával együtt járó elviselhetetlenségekről, a „cellulózalapú termék" könyv lineáris használhatóságáról, olvasási tempóról és kivárásról, építkező értelemkeresésről és talányos

[85] Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 237 oldal.

megoldásképletekről, exponenciális görbe helyetti időértékelésről – arról, hogy a növekedés tempója az időtényező nullához közelítő lendületével legfőképpen az időt veszítjük el, a túláradás és egekig túlpakolt felhalmozási keretek ránk dőlnek. A kötetvégi optimizmus nem kincstári, s nem a korbeteg elmélénc kényszeres kreálmánya, hanem a politikai megfontolásoktól tartózkodni decens újfajta szabályrendszer, új kód óhaja, amely a kultúra irányítását visszaveszi az emberalkotta gépektől, hogy átállítsa mindezt (önmagát is!) az idő kerekével való ésszerűbb tekerődzésre, a „megfelelő típusú időt" visszahozni kívánó alapmagatartásra. „Keríteni néhány lassú órát, hogy akár ezt a könyvet elolvassuk. Másképp nem megy" (18. old.)

A könyv, az óra és a pénz ideje – persze – nemcsak időfüggő. Maga az időképzet, az idő „valamire" valóságának, önértékén túli hasznosításának mikéntje is szocializáció, mintázatok, fogyasztási és kreatív ciklusok, kapcsolatközi kölcsönhatások függvénye. Ahogyan a kor, vagyis a fiatalság dinamikája és az öregkor vegetációja, tavasz és ősz, tél és nyár egymást váltó átmenetei, ugyanúgy az információ (mint vitális alapszükségletté és függéstartománnyá válás) eszköztára is társadalmi tempók következménye vagy eredménye. S hogy puszta (elviselendő, megszenvedett, kínos vagy pusztító) következmény-e, avagy a fölhalmozódó többletek (tudások, érzetek, emlékek, értékek, reflexiók, élmények, rutinok, stb.) pusztán eredményei-e a sodrásnak, legtöbbször a fölérendelt értékrend, normák, elvárások magunk-kreálta univerzumához tartozást hitelesíti. Akkor is, ha a bevált egyúttal rutin, ha az alkalmazkodás csak eszköz, nem pedig végcél, akkor is, ha a védtelenség éppoly kiszolgáltatottá tesz, mint a vihar az őseinket, a medve a hegyi pásztort vagy az „ILOVEYOU" vírusprogram, amely a „Tőlem Neked" gesztusára éhes világnépességet (mint a kalandra éhes cégek és magánemberek 60-80%-át) néhány óra alatt kegyesen megfosztotta fájljaitól, címjegyzékétől, miközben ezekből tovaterjedt az összes többi címre. Nem idő ez, néhány óra, maximum két és fél nap, míg egész Amerika és Európa becumizta a kínálatot, mint egy futótűz-pestis, melynek egykoron pontosan három évre volt szüksége arra, hogy Szicíliától Rigáig elterjedjen. Az idő tehát nemcsak térbeli terjedés, perszonális reflexió, gyorsaság és sürgetettség kérdése, hanem kivárásé, beérésé, „valósidejű" léten túli kiterjedésé is. Az instant gyorsaság ára lehet kisebb és nagyobb is, de a „kivonatos" lét egy zenei mű esetében katasztrófa, egy ebéd esetében sem kegyelmi állapot, a mentális bizonytalanság szempontjából viszont korszakos betegség, korunk lépfenéje és pestise. Másképp szólva és Milan Kunderát idézve: „a gyorsaság foka egyenesen arányos a felejtés intenzitásával" (*Lassúság*. Európa Kiadó, 2005).

A hipermodernizmus időtörténeti metszetei komolyabb figyelmeztetést teljesítenek be önmaguk is: a múlt „eltörlésének", fontossága és meghatározó volta pillanatra hangolt időszerűség-függvénykénti kezelése mindazon társadalmakat áthatja, ahol ezekre fogékonyság, emelkedési gőg, kivagyisági hajlandóság volt. Szemben olyan világokkal, amelyeket ez nemcsak nem hat át, de félik is, kerülik is – emiatt persze kiszolgáltatottabbak is. Eriksen „jóslata" nem a mcluhani Gutenberg-galaxis-vég, hanem a tempóvesztéssel járó mellékkörülmények elszabaduló uralma, a koron – így a múlton, öregségen, avittságon, idejétmúltságokon, anciennitásokon – erővel úrrá lenni próbáló öngyilkos kísérlet. Ellenszere pedig sajnos nem más, mint a másik tempójú lét, a másságosságok érvényessége előtti megadó tiszteletadás, a kevésre „rászánt" több idő, a pillanat értelmének és kiterjesztésének újraértelmezése. Lassú megfontolással kezdve, rászánt idővel folytatva, belátó sokoldalúsággal megőrizve. Respekt a múló időnek, kornak, időzsarnokság-ellenességnek. Másképpen nem fog menni.

Warime és a maszkok népe

Főzy Vilma: *A piaroa gyűjtemény*

S ha már az idők és kortárs vagy történeti szakralitások és népéleti „tájképek" harmóniáját idézzük, nem tisztán a szövegszerű „árukapcsolás" okán, de a rangos válogatás iránti tisztelet jeléül hadd kapjon még egy kiadvány méltó hangot a jónéhány „korosabb", és csak tematikáját vagy kiállítását idézve impozáns opusz között. Korossága ugyan ennek is megvan, de más értelemben és más állandóságban: a Főzy Vilma szerkesztésében és elemző szövegével jelent meg *A piaroa gyűjtemény*, amely a Regionális Gyűjtemények első köteteként Boglár Lajos antropológus Venezuelában, az Orinoco mentén élő, az amazóniai kultúra jellegzetességeit magán viselő indián népcsoport körében gyűjtött anyagát mutatja be.[86] A piaroák az 1960-as évek végéig hagyományos életmódot folytattak őserdei településeiken, amely nyilván már akkor is egy átmeneti fázisban volt, de az etnológiai szakirodalom még csupán mint ismeretlen világról beszélhetett róluk. Az 1967–68-ban végzett terepmunkát Boglár Lajos, akkor még mint a Néprajzi Múzeum Amerika gyűjteményének muzeológusa, és Halmos István népzenekutató, akik a tradicionális piaroa kultúra nagyjából teljes tárgyi típusanyagának összegyűjtésével egészítették ki a hiányos dél-amerikai anyagot, a tárgyhasználat módjait és változatait pedig fotókon, filmeken és hangfelvételeken is megörökítették. Hat év múltán, midőn Boglár visszatért kedves terepére, a piaroák életkörülményei már jócskán megváltoztak, ők maguk a helyi kormányzati nyomásra a főutakhoz közelebbi állami telepekre költöztek, és beletörődtek abba, hogy ezzel megkezdődött kulturális asszimilálódásuk, az adaptációs kényszerek és mentális gyarmatosítások új korszaka. A Boglár-gyűjtemény anyagának most megjelentetett része (csupán egyik szelete) azóta a nemzetközi etnológiai térben és muzeológiai értéktérben is figyelemre érdemesített mennyiségű és minőségű tárgyról szól, e kiadvány pedig (460 tárgy színes fotóját és leírását tartalmazva) nem csupán a szakmai közönség számára lehet izgalmas, hanem a további 77 fekete-fehér korabeli fénykép révén a tárgykészítés, az eszközhasználat, az életmód, a művészeti alkotó tevékenység hihetetlenül gazdag rendszerét is fölmutatja, összehasonlításra, típusalkotásra, formagazdagságra nézve is kivételes szinten. A „csupáncsak katalógus" ezúttal sem valamely kis lapozgatós füzetke tehát, hanem karakteres, illusztris, finoman gondozott kötet, amely a „primitív kultúra" sokrétegű mélységét és árnyaltságát fölmutatni képes dokumentáció ugyanakkor, s mint ilyen az élelemszerzés és táplálék-készítés, a vadászat, a növénytermesztés, a mindennapi élet tárgyi kellékei mellett az ékszereket, a varázsosan gazdag tolldíszeket szintúgy megjeleníti, kiegészítve a varázsláshoz használt tárgyakkal és a közösségi szakrális rítusokban szereplő maszkokkal, amelyeknek talán utolsó autentikus példányai kerültek Boglár Lajos révén a magyar és nemzetközileg rangos néprajzi múzeumokba, így a magyarországi néprajzi gyűjteményekbe is. (A teljesebb Boglár-gyűjtemény Néprajzi Múzeumba kerüléséért most folyik „szimbolikus tulajdonosokkal" megoldott gyűjtés a Szimbiózis Kulturális Antropológiai Társaság szervezésében, vagyis adakozók hozzájárulásával újabb 66 tárgyat vásároltak meg a múzeum számára, annak költségeit csökkentve – ennek nyilvános kiállítása a tervek szerint 2014. márciusában lesz).

A piaroák világára jellemző rituális szertartás, ennek eszközei, maszkjai, hangszerei, a tárgykészítés módjai és változatai gazdagon illusztráltak Boglár fotói révén, a szakrális eljárások leírásával pedig Boglár kötetnyi írásában foglalkozott. E katalógus azonban nemcsak a szellemi és tárgyi hagyatékot teszi áttekinthetővé,

[86] Főzy Vilma: *A piaroa gyűjtemény*. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 15. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2010., 224 oldal.

rendszerezetté és fotókkal illusztrálttá, hanem a Boglár-expedíció 1960–70-es évekre eső időszakából a Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteményének jelentőségét is kiemeli (összesen 8475 tárgy ez, nem kis mennyiség…). Főzy Vilma könyve Boglár Lajos 80. születésnapja tiszteletére készült el, s jelentőségét nem csupán a magyar-angol szövegváltozat tudáspiaci elérhetősége adja meg, hanem a háztartási eszközök, hangszerek, ékszerek, tolldíszek, játékok, fegyverek, ruhaneműk, plasztikák, maszkok, díszek, kiegészítők alapos lajstroma is, melyhez a fotóanyag ugyancsak jelentős. Különösen fontos örökség ez annyiban is, hogy a venezuelai, amazóniai térség nem csupán a néprajzkutatók, antropológusok, magángyűjtemények építőinek figyelmébe került, hanem az 1980-as évektől megszaporodó turisták gyűjtőszenvedélyének is mintegy áldozatul esett. Az őserdei kultúra védekezési stratégiája, adaptációs képessége mindig is erős kellett legyen, így az eladásra szánt „termékek" gyártása (éppúgy, mint a szakrális kisplasztikák esetében a háziipari nekilódulás…) megkezdődött, s néhány esetet leszámítva (szent helyek látogatási tilalma, szabályozott turista-mozgás, adminisztratív akadályok, stb.) a kevésbé autentikus készítmények piaca is mozgásba jött. Ezért aztán készítési trükkökkel tették „gagyivá" a bennszülöttek is mindazt, amit majd a „fehérember" megvásárol: a hagyományos warimemaszkot készítő a rituálistól eltérő maszktípusokat kezdett gyártani (tukán, pók, skorpió formákat), a naturálisan ábrázolt állatokhoz idegen mintázatokat illesztettek, nők készítettek hagyományosan szigorúan férfiak által formált tárgyakat, s a sámánszertartások kellékeit is „legagyizták" lassacskán, az autentikus formákhoz tartozó formatisztelet helyébe a látványos részletek „hitelesítését" vezették be, festett faragványokat, fonott táskákat és bútorokat, nyilakat és fúvócsöveket visznek azóta a piacra, átkomponálják a tollkoronák szimbolikus jelentéstartalmait látványos produktumokká, vagyis speciális turistatermékké konstruálják mindezt. A piaroa-gyűjtemény hitelességével még magának a gyűjtőnek, Boglár Lajosnak volt módja foglalkozni, a „hálás utókor" már beéri a „majdnem-olyan" látszatával… De nem így a muzeológus, akit épp a változó kultúra, a hagyományban megmaradt tartalmak, formák, komplex jelentésmódok érdekelnek ebben a forráskiadványban is. Főzy Vilma sokak helyett és még többek érdekében végezte el az amazóniai őserdei kultúrkör jellegzetességeinek áttekintését, s tette elérhetővé, hogy az időszaki kiállításon már nem látható kincsek feltártsága a hagyományos piaroa kultúra változó formáinak regisztrálását, bemutatását is tartalmazza, s vele mindazt, ami tudományos örökség ebből a világból gyűjteményi szinten megmaradt. Kutatás, élmény, megfigyelés, feltárás, rögzítés, muzealizálás, feltárás, értelmezés – a folyamat az elérhetővé válással, kiadással, katalógussal, albummal lett teljes, ha Boglár Lajos nem is érhette már meg…

Történeti-kortárs indián kultúrák és etnológiájuk

Boglár Lajos: *A sámán nyaklánca / Wahari*

A néprajzi „termékkatalógus" persze talán kevesek számára hordoz interkulturális jelentőséget… Pedig a Boglár Lajos emlékére, születésének 80. évfordulójára megjelentetett két kötet (Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest) pontosan illusztrálja a kutatásnak, a kultúrák közötti transzfereknek, a belátásoknak és átéléseknek oly gazdag világát, amely a legmagasságosabb művészetek elvontságáig kalauzolja az olvasót. A *Wahari. Az őserdei kultúra* kötetben Boglár 1967–68-ban kezdett és 1974-ben folytatott kutatóútjainak gyűjtött anyaga olvasható a piaroa indiánokról, Wahariról mint kultúrhéroszról és mitikus ellenfeleiről, a természeti népként

modernizálódni csak lassacskán kezdő Orinoco-vidéki „erdei emberekről". Ez a szinte „kollektív emlékezetet" felmutató kötet ma már lassacskán maguknak a piaroáknak is a múlt történelem-tankönyve lesz, ráadásul olyan, amit nem egy „jöttment" idegen magyar írt, aki arra szaladt egy fotómasinával két napra..., hanem olyasvalaki, aki a nyelvet, a szokásokat, a vallást, a szertartásokat, az etnográfiai és művészeti ismeretanyag teljességét kívánta rögzíteni, megérteni és továbbadni, mert Ő maga is Sao Paulóban született, s gyerekkori élményként hordozta az indián létforma tartalmait, hogy azután szinte egész életében foglalkozzon a dél-amerikai indiánokkal. Ugyanott és ugyancsak most, Boglár tiszteletére jelent meg másik kötete, *A sámán nyaklánca. Indián kultúrák*, melyben a maga „mozaikos" módszerével a társadalmi és kulturális, vallási és gazdasági jelenségkört bemutatta, megpróbálta mindezt esettanulmányokká formálni, s csupán egykori diákjai, követői szerkesztették önálló írásait most „globális dél-amerikai indián kötetté". Az időfelfogástól a politikáig, a gyermeknevelléstől a sámánizmusig, a tárgyhasználattól a vallásig megannyi helyi változatot, árnyalatot, módot és hitet rögzítve egyfajta teljesség-képet ad Boglár a nambikwarák, a piaroák, a wayanák, a guaranik és a botokudo indiánok élet- és hitvilágáról, az ősi-modern indián kultúrák, művészi és hitbéli, gazdálkodási és életmódbeli változásairól. Egységben a különbözőség, különbségekben a hasonlóság itt is, ahogyan a teljesség és a részek kiegészítik vagy fenntartják egymást, ráadásul a köztes létben és átalakulásban teremtik életre a módosulások árnyalatait és transzformációk nyomorúságos vagy pompázatos változatait.

Boglár Lajos munkáit talán az elsők között ajánlják nemcsak a vallásantropológia szemináriumokon, hanem a világ számos egyetemi, szakképzési intézményében, ha a dél-amerikanisták terepmunkáiról esik szó. Boglár nem egy helyen olyanok „nyomaival" találkozik, mint Claude Lévi-Strauss, Mark Münzel, Pierre Clastres ez európaiak közül, de számos „innen – oda" induló kutató mellett a helyiekkel megerősödött kapcsolatból még tovább is építi az indián kultúrák megértésében fontos közgondolkodást. Mind a gyűjteményes kiadás, mind a Boglár Lajos budapesti antropológiai iskolájából „kinőtt" kutatók köre visszahitelesíti, megerősítve továbbgondolja és oktatva tovább is viszi Boglár hagyatékát, mely a vallásantropológia hazai tudástartományában mindezidáig senki által meg nem haladott gazdagságú. Boglár hagyatékban maradt munkáit, egyetemi jegyzeteit most készül újrakiadni a Szimbiózis Alapítvány, melynek egykor nemcsak alapítója, fenntartója volt, de kiadványaiban a magyar antropológiai oktatás alapozó anyagát is tartósította.

Történeti demográfia – szakrális térben

Szabó Tünde Judit *a miskolci zsidóságról*

Szimbolikus és szakrális kommunikáció terén számos olyan szokás-korpusz jelenlétével számolhatunk immár (Vargyas Gábor brú sámánizmusról írott munkáitól Nagy Zoltán szibériai sámánizmusáig, Farkas Judit Krisnások-kötetétől, Pócs Éva vagy a kolozsvári néprajzosok megannyi alapfontosságú könyvén át Papp Richárd vagy Vincze Kata Zsófia zsidó rituálékig ívelő skálán), melyek a társadalmi testben, közösségi térben, identikus hovátartozásban jóval súlyosabb hatással és sokkalta mélyebb jelentőséggel voltak/vannak jelen, mint azt az eddigi néprajzi megközelítések ott helyben feltárhatták volna.

Ezt a múlthoz való kortárs viszonyt, a hit és a hitbéli közösségek létének, mentális örökségének vagy hiányának komplex rendszerét, lokális terét tekinti át a hasonlóképpen néprajzkutatói és teológiai érdeklődéssel témaköréhez közelítő Szabó Tünde Judit is, aki *A miskolci zsidóság története és demográfiája. A kezdetektől a*

vészkorszakig címmel publikálta művét.[87] A monografikus hiánypótlás igénye itt is a kötet felében szikár és pontos dokumentáció, névsorok, forrásanyag és fotók köre, az első rész azonban bevallottan a mai retrospektív igény szerint formált, mely a hazai várostörténetben is sajátos súlyú és szerepkörű Miskolc közegében vizsgálja meg egy kulturális és vallási, demográfiai és gazdasági lakóközösség identitásának, egzisztenciájának feltételrendszerét. A Szerző akként, mint fennebb említett kortársai, összképet, eddig hiányzóan pontos és száraz szakkutatási lenyomatot kíván nyújtani a miskolci zsidóságról, bizonyítva ugyanakkor azt a kínzó pusztulást is, amely e vallási-tradicionális közösség 20. századi megritkulásának mai következményeit eredményezi. Kiindulópontjaként a hazai várostörténetben úrhatnám elven és marginalizálással vagy tiltással szabályozott zsidó betelepülést jellemzi, majd a kereskedelemben, iparban, szolgáltatásban, városfejlesztésben részt vállaló vallási közösség felvirágoztató hatását mutatja ki szinte jelentősebb családonként, jeles nevekkel (Latabár, Ferenczy, Munkácsi, Pressburger, Bárd, Lővy, stb.) és miskolci kapcsolataik precíz felderítésével, hogy a záró blokkban név és születési adat szerint rendezve mintegy százötven oldalnyi jegyzékben tegye elérhetővé a kutatás és érdeklődés számára eddig ismeretlen hétezer áldozat nevét. A záró gondolatok kicsengése alapján a kivételes szorgalommal összegyűjtött, fájó múltképet és még fájóbb jelen helyzetet megbolygató adatkeresést kénytelen a Szerző annak megállapításával zárni, hogy a kutatás nem lezárt és teljes, hanem csupán megindult és abbahagyhatatlan, hisz még egyszer ennyien estek áldozatul a nyilasterror és a náci őrület időszakában, akikről ma már vallomások, emlékek, csoportszintű imázs is alig van, nemhogy pontos kimutatás. Tudásbázist alapozó tehát Szabó Tünde Judit munkája, aki vállalását nem tekinti lezártnak annyiban sem, hogy folytonos városvezetést tart a miskolci zsidósággal összefüggő belső terekben, kiállításokat szervez, dokumentumokat gyűjt, hitközséget támogat, temetőt szemlél és emléket ápol, erőt ad rászorulóknak és olykor utolsó megnyílási lehetőséget azoknak, akik számára már a hitközség sem elég élő, akik fájdalmukban és méltatlan sorsukban megbékélve a tradíciókról való lemondást választották immár, akik múlt-víziói a belenyugvó és megbocsátó tudomásulvétel ellenére sem lehetnek annyira könnyen elfogadhatók, hogy az utolsó erőiket az önmegadásban oldják föl. Tükröződik ez interjúkban, fotóanyagban is, tehát a narratív történetmesélés feltételeiben, az emlékezet fennmaradásának támogatásában, az értelmetlen és méltatlan véráldozat eszelősségének keserűségében, az egyre csökkenő helyismereti tudásban, az olykor (és mind sűrűbben) feltünedező holokauszt-tagadásban, végső soron pedig annak alapvető belátásában, hogy mivé nem lett volna Miskolc történelmi nagysága, gazdasági súlya és országon vagy térségen belüli hatása, ha nem lett volna a városnak és környékének szerves zsidósága. A Szerző bár bevezetőjében idézi a megelőlegezett tanulságot, mely szerint „halandók nehezen juthatnak el a megismerés és az igazlátás világába", de ezt követően még 340 oldalt szán arra, hogy e nehézségek csökkentésének Reá eső részét teljesítse, s hozzájáruljon a teljesebb, korrektebb, igazabb Miskolc-kép kialakításához, melyben a 18. századtól fokozódó mértékben vállaltak szerepet orvosok, gyógyszerészek, szociális munkások, gépgyári és vasöntödei munkások, sörfőzők, pékek, fakereskedők, malmosok, szövőgyáriak, boltosok, nyomdászok, antikváriusok, vendéglősök és szállodások, ügyvédek, üzlettulajdonosok, bankárok, könyvesboltosok, kalaposok, kárpitosok, hírlapírók, könyvkiadók, tanárok, gazdászok, közírók, szerkesztők, rabbik, műgyűjtők, jogászok, takaréktulajdonosok, politikusok, építészek, vendéglősök és sokan mások. Szabó Tünde Judit kötete épp annak bizonysága, hogy a kollektív

[87] Szabó Tünde Judit: *A miskolci zsidóság története és demográfiája. A kezdetektől a vészkorszakig*. Szerzői kiadás a MAZSIHISZ és MAZSÖK támogatásával, Miskolc, 2011., 344 oldal.

emlékezet számára még a romló állagú vagy kívülállók által pusztított szimbolikus közösségi elemek is képesek fennmaradni vagy újrakonstruálódni, ha van mi éltesse őket, s az emlékezetmunka elvégzése a nem halogatható, nem elodázható tevékenységek körébe tartozik, melyet a rítusközösség és élményközösség is csak akkor képes aktivitásban tartani, ha gyökereit, kiterjedt lombozatát, fényeit és árnyékát egyetlen szerves egészben láthatja át. Hinni az átmenet rítusainak létében, s abban is, hogy mindennek, ami átmenet, meglelhető a szimbolikus és rituális tartalma is, ékes lenyomatban jelenik meg ebben a kötetben. Erénye továbbá a műnek, ami a helytörténeti monográfiákban nem okvetlenül van jelen, hogy megkülönböztető figyelmet fordít a város belső történésein túl a városkörnyéki települések életére, múltjára, képviselőire is, egyensúlyba hozva városlakó ember és környezete, írástudó ember és etikai vállalása konszenzusát, mindezek foszladozó, de még éleszthető hagyományának fontosságát.

Akit még érdekel, tájékozódhasson, akit még érint, emlékezet által megbecsülést kapjon – ez lenne kihangzása a miskolci zsidóság hagyományformáló és reflektált jelenlétének összképét nyújtó monográfiának, ahol a lehetségesen magasra tornyosuló képzetanyag lassanként az ellenoldali egyre alacsonyabb és olykor egyre alpáribb metafora-háztartás áldozatává eshet. Sajnos, etikai fenntartásoktól függetlenül…

Iszlám nő? Avagy Allah és Éva…

Betsy Udink kötete

A fenti kedvcsinálók körébe csak erőltetetten illik, de nem lehet elmenni mellette, hisz kontrasztos harmóniába kerül épp az előítéletes felfogásmódok leküzdésében leírt alapállapot szempontjából Betsy Udink is, aki *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők* címen jelentette meg pakisztáni élményeit,[88] ahol mint diplomata-feleség töltött el három esztendőt 2002 és 2005 között azzal, hogy holland újságíróként és az iszlamabadi nemzetközi iskola felügyelőbizottsági tagjaként bejárja a térség problematikus tájait. „Vetemedése" kiváltságos helyzetéből adódik, s olyan elköteleződésből, mely nem kellene, hogy fehér európai nőé legyen a feltárás, a megnevezés, a belátás, a szerepvállalás vagy a kiszolgáltatottság szerepválasztékai között. Kötete kétszázhúsz lapján lényegében mindegyikre jut egy vagy több gyilkosság, kínzás, mérgezés, terrorakció, korrupció, önkény, fenyegetés, kizsákmányolás, halál, letartóztatás és leszámolás. Mocsok és lepusztultság ül minden oldal alján, kegyeletes vallási áhítat minden kezdő soron, hazugság és félelem minden köztes mondaton. Megkínzott, embertelenné nyomorodott, jogaiktól megfosztott, kiszolgáltatott nők és családfők, élve pusztuló gyermekek és fiatalok, lerabolt városok és létesítmények, kilőtt épületek és felgyújtott falvak, elásott életek és kihantolt múlt, iszlám fátylakba fullasztott nőiség és fenyegetettség, sikító némaság és torkavéres kegyeletesség ül a huszonhárom riportszerűen megírt témán. Ha létezhet minden esélytelen kisebbségi kiszolgáltatottságnál reménytelenebb „esélyegyenlőség", akkor ebben az iszlám köztársaságban ez a legdicsőségesebb eredmény, deklarált szabadság, politikai és gazdasági függésrend eredménye, amely a legmagasztosabb vallási vagy politikai vezetőket is éppúgy „egynapélő" halottá teszi, mint a hithű katonatiszteket, korrupt rendőröket vagy fanatikus vallási hívőket. A látszatsikerek birodalmában, a mélyszegénység bányamélyi légnyomásától feszülten és a születéstől halálra szánt reménytelenségben oly gazdag ez a színhely, hogy a legnemesebb több ezer éves romok, a hipermodern kikötő és a (kényszerűségből fegyveres gárdistákkal közlekedő) érdeklődő idegen minden más

[88] Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008., 260 oldal.

felfedezése is csak újabb lap a pusztulás kalendáriumában. A kötet kérdésfelvetése a legfőbb vallási vezetők által hírelt biztosítékok meglétének, megtapasztalásának lehetősége, de ehelyett a függésrendek fortélyos félelmére talál a szerző, a hitek helyett az önmegadás esélytelen állapotára, a remény helyett a pusztulásra... A kötet olyan sűrű, hogy a legfőbb élmény akkor fogja el az embert, amikor leteszi: alapvető létkérdések, saját túlélési alkalmassága és tehetetlensége válik tétté, miközben a nyomasztó atmoszférától szabadulni próbál... De korunk egyik kötelező irodalma, mint egykor Madeleine Riffaud vagy Oriana Fallaci riportműve volt...!

Filmkép-évtizedek albumba halmozva

A Balázs Béla Stúdió 50 éve

Szerzőként is jelen lévén, alighanem árulkodóan ámítozó lehet csupán az a vélemény, melyet a látható és láthatatlan világok filmbéli leképeződéséről Gelencsér Gábor szerkesztésében a BBS születésének 50. évfordulójára megjelentetett gyűjteményes munkáról összehordhatok.[89] Több okból is árulkodó, s más okokból ámuldozó. Szerzői mivoltom szempontjából semmiképp sem azért, mert a Szerkesztő jóvoltából tanulmányt írhattam a kötetbe a BBS dokumentum-filmjeinek jellegadó korszakairól és szerzőiről, irányzatairól és valóságértelmezési módok több évtizeden át eléggé specifikus természetrajzáról. Inkább azért, mert a BBS második-harmadik évtizedének „potyautasaként", stúdió-tagként és filmkészítő segédmunkásként részese lehettem egy átívelő, ki- és átbeszélést sokféle irányzat és alkotói tónus révén korszakos narratívába építő változás-folyamatnak, vetítések százain és filmek ugyancsak százain lehettem jelen viták, értelmezések, forgatókönyv-bemutatások, esztétikai purparlék, pályázatok, értékelések, tagsági-vezetőségi huzavonák eseményein – s mindemellett is meglepő marad számomra, milyen hihetetlenül gazdag korszak volt ez a magyar filmes történelemben, megalakulástól alkalmazott filmezésig, leleplező elbeszéléstől kisjátékfilm-kezdeményekig, animációs kísérletektől experimentális montázsokig, filmzenei kunsztoktól neoavantgárd színházi filmkísérletekig és poétikai képszövegek lírai etűdjeiig. A kötetet évfordulós albummá komponáló szerkesztővel együtt huszonöt szerző tanulmánya szerepel a tartalomjegyzékben – s nyilván képtelenség lenne akár egyetlen írást is vázlatosan ismertetni, nemhogy két tucatnyit. Sőt, ha netán a sok tucat nevet megrostálva kiemelnék néhányat (mondjuk a Gulyás-testvérekét, Erdély Miklósét, Bódy Gáborét, Forgács Péterét, Gazdag Gyuláét, Jancsó Miklósét, Dárday Istvánét, Jeles Andrásét, Kardos Sándorét, Gaál Istvánét, Csillag Ádámét, Szekfü Andrásét, Fodor Tamásét, Beke Lászlóét, Maurer Dóráét, Szentjóby Tamásét, Wahorn Andrásét, Zolnay Pálét, Lukáts Andorét, Moldován Domokosét vagy Mártha Istvánét), akiknek filmes módon köze volt a BBS históriájához, akkor sem sokat mondanék arról, ami ebben a kötetben elemezve, széljegyzetelve, képekkel díszítetten tárja elénk a magyar filmművészet 1959-től nyilvános filmkészítő műhelyként rangot kapott Stúdiójának szellemiségét.

A *BBS 50* című kötet anyaga – főként persze a képek, filmrészletek, tárgyi dokumentumok, sajtóvisszhangok, zenei hátterek, emlékanyagok, plakátok – bázisát adták a Műcsarnokban rendezett jubileumi tárlatnak is. Kötet és kiállítás, még ha mozog-mutat-illusztrál is, csak része, bár meghatározó alapja, de mégis csupán virtuális leképeződése a BBS szellemiségét analitikusan föltáró értelmezéseknek. Kovács András Bálint „szabadság-szigetként" értelmezett BBS-narratívája a kádári kultúrpolitika mezőjében kerül kontextusba Udvarnoky Virág és Varga Balázs elbe-

[89] Műcsarnok – BBS. Budapest, 2009., 368 oldal.

szélés-variációjában, kommunikációs diskurzus-mezőként Havasréti József tanulmányában, és alkotói műhelyközösségként Sneé Péter áttekintésében. Irányzatok, formák intézményes és rejtekező aspektusairól, antropomorf alakzatairól, montázsairól, az intézményesülő és helyét kimunkáló nyilvánosság mezőjéről szól az album tanulmányainak közel egyharmada (a T. Szerzők elnézését kérve a további nevek elhallgatása miatt), s a társművészetek, társtudományok, „metapolitikák" és multipedagógiák szinte láthatatlan tartományáról a záró blokk. A kiállítási kiadvány és emlékalbum kettős funkciójára is alkalmas méretes kötet kiadós annotált bibliográfiával meg név- és címmutatóval kiegészítve olyan korszakos jelentőségű tárhely, melynek a korszakos érvényű műhely emlékezetét őriznie kiváltságos feladat – hisz azóta lényegében fölszámolódott a BBS, kétes mennyiségű és lassú feledéshomályra ítélt emlékanyag maradt szétszóródva is, mely egy majdan még teljesebb összképhez pontosításul szolgálhatna. Ha éppen volna/maradna még, kinek ez időszak filmes emlékezete talán menthető és mentendő értékképzetként fontos lehet.

S pontosan e leletmentő, értelmező narratívákat egybefogó kísérlet az, amit egy rövidre fogott ismertetőben csak részben a Szerzők vállalását értékelve kell kiemelni, legalább annyira aláhúzva a tárgyalt időszak és tematikai metszet elemzőinek fontosságát kiemelő mondandót, mint a Szerkesztőét, akit amúgy oly kevésszer becsülnek meg munkája teljes értékét mérlegelve. Gelencsér Gábor szerzőként is jelen van a kötetben, de szerkesztői kurázsija nélkül a múltját is már csak „öregesen" fölidézni hajlamos egykori BBS emlékezete nem lenne oly komplex, mint amilyenné így lett. Ha fehér teljességében (és ezüstös betűivel a borítón) e kötet csupán visszafogottan lapulna meg nagy könyvesboltok hátsó traktusában, azt az impozáns album-külsők melletti szerénység számlájára írhatnánk – indokolatlan szerénységére, mert hiszen a magyar filmművészet nagyjai közül megannyian, a mai filmes „középgeneráció" tagjaiból pedig többségükben vannak, akik megjárták, gazdagították, konstruálták a Balázs Béla Stúdió 50 évét. Utólag is köszönet Nekik...!

Torday Emil – egykor és ma

Lóránt Attila – Szilasi Ildikó Hermina: *Kongó. Torday Emil nyomában*

„Bolyongások Afrikában", Afrikai emlékek. Egy Afrika-kutató naplójából, Land and Peoples of the Kasai, Notes ethnographiques sur les peuples, Primitive Eugenics... – művek és címek a régi Torday-forrásokból. Kalandok, emlékek, feljegyzések a látott világokról, impresszív impressziókból. S bárha kevés az, ha valaki kalandor, még kevesebb, ha csak kíváncsi, s mindezeknél még sokkal bizonytalanabb, ha felfedező. A Torday nyomában megjelentetett „Kongó"-kötet két olyan vállalkozó impozáns műve, akik egyszerre kíváncsi felfedezők, kalandor tudósok, megrögzött kóborgók, rendíthetetlen gyűjtők és dokumentaristák. *Lóránt Attila* – kinek fotósként és világjáróként vagy hetedik kötete immár ez –, és *Szilasi Ildikó* – aki az antropológus terepkutatókat jellemző kíméletlen előkészülettel és forrásfeltárással megszervezte terepmunkájukat, összeállította az 1907 és 1909 között Torday Emil által bejárt útvonal mai utókövetésének tervezetét, Nyugat-Kongóban, a Kuba királyságban megtett mostani felfedező út komplett víziójával –, e kötetben Tordaynak állítanak emléket. Emlékkiadványt persze lehetne formálni naplók és levelek kiadásából, útitervek és beszámolók közreadásával, emlékezők és szakmabeliek tanulmányaiból is – ahogyan az más Afrika-kutatók esetében már ismeretes..., nem kellene sokezer kilométert lófrálni Afrika egyik legveszélyesebb zónájában. Szerzőpárosunk azonban nem az egyszerű, hanem a lehetséges legkomplexebb megoldást választotta: segítőikkel (Reisinger Dávid operatőrrel és Charles Ngwabwanyi Kunda kongói antropológussal,

meg számos expedíció-résztvevővel) nem kevesebbre, mint a Torday-œuvre újrafelfedezésre merészkedtek. Deklarált céljuk az volt, hogy az egykori népismereti feltárás útvonalát követve, újrakeresve a tudományosan is érdekfeszítő, az egykori kutatónak a legjelentősebb afrikanisták között rangot teremtő állapotokat, helyszíneket, népeket (kubák, busongók, vagenyák, babundák, bambalák, lelék, lubák, topokék, pendék, „ngombék"), ezzel egyúttal azt a nép- és kultúrakutatót kövessék, ki már maga is Magyar László nyomdokain haladni kívánt 1907–1909-ben.

Torday hol mint a Royal Anthropological Institute kutatója, az egyetemi antropológiai társaság alelnöke, hol mint egy kereskedelmi társaság ügynöke, s mintegy „mellesleg" a British Múzeum gyűjtője és tudósítója járt három expedícióval is Kongóban, ahol nemcsak antropológiai forrásfeltárást végzett, nyelvi- és szokásanyagot halmozott fel, hanem tárgyakat, népéletmód-leírásokat hagyott hátra, a néprajzi gyűjtés klasszikus leletmentési munkálatait is elvégezte sok esetben, nem beszélve a kutatásaiból kincsként megmaradt mintegy háromezer fotóról. Expedícióiról már a széles szakmai kör is egyhamar tudja, hogy komoly eséllyel a vetélytárs német Frobenius ellenében is meggyőző(bb), főleg brit és amerikai elismertségű ismeretanyagot dolgozott föl hatvan publikációban és hat monográfiában a kubák (s köztük vagy másfél tucatnyi nép) addig ismeretlen földjén megtett úton (értendő itt a busongókról írott 300 oldalnyi monográfiát is meghaladó új forrásanyag), vagy a művészetüket, kéziszőtteseiket, fémművességüket, díszes ruháikat, fegyvereiket, fafaragásaikat megörökítő gyűjteményben. Ezekből becses mennyiség látható jeles helyi és világrangú múzeumokban mindmáig. Az utókor az afrikanista magyarok tisztes történetét reprodukálja: míg nyugaton világhírű, itthon csak szűk szakmai kör számára lett ismert az eltelt egy évszázad alatt. Tény, hogy a magyar-afrikai kapcsolatok históriája – ha egyáltalán valamiben, akkor – sem a földrajzi-antropológiai forrásanyag-felhalmozásban gazdag, de épp emiatt úttörő vállalkozás lett a Torday-Kongó Projekt, melyet a Szerzők indítottak el, aktív idővonallal kísért internetes weboldal létrehozása mellett.

A recenzens itt egy ködoszlató vallomással tartozik a kötet jelentősége előtt hódolni.[90] Társadalomkutatóként, kulturális antropológusként tekintve a könyvet, valami szépecskén kusza, lapozós, félelmetesen impozáns fotókkal komponált, de egészében a magazin-szinten megrekedő szövegű, helyenként „jópofi" közlésekkel és simulékonyan tálalva megfogalmazott ismeretanyaggal találkozhattam. Tekintettel arra is, hogy afrikanista tudásom mintegy ezredrésze lehet Szilasi Ildikóénak, fotós érzékenységem is hasonló arányban állhat Lóránt Attila teljesítményével, és „világjáró" tapasztalatom is nagyjából ennyi lehet kettejük külön-külön is megszerzett terepismeretéhez képest, összességében nem vélhetném igazán alkalmasnak magam, hogy kötetükről a dicshimnuszon túl valami „kritikait" mondhassak. A kötet „olvasójának" – s lévén szó inkább impozáns albumról, nem pedig szaktudományi monográfiáról, ezért inkább „lapozgatójának" – szinte oldalpáronként egyszer föltűnhet, milyen világokról szólnak, miféle életeket és kulturális lenyomatokat hordoznak a közlések, akár ha a sodró polgárháborúban áldozatul esett hatmillió kongói halottról olvas, akár ha boszorkánytáncot és beavatási szertartásokat, párducbőrbe öltöztetett Krisztust, Nap-jelkép gitenga maszkot lát az albumban, Kinshaszába induló vidéki vonatot, biciklis kereskedőt vagy térítő lelkipásztort, temetési szertartást vagy árvaházi leányarcokat. De akár a táncok szerepét, mely „egyfajta párbeszéd holtak és élők szelleme között..., ezt a két világot idézi meg, járja be a Kipvano csoport táncosa is" (69. old.), vagy a Pendék Titkos Művészete egyesületének hajmeresztő produkcióit, a Gungui Nemzeti Fesztivál attrakcióit (62-86. old.), a kubák díszítőmű-

[90] Kiadó: National Geographic – AHU, Budapest, 2010., 216 oldal.

vészetének sokszínűségét értékelő oldalakat (138-157. old.) tekintjük, vagy a mai életmódról, kórházról, boszorkányságról, megélhetési lehetetlenségekről fölvillantott jeleket összegezzük, valami nehezen indokolhatóan stabil félelmesség ébred a befogadóban. Nem pusztán azért, mert ezek a világok oly messze vannak, hogy bizonyosak lehetünk abban, sosem találkozhatunk velük..., hanem mert nagyon is közeliek, nagyon mélyen emberiek, s minden „abszurditásukkal" együtt is fenségesek. Rövidebben: a kötet nem városlátogató turisták szépecske albuma, bármily látványos is tervezettsége, magazinosan komponált „összevisszasága", a tematikus fejezetcímek közé illeszkedő asszociációk sokfélesége. Valamely elvont „tudományos mércével" persze nevezhető a mű illusztrált útleírásnak... – de valójában épp annyira *tisztelgő emlékkötet* is, a Torday emléktúra beszámoló anyaga. Lehetne kiállításra érdemes fényképválogatásnak titulálni – de ehhez képest szinte néprajzi aprólékossággal követi földrajzi útvonalak, népcsoport-leírások, szertartás- vagy foglalkozás-bemutatások mintázatait. Egészében ugyanis épp azt a végtelen vegyességet pontosítja, mely az európai szem és szaglószerv számára a „meg-nem-érthető" afrikai létmódok, kosz és veszélytömeg, félsz és ártalom, betegség és nyomor elviselhetetlenségét hitelesítené, a „szőke nő kalandozásai" keretében. Viszont annak beláttatásával, mitől „olyan", ami olyan...; miért nem „megváltható", „modernizálható", „felvilágosítható" egész Afrika... – többet is vállal, mint a míves fotókkal, pontosító térképpel, útibeszámolós vázlattal, expedíciós naplóval. Azt a *reprezentációt* vállalja ugyanis, melyet épp a meglátott, tervezetten meglátogatott, minden egyes helyszínen kiérdemelt, helybeliek számára sem a „megváltó" fehér ember „missziós" feladattudata mutathat föl Afrikában járva. Azt a hangot, tónust, védtelenséget, esendőséget, reménytelenséget és kiszolgáltatottságot tükrözi, melyet bármely más földrészen is föllelhetünk, ha odafigyelünk, ha érdeklődésünkkel megtiszteljük, ha barátságosságunkkal kiérdemeljük a választ, s ha nem ártalmára, hanem méltatására vállalkozunk mindannak, amivel emberi sorsok millióiban szembesülünk.

Torday „hangját", feljegyzéseinek tónusát, életművének rangját és magasztosságát a kötet éppúgy fölmutatja, mint a mai kalandorok impresszióit. Nem állítják a Szerzők, hogy „mai Tordayként" voltak jelen – mellesleg, technikai apparátusuk révén közel annyit föl is tárhattak, amennyit mennyiségében Torday képes lehetett földolgozni, hisz fotók, film, kiállítási anyag, tárgy-gyűjtemény, aprólékos ismeretkincs „kilóra mérve" épp annyi halmozódhatott föl a Torday „nyomában" járók kezében, csak más természetű, s a változások jelen pillanatait kézenfekvőbben rögzíthették is, mivel összehasonlítási alapjuk is volt. De mindaz, aminek nyomára, mai létformájára, állapotaira akadtak, amit mai megfigyelőként a közérdeklődés számára felmutathatnak, talán korántsem kisebb súlyú, mint a bizonyos tekintetben „rigorózusabb" gyűjtő, a katonai és gazdasági, kulturális vagy vallási érdeklődést tudományosabb készlettel kiszolgálni törekvő Torday egykori expedíciói. Ám az összehasonlítás itt sem mennyiségi, sem minőségi mértékkel nem áll meg: két világ belátására vállalkoztak két korszak kutatói, száz esztendő különbséggel, megváltozott világok állandóságaira is figyelemmel, eltérő céllal és apparátussal, ugyanakkor hasonló eredményességgel. Ez is a teljes album-képhez tartozik, de mélyebben beleszőve, rejtettebben belekódolva, mint az a felületes lapozgató számára evidenssé lehetne. Talán ettől talányos „léptékű" a kötet, talán ezzel/ezáltal kívánja meg olvasójától is a felszínes ítéletek, álcázott tudáshiány félredobását, avagy a megismerés méltóságának, a feltárás merészségének járó tisztelet gesztusát is. Egyedi, a magyar könyvpiacon jószerivel nemcsak szokatlan, de valamelyest példátlan is e vállalás. Léptékben talán olyan, mint az Afrika Tanulmányok kitartó missziója, az afrikai kultúrák és léthelyzetek következetes interpretációja, évek óta zajló ismerethalmozási feladattudata, az Afrika iránti felszínes érdeklődés mögé lopakodó tudásbázis gazdagítá-

sának szándéka. „Valahol" az antropológus kutató, s hasonképpen a fotográfus missziója is hasonló… – saját hangon, egyedi tónusban megvalósítani a tapasztalati lét felmutatását, rangot adva minden apróságnak, melynek jelentőségét sokszor impozáns kutatás, megkonstruált adatbázis, kimódolt fejlesztési program sosem lehet képes fölfedezni.

Szilasi Ildikó és Lóránt Attila Kongó-kötete mindezzel azt jelzi, tudatosítja vagy emeli ki, hogy mások létéről érvényeset csakis saját létén át mutathat be az Ember előtt tisztelgően és alázattal mutatkozó kutató-dokumentátor. S ha teszi ezt színesben és pazarul, azzal sem csökkenti esélyét a megismerő tudatosságnak és feltáró hűségnek… – lett légyen ügye vagy ürügye afrikai menekültügy, árvaház-építés, kórház-alapítás vagy tánctanítás, vallási szertartás vagy piaci alkujelenet. A kötet biztos háttere a National Geographic, nem utolsósorban Lóránt Attila révén, s az expedíció, a kutatás hátterében az AHU (Afrikai-Magyar Egyesület) és a pécsi Afrika Kutatóközpont (továbbá egy egész oldalnyi támogató, segítő, financiális és tudományos szponzor) áll, de még stabilabb alapja maga a Torday rangját elismerő, feladattudatát követő, eredményeit értékelő alázat, mely a Szerzők vállalásának részét képezi. E vállalás, ha a századik évfordulón Torday tiszteletét tükrözi is, (nem utolsósorban a kongóiak elismerő emlékezetének köszönhetően), mégiscsak Kongónak szól, lakóinak, népeinek, a Kongói Demokratikus Köztársaság mai és tegnapi jelentőségének. Illetőleg, immáron nekünk is, olvasóknak, befogadóknak, a mai afrikanisták teljesítményét elismerőknek nemkülönben.

Tradíció, átalakulás, fejlődés

Csizmadia Sándor – Tarrósy István: *Afrika ma*

Magyar alkotók-kutatók-felfedezők Afrika iránti tisztelete, Afrika egykor és ma, tablók a múltbéli jelenből… A fenti ismertetők javarészt albumok, nem utolsósorban a jelen és a múlt fotóival, hagyományok lenyomataival, örökségek gondjaival, változások tempójával. Ezt a messziről nézve állandó, évezredesen „moccanatlan", „egzotikus" és mégis reális konstrukciót (ami Afrika, s ami a tradíció lenne) taglalja egy sor tanulmányban (egészen konkrétan 22-ben) az a kötet, melyet a pécsi Publikon kiadó adott ki Csizmadia Sándor és Tarrósy István szerkesztésében.[91] Nem fotóalbum, nem képeskönyv ez. Csak („csak") tanulmányok tablója, pillanatfelvétel egy változásról, egy hatalmasan változó még hatalmasabb földrészről, melynek akár egyetlen perce is lassított felvételként emelhető ki az évezredekből anélkül, hogy bármi változást érzékelnénk rajta, s évtizedek követhetők végig anélkül, hogy moccanatlan voltának legapróbb rezdülést jelentene a jelen. Átalakulásban és „fejlődésben" a tradíció felől a jelen felé… – kockázatokkal és súlyos mellékhatásokkal. A bőség zavara jellemző itt is a szerzők és témakörök horizontján: hiába tagolt a kötet négy nagyobb tematikus fejezetre (*Állam és államiság Afrikában; Afrikai identitások, afrikai konfliktusok; Tradíció és átalakulás; Nyelv, nyelvpolitikák és irodalmi reprezentációk*), a maga négyszázhúsz oldalán tanulmányonként is kínál annyi információt, hogy valóságos kulturális kincsestárrá lesz az opusz egésze. Hozzá véve, hogy az *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés* cím csupán kevéske asszociációt ébreszthet, ha általánosabb körvonalakat ad is, mert mindegyre rá kell ébrednünk, hogy az afrikanisztika évtizede megkezdett, és néhány éve berekesztett oktatása fergeteges tudatlanságban tartósít bennünket. Ha valakinek fogalma is lenne, merre esik Kongó vagy Tunézia, milyen katonai potenciál vagy vízügyi helyzet

[91] *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon Kiadó, Pécs, 2009., 420 oldal.

jellemzi a Nyugat-Szaharát vagy a Nílus-vidéket, mellette már szinte bizonyosan semmit sem tudhat a gambiai helyzetről vagy a mali hőseposzokról, az eritreai földhasználat módjairól és a núbiai turizmusról, a nigériai irodalomról vagy az edo világképről… – vagyis mindezekről a pillanatfelvétel mívességével aligha vetekedő képeink lehetnek, s már ez is komolyabb érdeklődésről vallana. De ennek hiányát, ösztövér voltát jelzi a kötet, s pótolja részben a magvas elemzések, ország-állapotok, mozgások, kölcsönhatások árnyalt rajzolataival.

A tradíció és változás összefüggésében minimális víziónk kell tehát legyen ahhoz, egyáltalán mihez képesti a változás, mi a tradíció s miben változik, meg mit jelent a változás, ha fejlődésnek mondják, mihez képest vagy mi felé fejlődik, ami átalakul…? Gyermekkatonaság és egységesítő nyelvpolitika, geopolitikai stratégiák vagy nemzetközi segélyezés, államépítési és nemzetközi erőviszonyok színes áradata zúg elő a kötetből, s nem véletlen, hogy a kiadó egyúttal nyomatékos segítője is a Pécsett most kialakított egyetemi Afrika Kutatóközpontnak, szerkesztőségi háttere az Afrika Tanulmányok folyóiratnak és közrebocsátója megannyi afrikai tematikának (politikus-portréktól háborús övezetekig, vízkonfliktusoktól keleti migráció-politikáig megannyinak), s oktatóhelye vagy képző intézménye az ily módon ismét helyét lelt kortárs *afrikanisztikának*. Ami Kiadó és a Központ által szervezett legutóbbi Afrika-konferenciáról és (részben a kötet szerzőinek, részben másoknak) nemzetközi érdeklődési vagy szaktudományi köreiről elmondható, elsősorban az, hogy ismét megkésve s kissé vonakodva kezd csupán ráállni a magyar tudományos érdeklődés az Afrika-kérdések belátására és megértésére… – egyetlen példát említsek csupán a sokból: a nemzetközi transzferekét, nevezetesen hogy az amerikai olaj- és katonai érdekeltség, a kínai piac, az indiai munkaerőpolitikai célrendszer máris ott van Afrikában, milliós nagyságrendekben (akár tőkéről, akár földtulajdonról, akár bevándoroltakról van szó), miközben az európai rácsodálkozás maximum a turista-kalandokig jutott el, a vízháztartás védelméig, a rezervátumok fontosságáig, a gyémántbányászattól független természeti kincsekig és kulturális örökségig még aligha. Pedig ezek konfúzus jelenlétének miként jeiről szólnak az itt közölt tanulmányok, nem forszírozva, de szerényen sürgetve, hogy lessünk már oda egy pillanatra, s vegyük észre, hogy a többszörös Európa-méretű földrész jelentése és jelentősége igencsak változófélben van az utóbbi évtizedekben, s ennek megértése nem csupán belátás, hanem sokszor hiányzó ismeretek és változó kommunikálás eredménye-következménye is.

Az eredmények és jelentések érthetősége persze mindig vitatható, ha ekkora földrészről, vagy 1700 nyelvről, birodalmi méretű és aprófalusi/szórvány térségekről-tájakról, egyszóval változó evidenciájú terekről van szó. E tranzakcionális, cselekvésekben és közlésmódokban rejtekező jelentés-tér átrajzolódó formaváltozata lett témává a tanulmányok egy részében, ide értve „afro-politikai" elméleteket és megismerési módszertanokat (Tarrósy István), államiságot és nemzetközi feltételrendszert (Benkes Mihály, Suha György), államhatárok átalakulását és folyékonyságát (Csizmadia Sándor), „államkudarcokat" (Búr Gábor) vagy fejlődési modelleket (Patty Petra, Szabó Loránd, Tadesse Eyassu), mali hőseposzt (Biernaczky Szilárd), hiedelmek és rítusok rendjét (Fekete Mária, Vityi Dorottya, Tesfay Sába, Kármán Marianna), turisztikai perspektívákat (Jasper Kata) vagy geopolitikai stratégiákat (Besenyő János, Szliman Ahmed, Aboubakar Abdullah Senghore) egyaránt. Ez Afrika-tablón a fejlődés éppúgy tradíció, mint az átalakulás ellenzése, s a fejlődő-átalakult államiságok szintúgy tradícióvá érett változataikban, vagy ezekkel megküzdve vállalhatják csupán a megmaradás perspektíváit. Képtelen, vagyis hát jópár képpel-térképpel illusztrált e kötet, de még erőteljesebben mutatja a rejtett, még nem közhasznú és nem kellőképpen nyilvános afrikanisztikai érdeklődés megújulását,

erősödését. Magát a kötetet is azért emeltem ide, mert impozáns eszköze annak a tudásminőségnek és ismeretmennyiségnek, amit akár képekkel illusztrálva, akár fogalmi albumszerűségében komoran lapozgatva úgy érzékelhetünk immár, mint nem mellőzhető víziót, elmaradt tudást, sötétkamrából csupán most előhívódó panorámaképet... Afrika ma – már a holnap, akkor is, ha még tegnapnak látszik.

Jelenmúlt mint jövőtörténet

Rév Ilona: *A Bauhaustól az üvegpiramisig*

A ma holnapja és a tegnap má-ja egyaránt a jelen, olykor a tegnapnak látszó kivitelben, vagy épp oly áthatásokban, melyekről még senki sem tudja, mennyiben a jövő részei. Rév Ilona kötete[92] már ajánló fülszövegében is ezt az időképtelenséget és kor-evidenciát teszi átláthatóvá: „A történelemben nem egy példa van arra, hogy a mélyben zajló folyamatok a művészetben kivetülve nyerjenek kifejezést, mielőtt még ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódó események valóban bekövetkeztek volna" (13. old.). Az a „strukturális őszinteség", amely a műveszeteket, vagy az építészetet, fizikát, a geometrikus formák visszafogott merészségét jellemzi, valójában a múlt teljes megtagadására épülő felfogást, a leküzdés, a győzelem, a haszonszerzés szellemiségét vitatja el, szembe megy a „hittételekből következő apokalipszissel", s alapkérdése az marad: képesek vagyunk-e önkorlátozásra, a haszonelvek és önpusztító hajlandóságok visszafogására, hogy ezzel megmentsük a jövőt. S ez esetben a modern/kortárs építészet „nem csupán a jelennek szóló fintor lesz", ekkortól a tervezés nem fogyasztási javak előállítása marad csupán, hanem „a létező értékek megóvását, a környezet arculatának folytonosságát" lesz képest majd biztosítani (118-119. old.).

Rév Ilona e kötetben a Breuer Marcel építész (1920 és 1981 közötti) alkotói korszakával mint a magyar születésű, nyugati kultúrájú, német és amerikai korszakában világhírűt alkotó kezdeményezőt, kora/korunk kreatív emberét és „szembemenő" alkatát mutatja be – az épített környezet nyelvén elbeszélve. Megvallja, hogy e hat évtizedes munkásság teljességében aligha lenne földolgozható, de a korábbi korszakok technológiai, technikai, világfelfogási és konstrukcionista építészeti eredményeit ötvözni vágyó, az embert környezetében interaktívan tekintő hitvallás, mely mindig „a világ és az ember viszonya" alakításában megfogalmazott vállalás lehetne, Breuer Marcel esetében is „a hagyományok teljes tagadása, a tabula rasa elve" alapján (9-11. old.), valamint az avantgárd „első világháborút követő szellemi és lelki állapotának előrevetülése" révén dönthetett úgy, hogy „az idő megérett az avantgárd törekvések megvalósulására: a hagyományok megtagadására, az újrakezdésre" (13. old.). A Bauhaus weimari iskolája a modernizálódó gyáripar, építészeti korszerűsítés, üveg és vasbeton, alumínium és a mindezekkel iparszerűen élni próbáló kézművesség volt termékeny talaja Breuer indulásának, körülötte a Bauhaus műhelyét pártoló baráti kör Einstein, Chagall, Kokoschka, Schönberg, Hauptman, Werfel közegében, a kor és a miliő pedig Klee, Itten, Kandinszkij, Moholy-Nagy, Bortnyik, Molnár Farkas, Amerigo Tot és Kállai Ernő hatása állt, szemben az erősödő német jobboldal zsidóellenességével, modernitás-ellenességével, a politikai szempontokat esztétikai és technológiai minőségekkel elvitató egész attitűdjével. A nácik nemcsak fölöszlatták a Bauhaus körét 1933 után, de magát az alkotó szándékot is „elfajult művészetnek" minősítették, és betiltották vagy megsemmisítették a modernség alkotásait. A kötet európai körképet rajzol és amerikai kitekintést is ad a múlt idők formáit megtagadó, önmagát a nemzeti és helyi hagyományok fölött új

[92] Napvilág Kiadó, Budapest, 2006., 126 oldal

struktúrákba fogalmazó internacionális szemléletmódról leválasztó, divatmentes és új funkcionalitást (lapos tetők, a couleur locale kerülése, gazdaságos szerkezet, tértakarékosság és tömbösség igényét is tükröző harmónia) hirdető törekvés-folyamatról, s arról a nem kisszerű voluntarizmusról, melynek ma már kritikáját is megtaláljuk a Szerző hivatkozásaiban. A Bauhaus magyar (elsősorban budapesti, újlipótvárosi, belbudai, pasaréti) építményei, majd a német előképek és az amerikai hatás nyomonkövetése igazi erénye a kötetnek, melyben nem csupán a város mint szerves képződmény, tárgy és ember interaktív kapcsolata mutatkozik meg a különböző építészeti-nyelvi-gondolkodási-természetszemléleti felfogások áttekintése (no meg Breuer állásfoglalásai) révén, de az is igazolttá válik, hogy „az uniformizált környezet nem mindenben felel meg az otthonnal szemben támasztott követelményeknek, nem igazán alkalmas a személyesség igényének kielégítésére" (43. old.). Miként a dobozházak építése sem volt az később, a II. világháború után, s mint a társadalom térbeliségének átrendezésére irányuló bármilyen ridegség (izmusosság, városfejlesztési lendület, tömeges szállásteremtés, fasizálódó államiság, kommunista irányítás, technikai csúcsfegyver, a modernitás új katedrálisaiba vetett vakhit) inkább ártalmára van a társadalomnak, s ekként az ízlésnek, létmódnak, esztétikának, oktatásnak, alkotásnak és befogadásnak is, semmint hogy hasznát szolgálhatná. A kötet második fele – az első rész kontextualizáló szándékára építve – már főképp Breuer pályáját, alkotói művét összegzi-részletezi, „a széktől a székesegyházig", a pécsi iskoláskortól az amerikai egyetemi tanárságig, a helyi hagyománytól az univerzális környezetszemléletig. A neofunkcionalizmus koronként/korszakonként eltérő alkotásai, a bútorkészítésben a legelemibb hajlításoktól a katedrális-beltérig, az építésben a tájjal való összhangig és a „fogyasztói" korszak technológiai transzferjeiig mást és mást hordoznak, tükröznek és sugallanak. A jövő is „koronként mást és mást jelent, a transzcendenciától az egymást követő nemzedékek folyamatosságáig, de mindenképpen a jövő jelenti a késztetést arra, hogy az ember maradandót alkosson. /…/ Ha sikerül visszanyerni a jövőt, az építészet rákényszerül arra, hogy megkeresse és megtalálja a természettel való harmóniát, az anyagok, a szerkezetek és a formák célszerű összhangját, és hogy emberközpontú környezetet alakítson ki" (119. old.)

Az emberléptékű tervezés – kísérlet ide vagy oda – a formabontástól a konstrukcióig, az öncélú esztétizmustól a lecsupaszított formalizmusig megtalálhatja a maga egyedi, kontrasztosan múltat tagadó, de jövőbe örökítő tartalmait. Ha a tér is matematika és fizika, ha a ház vagy a karosszék is ökonómiára és ergológiára épülő konstruktum, s ha a korszak maga is műalkotás, akkor ezekben Breuer szerepe látványos is, historikusan fontos is, hosszantartóan funkcionális is. A korábbiak ellen, az idejétmúlt izmusokkal szemben és a voluntarista létfelfogással dacolva önmagát is újraalkotó Breuer már a jövőtörténet toleráns előkészítője is, nemcsak világrangú alkotója.

Nélkülözhetetlen igazság kora

Tibori János: *Áchim. Agrárszocialista mozgalom Békéscsabán*

Debrecenben, 1976-ban keletkezett, de kiadásra csak idén került elektronikus dokumentumot „lapozgatok" (kandidátusi disszertációként egykoron tényleg lapozgatható is volt, most viszont CD-n jelent meg.[93] Ellenségképek, tablók, propaganda, mely az aktuális igazságok korát mindig jelenidőben interpretálja, talán akad bőven ebben a hely-, kor- és társadalomtörténeti, mozgalomhistóriai opuszban is, mégpedig számos

[93] Napvilág Kiadó, Budapest, 2013., 268 oldal

korszakban egyformán. Nem véletlen azonban a hangoltság, a szándék, a közlési cél, a rálátás mélysége és távolsága, a források feltártsága és értelmezése más történeti dimenziókat, más „tablókat", áttekintést, s ezen belül is felelős elmélyülést eredményez Tibori János munkájában. *In memoriam* így ír erről: „Áchim L. András születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében 1971. március 12-én, majd Békéscsabán ugyanennek a hónapnak 15. és 16. napján megtartott emlékülés előadásai, cikkei, tanulmányai a történészek nagy táborából egyetértést váltottak ki, de nem kisebb azoknak sem a száma, akik ellenvetéssel éltek szóban és írásban egyaránt. Az egymásnak feszülő vélemények különösen Békéscsabán – elsősorban a századforduló történelmében cselekvően résztvevők leszármazóiban – vertek magas hullámokat. Többen kértek – a birtokukban lévő dokumentumokra és 1958-ban megjelent *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom* című szerény kötetemre is hivatkozva –, hogy monografikus rendszerezéssel tárjam fel a történeti igazságot. /.../ Így kutatva és mérlegelve sok esetben súlyukat vesztették az eddig általában kizárólagos forrásul szolgáló újságcikkek, szubjektív értékelések és a több mint fél évszázada egyre duzzadó téves nézetek, de ugyanakkor lehántják az igazságról azt a burkot, amely eddig eltakarta szemünk elől a valóságot. Az írónak és az olvasónak szemléletváltásra van tehát szüksége ahhoz, hogy miközben helytörténetünket megszabadítjuk a múlt és közelmúlt áthagyományozott torzításaitól, vele egy időben és párhuzamosan alkossuk meg azokat a tanulságokat, amelyek jelenünk és jövőnk sarkköveiül szolgálnak, s így a helyi történelem nem csak a vidék, hanem az egész nemzet közkincsévé lesz, ami célja és feladata is" (7-8. old.).

Midőn Tibori ezt követően és válaszképpen szlovák, bécsi, zürichi levéltárak anyagában keresi a kontrasztokat Áchim életútjához, elszántan kimondva: „e kor további kutatását, újabb tények, adatok közreadását önismeretünk szempontjából is feltétlenül szükségesnek tartjuk...", s mintegy háttérként a településtörténet, az agrárszocializmus és a demokratikusan szerveződő parasztmozgalmak historikumát rajzolja meg „a megtelepedéstől az elnéptelenedésig", az „idealisztikus anarchizmustól a szocialisztikus tanokig", a „passzív és aktív osztályharc, kivándorlás és radikalizálódás" korszakán át a „röghöz kötöttből földönfutók" sorsáig, a békés Békésből a viharos Viharsarokká változással együtt, Áchim útkeresésével és sorsvállaló részvételével teljessé téve a historikus körképet, valójában a lokális világ, helyi társadalom számára fontos életszerű hősképet formálja meg. Kiegészül mindez a „derengéssel", a pártszervezéssel, a győzelmek és kudarcok mikrotörténetével, a belső históriával, mely közösség és vezéregyéniség pártközi és érdekközösségi viszonyrendszerét adja, s melyet megelőzően korábbi munkái is már alapot adtak a történeti és tájegységi ívhez, a *békéscsabai parasztmozgalomhoz* (1958), a városkörnyék vízrajzának kidolgozásához, településtörténeti térképekhez, Békéscsaba történetéhez *a Körös-kultúra idejétől a felszabadulásig* (1960), majd *Békéscsaba másfél évtizedes története 1944–1960* megkomponálásához (1961), végül a *termelőszövetkezeti korszak* teljesebb képéhez (1961), melyben mintegy a parasztmozgalmak historikumának kibontakozása kap hangot. Az 1919-ben Alkenyérben, Hunyad megyében született /v.ö. Hunyadi János kenyérmezei csatája!/, családjával 1920-ban áttelepült és iskoláit Gyulán, Szarvason, Békéscsabán, majd a Debreceni Egyetemen végző Tibori János először a Hittudományi, majd a Bölcsészeti, illetve Jogi és Közigazgatási Karon diplomát szerző történész-írástudó értelmiségiként oktatott, tanulmányokat és könyveket írt, mintegy 35 évig a TIT Történelmi Szakosztályának titkári-elnöki tisztségét vitte, majd a Magyar Történelmi Társulat Országos Igazgató Választmányának is tagja volt, történeti és néprajzi pályázatok nyerteseként pedig egészen 2008-as haláláig mindétig újrakomponálta nemcsak korábbi munkáit, kiteljesítette

középiskolai tanári diplomáját (1944) református lelkészképzővel (1945), bölcsészdoktori címmel (1959), történettudományi kandidátusival (1978), egyetemi docensi címmel (1979), teológiai doktorátussal (1988) és teológiai PhD-val (1998). Az élettörténeti közelítés persze csupán háttérmagyarázat ahhoz, miért kutatja valaki minden zárt és ellenőrzéssel nehezített helyzetben is (mintegy húsz esztendőn át) az agrárszocializmus intézmény- és eseménytörténetét, hogy azután viták, újabb anyaggyűjtések, dokumentumelemzések átelemzésével még húsz évig pontosítgassa helytörténeti belátásoknak fontos szempontjait. A közel 1500 lábjegyzettel precizírozott monográfia Áchim hátterében és környezetében a dúló megnemértéseket-félreértéseket is tükrözi, olyasféle pannóként, mintha a történeti folyamat mélységeit és kontextusait szinte anatómiailag kívánná megformálni. A hagyatékká vált anyag további elemzése, a viták folytathatóságának biztosítéka Áchim személyét és környezetét (miliőjét) érintően is messzire vezet, túl az agrármozgalmakon vagy szegénységen, Viharsarkon vagy Békéscsabán, egészen a Monarchia vezérkarainak hatalmi-politikai játékteréig, érdektörekvéseik hatásáig, magyar és kisebbségi népcsoportok belső erőviszonyaiig, érdekküzdelmeik fortélyosságaiig. Áchim a politikus, Áchim a „zoon politikon", a társas és közösségi lény, valamint a táj, mely meghatározó marginalitásában és történelemittas erőinek belső küzdelmei által, egyképpen tárgyai/alanyai a kötetnek; de ami hangsúlyos a folyamat egészében, éppen az, hogy semmiképp sem alattvalói. A vállalásos ember, s a Szerző, ki élethosszan vállalta a portré sokárnyalatúvá tételét, a morális rend, a feladattudat, a „felkentség" mintázatát adja – mind saját életművével, mind a monográfiákba taglalt átmenetek és sorsfordulók tájképével. A kötet a Szerző jogutódja, egyben szellemi örököse gondos munkáját és kitartó, elkötelezett publikálási szándékát, a közkinccsé tétel eredményességét tükrözi, Tibori Timea révén azt az összegzési lehetőséget, annak folytatási esélyét kaptuk meg, melyet édesapja alapozott, konstruált, tervezett meg és kivitelezett is. A „múltidejű" történet jelenidejű interpretációja itt is a jövő-fókuszra épül, a folytathatóságra, az ember politikus lényének alternatív kiteljesedésére.

Túlélhető politikatörténet?

T.Kiss Tamás: *Frontvonalban. Molnár Mihály élete dokumentumok tükrében*

„Magyarországon nem a 'történelemcsináló' politikusok történelme az érdekes, hanem azoké, akik – így vagy úgy – megpróbálták túlélni a politikusok történelmét!" – hangsúlyozza *Szubjektív előszav*ában Tibori Timea, azzal indítva a memoárirodalom szerepének fontosságát és a személyes történelem értelmezésének gyakorlatát bevezetve, hogy „Aki a múltját nem ismeri, annak szegényebb a jelene, és voltaképpen a jövőjét is légüres térben éli" (7. old.). A történelem személyességének érveit e kötetben két képtár is alátámasztja, egy fotógaléria (17-48. old.), és egy dokumentumválogatás (193-211. old.) a személyestől a korszakosig ívelő perspektívában. S ha a fentebbi betegségtudatos társadalom szerves része a „saját hang" elnémítása, a kibeszélés, átbeszélés, a mutatkozások értelmezése elleni államiasult közöny, akkor ennek éppen a mindennapi világokban élők adják látható cáfolatát életútjuk dokumentumaival, sorsuk perszonális panorámáival.

Molnár Mihály, a „volt horthysta őrnagy", aki Csorváson született 1895-ben, s vitéz mivolta unokáját is a visszatekintés hálájára ösztönzi még ma is amiatt, hogy nem hagyta életét mások fogságába ejteni, nem óhajtott kiszolgáltságban és méltóság nélkül élni, 56-ban munkástanács elnöke is volt, s a rendőrségi jelentés szerint (1964) ha csak két hold földdel, nyugdíjasan, büntetlen előélettel él is, de 1913 és 1924 közötti katonai pályafutása miatt megkülönböztetést szenvedett el, így ha föl is

mentették az „56-osság” bűne alól, de a belső számkivetettség mindvégig rányomta bélyegét sorsára, dacolására, öntörvényűségére (210. old.). A kötet[94] a meghökkentő részletességgel dokumentált, kitartó aprólékossággal lábjegyzetelt szövege a személyességig közvetlen visszaemlékezés és a szaktudomány hitelesítette köztörténeti narratíva szuverén módon taglalt elegye. Molnár Mihály a felsőkereskedelmi érettségi (1913) után az önkéntes katonai szolgálata idején kitört világháború reményteljes katonája lett (tizedesként kezdi, főhadnagyként szerelik le súlyos sebesülését követően 1917-ben) már az 1918/19-es változások tanúja volt, 1922-ben vitézzé avatásakor ötven holdnyi területet kapott, melyen mintagazdaságot fejlesztett, folyamatos önképzéssel és kurázsival pótolta agrárszakismeretének hiányait. Az újabb háborúban megint katonai sorsra szánták a fennebbvalók, de 1945-ben angol fogságba esvén, utólag igazolási eljáráson átesve végleg kikerül a hadi pályáról, s még újraépített gyulavári gazdaságát sem gazdagíthatta tovább a kuláklistára kerülés, földjének széttagosítása, a teljesíthetetlen adóterhek, beszolgáltatási kényszerek miatt. A túlélési küzdelem és igazságosság-közérzet okán kerül az 56-os forradalmi bizottság élére, mely miatt újabb eljárás alá esik 1958-ban, s bár bűntelen mivolta a bíróság és a helyi társadalom előtt is nyilvánvalóvá válik, a kollektivizálás és a hatvanas évek politikai viszonyai már csak kapásmunkás, törekrakó, portás, segédmunkás, éjjeliőr szerepben engedik megélni 1970-es haláláig.

Ez a mikro- és köztörténeti feltárás közötti komplex leírás a szubjektív élettörténeti dokumentáció és a perszonális történelemből kirajzolódó korkép harmóniájában kap formát: háborúk, sorspróbáló viszonyok, küzdő magánlét, példamutató személyiség magatartó ereje kínál lapozgatható albumformát a könyv oldalain, melyet talán még életképes korosztály is a magántörténelem mutatkozásaként olvasgathat, a korrajzok kedvelői azonban ennél is többet, a személyesség és személyiség komplexitását tekinthetik erényének. T. Kiss Tamás, ki ez aprólékos feldolgozó munka egyszerre szaktörténészi és narratív tényfeltárásra merészkedő súlyos feladatát vállalta el, a dokumentumok kompozicionális rendezésének kihívó felelősségét mutatja föl: napló- és iratanyagok, vallomás és fotóbeszéd, levéltári alaposság és közgondolkodási eszélyesség terén engedi belátni az Őt mindig is jellemző (Klebelsberg-köteteit és a hazai tudás, tudomány- és oktatásigazgatás-történetben felhalmozott) részletgazdag tárgyilagosságot. A *Frontvonalban* az emberi frontok fővonala, véderői és ellenei is szüntelenül jelen vannak, a képek és dokumentumok számától független bensőségesség is dominál, az egyedi sors kitettsége ezzel olyan albumjellegű körvonalakba öltözik, melyeket részint a kor tényanyaga, részben pedig a főszereplő hitelessége teszi teljessé és arculatszerűvé. Ahogyan például a Curriculum Vitae záró soraiban a családi sűrű drámát (56 utáni beidézések, letartóztatás, őrizetes fogság, fiával közös börtönlét, fiát sújtó ítélet és munkatábori büntetés, leánya halála, gyümölcsösének és mintagazdaságának elkonfiskálása, frontokon szerzett tüdőbaj) egy zúzós oldalban összefoglalja, az szinte leplezetlen kórképe a magyar vidéki sorsnak, albumszerűen gazdag képsora a szenvedő egyén tűrő mentalitásának. Ez a történelemittas emlékkiadvány, melynek paraszti „enteriőrjei” a mentalitástörténet békési tájon is példás helytörténetbe ágyazott lapjai, nem valami unalmas „vidéki cirkusz” anyagát adja ki, hanem azt a „dokumentumok tükrében” fölmutatható sorsszerűséget, mely Molnár Mihályt és családját is körülvette a huszadik században – a környezet, a gazdálkodás, az épületek, a katonai vagy politikai események-élmények albuma tehát, s külön érdekessége is a családmonografikus múltfeltárásra vállalkozó Tibori Theodosia Timea hitelesítő jelenléte nagyapja sorsában. Nem alkothatunk szobrot, emlékművet vagy dicshimnuszt olyan könnyen nagyapáink

[94] Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2013., 223 oldal.

emlékére – de itt épp a továbbélő jelenmúlt, a jövőképből kihagyhatatlan feltételrendszer egzisztenciális és mentalitástörténeti jelentése, impozáns emlékanyaga válhatott értelmezési keretté és visszafogott üzenetté, a kötet ettől mintegy túlnő, fölé ível a „nemzeti múlt" dörgedelmes hangoztatását kisszerű harsogássá tévő felfogásoknak, hogy épp a társadalmi bázis (a tanyasi-falusi lakos, a kertészkedő ember, a bevonuló katona, a morális igazságokért helyi küzdelembe bocsátkozó demokrata, a meghurcolt katona, a létfeltételekért megküzdő gazdálkodó és hasonló szerepek révén) képviselőjeként mint köztörténeti szereplő léphessen a história rangjára mindaz, amit átélt, s mindazok, akikkel átélte. Ez a lokális rokonsági, szociokulturális és történeti paradigma-kezelés, ennek tartózkodó, mégis kijelentő mondatokra épülő magasztossága (elnagyolt asszociációval: a magyar paraszttársadalom históriája) az, mely megörökítésre került ebben az opuszban. S jó, hogy így történt, a helytörténeti adatőrzés, a múlt eseménytörténetének még vázlatos rajzolata is messzi érdektelenségbe vész korunk jelenre szűkülő érdeklődési időszakában, azaz maradjon csak „muzealizált" állapotában akár, de maradjon meg mindaz, aminek a holnapokban már más jelentősége és jelentése lesz. Ha jól reméljük...

Újabb vészjelek a kultúra hasznáról

Antalóczy – Hankiss – Füstös: *Mire jó a kultúra?*

Kedves kis illetlenség, „jófej" szakmai neveletlenség csupán egy ekkora „recenzióba" bevenni azt a kötetet is, melynek részletgazdag összképe és megértően kritikai jelentéstartalma nem illik sem a „tabloidizációhoz", sem a paraszti mentalitástörténet, indián tollkorona-készítés vagy karácsonyi kastélydíszítés tematikáihoz. Azonban, ha nem csupán egy „*Jelentés a magyar kultúra állapotáról*" című kutatás- és kiadványsorozat második kötetének „táblaképét" nézzük, melyen – mint jóféle Breughel-i „gyermekjátékok" totálképén – szinte minden kortárs játékszer megjelenik, hanem azt is, mi veszi körül e játékmúzeumi világot, milyen emberek lakják a tájat, hogyan öltözködnek és viselkednek, miből készítenek eszközöket és örömöket, mi közük egymáshoz és a gyerekekhez, múlthoz és jövőhöz, térhez és településformához, éghajlathoz és értékekhez..., akkor egykönnyen világossá válik, hogy ez a vaskos és fekete kiadvány (Antalóczy Tímea – Hankiss Elemér – Füstös László szerk.: *Mire jó a kultúra?*)[95] hiánypótló kézikönyv, kihívóan drámai leletgyűjtemény, drabális összkép is. Folyamatábrák közt a második, előzménye már „*(Vész)Jelzések a kultúráról*" címmel látott napvilágot, s nem látszik végképp befejezettnek a korkép-körkép, melyet ezúttal visszaad a kultúra lenyomataiból, mintázataiból.

Lehet, univerzális feladattudat része az értelmiségi nyünyörgés a kultúra elmúlásairól, hanyatlásáról, „régihez" képesti satnyulásáról időszakos állapotábrát konstruálni. Lehet az is, hogy e kényszeredett létmód-tájképre nincs is igény, nincs „felhatalmazás", nincs „tücsökzenére" felkérés korunkban. De az is lehet, sőt bizonyos, hogy amaz korok, melyek nem szembesültek saját konvencióik, tradícióik, örökségeik mibenlétével, s nem adtak nevet alkotásoknak, kapcsolatoknak, csoportszerű létfeltételeknek, életmintáknak, hiányérzeteknek vagy különbségeknek, okoknak és folyamatoknak, azok könnyebben elmállottak. Akiknek önképük sem fontos, akik tükörbe sem néznek már, csak mély depresszióban szembesülnek a hanyatlás jeleivel – még mindig lehetnek korszakos felfedezők, megnevezők, váteszek vagy elemzők, hívek vagy hitetlenek, de kevésbé lehetnek a kultúrában élés élményét fölfedezők, megosztók, terjesztők, megmentők és építők. A kultúra változása – köz-

[95] MTA PTI – Magna Produkció, Budapest, 2010., 328 oldal.

helyes körülírás... A változás változása is alig több, mint gondolati testcsel. Azonban ahol viselkedés, közlés, értelem, belátás, létmód, kapcsolatok, emberi hálók, önszerveződések, mentális szabadságok, létkiteljesítő próbálkozások és más kultúraértelmező bölcselmek már nem lehetnek napi beszédtémák, ott a válság válsága lakozik, ott az értelemadó kísérletek és megnevezési kockázatok is temetőre vannak ítélve. Van ugyan ilyen „trendi" is – sőt, Umberto Eco szinte egész életműve ilyen verziókkal telített az antikvitástól napjainkig ívelő korszakra vetítve –, de a hivatásformán vagy passzionátus módon kultúrával foglalkozó, abban otthonos embereknek (és környezetüknek is) elemi érdeke, hogy néha önképet formáljanak, pillanatképet adjanak, tájképbe exponálják a sorskérdések példázatait, arculatait, megjelenésformáit, teszteljék maradék öntudatuk állapotát, mások tudatának lenyomatait, sokak és tömegek tudásának szintjét, az összkép formáját és tartalmait.

Mint a legtöbb (több száz oldalas) tanulmánykötet esetében, itt is bárdolatlan sértés lenne a Szerzők közül kiemelni mondjuk Csepeli Györgyöt (Prazsák Gergővel közös internet-elméleti alapvetésükkel) és hanyagolni Virág Hajnalkát az üvegművészet tárgykörével, vagy Benedek Mariann budapesti kultúrafogyasztási dolgozatáról szólni, de lemondani a Kapitány-házaspár értékválasztás és párt-szubkultúrák elemzéséről, esetleg Lasztóczi Petra digitális könyvtár-analízise miatt nem szólni Vitányi Iván kultúrafogalmi esszéjéről, Varga Tibor kiváló térhasználat-„nyelvészeti" áttekintése miatt homályba ejteni Kiszely Márta – Szecsődy Kristóf közösségápolási-kultúrafilozófiai fundamentumait. Korrektebbül jár el a recenzens, ha nem „maszkírozza" magát mindentudó-mindenlátó bölcsnek, ki fölébe száll a kultúra tájainak és mintát vesz innen-onnan, hogy látszólag hiteles körképe legyen... Merthogy ennél sokkal fontosabb maga a kihívó válaszkeresés: mire is jó a kultúra, s milyen kultúra jó mire, mire mehetünk e kérdéssel egyáltalán...?!

Lévén inkább kultúrakutató, mint térképész, a szégyenletesen redukált válaszom ennél piszkálódósabb lenne: mi az „a" kultúra, ami jó valamire? S milyen kultúrának kell egyáltalán jónak lennie bármire is, ha nem arra jó, ami – vagyis ha magyarázatra szorul mint kultúra, akkor már nem is az talán. A „Kultúrát a kultúrboltból...!" piaci közhely azonban nem szerepel a Szerzők és értelmezések lényegi elemeként. A kultúrát, mielőtt még definiálnánk, s miután már definiáltuk, éppen bölcselettörténeti értelemben mindenütt ott találjuk, ahol ember van, ahol gazdálkodás van, ahol kapcsolatok vannak, ahol érdekek, belátások, hiányérzetek, formák, esztétikák, kételyek, kritikák és válaszok, egyáltalán: még életképes öntudat és önreflexió van. A kötet írásai tehát inkább a „Milyen kultúrákról beszélünk, itt, mi, éppen most, és éppen Nektek?" cím alá sorolhatók, nem pedig a lexikai minimumot kínáló wikipedagógiai szószedetbe. A kötet hátlapján Márta István lakonikus rövidséggel föl is veti: „A globalitás és szelídebb/vadabb ellenhatásai áttekinthetetlen pókhálót szőnek az értelem köré – az új kultúra helyett a kultusz dominanciája áll nyerésre. Vissza vagy előre? Merre is...?" – s csupán azt mellőzi, ami harsányan lényegi lenne: ha a kultúrának iránya van (előre, vissza, merre...?), ha feltételeződik, hogy a kultúra az, amit itt és most és mi definiálunk, akkor ebből szükségképpen kimarad nemcsak az irányvektor „eredője", alapja, hanem célja, hatóköre, funkciója, kiterjedése is. Tehát fikcionális elemről és fiktív terjedelmeiről szólhat csupán, amit róla elmondunk... – olyan körkép vagy tükörhomályos önkép, melynek körvonalait nemcsak mi keretezzük, hanem elégedetlenek is maradunk azzal, amit mutat. Magunkkal.

Az elégedettség módjai, az elégedetlenség okai, határtalan határai, indokolt terjedelme és tartalmai egyszerre kínálnak nagylátószögűen totális és mikroncsipesszel válogatható univerzumot. Súlyosan fekete-fehér ez a kötet, tipográfiája is elegánsan drámai, visszafogottan tónusmentes. Amiről és ahogyan szól, az viszont

épp a szürkeárnyalatok és koloritok metálfényeitől ragyogó, a Cultural Studies elméleti hagyományait követő kortárs narratívákba illeszkedő, teret, időt, értékeket, normákat, víziókat, policy-kat, örökségeket és eltéréseket latba vető komplexitás. Jó, hogy van ez a második kötet, az első opusz vészjelzései nyomán ugyan várható volt, de most már épp az lesz izgalmasabb, minek nemlétéről és a „mire jó" diszkurzív narratíváiról majd a harmadikban vagy következőkben értekeznek adott szerzők. A kultúra vészjelei is egy vészkultúra jelei, vagyis ha „iránya" vagy egzakt funkciója nem is mindig van „a" kultúrának, létének bizonysága a kérdezés joga és érvényessége maga.

Világ-vallások világa, vallási intézmények, történeti eszmények és hitek tere vagy ideje… – átéléssel vagy távolságtartással, de meggyőződéssel és tudományos igényű fortéllyal… Valahol ezek a fenti könyvek, hitbéli praktikák és áttekintő olvasatok lehetőségei. Ezen felül már csak az marad, aki és amiként továbbolvassa, átértelmezi, magáévá avatja mindezt…

Művelődés mint kultúraközi kultúrák esélye

Az „új könyvek”, „friss szerzemények” könyvespolcán a legutóbb érkezett művek is több időt kívánnának, mint amennyi dukál... Olyik nem is tegnapi, hanem szinte múltidejű opusz, egymás mellé kívánkozásuk csupán a recenzens ördögi trükkje által hiteles (valamelyest). De talán megbocsátásra érdemes, ha a könyvek lajstroma nem a kiadói idő, hanem az olvasói találkozás keretébe illeszkedik... Így is több hely, s még több idő kellene, hogy méltó gazdagsága mindegyik műnek úgy bontakozzon ki az értékelő sorokban, szinte ne is kelljen már végigolvasni őket. De hát ez (köztünk szólva is) lehetetlen, sőt hamis játék lenne, hisz a „méltó” kultúraközi jelentés-tér nem is mindig mutatkozik azon frissiben, csupán az idő öblében és lassú mozgásának folyamatában. A kapkodós recenzió, avagy a puszta cím-lajstrom helyett inkább a műveket egyberendező kontextus kapjon helyet, a részkultúrák folyamata, harmóniája és konfliktusaik, ez most itt a cél. A kultúrák közti áthallások, kölcsönhatások vonzzák talán szűkebbre a kört, ide illő művekkel, alkotókkal, továbbgondolandó hatásokkal. Felsőoktatás, kulturális sajátságosság, értelmezések és megértések, újraolvasatok és kontextusok tehát a hívószavak, melyek az alábbi válogatást eredményezték. A kapkodó szemléért megbocsátást remélve, merthogy csak töredék tanítások surranhatnak át a közvetítő szándékán is, miképp a művek mélyebb tartományaiban nemegyszer...

Mindjárt az első opusz is durva kontrasztot tükröz a kultúraközi (avagy inkább a rokon kultúrák, szomszédos világok közti) miliőből. Címe: *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról*... Méltatlan kontraszt, hogy a durva tetteket, bornírt döntéseket, megfontolatlan kivagyiságokat és strukturális gyalázatot a színek pompázatos világáért felelős „fehér” szóval szokás illetni. E rejtjelzett üzenet dokumentumokat, kiadatlan, átbeszéletlen, sérelmesnek tekinthető otrombaságokat tartalmaz – kisebbségi környezetben. Közrebocsátója a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete (Kolozsvár, 2009), mely testület a magyar universitas ügyét veszi szemügyre az európai univerzumban, az impériumváltások során, az egyetemépítési kísérletek és kudarcok historikumát végigkövetve. A szerkesztőbizottság (Balázs Sándor, Bodó Barna, Csetri Elek, Gaál György, Kónya-Hamar Sándor, Somai József) egyfajta mai és történeti értelemben fontossá vált (vagy csak jelen volt) multikulturalitás értékelve alapján ad képet az 1581-ben, Báthory István idején alapított első magyar egyetemről, a Mária Terézia által ismét Kolozsvárott telepített karokról, melyek 1872-ben mint újfent megnyitott állami magyar egyetem intézményei karoltak össze, hogy a Ferenc József alatt megizmosodott intézményt azután a román hatóságok 1919-ben ismét bezárhassák. A háborús idők még olykor kedveztek is, 1946-ban például őrizni is kellett a látszatot, hogy a magyarok egyetemmel bírnak kisebbségi jogaik méltánylása ürügyén, de legott felszámolták a látszatokat 1956-ban, mihelyt az „eseményekkel” szolidáris diákság és tanári kar a „nacionalizmus veszélyét” rejthette magában. A pártállami időkben „népi kezdeményezésre” hallgatva megszüntetett intézmény egy minisztériumi rendelet alapján egyesítésre került, s ha utóbb majd ‘89-ben úgy hihette az erdélyi magyarság, hogy a rendszerváltó demokrácia engedi kiteljesedni az önállóságot, tévedett: a kétezres években talpra állott Kezdeményező Bizottság ismét megkapta a vádat, hogy a kétnyelvű feliratokkal többségellenes lázításba és illegális kalandorságba fog. A kronológia, a dokumentum-mellékletek, a historikus szigorúsággal követett interpretáció egésze azt sugallja: az egyetem – mint intézmény – eredendően az ókori szellemi kincsek összegyűjtésének, rendszerezésének, univerzális feltárásának és értelmezésének iskolája volt a 10.

században (*studium generale* néven), s az európai felfogásban az emberi értelembe vetett hit, a megismerő nyitottság és az értelmes gondolkodás rangja eleve hozzátartozott az intézményes tudásátadáshoz. Párizs vagy Bologna, a platóni akadémia vagy épp az erdélyi tudásátadás műhelyei nemcsak universitas-ok voltak, hanem a tanár és tanítvány protestáns eszmeiségét követő kultuszhelyek, a közös munkára épülő tudás topológiai esélyei. Ehhez már a teológiai és morális fenség többleteként járult a bizánci túltengést ellenpontozó európai szellem követése, az etnikai közösségek harmóniájára törekvés, a nyelvek bűvkörét átölelő tudás és gyakorlat. A kötet egyes írásainak (összesen tíznek) aprólékos ismertetése egy kisebb tanulmány vagy kiadósabb feljegyzés volna, ezt szívesen hagyom az Olvasóra. Amit a kötet egésze üzen 240 oldalon: a társadalom relatív teljességének viszonylag komplex értelmezésére és megértésére elszánt törekvés kitartó volta. Ezt tanulhatjuk az alapítóktól, a küzdőktől, a vitatkozóktól, kármentőktől, kálvária-járóktól, az erdélyi magyar felsőoktatás egész históriájából, példázatából… Talán nem is először, de (sajnos, vélhetően) nem is utoljára.

Tudás és társadalom elméleti viszonyrendszere, a megfigyelés, megértés, élmény szemantikai probléma-tára ugyanakkor jól láthatóan nemcsak az erdélyi világot vagy a tudástermelő intézmény szekuláris világát jellemzi, de a tudni-nemérdemes dolgok és a tudottan is kételyekkel körülvehető értelmezés harmóniájának európai vagy még egyetemesebb létfelfogásait szintúgy. Éber Márk Áron *Élménytársadalom* címen vezet be ebbe a társadalomfölfogásba, mégpedig nem a kultúra, a munka, a hiány vagy a haszonleső gazdaság által egy szóval is jellemezhető „társadalomképletek" fölidézése révén, hanem Gerhard Schultze kultúraszociológiai életműve alapján. Az erdélyi egyetemművelés évtizedek óta kitartó és következetes küzdőivel szemben a pályakezdő budapesti szociológus épp arra a gondolati ívre építi munkáját, mely a társadalmat nem mint (kizárólag vagy védekezésképpen) kulturális univerzumában megragadható entitást értékeli, hanem izgalmas és kihívó talányként fogalmazza meg az ELTE Társadalomtudományi Karának díjazott diplomadolgozata átdolgozott kiadásában: a késő modern tőkés társadalmak (s köztük elsősorban a német) mintegy nyolcszáz oldalas kritikai bírálatában Schultze olyan tudásszociológiai alapvetést készített, mely kétségessé teszi, hogy a modernitás egyes elméletei (mint az ismeretelméleti konstruktivizmus, a kulturális struktúraelmélet, a fenomenológiai hangoltságú szociálkonstruktivizmus, a rizikó-, a szűkösség- és a bőségtársadalom-képletek, a kulturális fogyasztás értelemtulajdonítási- és értékelméletei) miként tematizálják a társadalmat mint megismerhető entitást, s az „ember" elméleti reprezentációjának fokozódó absztrakcióját miként ellenpontozza a társadalmi cselekvők megismerhetőségének értelme, az élményképződés esztétikai-etikai univerzuma. Az ELTE TáTK kiadványaként napvilágot látott mű (2007) sajnos az átlag könyvesbolt „átlag olvasója" számára nem könnyedén hozzáférhető (még a szakmabeliek számára sem!), de talán az ismeretelméletben és rendszerteóriákban nem túl alaposan járatosak kissé meg is lepődnének azon, amit a szerző 175 oldalon taglal, s ami empirikus kultúrakutatási téren kemény kontrasztot képez az erdélyi tudományművelés fentebb ismertetett előtörténetével: „*sokan azt gondolják, hogy a jelenkori társadalom lényegének meghatározására tett kísérletről van szó. Ellenkezőleg, az egész könyv éppen arra a gondolatmenetre épül, hogy a dolgok lényegéről – ha van egyáltalán – nem szerezhetünk tudomást. A társadalmak tulajdonságairól csak összehasonlításokban lehet beszélni. […] Az élménytársadalom egy olyan relatív állítást megfogalmazó koncepció, amely történeti és interkulturális összehasonlításban viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít az élményeknek a társadalmi világ felépítésében*". „*Napjainkban a társadalmi kényszerek alóli soha nem látott felszabadulás lehetőségét éljük; miért kellene hát a jelenkor társadalomelméleti igénnyel*

megírt diagnózisának is a vitathatatlanul meglevő strukturális kényszereket a centrumba helyeznie?" Az élmény- és véleményalkotás formális nehézségein túlívelő felfogásmód a szerző érzékeny és rugalmas interpretációjában teszi hozzáférhetővé Schultze, Bourdieu és mások korszakos társadalom- vagy kultúraképét az ítéleterő kalandján át. Nagyívű szakmai pálya izgalmas kezdete ez, érdemes rá odafigyelni, Éber Márk Áron még meg fog lepni bennünket egynémely markáns kultúra-olvasattal…

S mert az élmény- és értelemadás korszakos hullámai nemcsak a nyolcvanas évek német strukturalista vagy francia esszencialista felfogásait követik, hanem a (nem-) megismerhetőség még számos további dimenzióban marad biztató tónusú, hadd emeljem le a polcról a kulturális struktúraelmélet (vagy strukturalista kultúraelmélet) nézőpontját tengernyi apró néprajzi és antropológiai megfigyeléssel, tereptapasztalattal cizelláló kötetet, mely *Cool-túra képekben* címre hallgat (szerkesztette Schoblocher Judit), s a Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferencia-kiadványa. A FIatal KUltúrakutatók SZervezete rendszerint szerénytelenül szerény körülmények között tartja évi rendes konferenciáit, s midőn költségháttér támad, akkor próbálhatja csak kiadni. Ezért a kötet a maga 530 oldalával és tisztán háromoldalnyi tartalomjegyzékével olyan elbágyasztóan sok jó írást ölel fel, amit csak két-három konferenciázás során össze lehet mesketélni. Nem is nagyon adatik kellő recenzensi merészség kiemelni a 2003-as szolnoki és 2005-ös mezőkövesdi konferencia szövegeiből akár egyetlen témakört, előadást is anélkül, hogy a harminckét írás más szerzői joggal ne sértődnének vérig a mellőzetlenség miatt. A FIKUSZ szervezete szinte a legdirektebb Kárpát-medencei hagyományt követi, amikor diákkonferenciát szervez, önálló tereptanulmányokat sürget, csoportos mutatkozásra késztet, önszervező vitatkozást generál, és egyáltalán: a kultúrába sorolható tünemények végtelenségét veszi nagyítója elé és viszi a fiatal/kortárs szakmai berkek elé… – universitastól függetlenül, intézményközi és interdiszciplináris mezőben, nyitottan más tudásterületek és kulturális világok, viták és tudásélmények felé. A Szervezet (a kezdetektől kitartó vezetőjeként ismert Kemény Márton szavai szerint) a kultúrakutatást a kulturális antropológiai és néprajzi területek, tematikák összefogására képes intézményként valósítja meg, ekként tekint önmagára, éppúgy, ahogyan az erdélyi tudományosság az egyetemen túli műhelyekre, ahogyan a Schultze-féle autopoietikus (önszervező, önmagából saját egészét megalkotó) rendszer-egész, ahogyan a társadalomtudományi ismeretek gyarapítása és átadása, népszerűsítése és továbbadása elképzelhető az önformálóan demokratikus műhelyek révén, s éppúgy, ahogyan a világegész is magyarázatra szorul, amikor reprezentálni kívánják.

A közép-európaiság vagy Kárpát-medenceiség egyik éppen ezért, komplexitása és értelmezhető horizontja miatt relatíve teljes érzület kiválóan jelenik meg akkor is, ha nem a mai társadalmiság, nem a nagy kulturális szervezetek a megértés-megismerés témái. Sebők Marcell például *A késmárki Sebastian Ambrosius történetét* dolgozza fel 2007-ben megjelent kötetében, melynek *Humanista a határon* főcímet adta. A l'Harmattan Kiadónál kijött monográfia a hazai mikrotörténetírás komoly opusza, valósággal mérföldköve is, mely a 16. századi humanista lelkész életútját követi végig olyasfajta rekonstrukciós szándékkal, amely a biográfia és a hagyományos történetírás felől a lokális eseményhistória árnyalatai és olvasatai felé tesz körutat. E nyomkövetésben az egyetemnélküli társadalom, intézménynélküli értelmiség protestáns kultúratörténetének sajátos lenyomata élhető át, a szepességi városi társadalom berkein belül, ahol a „nevezetes tanúlt ember" rámenős vitakészsége, európai rangú kultúrája mutatkozik a maga sajátlagos pompájában. A kötet a mikrohistória eszköztárával a történészi kánonokon túli belső világot, az émikusan átélhető

valóságrétegeket, élményszerű létmódokat mutatja föl, s a maga négyszáz oldalával a korszak élethű értelmiségi diskurzusait idézi elő. Nemcsak reménytelen helyzetben taní-tani, nemcsak hitet hinni és tanúságot tenni, de aktívan remélni a reménytelen remények kiteljesülését – ez Ambrosius vállalása, aki „*az európai kulturális mozgás forrpontjában érezhette magát, akit szolgálata valamely isten mögötti helyhez kötött*" [...] Ambrosius története pedig ez állítás megfordítását is alátámasztja: „*Egy határvidéki protestáns lelkész élete és munkássága is fontos lehet egy sok tekintetben változásban lévő korszak, egy nemzetközi szellemi hálózat mindennapjai, a közép-európai késő humanizmus megismeréséhez*" – írja a Szerző.

E humánus létmódok és életformák méltó belátása, közösségi és szervezeti kultúrák rendszere, intézmények és interkulturális találkozások lehetősége fénylik föl ugyanakkor abból a kötetből is, amelyet a McGraw-Hill és a VHE adott ki 2008-ban *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere* címen. A szerzőpáros, Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede a kultúrát mint mentális programot, relativizmussal és változásában értékelendő, de mérhető értéket tekinti, s ha lehet ilyet mondani a több mint félezer oldalas kötetről: a kultúra átélése, sokkja, közvetítése és a multikulturális megértés lehetősége sugárzik fel a könyv lapjairól. Méltatlan lenne a hangzatos fejezetcímek, amerikaias-németes precizitással és iróniával tálalt témajegyzék egy-egy apró szegmensét fölidézni – talán a leginkább azt kellene erősítenem: aki ma kultúraművelő, kultúrakutató vagy -oktató státusban e kötetet nem tekinti (vitatható, de lenyűgöző) alapműnek, az nem veszi komolyan hivatását és annak talányait. A kultúra mint szervezetrendszer, a szervezet mint kulturális rendszer, az egész kulturális komplexitás mint olvasat felelőssége és tudástermelő ágazati működésmódja kap szisztematikus bemutatást a könyv lapjain. Nem nagyon lenne érdemes – a kötet bizonyság erre – kultúraelméletet és kulturális piaci ismereteket, humán menedzsmentet és tudástermelési folyamatszabályokat oktatni, bemutatni a kötet érdemi ismertetése vagy tanítása nélkül a további évtizedekben. De az is látnivaló, hogy az angolszász kultúrafelfogás és kulturális ipar „közgazdaságtana" ez idő szerint nálunk még csak a fordításnál, az alapozó-bevezető ismeretközlésnél, a szenzibilizálásnál tart, s e kötet emiatt több mint új, inkább korszakos alapismereteket rangosan összegző „házi biblia" kellene legyen a kultúratudomány oktatása, művelése, kutatása bármely táján...!

Ugyancsak angolszász, de elsősorban német és angol típusú kisebbségkorrajzot ad a megannyi össze-nem-hasonlítható módszerrel és szemléletmóddal tárgyalt konferencia-kötet, melyet a kolozsvári Sapientia adott ki 2008. márciusi tudományos találkozójának anyagából. Ez a nemzeteket és kisebbségeket határokon belül, határok alatt és határok fölött is szemügyre vevő szövegválogatás a kisebbségiséget mint uniós kihívásnak és ugyancsak uniós újításnak is szerepet adó tüneményt járja körül. A Bodó Barna és Tonk Márton szerkesztette kötet nyelvek, identitások, kistáji és interetnikus kapcsolatok, kultúraközi játszmák megannyi verzióját vonultatja föl tizenhét szerzői-előadói anyagban, s ha szabad az interkulturális sugallatokra hallgatni, röviden úgy fogalmaznám: uniós félszekkel tálalja azt, amit a kutatók széles köre, diákok és egyetemi oktatók, cigánykutatók és erdélyi politológusok, történészek és nemzetközi jogászok szinte egybehangzóan úgy értelmeznek, mint Európa felkészületlenségét az újonnan csatlakozó országok kisebbségi közösségeinek befogadására. Csupán néhány névvel jelezve a tematikákat: Bodó Barna nemcsak kutatói és tudományos sorsával, de a Babes-Bolyai Egyetem historikumával is illusztrálja, milyen befogadáshiány ül még mindig a magyar népességen Kolozsvárott...; Vizi Balázs a regionális és etnikai kisebbségi mozgalmak európai állapotával igazolja a felmerülő kételyeket, Christoph Pan a minoritások uniós játszmáinak esélytelenségeiről értekezik, Vasile Docea egyenesen a történeti értelmezések tüzébe engedi a

kisebbségtematikákat, Binder Mátyás hasonló alapon történeti, de a magyarországi cigányságkutatásban már empirikus élmény révén igazolja a képességhiányt, mely a magyar társadalom befogadáshiányos felfogását jellemzi, Nádor Orsolya az egy-, két- és többnyelvűség esélyeit latolgatja az uniós dilemmák közepette, Egyed Péter számára a liberális jogszemlélet és a kisebbségpolitikák sutasága nyújt kritikai felszínt, Szoták Szilvia pedig egy magyar-osztrák kisrégió határ-diskurzusaival illusztrálja a közeledés és távolságtartás esélyeit. A könyv (*Nations and National Minorities in the European Union*) német és angol nyelvű írásai (román összefoglalókkal) éppen a kisebbségi tudásterületek közelségét és egyben távolságtartási stratégiáit jelzik, nemcsak egymástól, hanem az uniós egységesülési játszmák árnyékában is... Olvasata(i) ma már nemcsak a határainkon túli szférákban, hanem a hazai tudományelméleti és interdiszciplináris közegben is kötelező lenne, ha komolyan tudnánk venni a korszakos kihívásait mindezen társadalmi tételeknek és játszmáknak. Szinte kézenfekvő, hangsúlyozást sem igénylő, hogy itt a kultúrák közötti kontextus nemcsak határok között, etnikai kontaktus-zónák között, korok és körök között, hanem nemzeti, nemzetközi, interkulturális és multinacionális dimenziók között hat, az értelmezés, belátás, elfogadás, kritika és interpretáció annyiféle, ahány európai nézőpontot csak felvesz a gondolkodó egyed. Súlyos vétek, parttalan kontraszt lenne arra tenni a hangsúlyt, mennyire interdiszciplináris ma már minden belátás, s mennyire nem „valakiknek" van „igaza" vagy tévedése... – hanem éppen ellenkezőleg: minél kevésbé komplex egy etnikumközi vagy kultúrák közötti kölcsönhatás-elemzés, annál kevésbé érvényes bárminő megállapítás róluk mint öntörvényű elemekről. De hisz ezt voltaképpen tudjuk is, csak éppen a megjelenésmódok és mutatkozások sokszínűsége vakít el néha, midőn a komplexitást hangsúlyozva látszólag feledjük az egyedit, vagy fordítva, méltán sokra tartva a másságot, a hasonlóság érdeme halványodik el pillantásunk előtt.

Hasonló kétes komplexitással üzen a Balázs Sándor nyolcvanadik születésnapjára szerkesztett kötet is, amely Bodó Barna, Bakk Miklós és Veress Károly jóvoltából *Kisebbségben, közösségben* címmel jelöli az illúziók, nosztalgikus elvágyódások és misztikus megváltások képzeletvilágán túli cselekvő közösséget, melynek a lét-ige, a hogyanlét módja, a kitartó feladatvállalás tisztessége adja ellenpontját azok számára, akik nem kilépni próbálnak az alkalmazkodás kényszereiből, hanem együtt létezni azokkal. A tizenhét szerző fölsorolása nem adott lehetőség itt, a tárgyalt tematikák sokszínűsége pedig az ünnepelt iránti elkötelezett kapcsolatot, szellemi örökségvállalást, mintakövetést tükrözi, ezekből néhányat fölidézni viszont mind gyakrabban figyelembe venni volna érdemes: az „identitástudatunk zavarait" már a nyolcvanas években megkomponáló Balázs Sándor filozófiai, történeti, szociológiai, demográfiai, jogi, pszichológiai alapozással él, s az üdvözlő írások is ezekről a tudásterületekről hoznak megvilágosító fényeket. A romániai tudományosságban kivételes fontosságú iskolát nyitó Dimitrie Gusti szellemét idéző és munkásságát tolmácsoló Balázs Sándor a tisztelgők körétől nem ok nélkül kap filozófiai realitásfogalmakról, angolszász kisebbségfelfogásokról, jogi autonómiákról, iskolai motivációról, multikulturális egyetem-építésről, a román demokrácia rendszerváltás-kori jellemzéséről, nemzetdefiníciókról, politikai aktivizmusról, geopolitikai szinergiáról, nemzeti kisebbségvédelmi gyakorlatról, kétnyelvűségről, uniós jogrendről szóló tanulmányokat... – mindezek éppen a multikulturális kisebbségi létformák, alapjogok és létvalóságok felől nézve taglalják azt az állapotot, amelyben a klasszikus erdélyi kérdés: „lehet vagy nem lehet" megmaradásra törekedni, nem csupán megerősítő választ nyer, de a nemzetközi (térbeli) és történeti (időbeli) harmóniakeresés példái révén olyan visszaigazolást is, melynek épp az ünnepelt életművében gyökereznek sorskérdései.

S nem azért, mert akár a román tudományosság, akár az interkulturális párhuzamok oly kézenfekvővé teszik (ezért is!), de szinte kézre jön az a kötet, amelyet a 2007-ben rendezett *Valorile multiculturalităţii* című konferencia anyagából állított össze Brassai László és Victor Sibianu, azonos kötetcímmel, a *multikulturalitás értékeit* követve és felmutatva. A konferencia-előadásokat tartalmazó kiadvány az uniós befogadás határpontját tekintve oly kapacitásokkal, készségekkel, nyitottságokkal és zárványokkal foglalkozik, melyek az interetnikus disputákban (Miklósné Zakar Andrea), helyi nyelvjátszmákban (Bodó Barna), szabályozott tudástörténeti terekben (Dorel Marc, Ioan Popa, Rákóczi Zsuzsa, Diana Dumitru), területi identitásokban (Bugovics Zoltán, Minorics Tünde, Ionan Marian Ţiplic, Simon Zoltán, Mazzag Éva, Lavinia Bârlogeanu), és etnikai vagy vallási mezőben (Grosz Irma Emese, Csomortáni Erika, Oláh József, Florentina Harbo, Szász Antónia) keletkeznek. A szövegválogatás nem óhajt politikai konfrontáció eszközévé válni, de kölcsönös tanulsággá igen, miként is beszélhetők el a politikai, érzelmi, származási és műveltségi közösségek konfliktusai a történő történelem múltjában vagy jelenében. Éppen a multikulturalitás mint érték, a többrétegű identitás mint helyzet, a többnyelvűség mint állapot és esély a meggyőző ezekben a dolgozatokban, melyek egyébiránt egy kivételesen tudomány-áhítatos kis kollektíva apró szentélyében (Arcus-ban) zajló nemzetközi konferencia előadásai voltak, a hazai (és talán nemzetközi tudományos közéletben rendkívül ritka gesztussal) mindjárt a regisztrációnál kézbe kapott kötetként, s kiegészítve egy másikkal (*ALTERIS – Asociaţia Multiculturală, Anuar, vol. I.*), mely hasonlóképp a meghívott előadók írásaiból vett mustrával nyitott azonnal nemzeti és tudásterületi, nyelvi és kultúraközi kölcsönhatások felé. Az árkosi konferencián lezajló miliő-építés, műhely-szervezés, értelmezési konstrukció-formálás talán rögtön a konferencia közegében még nem annyira, de hosszabb távú hatásában a mélyebb átlátás, az európai párhuzamokra és nemzet- vagy közösség-építési stratégiákra vonzotta a figyelmet, magyar és román cigánykutatás, szubkulturális politikai mozgalmak, kisebbségi kommunikációk, együttélési és határformálási tétek ismertetései révén.

Ezt a könnyed átjárást a kisebbségeket érintő uniós, térségi, lokális, történeti és jelenkori, vallási és műveltségi tartományok között, avagy azt a korszakot, mely az ilyesfajta kölcsönhatások fölfed(ez)ésének kedvez, nem kizárólag Erdélyben részesítik előnyben. Hasonlóan elszánt és hasonlóképp attraktív az a 2006-ban alakult Közép-Európa Kutatása (KEK) nevű intézmény, amely időszaki kiadványai nyomán 2009-ben már elvarázsoltan széleskörű konferenciát rendezett Kaposvárott „*Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*” címmel, s rögvest ki is adta mint évkönyv anyagát. A bevezetővel együtt ötvenkét írást-előadást tartalmazó kötet kénytelen-kelletlen hét tematikus egységbe szorította a regionális problematikákat, melyek közül ide talán kevesebb jutna, ha szigorúan a kisebbségi kérdéseket mazsoláznánk ki az írásokból…; de mert mind a versenyképesség, mind a munkaerőpiac és humán erőforrás-gazdálkodás, mind az agrárium, a határok, az interetnikus kooperációk, mind a kultúrák, s a történelem mint ezek közege egyaránt körülveszi, keretbe fogja a kisebbségiség problematikáit, úgyhogy nem lenne célszerű arra vetemedni, hogy mondjuk a nemzeti irodalom, zene, joggyakorlat, turizmus, média- vagy könyvtárügy, autonómia-törekvések vagy vasútpolitika, birodalmiság vagy élelmiszerpiaci transzferek témaköreit emeljük ki a testes könyvből. A szerkesztők nemes célja és bősz vállalása éppúgy, mint az Arcus-i kutatók (Alteris) iménti esetében, a lokálistól a globálisig ívelő spektrumban vezeti föl a túlélés-kérdéseket és a folyamatok ábráit, mind ezek aktualitása, mind történeti jelenléte és térség-formáló hatása szempontjából. Látszólag tucatjával jönnek ki hasonló kötetek a piacra, s ezért el is halványul némelyik hatása, de arra fölöttébb hangsúlyosan hívja föl a figyelmet minden hasonló vállalkozás, hogy

ugyanis semmiféle identikus meggyőződés, társadalmi szervezőelv, státusz és jövőkép nemigen lehetséges a kortárs folyamatok teljesebb körű szemlézése nélkül. Ezek között épp a különbségek hasonlóságai és az egyezések eltérései kapnak reflektorfényt, segítve a fölismerést a téren, melyre gondolva aligha hisszük, hogy csupán a Kárpát-medencére jellemző etnikai sokszínűség és multikulturális keveredés, „mixitás" válik korszakos tétté…

Ugyancsak kortárs folyamatok kibeszélése és árnyalt, a kulturális antropológus résztvevő megfigyelésére épített interpretációja teszi hiánypótló művé Handó Péter könyvét, az *Alvó konfliktusok mezején* címmel megjelent munkát. A kötet *Interkulturális kapcsolatok Sóshartyánban* alcímet viseli, és a Nógrád megyei település cigány-magyar interetnikus kapcsolathistóriáját foglalja magába a gazdaság, demográfia, közösségi élet és klubtevékenységek alapos rajzával. Felületes megítélés alapján szinte azt mondhatnánk: hasonló kapcsolatközi leírások majdnem minden településről formálhatók. De éppen a magyar és roma (avagy roma és roma) csoportok közötti árnyalt kapcsolati kultúra részletes állapotrajza teszi e mondást felszínesen lehetetlenné: Handó Péter a társadalmasodási és közösségképződési szakirodalom kontrasztos bemutatásán túl (Kertesi, Szelényi, Ladányi, Kemény, Neményi, Szuhay, Havas, vagy kontraszként Bourdieu, Piasere, Stewart, Appadurai, Biró-Bodó, Biczó, Szijártó munkái alapján) a Szerző elsősorban a 2000–2005 között gyűjtött saját adatait, megfigyeléseit, élményeit hozza terítékre a Cserhát- és Karancs-vidéki faluról, ahol maga is lakik. Ez a belülnézeti kívülnézet, a cigány és magyar közösségek gazdasági, cserekapcsolati, iskolázási, érdekkapcsolati, hitbéli, kulturális és szexuális viszonyrendszerének alapos rapportja azt a dimenziót tudja kiemelni az ismeretlen települési térből, melyet a folyamatossá vált kölcsönhatások belső energiái mozgatnak. A konfliktusok a kötet megjelenése óta szinte állandósultan nem alszanak, a feszültségek mezeje robbanásig telítődik a környező térben, így valamiképpen a könyv józan sugallatai és árnyalt interpretációi nyomán is az a benyomásunk támad, hogy „*a tudatosan vállalt másság*" miliőjében és a „dermedt pókok birodalmává vált" klubélet atmoszférájában olyan „*geopolitikai pozíciók hordozzák a látens és manifeszt etnikai konfliktusok lehetőségét*", hogy azokban a külső szabályozásokkal szemben csakis a rögtönzött helyzetmegoldások kaphatnak érdemi szerepet, de ezzel folyamatosan fortyongó üstté teszik a település egészét. A Szerző megértő és résztvevő jelenléte (kissé érthetetlen ugyan a méltó személyesség és a leíró-tudományos többes szám kontrasztja) olyan aprólékos megfigyelésekre ad módot, amelyek példázatosak lehetnének a bárhol és bármilyen kisebbség ügyében szólni kívánók számára: a két kultúra közötti distancia, a rendszerváltást kísérő folytonos és erősödő előítéletesség, a vegyesházasságok belső törvényszerűségei, a paraszti világból fakadó magyar felsőbbrendűség domináló hatása, mindezt kísérő folyamatos határsértések, oktatási szegregáció és kiegyenlíthetetlen társadalmi erőviszonyok (stb.) nemcsak a cigány közösség perspektíváit teszik kilátástalanná, hanem a „cigány szokásként" aposztrofált túlélési rutinokat is előítéletesen minősítik át a megértéshiányból fakadó ellenségesség tartalmává. Handó Péter kötete, az alvó és ébredő konfliktusok megértésében vállalt tolmács-szerepe a tájegységben Szabó Zoltán művéért kiált az asszociációk terén, de a délnyugati palócvidék megismerésében annál mélyebb sodrású, Michael Stewart eredményeire emlékeztető jelentésteret formál.

Kisebbség, ha többséggé lesz, vagy ha környezetében a vesztesség-tudat egyéb külső okok miatt eluralkodik, mindig és mindenhol hajlamosabbá válik sztereotipizálásra és előítélet-formálásra. A megoldásokról, mintákról és példázatokról számos klasszikus mű forog közkézen, de bizonnyal méltó jelentősége van (vagy lehet) a kortárs felfogásokból, jelenkori interpretációkból származó áttekintéseknek. Ezek egyikeként hiánypótló szerepet kap az a kötet, melyet Dranik Réka formált

Kolozsvárott, *Sztereotípiák és előítéletek* címen a Kolozsvári Egyetemi Kiadónál, hogy tankönyvvé válva a megismerés, a belátás, a reprezentációk, a sztereotípia- és előítéletkutatás története, módszertana, valamint több mint száz évre visszatekintő példatára segítségével a kortárs gondolkodási sémák felé vezesse az érdeklődőt. A cigány, zsidó, magyar, szőke nő és boszorkány-sztereotípiák jókora gyűjteménye a kötet mintegy harmadát adja, megannyi illusztrációval, szövegidézettel, hogy az elméleti eligazító és a kutatásmódszertani zárófejezet közötti összefüggések harmonikussá válhassanak. A Szerző érzékenysége oktatási gyakorlatra vall, vagyis arra a rutinra, amely a környező világban elfoglalt hely, a megszerzett ismeretek és az egyén illetve csoport viszonyrendszerében kialakult-megerősödött eligazodáskészség alapján határozza meg az előítéletek életvezetési értékké váló funkcióit: ennek alapján megkülönböztet perceptív (megismerési) besorolást, önmeghatározási motiváltságot, a különbözőség előnyéből fakadó és a csoporthovátartozási gyakorlat szerinti, illetve ideologikus-érdekérvényesítési dominanciát, melyeket ha nem is felment, de árnyaltan helyére tesz és elősegíti a sztereotípiák nem-sztereotipikus belátásának megoldásait.

A felsorolt példák, akár történetiek (mint a boszorkányságé vagy a zsidóságé), akár jelenkoriak (mint a cigányságé vagy a szőke nőké) kontrasztos harmóniába kerülnek ezáltal, ami épp az előítéletes felfogásmódok leküzdésében kap főszerepet. Hasonló alapállapot leírására „vetemedett" Betsy Udink is, aki *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők címen* jelentette meg pakisztáni élményeit, ahol mint diplomatafeleség töltött el három esztendőt 2002 és 2005 között azzal, hogy holland újságíróként és az iszlamabadi nemzetközi iskola felügyelőbizottsági tagjaként bejárja a térség problematikus tájait. Kötete kétszázhúsz lapjának lényegében mindegyikére jut egy vagy több gyilkosság, kínzás, mérgezés, terrorakció, korrupció, önkény, fenyegetés, kizsákmányolás, halál, letartóztatás és leszámolás, mocsok és lepusztultság ül minden oldal alján, kegyeletes áhítat minden kezdő soron, hazugság és félelem minden köztes mondaton. Megkínzott, embertelenné nyomorodott, jogaiktól megfosztott, kiszolgáltatott nők és családfők, élve pusztuló gyermekek és fiatalok, lerabolt városok és létesítmények, kilőtt épületek és felgyújtott falvak, elásott életek és kihantolt múlt, iszlám fátylakba fullasztott nőiség és fenyegetettség, sikító némaság és torkavéres kegyeletesség ül a huszonhárom riportszerűen megírt témán. Ha létezhet minden esélytelen kisebbségi kiszolgáltatottságnál reménytelenebb „esélyegyenlőség", akkor ebben az iszlám köztársaságban ez a legdicsőségesebb eredmény, deklarált szabadság, politikai és gazdasági függésrend eredménye, amely a legmagasztosabb vallási vagy politikai vezetőket is éppúgy „egynapélő" halottá teszi, mint a hithű katonatiszteket, korrupt rendőröket vagy fanatikus vallási hívőket. A látszatsikerek birodalmában, a mélyszegénység bányamélyi légnyomásától feszülten és a születés pillanatától halálra szánt reménytelenségben oly gazdag ez a színhely, hogy a legnemesebb több ezer éves romok, a hipermodern kikötő és a (kényszerűségből fegyveres gárdistákkal közlekedő) érdeklődő idegen minden más felfedezése is csak újabb lap lehet a pusztulás kalendáriumában. A kötet kérdésfelvetése a legfőbb vallási vezetők által hírelt biztosítékok meglétének, megtapasztalásának lehetősége, de ehelyett a függésrendek fortélyos félelmére talál a szerző, a hitek helyett az önmegadás esélytelen állapotára, a remény helyett a pusztulásra... A kötet olyan sűrű, hogy a legfőbb élmény akkor fogja el az embert, amikor leteszi: alapvető létkérdések, saját túlélési alkalmassága és tehetetlensége válik tétté, miközben a nyomasztó atmoszférától szabadulni próbál...

A diszkrimináció és exklúzió, a megbélyegzettség és a kitaszítottság erős sodra olyan közérzet, amely ha Pakisztánról olvassuk, még talán a hihető, a menekülésünk reményét keltő állapotot tükrözi – hisz nem élünk ott, s még csak szószólói, emberjogi mentői, változást remélő szemlélői sem lehetünk... Látszólag túl vagyunk a társadalmi

szegregációk legfélelmesebbnek tetsző világán, fél bolygónyi távolságban élünk tőle… Már ha ez a távolság egyáltalán érzékelhető, s amennyiben nem Pakisztán az összehasonlítás alapja, hanem saját világunk belső dimenziói a határok (ahogyan Handó Péter cigány közösségei vagy Dranik Réka zsidó fajgyűlöleti példái már épp az imént illusztrálták). De az extrém szituációktól és helyszínektől függetlenül, mi magunk is számos esetben hozzájárulunk olyan besorolási, kategorizálási sémák kialakulásához, amelyek akár magunk kreálta ideálokat, félszeinkből eredő minősítéseket, helyzetfüggő értékszempontokat és értékelési mechanizmusokat eredményeznek vagy használnak föl. Ezekből nyújt a legkülönbözőbb nem-speciális kisebbségekre is jellemző mintát Erőss Gábor és Kende Anna szerkesztette kötet, amelyben tíz szerző tanulmányai illusztrálják a magyar oktatási rendszerben megerősödött szegregációs tüneteket. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban* címmel olyan állapotrajzokat kapunk, amelyek a gyermekek fejlődését és életesélyeit szabályozó mechanizmusok között kiemelten kezelt diszkrimináció és szegregáció állapotán túl érvényesülő hatások, s mint ilyenek inkább általánosan jellemzik azt a mechanizmust, amely az iskolakezdéskor már megjelenő egyenlőtlenségek között az iskolaérettség, minőségi-képzési kategóriákba sorolás, gyereknevelési értékek, fejlődési tempók, fejlesztési modulok terén érvényesül. Pszichológiai, pedagógiai, szociológiai, oktatáspolitikai, gyógypedagógiai és rejtett tantervi sémák feltárására vállalkozó kutatási eredmények, sajnálatos folyamatok, „fejlesztési" alapelvek és normák pontosításának összehasonlító képletei, két nagyobb vizsgálat anyagából vett összefüggések rajzolatai adják a kötet tanulmányainak alapját. A „jobb", a „több" tudásra, a „fejlettebb" vagy „egyéni képességekre hangolt" oktatási modellekre épülő elemzések bázisán ott találjuk ezek szerint „a problémás tanulókat", a „fogyatékosokat", a magatartás-zavarosak, az „iskolaéretlen" romák, a „jó képességűek", a fejlesztési igények, a kiemelkedőket segítő nevelési célprogramok alanyait… Kategorizált gyermekeket, kategóriába szorított viselkedés-modelleket, kényszerített szereptudatokat, relatív önképeket… Olyan kisebbségeket tehát, akik valójában immár a nagy többséget alkotják, s olyan többséget, amely kisebbségei nélkül nem bír jelentéssel…

A többség-kisebbség viszonyban – ha nem is mai, de múltbéliségében is példázatosan beszédes – folyamat a magyarországi kunok históriája, akik népvándorláskori (avagy utáni) betelepülésük idején mintegy kétharmad-annyian voltak, mint a honfoglaló magyarok…, ám mai jelenlétüket már csupán a helytörténeti monográfiák őrzik valamelyest, vagy szűk körű családi emlékezet a Felső-Kiskunságban vagy a nagykun vidéken. E tájtörténetek monografikus feldolgozása is kitartóan zajlik, de kiváltképp fontossá válik az a tudományos ismeretanyag, amely a megismerő megértés során mintegy alapanyagként vagy „kalauzként" szolgál a hagyomány és örökség kérdésében. Ez örökség megőrzői mellett kutatói, a vonatkozó szaktudomány alapozói (Györffy István, Németh Gyula, Czeglédy Károly, Ligeti Lajos) nyomdokain haladva felnőtt egy második generáció, melynek élvonalában Mándoky Kongur István jutott talán legmesszebb a turkológia tájain és a keletkutatás Körösi Csoma Sándor Társaság nevében indított irányain belül. Munkássága a magyarországi kun nyelvemlékek és a kipcsak filológia terén volt legjelentősebb, de dobrudzsai tatár és nogaj szótára is kiemelkedő fontosságú maradt publikálatlansága dacára. Jószerivel publikálhatatlan mennyiségű megfigyelése, jegyzete, feldolgozatlan forrásanyaga maradt korai halála után (1944–1992) – miközben viszont kutatási irányaiban és korszakos meglátásainak terében megannyi követője, tanítványa, kollégája osztozik. A *Kőember állott a pusztán* című, Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerkesztésében napvilágot látott tanulmánykötet Mándoki Kongur István emlékére készült, és ha nem is Tőle, de Róla annyi magvas részletet, tudásterületével összefüggő annyi kérdéskört tartalmaz, hogy felsorolni is súlyos lenne. Ha csak a szerzők neveiből

kiemelem Baski Imre, Hoppál Mihály, Kunkovács László, Sántha István, Wilhelm Gábor, Somfai Kara Dávid nevét, akkor csupán a szakmában járatlan, de rokon tudásterületekre is besugárzó hatású kutatókat említek, s akkor még nem szóltam a kazakföldi, orosz, tatár, kirgiz szerzőkről és Mándoky Kongur hatásáról a külföldi kutatásban, a Felső-Kiskunságtól a kínai Nagy Falig térképre rajzolható mezőben. Ez a vitatott (és nehezen vitatható) életmű, jószerivel földrésznyi területen munkál, s olyan népcsoportközi párhuzamokat, kölcsönhatásokat, átvételeket és mintákat mutat föl, amely az uralisztika, altajisztika és turkológia seregnyi problematikájával találkozik. Személyes sorsában saját kun gyökereinek visszakeresése is szerepet kapott: *„Ő is úgy indult, mint minden kunsági magyar: igazi magyarnak érezte magát, aki ősei kun eredete miatt, ha lehet még magyarabb, még sajátosabb színt képvisel a magyar kultúrában, mint sokan mások. A turkológiában való előrehaladtával azonban annyira azonosult tárgyával, a török nomád népek kultúrájával, a mai kunrokon, kipcsak-török népekkel, hogy lélekben fokozatosan visszakunosodott, annyira, hogy élő anakronizmusként ő volt az „utolsó kun" a Nagykunságban…"* – írja róla a pályatárs Vásáry István az életutat összefoglaló írásában (9-14. old). Mándoky épp úgy áll ott kollégái közt, mint a kínai cseréphadseregre emlékeztető mennyiségű kun kőszobrok, a kezükben ivócsészét tartó gránit faragványok Ukrajnától a dél-orosz síkságon át a Kiskunságig és Bulgáriáig, azaz ismertebb nevükön a „kunbabák", közös őst szimbolizáló fél-másfél méteres kőtömbökként. Ilyesfajta többségi kisebbség és kisebbségi többség „keveredése", etnikai kontaktus-zónák kialakulása és kölcsönhatása sehol sem ritka a világ etnikai térképén, de a bőszen magyar identitástudat reménytelen magabiztosságát mutatja a kortárs kutatások fényében is.

Már csak a kölcsönhatások és az etnikai tagoltság, kulturális és vallási kölcsönhatások vagy változó identitáshatárok területén is kézenfekvő a párhuzam, ha az olvasó a cigány és magyar, izraeli és palesztin, tradicionális és kortárs migrációkat jellemző variációkat tanulmányozza – miként teszi ezt a *Társadalmi Tanulmányok 2009* című ELTE-kiadvány is. A kötetben (immár harmadik alkalommal a sorozat történetében) szociológiai, szociális munkás, politológiai és kulturális antropológiai tanulmányok, a házi OTDK-n megjelenített legjobb diákköri dolgozatok szerepelnek, ezúttal több is taglalva a kisebbség-többség viszonyt. Bisztrai Márton izgalmas és árnyalt írása például egy palesztinai keresztény városi kultúra ifjúsági normarendszerébe vezet be, ahol a kultúra kontextusában a nemek közötti viszonyt, a szexualitás és a párválasztás szabályozó tényezőit, értékek és kulturális kölcsönhatások struktúráját mutatja be, hasonlóan Varga Blanka írásához, aki a cigány és nem-cigány reprezentációk játszmáit mutatja ki egy budapesti táncos és zenei szubkultúrában, vagy Kiss Nóráéhoz, aki a portugáliai romák lakóhelyi szegregációját veszi nagyító alá, amely hasonlóképpen Németh Krisztina esetében, a társadalmi tények rekonstrukciójának módszerével a sárbogárdi régi zsinagóga padlásán megmaradt vallási iratok alapján keresi vissza az életvilág és a kollektív emlékezet lenyomatait, maradványait és a város lepusztulásának szellemi örökség-hiányát. Az évkönyvek korábbi opuszai is ezt a kortárs retrospekciót mutatják elsősorban, s ha a politológiai vagy szociális tematika erre nem is mindig ad módot a társadalmi rétegződési vagy határolási témakörökön túl, a szociológiai és antropológiai dolgozatok szinte mindig a kultúraköziséget taglalják, s minduntalan a kölcsönhatások, interkulturális áthatások leírásában erősek.

Ez etnikum- és kultúraközi hullámzások vagy konfliktus-históriák körébe tartozik immár az a kötet is, amely Végső István és Simko Balázs munkájából mutatkozik Kiskunhalas 1938 és 1945 közötti legsúlyosabb helyi tragédiájának fókuszba helyezésével, midőn a kortárs történeti tudat kulturális kontextusba ágyazódó

mivoltát értékeli föl. A halasi zsidóság drámai elpusztításának 1944. októberi helyi eseményei csupán dramaturgiai csúcspontként regnálnak a 346 oldalas köteten, de valójában az első, 1744-es nyomai a helyi kereskedő-polgárságnak már jelzik a zsidóság kiskunsági teresedését, s a szerzők egészen a mai maradék családokkal készített interjúkig nyomon követik a térbeli-társadalmi konfliktushistóriát. A halasi zsidóság számbeli és jelentőségét tekintve is mindegyre látványosabb növekedése a 18. század közepétől egészen a 20. század első harmadáig sem jelentett többet a lakosságszámban, mint egy ezreléket, de a helyi és környéki (tanyai, városközi, térségi-regionális és nemzetközi) piacon vagy szolgáltatási szférában egyes időszakokban a legnagyobb tőkeerőt, legintenzívebb fejlesztéseket és kultúrafenntartó-hagyományőrző segítséget jelentette a fokozatosan elkatolizálódó városban, amely egyébiránt a térségben legtovább próbálta megőrizni kiskun hagyományait. A „kisebbségek kisebbsége" a halasi történetben épp az etnikai-kulturális megkülönböztetések helyi folyamatai révén kerülhetett jobb helyzetbe, még a zsidótörvények idején is a 999 helyi iparos-kereskedőből 123 zsidó akadt, de az agrárvidéki telek-, termény-, hitel- vagy kulturális-szociális piacon (lapkiadás, nyomda, temetkezés, árvagondozás, iskoláztatás, stb.) jelentőségük ennél jóval nyomatékosabb volt és maradt is. A teljes lakosságon belüli 742 zsidó (2,2% Halason, ami körülbelül az országos arányoknak megfelelő középszint) jelentős részével az 1944. májusában elrendelt gettósítás, majd a júniusi deportálás végzett (mintegy 250-280 ember sorsát lehet tudni), ezt követően a zsidóvagyon széthordása, „összegyűjtése", a szovjet fosztogatás a gettó területén, s utóbb októberben a vasútállomáson németek által lemészárolt mintegy kétszáz munkaszolgálatos sorsa is illusztrálja, hogy a kisebbségi tolerancia határai és hullámai miként alakulnak akár csupán néhány év vagy hónap alatt.

E hullámok persze nemcsak a harmincezres kiskun kisváros huszadik századi történetére és a faji-etnikai-interkulturális hajcihők kisebbségpolitikai fejleményeire jellemzőek. Alig félszáz kilométerrel odébb, a bácsi térségben hasonló változások tanúja volt Baja vagy Mohács, vagy az ott kezdődő „Bácsvidék" és a szerbséggel kapcsolatba került magyar etnikum a Délvidéken már a 17. századot megelőző időkben is a magát uralkodó nemzetnek mutató magyarság konfliktusait idézte. Így hát mindazon népismereti kutatások, melyek a mai Délvidéken vagy Vajdaságban keletkeznek, mint hozott-hordozott konfliktusok anyagát mutatják föl a legkülönbözőbb traumatizált állapotokat, légyen szó akár Trianon sokkjáról, akár a délvidéki szólás-kincsről, iskolázottságról és nyelvről, gazdaságról vagy mentális modellekről. Ezt a sokszínű mérlegelést példázza a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által kiadott *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok* című kötet, melyben a térség kutatói azt a relatív teljességet tükrözik, mely nem az idegenség ítéletéből táplálkozik, hanem a társadalomismeret helyi alapjain áll. Az MTA Kisebbségkutató Intézete inspirálta kötet a legjava kutatókat és a több évtizedes (majdnem százados) kutatásokat fogja-foglalja össze néhány írásban: Ózer Ágnestől a történeti tudatról, Káich Katalintól a művelődéstörténet és a jelen kihívásairól, Németh Ferenctől és Pejin Attilától a helytörténeti kutatásokról, Papp Györgytől a nyelvről és frazeológiai kutatásokról, Hózsa Évától a peremvidéki szorongatottságban lehetséges életekről, Gábrityné Molnár Iréntől a kisebbség- és oktatáskutatások vajdasági korpuszáról, Papp Árpádtól a történeti- és társadalomkutatások néprajzi kartográfiájáról, Hódi Éva Tünde tanulmányából a szerbiai egészségügyi paradigmaváltásról, Hódi Sándortól a pszichológia problematizálási mezőjéről, Hajnal Virágtól a dobradósi beszélőközösségről, Papp Richárdtól pedig a délvidéki magyarság nemzettudatának állapotáról kapunk körképet. Utóbbi két szerző kulturális antropológiai dimenziókban taglalja, s ennek módszertana értelmében tárja is föl a „délvidékiséget", annak

ünneptartási, rituális, megélhetési és interetnikus viszonyrendszerét olyan komplexitásként értelmezve, amelyben a lét és tapasztalat átbeszélhetőségi állapotai a helyi társadalmak elemi működésmódjaiként jelennek meg, lett légyen szó múltról vagy jelenről, hátrányos helyzetről vagy megmaradásról, anyanemzethez fűződő viszonyról vagy családszerkezetről. Mint tematikus egység vagy tárgyalt problematika nem jelenik meg önálló tartalomként a zsidóság helyi históriája vagy a cigányság állapota, de az írások folytonosan ebben a kontaktzóna-felfogásban lelik meg a komplexitás lehetőségét: a szerb és magyar, katolikus és pravoszláv, városlakók és bevándoroltak, betelepültek és migránsok, elvágyódók és kontinuitás-fenntartók sajátos szereptudatai kihatnak az iskolázottság, a rokonság, a hitélet, a gazdaság, a kapcsolathálók, a nyelvtudás-nyelvismeret, a periferizáltság és boldogulás megannyi kérdéskörére. Már nem is pusztán a kisebbség/többség a kulcskérdés, hanem mint minden etnikus másság esetében is, az etnikai csoportszerkezet belső rétegződése, az interetnikus kapcsolatok értéktartalmai, a viselkedési stratégiák és kizárási-bekebelezési eljárások árnyalatai rajzolják meg a lét valóságosan mindennapi dimenziót. Olykor még felfelbukkan a dac, az ellenállás, a máskéntgondolkodás állandóságának lehetősége, feltolul vagy kihívóvá válik a származási-házasodási-nyelvhasználati szabályrendszerek normatív hatása, a „közösen birtokolt folklór", a közösség és az „idegenlét" drámája, de valamiképpen a kötet egésze azt sugallja: lehet a nemzetlét társadalmi-közéleti diskurzusát alapvetőnek tekinteni a határokon túli közösségek esetében, ám ezt valójában a hogyanlét adott állapota határozza meg, nemcsak a nemzetpolitikai diskurzusok szintjén, hanem még sokkal inkább a másságban vissza-visszatérő közös motívumok és mindennapi kulturális gyakorlatok minőségeiben. A kötet a térségi kutatástörténet szempontjain túl a jövendő kutatóinak is alapműve lehet, tekintettel a forrásfeltáró, összegző, kitekintést adó és olvasatokat-értelmezéseket felmutató szándékú etűdökre. Mindezen kutatások annyiban térnek el a „szokványos" kisebbségtudományi publikációktól, hogy rejtetten vagy kiemelten hangsúlyozva, de a kutatói jelenlét, a tér- és társadalomismeret mélységi dimenzióit felölelni képes népismeret mércéjét tekintik magukénak, amely vállalt tudatossággal az empatikus, szubjektív, érintett, „belülről beszélő" álláspontra szavaz „a magasabb perspektívából való szemlélés sokat tapasztalt politikai és tudományos nézőpontjaival szemben" (Hódi Sándor szavaival, 10. old.). Ez az önismereti műhely-jelleg, a lét árnyaltságának korántsem vitathatatlan sokszínűsége, és leírhatatlanságának esélytelensége kap bizonyságot a vajdasági kutatók szempontrendszerében, amelyekhez akár nem is kell nemzetpolitikai retorika, hazafias zászlólengetés vagy makacs-dacos maradandóságról bizonykodó ígérvény, mert szinte az elemzések anyagában is megszólal a fájdalmas elmúlás és küzdelmes-lassú elérvénytelenedés rekviemje. Ami azonban még ennek felhangjaiban is ott van: a másság- és méltóságtudat, a kivagyi helytállás, a kényszerű reprezentálódás folytonossága..., poétikus vagy drámai eltökéltsége...

Épp ez eltökéltség, a mindenséggel vegyes csoportlét, „Az Univerzum unió Etikája" fogalmazódik meg abban az életműben is, melyről Kerékgyártó István irodalom- és művészetkritikus írt portrémonográfiát. Hőse és főalakja Szentandrássy István, avagy inkább a kortárs renaissance-nak az az alkotója, aki nemcsak Madonnákat, piétákat, bohócok és torreádorok, testőrök és püspökök pompás báját varázsolja sötéten vöröslő dinamikába, de figurái Villon, a Biblia, Shakespeare és Greco, Szindbád és Django Reinhardt látványvilágához illő gazdagsággal tündöklenek egy vészesen szuverén varázslat nyomán. Mindez akár végtelen távol is lehetne a fentebb tárgyalt tematikáktól..., Szentandrássy azonban talán minden magyar cigányfestőnél is dúsabb színpompával és elemi természetességgel oldja cselekményességét a cigányság miliőjébe. Az a patriarchális és szenvedélyes életvilág, amely sem irodalmi, sem tudományos felmutatáskor nem tud talán ennyire hiperrealista lenni,

itt esetenként már a szürrealizmuson túli átélésvilágba kalauzol, mégis gyökereinél ott a cigányság tápláló természetessége, drámai marginalizáltsága, befordult boldogsága és feszülő robbanékonysága. Aligha illenék visszafogott érvekre építeni ezt a rövid reflexiót, s elbeszélni jól temperált szavakra épülő összekötő szótárával a képek sistergő másságának hullámzásait, hisz a megértő tudományosság legföllebb dadogva lenne képes a Hieronymus Bosch-ra, Picassóra, olasz renaissance nagymesterekre hangolt tematikát és kompozicionális eleganciát értékelni. A Péli Tamás tanítványaként önállósuló Szentandrássy a figuralitás és a szürrealizmus olyan intenzitását komponálja tematikus egészbe Villon balladái, párizsi női, Lorca Cigány románca, a tradicionalitás és a kulturális újjászületés klasszikus hagyománya kontextusában, hogy az ettől látszólag földrésznyire idegen cigány világok szinte csak kontrasztként férnek bele. Ugyanakkor minden figurája, minden tekintete, test-színe és indulata a Bari Károlytól, Holdosi Józseftől megismert világot, a Szász Endre híres korszakát univerzálisan felülmúló színkezelési technikát és a saját sorsból, kisvárosi környezetből hozott természet-élményt, lovakat, zöldeket, szeleket, sötétlő arcokat és tágult szemeket idéz. A festő ötvenedik születésnapját köszöntő kötet (2007) a L'Harmattan és a Kossuth Klub olyan vállalkozása, amely a hazai legszínvonalasabb képzőművészeti albumkiadás igényességét tükrözi (akkor is, ha állami támogatottsága okán a kötet nem forgalmazható), Lugosi Győző sorozatszerkesztő vállalt célja továbbá, hogy a Roma Kincsestár a megőrzött cigány kultúra komponált látványvilágának felmutatója lehessen. /.../

Ezt a messziről nézve állandó, évezredesen „moccanatlan", „egzotikus" és mégis reális konstrukciót taglalja egy sor tanulmányban (egészen konkrétan 22-ben) az a kötet, melyet épp most adott ki a pécsi Publikon kiadó, Csizmadia Sándor és Tarrósy István szerkesztésében. A bőség zavara szintúgy jellemző itt is: hiába tagolt a kötet négy nagyobb tematikus fejezetre (*Állam és államiság Afrikában; Afrikai identitások, afrikai konfliktusok; Tradíció és átalakulás; Nyelv, nyelvpolitikák és irodalmi reprezentációk*), a maga négyszázhúsz oldalán tanulmányonként is kínál annyi információt, hogy valóságos kulturális kincsestárrá lesz az opusz egésze. Hozzá véve, hogy az *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés* cím csupán kevéske asszociációt ébreszthet, ha általánosabb körvonalakat ad is, mert mindegyre rá kell ébrednünk, hogy az afrikanisztika évtizede megkezdett, és néhány éve berekesztett oktatása fergeteges tudatlanságban tartósít bennünket. Ha valakinek fogalma is lenne, merre esik Kongó vagy Tunézia, milyen katonai potenciál vagy vízügyi helyzet jellemzi a Nyugat-Szaharát vagy a Nílus-vidéket, szinte bizonyosan semmit sem tud a gambiai helyzetről vagy a mali hőseposzokról, az eritreai földhasználat módjairól és a núbiai turizmusról, a nigériai irodalomról vagy az edo világképről. Gyermekkatonaság és egységesítő nyelvpolitika, geopolitikai stratégiák vagy nemzetközi segélyezés, államépítési és nemzetközi erőviszonyok színes áradata zúg elő a kötetből, s nem véletlen, hogy a kiadó egyúttal nyomatékos segítője is a Pécsett most kialakított egyetemi Afrika Kutatóközpontnak, szerkesztőségi háttere az Afrika Tanulmányok folyóiratnak és közrebocsátója megannyi afrikai tematikának (vízkonfliktusoktól keleti migráció-politikáig), s oktatóhelye vagy képző intézménye az ily módon ismét helyét lelt kortárs afrikanisztikának. Ami a legutóbbi Afrika-konferenciáról és (részben a kötet szerzőinek, részben másoknak) nemzetközi érdeklődési vagy szaktudományi köreiről elmondható, elsősorban az, hogy ismét megkésve s kissé vonakodva kezd csupán ráállni a magyar tudományos érdeklődés az Afrika-kérdések belátására és megértésére... – hogy csupán egyetlen példát említsek a sokból: a nemzetközi transzferekét, nevezetesen hogy az amerikai olaj- és katonai érdekeltség, a kínai piac, az indiai munkaerőpolitikai célrendszer máris ott van Afrikában, milliós nagyságrendekben (akár tőkéről, akár földtulajdonról, akár bevándoroltakról van

szó), miközben az európai rácsodálkozás maximum a turista-kalandokig jutott el, a vízháztartás védelméig, a rezervátumok fontosságáig, a gyémántbányászattól független természeti kincsekig és kulturális örökségig még aligha. Pedig ezek konfúzus jelenlétének mikéntjeiről szólnak az itt közölt tanulmányok, nem forszírozva, de szerényen sürgetve, hogy lessünk már oda egy pillanatra, s vegyük észre, hogy a többszörös Európa-méretű földrész jelentése és jelentősége igencsak változófélben van az utóbbi évtizedekben, s ennek megértése nem csupán belátás, hanem sokszor hiányzó ismeretek és változó kommunikálás eredménye-következménye is.

Az eredmények és jelentések érthetősége persze mindig vitatható, ha ekkora földrészről, vagy 1700 nyelvről, birodalmi méretű és aprófalusi térségekről-tájakról, egyszóval változó evidenciájú terekről van szó. E tranzakcionális, cselekvésekben és közlésmódokban rejtekező jelentés-tér átrajzolódó formaváltozata lett témává az Ivaskó Lívia szerkesztette tanulmánykötetben is: *Érthető kommunikációk* címen a közlésmódoknak olyan izgalmas változatosságát tálalják a szerzők (szám szerint tizennégyen), amiről elsősorban az juthat eszünkbe, hogy a nyolcvanas években „divatba jött" kommunikálás kifejezés ma már mi mindent takarhat (szó szerint), miközben olykor fölfeslik ez a szövedék, s megjelennek slágerszövegek (Nagy Gergely), konstruktivista rendszerfogalmak (Tóth Benedek), új beszéltnyelvi galaxisok épülő jelenét taglaló állapotábra (Szécsi Gábor), vagy a felejtés mint kommunikációelméleti kihívás problematikája (Karácsony András), hogy az irodalmi zsurnalizmusról (Szajbély Mihály), vagy a bulvárműfajok tabloidizációs hatásairól (Andok Mónika) már ne is szóljak mint tudásunk stabilitását elbizonytalanító provokációról. A kötet nem annyira friss mivoltában, inkább a kultúraközi (vagy netán roppant eltérő közlési kultúrák közti) állapotábrái miatt izgalmasan illeszkedik ebbe a kultúraközi kultúrákat vizsgáló kötetválogatásomba. A hasonló tematikai meglepetésekkel gyakorta szolgáló kommunikációs főiskolai kötetek, iparművészeti egyetemi kiadványok, kultúraelméleti aspektusokat fölvonultató szakkönyvek egyre sorjázódó tömegében valódi ráébredések örömét kínálja egy-egy ilyesfajta kötet, melynek valószínűleg a szűkebb körű szakmai hivatkozások némelyikén túl alig terjedhet hatóköre, pedig rangját a tematizált anyagok korszakos kérdései és válaszai hitelesítik, nem okvetlenül a kiadó neve.

Mint kiadó, éppenséggel aligha indít meg nagyipari hírgyártásra beállt nagy orgánumot a Csongrád Megyei Népművelők Egyesületének új kötete, melynek esetében a válogató-szerkesztő Török József a tavalyi nyári egyetemi előadások megjelentetése után nem kapcsolta ki a számítógépét, hanem nekiállt az előadások és „kis elbeszélések" folyamatának felhőszintű sodrásával összefüggő egyetemességek válogatásának, és legott kihozta a tudományos piacra *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008* című kötetüket. A (közel hatszáz oldalas) könyv a nyári egyetemek előadásaiból, alkalmanként 8-15 előadó szövegéből állt össze, bár koránt sem mindegyik prezentáció került bele. Ha lehet a fentiek szellemében annyit kimondani, úgy hát vállalom: a tíz év során elhangzott 89 előadásból épp az sugárzik ebben a kötetben, mennyire nem lehet a látszólag egymástól távoli tematikákat sem úgy hallgatni-olvasni, hogy azok kölcsönhatásait, kihívó kérdéseit vagy válaszait ne az összefüggésekben és interferenciákban értelmezzük, akkor már nem is tűnik indokolatlannak a kötet leemelése az újdonságok polcáról. Török József, akinek nemcsak a tíz évnyi kitartó egyesületi szervezés és ambíció köszönhető, hanem e szemléletmód aláhúzása is a negyvennégy előadás szövegének beemelése és gondozása révén, szinte vitathatatlan cáfolatként mutat rá, hogy a „nép művelése" mint műveltető-képző felfogásmód nemcsak annyiban tűnt el a felszínről, hogy maguk a művelésről gondolkodók is rászorulnak az önművelésre, hanem azt is eléri, hogy az öt tematikus egységbe tagolt előadásokból a folyamatos képzés-képződés és problematizálás-

alkalmazás univerzuma sejlik föl. Az olvasó nyilván sejtheti, hány nevet lenne érdemes kiemelni ebből az akadémiai szintű nyári konferenciázásból, ezért valószerűsíthetően megbocsátja nekem, hogy itt most a Kegyes Befogadóra kell bízzam, mely tematika, melyik előadó vagy korszak érdekli inkább, s példák nélkül kell hagyjam a vaskos kötet egészét. A kultúra és gazdaság, kultúra és társadalom, érték és képzés, műveltség és térbeliség, történelem és kortárs látásmódok olyan széles tárháza világlik elő akár egy-egy prezentációból is, hogy méltatlan lenne sematikus képletek fölidézésére vállalkozni. Cserébe viszont, az alapos elemzés vagy a teljes előadói névsor helyett arra bíztatom az Olvasót: ha a magyar művelődés- és tudástörténet jelen állapota érdekli, ne feledje a kiemelt bibliográfiai tételek közé venni ezt a kötetet, mely mellett az éves konferencia-kötetek is elérhetőek persze, ez itt most csak a kiemelt ajánlásra méltó válogatás közülük. De az utókor olvasataihoz, értelmezési és hermeneutikai vagy tudástörténeti szempontból annál súlyosabban hozzájáruló opusz...!

Ugyanez a kénytelen elnagyolás jut a következő kötetre is, melynek jelentőségét többszörösen kellene itt aláhúznom, minthogy az utóbbi évek (évtizedek?) egyik legizgalmasabb és „legkortársabb" kultúraelméleti-kultúrakutatási szövegválogatásáról van szó. A L'Harmattan kiadó gondozásában jelent meg a pécsi egyetemi műhelyek közül is a legmozgalmasabb, a Kultúratudományi Doktoriskola hallgatóinak és oktatóinak jóvoltából született fordításgyűjtemény, mely *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban* címre hallgat (szerkesztői: Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté). Utóbbiak, az oskola doktoranduszai nemcsak elsajátítják és értelmezési tartományokba illesztik a kultúrakutatás kortárs iskoláit és irányzatait, hanem kommunikálásához is hozzájárulnak ezzel a fordítási gesztussal. Sokféle (szó szerint követhetetlenül sokféle) modernitási struktúrát és konstrukciót vonultatnak föl, hogy ne többel, mint néhány szerzővel jelezzem ezt: Charles Taylor, Benjamin Lee és Edward LiPuma, Shmuel Eisenstadt, Dominic Sachsenmaier, Arjun Appadurai... Mobilitások és különbségek, perspektívák és értelmezések, posztkoloniális elméletek és „subaltern" tanulmányok, mesternarratívák és monocivilizatorikus teóriák, kultúrafogalmi mintázatok hömpölyögnek a kötetben, fensőséges gazdagsággal jelezve, hogy a korábbi évtizedek és évszázadok kultúraképe(i), mely(ek) a térben és időben „bezártnak" tekinthető helyi kultúrákról alkotott szemléletmódot avittá teszik, immár tarthatatlan(ok), s helyettük a köztességek, a transzferek, a kölcsönös cserék és kultúraközi áthatások teljesebb rendjéről kell fogalmat alkotnunk, s ez kapja a „sokféle modernitás" vagy „alternatív modernitás" jelzőt. Mindez nem elvont metateória csupán, hanem kényszerhelyzet szülte reflexió, amelyet a társadalmi élet szerveződésében már nem nemzeti/regionális/földrésznyi gazdaságok és kultúra-fogalmak tesznek érvényessé, hanem a multiplikálódás, a sokszorozódó sokféleség empirikus tapasztalata inkább. Niedermüller Péter bevezetője méltó összegzést ad erről, kifejezve a reményt, hogy alternatív irányzatok, értelmezési perspektívák és kreatív adaptációs gyakorlat segíthet bennünket talán (már az európai sokféleség értelmezésben is), így az egyre radikalizálódó dinamizmusok felfedezéséhez, meglátásához és megnevezéséhez is mindenkit, aki a kortárs kérdések és lehetséges válaszok gondját magára vállalni képes marad.

Hasonlóképp merész kérdésfelvetéssel él Brassai László is, aki *Válasz a kockázati társadalomra: az élet értelmességébe vetett hit* című kötetében az önazonosság-építés és értelemkeresés alternatíváit veszi sorra rövid eligazító elemzésében. Az „élhető élet" perspektíváját a rizikó-központú gondolkodás helyett az erőforrásalapú válaszokban és reflexekben nevezi meg, a védőhatások társadalmi tereit és az élményhatásokra pozitív válaszokat adni képes „elköteleződő személyek" bíztató

életmintáit véve alapul. A relatíve vékonyka kötet (170 oldal) utolsó harminc oldala a felhasznált szakirodalom jegyzéke, ami nem a tájékozatlanság sepsiszentgyörgyi bizonytalankodását mutatja, hanem épp a magatartástudományok roppant széles viselkedési és értelmezési horizontjának átfogási kísérletét, a lehetséges válaszok keresésének végtelen tartományából kimetszett kört, amely attrakcióra sokszor éppen az erdélyi tudományosság volt képes impozáns példáival az elmúlt néhány évszázadban is. Brassai a perszonális és közösségi fejlődésfogalmak áramából indul ki, s a huszadik századi pszichológiai paradigmaváltás kérdésén átvezetve az életvezetési kérdések korszakos gondjaiig, vagy a lehetségesen időszerűnek tekinthető válaszokig ívelő problematikát abba a bizalmat sugárzó tartományba kalauzol, amelyben a bontakozó lélek és a társas terében eligazodás-képtelenné vált ember talán még meglelheti minimális kapaszkodóit. Persze – s ez a kötet fő vállalása – ehhez éppen azoknak kéne az élet értelmességébe vetett hitet úgymond „kézbe adnia", akik sokszor maguk sem birtokolják, nem látják át vagy nem kezelik reflexíven a kor kulturális és pszichés sodrásainak gondjait.

Hasonlóan széles fogalomkört, de látszólag a múltba révedő felfogásmódokat a kulturális antropológia jelenkutató attitűdjével tálalt érvényességet mutat föl a csupán ritkán reflexiós fókuszba kerülő miskolci tanszék oktató-kutatója, R.Nagy József, aki vagy évtizedes kitartással vizsgálódik az egykori „munkásvárosok" valóban javarészt munkás miliőjében. A *Boldog téglafalak között* című kötetben a legmeggyőzőbb kutatói alapállást választja a korábban is, de a politikai rendszerváltás időszakában már elszántan elhanyagolt északkelet-magyarországi térség munkáskolóniáinak vizsgálatakor (amely doktori értekezésként is megállja helyét). Az antropológus szerepe itt nemcsak a munkássá lett parasztság előtörténetének vázlatát megalkotó, az átmenetek következményeit szociológiai és városnéprajzi dimenzióban részletező, hanem a térségi munkásság szerepvesztésének történelmi drámáját átélni segítő vállalásban mutatkozik meg leginkább. A diósgyőri munkásság és a miskolci vasgyári kolónia valóban „gyarmatként" vizsgálata itt azt a kutatói attitűdöt tükrözi a szisztematikus leírás, érzékeny bemutatás, elkötelezett állásfoglalás, értelmező kultúrakutatási mintakövetés értelmében, melyet a szerző többször idézte Szabó Zoltán megértő közelhajolása sugallt a harmincas évektől mindenfajta térségi átalakulás, de különösen a parasztizáló munkásság leíró elemzése terén. R.Nagy a miskolci antropológus tanszék hallgatóival közös kutatás és terepfelmérés gyakorlatát emeli (korábban közölt írásaihoz hasonlóan) abba a kiüresedett tudományfelfogási térbe, amelyben az „avult tematikák" úgy kapnak jelentést és jelentőséget, hogy épp a kutató segít rádöbbenni fontosságukra, épp vizsgálódásai könnyítik meg a belátást, hogy itt éppoly gyarmatosító, kolonizáló helyzetről van szó, mint a világ bármely más „primitív társadalmában", amelyben nem a primitívség a lényeges (ez csupán a fennkölt elnyomók jelzője az elnyomás jogosnak feltüntetése kedvéért, a „felkultúrásítás" jogának kivívásáért és a kiszolgáltatottság tartósításáért megformálva), hanem a kolonizálás módja, miértje, célja és értelme, vele együtt a kultúrafosztás állapota és a periferizálás szándékának legitimálása is. A szerző egyike a hazai munkáskutatás kortárs kísérletezőinek, s egyik leghatékonyabb, legkövetkezetesebb kutatója az antropológia kínálta „munkástematika" életmód- és hagyományértékelő attitűdjének. Térség-specifikus alapkutatása – beláthatóan – hosszú korszakra vissza és előre lesz fundamentális eszköz a munkáskép alakulásához, a tárgyalt-megismert-bemutatott közösségek önálló (szub?)kultúráinak teljesebb megértéséhez.

Ha R.Nagy József munkáját a korszakunkra jellemző tematikus elemzések és az újraformálódó-átalakuló társadalmi nagycsoportok (osztályok? rétegek?) fontos forrásmunkájának neveztem a munkáskolóniák rudabányai, kazincbarcikai, szuhakállói, diósgyőri, borsodnádasdi miliőinek megjelenítése szempontjából, akkor illő

lenne méltó párhuzamban tárgyalni G.Furulyás Katalin opuszát is, aki az ünneplési szokások vizsgálatában a társadalmi-közösségi részvétel új formáit mutatja fel falusi környezetben. A falunapok szerepének, a gazdasági-politikai átmenet közepette lehetséges fesztiválozási játéktér kialakulási formáinak bemutatásával azt a szabadidős létformát illeszti megfigyelési keretébe, mely a falvak (akár „karakter nélküli") saját terében az új hagyományok megformálásának gyakorlatával járul hozzá a kulturális identitásformák megismeréséhez. Ha az ünnep mint kulturális rítus jellemezhette a falut a nem-falusi környezetben hiányzó szertartások idején, s ha a falusi létformák teljesség-értékű átélésének igénye új szimbolizációs formát és közeget képes teremteni, akkor e jelenséget mint hagyománytartó, értékőrző, szerepátrendező, minőségalakító, funkcióval kiteljesítő kultúraformát kell (vagy lehet) értékelni. A falunapok saját értéke és tere, valamint a mintegy rászerveződő kulturális ipar turisztikai, egzotizáló, értékmentő funkciói evidens módon kínálják magukat a kutatói figyelem számára. A *Falunapok* című kis kötet e kultúrakutatási, fejlesztési, integrációs miliőt veszi figyelme középpontjába, s aprólékosan taglalva az ünnepideológiákat, a falunapok forgatókönyvének mintegy morfológiai látképét nyújtva tárgyalja a kevesek által megfigyelt jelenségsort. Ezzel mintegy jelzi is, hogy a Magyar Művelődési Intézet egykori kutatási tematikái, szubkultúra-elemző vizsgálódásai csak látszatra lettek a múlté, valójában a társadalmi részkultúrák irányti figyelem, a különbségek és azonosságok rendszerező típusú megismerése koránt sem avult el mint kutatói feladat, sőt életben maradásának legfőbb jele, hogy a jelen korszak tüneményei felé képes fordulni és arról adni áttekintést, ami épp korunkat jellemzi.

Kissé „morbid" analógia, de hasonló közeg, a hétköznapi lét megemelt pillanatai kínálják tematikáját ugyanaz intézmény egy másik kiadványának, *A mi kis falunk* címen közreadott illusztris albumban. A cím talán inkább szimbolikus hívószó, a belterjes-intim miliőt idézi, lakótéri léptéktől függetlenül is. Nem csupán falvakról és paraszti idillről van szó, hanem azokról a városi lakóközösségi kísérletekről is, melyekre az MMI 2009-ben *public art programot* írt ki, s melynek beszámolóit is tartalmazza a kiadvány: a „mi kis falunk" Szegeden, Miskolcon, Győrben vagy Dunaújvárosban éppúgy a lakótér része, mint Karakó vagy Hegyhátszentmárton, Nemeskeresztúr vagy Eger esetében. A lépték a lényeg, a „saját tér", saját identitás, avagy éppen a kölcsönzött, vendégül hívott, befogadott, kísérletileg átemelt... Sőt, a kötet mintegy zárófejezete a „Net-tér" jelenlétét is kimutatja, a hálózatiság és kapcsolatépítés új léptékét, a „globális falu" helyi kapcsolati pontjait, melyek a perszonális vagy csoportszintű térhasználatban föltétlenül analógiát kínálnak az egykori mikro-miliők otthonossága vagy szubkulturális jellege felé. A tíz szerző részmunkáit, az egyes fejezeteket és témacsokrokat Kertész László és Leposa Zsóka szerkesztette egybe, s a kötet minden lapján a vizuális stimulusok olyan tömege van jelen, amelyek padlómatricák grafikáit, térfotókat, internetes képleleményeket, kistelepülési közösségi élmények vizuális nyomait, szín-tereket és fényképbe öltöztetett re-habilitációs gesztusokat, térben lecövekelt lufikat, tipo-grafikai pózokat és kihívásokat, tájfelismerési játékokat és folton-folt színtündökléseket tartalmaznak az értelmező szövegeken túl, s mindezeket egy sajátos téri-tematikai struktúrába rendezték. Térbútorok, hímzett betonfelület, emberformáló mű-labirintus, madárpótló madarak, tükörbe másolt városvízió, gyanúkeltő bizalomkamerák, de-geometrizált graffitik, garázsfesztivál és magánköztársasági szavazócédulák meghökkentő trükkjeivel készültek public art performanszok, melyek foglalata most ez a kötet. Mint könyvnek lehet, nem lesz talán üzleti hatása vagy komoly művészeti sodrása a piacon – azonban épp az a kultúraköziség, a saját és a globális, a „miénk" és a „másoké" közötti csalóka utak, értelmezések, belátások végtelensége, ami jelen van benne, reflektál a külső világ zordságai, barátságtalanságai ellen kimondható perszonális

elutasításokra, megszemélyesítésekre, elvonatkoztatásokra. Ezek a terek és keretek, tartalmak és deformált formák, reformált üzenetek és megnemesített idegenségek adnak apró kis esélyt az életviteli belátásokra, az „élhető világokért" még esélyes küzdés módjaira... Fontos kiadvány ez, lesz még jövője, amennyire a mai „retrókat" (performált módon) még egyáltalán értékelhetjük. Az új típusú public art „a mi kis" falunk, terünk, közterünk és magánfirkáink vagy köztes-időleges lenyomataink bolygóit alakítja kistelepülésen és nagyvárosban, halott és élő világokban egyaránt. Talán ezért is ART ez a publikus gesztus, mert nem állhatja meg, hogy helyspecifikus beavatkozásokat ne kezdeményezzen, jelen esetben 47 település és ugyanennyi művész kísérleteként. Ha az elemző értékelés (Kertész László vagy Lágler Péter – Talata Dudás Katalin) szerint ezeket a „mi kis világainkat" nem is lehet képes teljességgel áthatott miliőknek nevezni, a művészet mint komplex kulturális rendszer jelenléte és beavatkozása az életvilág mint komplexitás rendszerébe akkor is teremtőképes lehet, amennyiben nem csupán a kényszerű szürke sodródás részeinek tekintjük magunkat, hanem identitásunk alakításához segítségül hívjuk a vágyképek és illúziók tudatos játékának de- vagy rekonstrukciós hatásait.

Hasonképpen árnyalt és demisztifikált kultúraköziségek sorjáznak a Pécsi Tudományegyetem bölcsészkarának Kerényi Károly Szakkollégiuma által kibocsátott testesebb kötet írásaiban, mely mint évkönyv *Annona Nova 2009* címre hallgat (szerkesztette Vörös Dóra, Major Zoltán és Vörös Zoltán). A könyv diákdolgozatokat tartalmaz, afféle műhelymunkákat, a szó jó értelemben véve elitképzési környezetben és önképzőköri szorgalommal formált gondolatkísérleteket, melyek sok esetben igen kiérlelt szaktudományos opuszok. A tizennégy szerzői mű három fejezetbe taglalva (Megismerés és tudás; Társadalom és művészet; Értelmezés és megértés) leginkább filozófiai, politológiai, lingvisztikai, művészetelméleti és megismeréstudományi diskurzusokat vonultat föl, köztük mitikus időről, zombifilmről, szentkultuszról, globalizációról, nyelvpolitikáról, heideggeri létfelfogásról, modernitásról és anti-konvencionalizmusról, szükségszerűségről és moralitás-elméletekről is. Izgalmas interpretációk, tudáshoz méltó alázat, értelmezéseket újrafogalmazó bátorság, naiv-tudatos rákérdezés, és egyáltalán, a tapasztalat mikéntjét a kultúrák széles körei szerint és hullámainak megfelelően újragondoló merészséggel még jónéhány teoretikus kísérlet, amit a kötet rejt – talán mondani sem kell, továbbgondolásra, vitára, tépelődésre méltó ajánlatok egytől egyig. A jólelkű olvasónak csupán a kultúratudományi szemüvegét és teoretikus magabiztosságát kell felöltenie, hogy élvezetet találjon a kötet dolgozataiban, de ezzel a belátással viszont jóérzésű meglepetéseket halmozhat föl arról, mennyi féktelen gazdagság fér bele a jelen-s-jövő tudásaiba, ami eddig még szinte sehol sem volt jelen. Köztesség, tudásköziség, interdiszciplinaritás és a meggondolások gazdag tára kínálkozik itt, közeli és speciális harmóniában a föntebb ismertetett könyvekkel, gondolatokkal.

Jelenek és jövők, létek és hiányok konstrukcióira kérdez rá ugyancsak az a tanulmánykötet, melyet Gantner B. Eszter és Réti Péter szerkesztésében a Nyitott Könyvműhely adott közre *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái* címen. Film, képzőművészet, narratíva, emlékezéspolitika fejezetcímek taglalják a tanulmányok sorát, melyek a legkülönbözőbb memoár-gyakorlatok és konstrukciók mentén formálják újra a nekünk fontosat, a saját olvasatot, a fölkínálható narratívákat. Filmi és irodalmi identitás-alakzatok, holokauszt-interpretációk, az ábrázolhatóság, az emlékeztetés metódusai, a közösen megalkotott memoárformák és artisztikus gesztusok (botlatókövek, jelölt helyek, emlékeztetők, kommemoratív kísérletek) alkotják a kötet tematikáit, jobbára fiatal szerzők tanulmányait, egy 2006–2007 során rendezett előadás-sorozat anyagából vett értelmezés-narratívát. Mint ekképp kiderül: a hiány, az elmúlás, az „egyszer volt világok" mai idézhetősége nemcsak lehetőség, hanem

esetenként (mint itt a zsidóság-témakörben felvonultatott identitás-nyomozások formáiban is) kötelesség, vagy legalább kísérlet kell legyen, hogy az emlékezés formáiba emelje azt is, aminek már talán inkább a nemléte adja létformáját. „Lehetetlen, de muszáj… tehát lehetséges" – mint ezt az első írás címében is közli…, az emlékezésformák mint politikai akaratok, mint társadalmi konszenzus tárgyai, mint a saját múlttal való szembenézés lehetősége és felelőssége adják annak kényszerét, hogy élővé váljon, ami nem tudatos, nevet kapjon, amelynek hallgatás volt a sorsa is oly sokáig.

Már hogy egyáltalán lehetséges-e identitásokat konstruálni ott, ahol azok nincsenek jelen, s van-e esélye kereteket szabni az értelmezés kísérleteinek, ismét csak az irodalomtudomány, a pszichológia és a kulturális antropológia, a történettudomány és a kultúratörténet segítségére szorulva kap válaszokat a fentebbi kötetet sorozat részévé tevő másik tanulmány-válogatásban. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói* címet viseli az a könyv, melynek szerkesztői közt az egyik (Gantner B. Eszter) épp az előző műé is (munkatársai ezúttal Schweitzer Gábor és Varga Péter), szellemisége pedig követi az identitások keresésének lehetséges verzióit, imázsait, kereteit és tartalmait. A tizenkét egyetemi előadás kötetbe szerkesztve az „átbeszélés" állapotába hozza a témakört, nem pusztán a zsidóság kérdését, hanem a másfajta másságokét, a pszeudo-identitásokat, a zsidó-keresztény ünneplésformákat, a Babits-életmű alakjait, a monarchia korának közszellemét, a nemek közötti fóbiák, a vallások közötti konfliktusok, a népek közötti belátások megannyi verzióit. Bizonyítást nyer az is, miképpen és mennyire nem azonos önmagával, amely annak mutatja magát, s mi módon nem statikus, folyamatos és tartós vagy végleges az identitás mint eszköz, jelenség, állapot és cél. Folyamatokról, átmenetekről, egymást formáló hatásokról, dinamikus változásokról és kontinuus másságokról vagy másságkezelésekről szól tehát a legtöbb írás, mégpedig nem a rendszerlogika, a folyamatszervezés vagy a kibernetika aspektusából, hanem az interdiszciplináris tranzíciók oldaláról. Arról a kultúraközi kultúráról, melyről fentebb szinte a legtöbb felmutatott mű szól, s arról a korról, melyben ez a biztosra formálódott bizonytalanság kezd immár kezelhetővé szelídülni, melyben a tudni nem lehetséges dolgokról is tudományos igénnyel lehetett narratívákat kezdeményezni…

Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre, vagy futó jelzésre legalább – gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt… Szeretném ezt elkerülni – már csak az olvasó gyorsolvasási készségére tekintettel is. Inkább majd máskor folytatom, kevésbé kapkodósan, a teljesség több reményével…

A bemutatott könyvek: Balázs Sándor és mtsai szerk. *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról…* Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, Kolozsvár, 2009, 204 oldal; Éber Márk Áron *Élménytársadalom*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2007, 175 oldal; Schoblocher Judit szerk. *Cool-túra képekben*. FiKuSz, Budapest, 530 oldal; Sebők Marcell *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007, 400 oldal; Geert Hofstede – Gert Jan Hofstede *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. McGraw-Hill – VHE, 2008, Budapest, 520 oldal; Bodó Barna – Tonk Márton eds. *Nations and National Minorities in the European Union*. Sapientia – Hungarian University of Transylvania, Cluj-Napoca, 2009, 263 oldal; Bodó Barna – Bakk Miklós – Veress Károly szerk. *Kisebbségben, közösségben*. Politeia Egyesület – Bolyai Társaság – Communitas Alapítvány, Kolozsvár, 2008, 400 oldal; Brassai László – Victor Sibianu szerk. *Valorile multiculturalităţii*. Alteris – Státusz Kiadó, Arcus-Csíkszereda, 2007. 400 oldal; Gulyás László – Szávai Ferenc – Keczer Gabriella szerk. *II. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 287 oldal; Handó Péter *Alvó konfliktusok mezején. Interkulturális kapcsolatok Sóshartyánban*. Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet – Palócföld Könyvek, 2008, 176 oldal; Dranik Réka

Sztereotípiák és előítéletek. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2008, 177 oldal; Betsy Udink *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 222 oldal; Erőss Gábor – Kende Anna szerk. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. L'Harmattan, Budapest, 2008, 316 oldal; Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerk. *Kőember állott a pusztán*. Tanulmánykötet Mándoky Kongur István emlékére. L'Harmattan, Budapest, 2008, 214 oldal; *Társadalmi Tanulmányok 2009*. ELTE Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat évkönyve. Szerk. Szabó Fanni. Budapest, 2009, 290 oldal; Végső István – Simko Balázs *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 346 oldal; Hajnal Jenő – Papp Richárd szerk. *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2007, 296 oldal; Kerékgyártó István *Szentandrássy István*. Roma Kincsestár, L'Harmattan, Budapest, 2007, 80 oldal + 5 grafikai lap; Csizmadia Sándor – Tarrósy István szerk. *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon Kiadó, Pécs, 2009, 420 oldal; Ivaskó Lívia szerk. *Érthető kommunkációk*. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2005, 120 oldal; Török József vál., szerk. *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008. Válogatás a 10 év előadásaiból*. Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, Szeged, 2010, 583 oldal; Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zomboty Máté szerk. *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Kultúratudományi Könyvtár, Budapest, 2008, 285 oldal; Brassai László *Válasz a kockázati társadalomra: az élet értelmességébe vetett hit*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2010, 176 oldal; R.Nagy József *Boldog téglafalak között*. Miskolci Galéria, Miskolc, 2010, 256 oldal; G. Furulyás Katalin *Falunapok*. Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, Budapest, 2010, 118 oldal; Kertész László – Leposa Zsóka szerk. *A mi kis falunk. A Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus 2009. évi public art programja*. MMI, Budapest, 2010, 84 oldal; Vörös Dóra – Major Zoltán – Vörös Zoltán szerk. *Annona Nova 2009*. Pécsi Tudományegyetem BTK, Kerényi Károly Szakkollégium, Pécs, 2010, 316 oldal; Gantner B. Eszter – Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009, 188 oldal; Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói*. Nyitott Könyvműhely ELTE Közép-európai Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatócsoport, Budapest, 2010, 295 oldal.

Vallás-kartográfiai kísérletek

Ez ismertetés címe körülíróan pontatlan. Merthogy sikeres, sőt impozáns kísérletekről van szó, mely szubkultúrák, vallások, politikai és szakrális közösségek korszakos együttélését, határait, kölcsönhatásaik természetrajzát követi nyomon két elemző kötetben, mindkettő *Barna Gábor* szerkesztésében, az Akadémiai Kiadó és a Szegedi Vallási Néprajzi könyvtár sorozatában. A két kötet együttes ismertetéséhez az etnográfiai megközelítés strukturalista dimenziója, empirikus talajra épített analitikus konstrukciója is alapot ad, egyben esélyt arra, hogy hazai és kelet-európai tájakon etnogeográfiai és etnokartográfiai feltáró munkák látható formát és elérhető belátásokat kínáljanak. Interdiszciplináris választ/válaszokat ahhoz a kérdéshez, mennyiben jeleníthetők meg tisztán a régiók, vallások, határok és kölcsönhatások valamiféle strukturális elemzés voltaképpeni tárgyaiként. Az aprólékos mikrokörnyezeti kutatás és modellezési alkalmasság szempontjából elsősorban *megismeréstudományi* kérdésekre adott választ kell adnia, de ennek révén lehet majd a kutatások nyersanyagából építkező rendszerező szándék sikeres. A modellezésnek, mely empirikusan megfigyelt, adatszerűen rögzített, kódolt és értékelt tényanyagra épül, közben a kelet-európai térség nemzeti tudományossága, a történeti és földrajzi, állampolitikai és társadalomszerkezeti narratívák (struktúrakutatások számára értékelhetetlen) variabilitása szempontjából is érvényesnek illik maradnia. Megújítva és meghaladva tehát azt, amit a tradicionális etnográfiai deskripció vállalni mer, interpretálni tud vagy értelmezni bátor volt.

Az alább ismertetendő két kötet a néprajzi, földrajzi és valláskutatási elemzések (Barna Gábor értelmező bevezetésében is olvashatóan) az interdiszciplináris megközelítés segítségével épp a lokalitás-problémák térségiségét és a határok és határtalanságok interferenciáit kezeli olyképpen, hogy abban a terjedő vallásosság és a foszlódásnak indult közösségek, az alternativitás és a fölszabadulás-teológiák énképe, a vallásosság vágyott menedéke tárgyiasult mivoltában kerül szinkronba a dokumentálható esettanulmányi hitelességgel, a vallási kötődés és lelkiismereti szabadság-érzékelés pedig az etnográfiai térképészet eszközével leképezhető struktúrakutatással. Ezzel a meglévő forrásanyagot, mely e tanulmány-válogatásban[96] kétnyelvű kötetként látott napvilágot, később fölhasználó, az újabb feltárások késztetőjeként és formalizált vizsgálatokra alkalmas komplex alapként is olvashatóvá, térképre rögzíthetővé teszik.

Az eredetileg az Acta Ethnographica Hungarica egyik (2011-es) számában már közölt írásokat a 2012-es számban követte egy másik, hasonlóképpen vallásokat, határokat, kölcsönhatásokat ismertető írásfüzér, melyeket szintúgy *Barna Gábor* gondozásában és előszavával szerkesztettek most egynyelvű angol kötetbe.[97] A válogatás a 2010-ben Szegeden megrendezett SIEF nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza, bizonyságául annak, hogy az 1990-es évektől meginduló nemzetközi etnokartográfiai kutatás eljutott a feltárási, atlaszformálási határponthoz, ahol az európai etnológia jeles személyiségei, s köztük a térkutatás, a néprajzi tájkutatás és etnospecifikus társadalomleírás önelszámolásra vállalkozhat.

A valláshatárok és kölcsönhatások kötet a 2006-ban alapított szegedi kutatócsoport térségünkre fókuszáló vizsgálódásait tükrözi az új vallási mozgalmak,

---

[96] *Vallások, határok, kölcsönhatások. / Religions, borders, interferences*. Szerkesztette / Edited by Barna Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, No. 27. 2011, 176 oldal.
[97] *Ethnographic Atlases. / Regions, borders, interferences*. Edited by Gábor Barna. Akadémiai Kiadó, Budapest – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, No. 30. 2012, 138 oldal.

társadalmi válaszkeresések megújuló dimenzióinak, földrajzi és virtuális valóságainak tájairól, vallási és világi közösségek együttélésének módjairól, továbbá belső átmeneteinek, „rendszerváltozásának" térbeli mintázatairól formált gazdag példa-anyagként. A valláshatárok és hitbéli kölcsönhatások ekként föltárt jelenkori és közelmúlt trendjei azt mutatják, hogy a folytonosság és szakadás közötti territórium szélesedik, a társadalmi tempók változásait és elvallástalanodási trendek jelenlétét érzékelhetjük, melyeket jellemez a kötődések kialakulását, lazulását, új kulturális határvonalak éledését, kölcsönhatásait meghatározó korszakfüggő átalakulás. Persze, ha minden módosulásra önálló kutatás koncentrálhatna, nem lenne ez meglepő, de mentális térföldrajzi kísérletként is beválna a szerzők összefoglalója ebben a könyvben, mely a vallástudomány, vallásnéprajz és vallásantropológia minden térbeli dimenziójára a térképezési szándékkal együtt sem terjedhet ki. Vallások és vallástalanodások trendjei, határformálódások és marginalizálódások, kölcsönösségek és elkülönülések, hatások és ellenállások új térképei rajzolódnak ki ezekből az írásokból, melyek még futólagos ismertetése is meghaladná a recenzens merészségét, szociálgeográfiai értelemben viszont sodróan gazdag mindeme változások mentális rajzolata, a hitek és felekezetek, rítusok és konvenciók, a „vallási piacokon" megjelenő új mozgalmak kínálata, kulturális lenyomata, párhuzamosan a tradíciók levetkőzésével, a helyi hitek térbeliségben növekvő sodrású migrációjával, avagy a politikai ideológiák és eszmeképzetek által mindegyre áthatott népcsoportok deszakralizációs élményanyagával. Épp ezért izgalmas, sőt a térszemlélet-alakító hatások mellett korszakformáló jelentőségű a kölcsönhatások ábrázolata, a szakrális tér olvasati lehetősége, mely nemcsak új téri-társadalmi dimenziókat, folthatásokat rajzol ki, hanem szinte szakrális régiókat vetít a szociális térbe. E kontextusban talán nem mindegy, hogy a társas valóság szerkezeti elemeit, kognitív modelljeit, tudattalan aspektusait, vagy politikai és morális környezet-függőségét értelmezik-e éppen a kutatók. A kötet hét tanulmányának nyolc szerzője e téren is, miképp a pertraktált terület korszakos, földrajzi vagy felekezeti közösségi szemlélése közben, óhatatlanul egy korszak, vagy inkább temporális fázis mentális természetrajzát kínálja, modellek és minták, valóságértelmezések és narratívák mentén klasszifikálva a kiválasztott részkérdéseket.

A tanulmányok szerzői nem a valóságtapasztalatról komponált struktúra-képet alkalmazzák, hanem a vallások, hívő csoportok, szertartásos viselkedések, megfigyelhető spirituális folyamatok leképeződésére fordítják figyelmüket. A leírások rendszerezettsége, a modellezés igénye, a térbeli és történeti tagolás párhuzamos alkalmazása nem ontológiai vagy episztemológiai, hanem szakrális történésekre, ezek szisztémájára fordít figyelmet. *Barna Gábor* a vallások, határok és kölcsönhatások körvonalazására vonatkozó bevezetővel, valamint az emlékezés rítus-tartalmainak napjaink ünnepkultúrájához kapcsolódó vonásait vázoló tanulmánnyal olyan térbe kalauzol, ahol az idősíkok, mértékek és elkülönülési szertartások egyenesen fölveszik a politikai liturgiák időtagolási eljárásait, vissza-szakralizálnak ünnepnapokat és folyamatokat, normává avatnak a politikai rendszerváltás előtti és utáni időszak nemzeti diskurzusából is megannyi formalitást, (eltörölve persze más ilyeneket), hogy valamelyest lefedni próbálják az 1945 és 1990 közötti „szocialista kalendárium", a rezsimváltásonként bekövetkező „naptárreform" változásait, a „rituális év"-megújítás ünnepi emlékezési kultuszait, melyek egyszerre magánéleti és össznemzeti, de szekularizációs folyamattal is összefüggenek, melyben „a vallásosság fontosabb, mint a vallás". *Frauhammer Krisztina* a magyar kegyhelyek vendégkönyveiben megtalálható szakrális relációkat figyeli meg, ide értve a szakrális kommunikáció és profán íráshagyomány aspektusait, az egyházak multiplikáló gyakorlatát is szolgáló internetes weboldal-elemzéseket. *Iancu Laura* kutatásai a tradicionális paraszti kultúra vallási, vallásváltozási szempontjait a moldvai magyar faluközösségek mai

állapotára fókuszálja sajátos néprajzi térben (a rendszerváltás utáni Magyarfaluban) lezajló nyelvismereti, dezintegrációs és egyházszervezeti változásokat mutatja föl, a szekulárisból és szakrálisból a világi felé elmozdulás („városi katolicizmus"), az elidegenültebb, falusi tértől elszakadni látszó hívő-kört jellemezve. *Povedák Kinga* hasonló folyamat bemutatására vállalkozik a „katolikus könnyűzene" (templomi szertartásokon belüli „rock zene") szerepének térbeli rajzolatával, időbeliségének és hatásfolyamatának részletezésével: a „megélt vallásosság" szinkretikus jellegét a tömegkultúra ellenében generálódó hiedelmek, prekatolikus kori örökség, a transzcendens állapotot az egyén szuverenitási igényével jelző „népi vallásosság" közegében vizsgálja, alapos liturgiai és történeti kontextusba ágyazva. Hasonló transzformációt, az idő- és térátélés virtualizálódásba torkolló változatát tekinti elemzési alapnak *Bodosi-Kocsis Nóra* is, aki egy Krisna-tudatú hívő internetes naplójának elemzéséből vetít következtetéseket a kereszténység reprezentációjára blogbejegyzések (mintegy nyilvános térbe szánt üzenetek) értelmezési felületei alapján (a *Govinda világa* weboldalra érkező társas véleményformálások, a lélekvándorlást a Biblia kontextusába emelő hozzászólások feldolgozásával). Párhuzamos történeti és egyben szakrális dimenzió, mintegy kiterjesztett jelentéstérben mutatkozik *Povedák István* tanulmányában: emlékezeti térbe és kultuszrendbe ékelt történelmi hősök, valamint a kortárs tömegmédia sztárformáló működésmódja nyomán keletkező „modern szentek" összehasonlító áttekintését vállalta Puskás Öcsi kultuszának elemzésével, elkülönítve a „celeb", a közösségi ideáltípus, a „történelmi hős" ismertségének megannyi dimenzióját, terminológiai és megkülönböztetési lehetőségét. *Glässer Norbert* és *Zima András* közös tanulmánya az első világháborút megelőző és követő budapesti zsidó csoportok önkép-elemzésére vállalkozva olyan nemzeti térhasználat-változatokat mutat be, melyek a szimbolikus politika eszközeként a megváltozó földrajzi-politikai határok közepette új identifikációs stratégiát és csoportképző diskurzusokat igényeltek. Korszakos toposzok és virtuális határok kölcsönhatási, elkülönítést lehetetlenné tévő megoldásai lettek tárgyaivá a trianoni határmegvonást követő fogalmi térben is, beleértve társadalmi és közösségi tereket, szimbólumhasználatot, önérvényesítő és önértelmező csoportstratégiákat vagy kollektív önképeket ugyancsak. A kötet tanulmányai (a kiadvány második részében angol nyelven ugyanezekkel az írásokkal) részint a hazai vallásföldrajzi kutatások, részint a történeti és szimbolikus terekben folyó kutatások árnyalt rajzolatával járulnak hozzá nemcsak a szakrális terek, hanem a társadalom életes tereinek újfajta dimenzióit belátni törekvő szaktudományos tapasztalathoz. Új dimenziók és összehasonlító belátásokat kínáló esetelemzések párhuzamai körvonalazódnak a másik kötetben is.

Az utóbbi néhány év alatt az eltérő társadalmi tudásterületekről érkezőt kutatók (szociológusok, demográfusok, etnológusok, földrajzosok, szociálpszichológusok, antropológusok) láthatóan szerveződni voltak képesek abban, hogy megformálják egy új (etno)demográfia alapjait, amelyet jó közelítéssel „kvalitatívnak" nevezhetnénk, s melynek alkalmazói nem valamiféle empirikus okokból önkényesen elszigetelt embercsoportokon belüli folytonos változásokkal foglalkoznak, hanem a komplex kulturális egészként tekintett, multifunkcionális voltukban regisztrált csoportok közötti jelentőségteljes *diszkontinuitásokkal* is, olyan „szociodemográfia" feltérképezői, mely megkerülhetetlen kihívást jelent az etnikai, vallási, interkulturális belátások szinte evidens kiindulópontjajként ugyancsak. E kötet (*Ethnographic Atlases. / Regions, borders, interferences*) adott helyet *Borsos Balázs* magyar népi kultúrát digitalizált atlaszban földolgozó munkájának, amelyben a statisztikai és demográfiai adatok mellett a táji gazdálkodás számainak (1900–1910 közötti időszakban) a kulturális tényanyaggal települési és regionális környezeti szinten kiegészített változatait tíz virtuális kötetben teszi elérhetővé, a 11. kötet pedig a

magyar népi kultúra regionális tagoltságát mutatja be, szakirodalmi forrásanyag gazdag tárházával kiegészítve. A különböző megközelítési és elemzési szintű feltáró-gyűjtő-leíró előzményeket (termelési, kereskedelmi, népességi, demográfiai, igazgatási, vallási, muzikológiai, nyelvhasználati, stb. adatokat) olyan sokrétegű eszköztárba helyezi el, melyből a magyarság (egy részének ma már határon túli) települési-kulturális és regionális tagoltsági mutatói árnyaltan kiolvashatók. A tényanyag mellett Borsos a feldolgozás problémáit, a definíciós nehézségeket, az összehasonlíthatóság követelménye szerinti tagolást is sorolja, miképpen a kötet következő tanulmányában a zágrábi *Jelka Vince Pallua* is: a néprajzi irányultságú kartográfia már témaválasztási és módszertani aspektusból is „régi" és „új" kultúraképre tagolódik a horvát etnológiában, jobbára már aszerint is, hogy holisztikus képet kíván adni, vagy etnológiai kutatásokra alapozott partikuláris témaválasztással támasztja alá törekvéseit. Utóbbi kartográfiai hozama a történeti dimenzióval kiegészülve bizonyosabban komplexebb képet tesz lehetővé az „atomizált" egységek társadalmi kultúráját érintve is. Ehhez azonban a térbeli relációk időbeli kiegészítése is szükséges a kulturális puzzle felületén, nem utolsósorban a paraszti kultúra XX. század első felére még talán érvényes, a másodikban viszont dinamikusan változó aspektusait is figyelembe véve. A társadalmi struktúra megnevezése és mintázata így kiegészül a történeti etnológia érzékenységével és a jelenkorkutatás aspektusaival is, jóllehet például olyan néprajzi tájak, mint Észak-Albánia, Montenegró vagy Koszovó, igen hiányos adatoltságúak makrokartográfiai téren is, de végképp pontatlanok a mikrotematikai feltártság terén. Technika, módszertan és elmélet pedig együttesen kell szolgálja a holisztikus leírásokhoz elengedhetetlen adatbázisok létét és határok fölötti kölcsönhatásait is. Nem különb a problematika Bohémia, Morvaország és Szilézia néprajzi atlaszai esetében sem, mint ez *Jiři Woitsch* prágai néprajzkutató tanulmányából kitetszik, aki értékelésében az ötkötetes tájegységi néprajzi atlasz készítési tapasztalatairól számol be, s ezen belül emeli ki a zsidóság települési és foglalkoztatási mutatóinak elemzési tapasztalatait. Az 1937–40 közötti német néprajzi atlaszkészítés előképei alapján a németlakta térség vegyes lakosságának föltártságával, a szocialista korszak kérdőíves feltáró metodikájának (csehekre és szlovákokra tagoló) érdektörekvéseivel alapvetően a nyolcvanas-kilencvenes évek politikai változásai nyomán nyílt új térfelfogás tudott csak részben úrrá lenni. Írásában a módszertani alapvetés fontossága, az adattisztaság kérdése és a többdimenziós adatelemzés funkciója mellett kardoskodik, példaképpen a GIS (geographic information system) alkalmazásának fontosságát a régió zsidó kisebbségének (hozzávetőlegesen 47.000 lakos) térbeli elhelyezkedését és kulturális-gazdasági-társadalomszerkezeti funkcióját részletezi, a 18. századtól a modern Bohémia etnikai térképéig fölvázolva térbeliség és vallás viszonyát. A kiadás előtt álló atlasz népi építészeti, népművészeti, folklorisztikai és házasodási, hitéleti és zarándoklati terek leírásában kivételes előrelépésként lesz értékelhető a cseh akadémiai néprajztudomány várható fejlődésében. E térség kicsit keletebbre eső tájegységén, a Szlovák Alföldön települt gazdálkodók anyagi kultúrájának és adaptációs stratégiáinak leírásával *Peter Slavkovskỳ* szlovák néprajzkutató illusztrálja a többségi és kisebbségi kultúrák interakcióit, ezen belül is az anyagi kultúrára és kulturális örökségre fordított kutatói figyelmet jellemző etapokat. A szlovák telepesek a természeti környezet és az agrártevékenység adott feltételei között próbálkoznak egyfajta „multietnikus és multikulturális" tájfelfogás érvényesítését elfogadtatni, többrétegű identitások formálását a hagyományos kultúrára épülő térség profiljaként fenntartva, ugyanakkor ennek kutatását nyilvánvalóan megnehezítve. A szlovák tájnéprajzi kutatás az ezredfordulón megannyi regionális atlaszt készített, köztük migrációs verziót is, de a különböző etnikai közösségek anyagainak gyűjtése, összehasonlító adatelemzése csak a legkülönbözőbb változá-

sokat mutathatta ki, csak a kulturális hanyatlás cáfolatára volt alkalmas, viszont még nem bizonyíthatta a tájegység komplex kultúrájának nyitottságával és az adaptációs folyamatokkal együtt járó jelenségek együttes hatását. Pedig az anyagi javak és a kulturális környezet összhangjának, az életmód és a gazdasági életfeltételek átalakulásának, az anyagi kultúra és a kisebbségi önmegjelenítés közösségi változásának jelenkori folyamatai épp a határváltozások révén teszik lehetővé az adaptációval vegyes megmaradást is. E tanulmány is, miként a kötetben több, érzékenyen illusztrálja a térbeliség és időiség különböző, de folytonos kölcsönhatásban megfigyelhető dimenzióit. A kulturális környezettel folytonosan fennálló viszony, ezen belül kisebbségi és többségi térhasználat, a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva vizsgáló, exteriorizált szempontú kutatás is egyértelműen bizonyíthatja, hogy a történeti módszer egyáltalán nem összeegyeztethetetlen a strukturalista hozzáállással, de az empirikus és lokalitásra egyformán fókuszáló megközelítések épp a téri és idői párhuzamok kontrasztos vetületeiben kaphatnak megkülönböztető jelentőséget. A szinkronikus jelenségek mégis mutatnak valamiféle viszonylagos egységességet, ami miatt ezeket könnyebb tanulmányozni, mint a diakronikus jelenségeket. Nem meglepő hát, hogy a legkönnyebben megközelíthető, alapjában véve morfológiai természetű kutatások éppen azok, amelyek a társadalmi tér minőségi (de nem mindig mérhető) sajátosságait érintik, vagyis azt a módot, amely szerint a társadalmi jelenségek a térképen eloszlanak, és azokat az állandókat, amelyek ebből az eloszlásból következnek. Ezzel hozzájuttatnak ahhoz az eszközhöz, amellyel a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva, kikristályosodott formában tanulmányozhatjuk, épp az értelmezési térbe emelt olyan stabil térbeli elrendeződések alapján, amilyenek példaképpen a falvak alaprajzai, belső társadalmi, életmódbeli vagy birtokviszonyokban mutatkozó tagolódásai, nyelvi és társas kapcsolati kölcsönhatásai. Ennek révén a mindegyre változó, de újra meg újra felbukkanó szociális elrendeződéseket, strukturális jegyeket talán ugyanígy lehet elemezni és értékelni, mint a tárgyi környezet lenyomatait, a kulturális vagy ökológiai örökség jeleit, jelképeit, az együtt élő és kölcsönhatásban álló közösségek rítusait, stb. *Szabó Árpád Töhötöm* a magyar és az európai etnológiai „iskola” (skandináv és német eredetű) agrárkultúra-orientált nemzeti változásfolyamatait kíséri figyelemmel, sajátos regionális gazdaságtörténeti metszetben, mégpedig az utóbbi években végbemenő életmódváltások, reprivatizációs trendek és globalizációs kihívások tükrében. Áttekintésében a gazdálkodási aktivitás mint a fogyasztási, ökotudatos és uniformizációs hatásoknak kitett tevékenység a hagyományos termelési technikák, ember és természet viszonyának felszámolására ható kísérlet, helyi termelés védelmében szükséges mozgósítás tárgya is lett a második agrárforradalmi átalakulás időszakában, persze nem függetlenül éghajlati, nagytérségi, földrajzi határoktól, de ezeken sokszor át-átlépve is. A 19. századi radikális környezetváltozások (erdőirtások, vízrendszerek átalakítása, érintetlen vegetáció csökkenő felülete, vadászat és gyűjtögetés szerepének csökkenése) részint a helyi küzdelmek eredményeitől, részben pedig az átmeneti, agrárkultúrát átható technológiai transzferek hatásaitól nagymértékben függővé vált „környezet-egész” átalakulásával jártak. A piaci és technikai kölcsönhatások az agrártérségek értékváltozását is hozták, s erre a szász-vidék, Székelyföld és Erdély megannyi példája konkrét elemzésekben is figyelmeztet, nemegyszer a hatások összegződése mint ellenhatás fogalmazható meg a gazdasági-társadalmi környezet egészét tekintve. A napjaink regionális identitás-lehetőségeit újrafogalmazó megélhetési stratégiákban pedig – habár számos térségben a helyi közösségi tartás megmaradni látszik – a helyi elitek felelőssége, az átvett-kölcsönzött-követett minták hatása (házformák, anyagi javak felhalmozása, kényelmi szintek új normái, hivalkodások új divatjai, stb.) és

összességében a piaci kényszerek eluralkodása is kimutatható nyomokat hagy, s ezek révén immár a hagyományos paraszti közösségek mikrokulturális átalakulása sem maradhat el. Ennek egy változatás, a magyar bor-tájak formálódását, s ahogyan ezek egyre sokasodva és mind markánsabban a térképre kopírozzák magukat, *Mód László* és *Simon András* tanulmánya illusztrálja aprólékos tájrajzokkal a nyolc nagyobb hazai borrégió összképével. Hamvas Bélára építő kontraszt révén, régi és új borvidékek másságait/típusjegyeit összegezve végül is egyfajta „borregionális" leírást adnak, beleértve ezek határait, kapcsolati kultúráját, kölcsönhatásait és identitás-küzdelmeit is. A történeti borvidékek a turizmussal karöltve, a termőhelyek borjogi és eredetvédelmi részesedése révén is, Kárpát-medencei összehasonlításban immár talán új törekvések, új utak és új borász-közösségek formálódása folyamatában kerülhetnek oda, hogy felül- vagy átírják a hazai borföldrajzot, kibővítik a boratlaszokat és korszakos kihívások elé állítják a hagyománytartó borkészítő közösségeket, az új kapcsolati és hálózati kultúra formálóit is. Határok formálódása, átlépése, majd átrajzolódása és konvencióvá erősödése foglalkoztatja a *Balogh Balázs – Fülemile Ágnes* szerzőpárost is, akik a vallásnéprajz és helytörténeti emlékezetváltozás kistáji térképét formálják meg Kalotaszeg párválasztási szokásmódosulásainak roppant aprólékos és interdiszciplináris feltárásában. Korábbi monografikus munkájuk sok-sok éve/évtizede húzódik meg a háttérben, a kapcsolati kultúrák, műveltség, presztízs és vallás külső és települési közösségeken belüli határainak rajzával azonban (a kötet talán legsúlyosabb írásaként) éppen azt a nem-kartografizálható kölcsönhatás-világot adják vissza, melynek netwörk-analízis formátumú leírása egyedi leleményük. Konklúziójukban a Szerzők módszertani és regionális összehasonlító kísérletek alapjaként, a specifikus kalotaszegi példa dacára is a házassági ciklusok, kapcsolatformák, népszokások, tárgyegyüttesek, családnevek, csoportképző szimbólumok és értékek közösségformáló viszonyrendszereinek meghatározó jegyeiből formált mintázatként ajánlják elemző eljárásmódjukat. S hogy a mindennapi élet „transznacionális" mivoltának, kulturális örökségben és térségi identitásban mutatkozó jegyeinek milyen komparatív esetei állnak rendelkezésre, jól illusztrálja a kötet záró tanulmánya, mely *Helena Ruotsala* turkui etnológus tollából egy sajátos, az 1809-es finn háború után kettéosztott terület, Finnország és Svédország közötti határövezet egynyelvű, egyvallású és egykultúrájú lakóval mutatható be árnyaltan. Miként Kalotaszegen a katolikus és református közösségek, a mai Tornio folyóvölgyben mint multietnikus határon lakók sem reprezentálhatók kulturális vagy nyelvi zónaként, sőt éppenséggel kultúrájuk hibridizációja és transznacionális térségük mindennapi élete az, ami vizsgálható. A földrajzi tér elválasztó elemei kevésbé, ám a svéd illetve cári orosz államiság révén bekövetkező politikai-ideológiai szeparáció révén egészen a szovjet rendszerváltásig lényegében a geográfiai fogság jegyeivel küszködve, ezt követően viszont határtérségi ütköző/találka-zóna szerepben talál magára a térség, végül mintegy autonóm vidékként konstruál önálló identitást. Hasonlóképpen a komáromi térséghez, itt is településnevek azonossága, a számi és finn csoportok tükörképszerű hasonlósága, a finn lakosok „svédifikációs" áthatásának politikája, vagy akár a népzenei hullámok határon átsurranó mintázatai, a gyermekek számára kínálkozó iskolai nyelvi képzés érdekszférája, vagy a határfüggetlen házasodások új trendje egyaránt mintegy beleszól a közös tértörténet kontinuitásának alakulásába, a nyelvi és kulturális migrációk megindulásába is.

A kötet, avagy e két kötet együttesen is meggyőzően mutatja, mi módon hatják át egymást határkörüliségek, népek, kultúrák, nyelvek és szokásrendek. S jóllehet más és más projektek, nemzeti vagy összehasonlító kutatási programok, olykor egész kutatói életművek vagy intenzív tereptanulmányok, intézményközi és nemzeti akadémiai kooperációk állnak a téri-földrajzi valláshatárok, regionális köztességek

háttérben, mindez nem elvon, hanem épp a (Barth-i értelmű) határátjárások és kölcsönhatások szempontjából bizonyul hatékony közelítésnek, vallási térben tekintve nem utolsósorban a szegedi néprajzi műhelynek köszönhetően. Régiók, religiók, határok és kölcsönhatások így lesznek mindkét kötet meghatározó tematikái, térbe rajzolt etnogeográfiával, időbe vetített etnokartográfiával, s összességében sikeres valláskartográfiai kísérletekként.

Megjelent (képmelléklettel): *Socio.hu* 2013/3. http://www.socio.hu/9pdf/11aga.pdf

Megismerések, függések, kirekesztések

„Világunk nem racionális és nem is fenntartható" – summázza korunk ingatag rendszereit (társadalmiakat, politikaiakat, morálisakat, ökológiaiakat) új könyvében László Ervin egy új, fennmaradási vagy megmaradási stratégia részeinek, szereplőinek tekintő felfogásmódban is más utakat kereső „policy" alapelveit taglalva. *Az Új világkép. A tudatos változás kézikönyve* című opusz nem kisebb politikai közszereplők előszavával jelenik meg, mint az egykori államfő Mihail Gorbacsov, vagy a spirituális vezetőként elhíresült orvos, Deepak Chopra morális tanításával, aki a kettős világ-osztottság gazdasági kíméletlenségének opciójaként a humanitárius gyalázatok elkerülésének programját hangsúlyozza méltóbb jövő-perspektívaként. Az új világkép a tudatos krízismenedzselés fontosságára int, a környezeti etika felelősségére kötelez és korunk társadalmainak roppant mértékű fogyatékosságáról mond ítéletet, mikor a válságról részint veszélyként beszél, másrészt viszont esélyről is, hogy a kulturális intolerancia adott mértékét és romlási trendjét elkerülhetőnek hihessük. Az erőforrások gazdasági, ökológiai, munkamigrációs, megélhetési és demográfiai turbulenciákban kimerítően méltatlan túlfogyasztása nemcsak a túlélés veszélyeztetettségének állapotára, hanem a fenyegető instabilitás és a társadalmi-politikai rendszerek összeomlását vizionáló közeljövő élményére kényszeríti a szemlélődőt vagy mérlegkészítőt. László Ervin, aki zongorista csodagyerekként már kilenc évesen a Pesti Vigadóban lépett föl, tizenöt éves korától húsz éven át koncertezett a világ leghíresebb pódiumain, majd filozófiai és rendszerelméleti tudományok professzoraként a világ legjelesebb egyetemeinek oktatója lett, 1978-ban készítette el *Célok az emberiség* számára című jelentését a Római Klub számára. A jövőtudományok terén végzett kutatásai, több mint hetven könyve alapján valóban egyetemes jelentőségű gondolkodó nemcsak a legkiválóbb univerzitások díszdoktora, Nobel-békedíjra jelölt közszereplő, a Budapest Klub alapítója és elnöke, hanem az emberiség várható jövőjéért okkal aggódni kész morális gondolkodó is, akit korunk egyenlőtlenségeinek és fogyatékosságainak kérdése nemcsak krízis-teóriaként érdekel, hanem akit a mentális-morális nyomásgyakorlás felelőssége is elkötelezetté tesz. Kötetének a „Mi történne, ha...?" és „A 2012-es jövőkép" fejezetein túl a planetáris tudatról szóló kiáltvány mellett egy „új emberiségért vállalt misszió" alapjainak letétele lett kiemelt célja, s ezen belül is a könyv „Jól időzített változás" fejezetében fundált etikai rendszermegújítási programban hangsúlyozott alapelvek kerültek fókuszba. Itt László Ervin a globális egymásrautaltság követelményeként a „harmóniában éljünk egymással" elvét, az „együttélés minimumfeltételeként" aposztrofált „közös etikai rendszert" és a tudományok felelősségét hangsúlyozza: bár a világ nagy vallásai által több ezer éve megfogalmazott viselkedési és erkölcsi szabályrendszerek kínáltak harmóniákat, de ezeket (a zsidó-keresztény Tízparancsolat, a buddhista Négy Nemes Igazság, vagy a Korán alapelveit) a tudományok valamely hideg intellektuális fölénnyel nem fogadták el, továbbá noha az emberi lét harmóniáit programosan meghirdető teóriák (így Saint-Simon 1700-as évekbeli, Auguste Comte 1800-as, Émile Durkheim 1900-as évekbeli normatív erkölcsi vagy „pozitív" célkitűzései) nem lettek „a tudomány elvi alapjául szolgáló 'tökéletes objektivitás' törekvésének" irányadó programjai, mégis, ma már nem elodázható egy új etikai rendszer kidolgozásának és ezt megerősítő mozgalomnak életre hívása, amely a felelősség új korszakát készítené elő. A világ vezető tudósainak szervezete (Union of Concerned Scientists) 1993-ban kibocsátott nyilatkozatát 70 ország 1670 tudósa írta alá, melyben a Földhöz való viszony és az emberiségnek a természeti

világgal való szembenyomulása mint fenyegető jövőkép kapott felkiáltójelet, abban a figyelmeztetésben csúcsosodott ki, hogy „éljünk úgy, hogy mások is tudjanak élni". Ez a „planetáris etika" a szegényeket és az újgazdagokat is változásra, felelős konszenzus keresésére szólítja fel, s főként arra: akár fejlett, akár fejletlen országban, elzárt életmódban vagy fogyasztói korszakban, de a közös etika nevében csakis úgy igyekezzünk élni, hogy az igazságos és felelősségteljes élet minél kevésbé lehetetlenítse el mások életét. A „tudat evolúciójának előmozdítása", az érzések, érzelmek, közösségi kapcsolatok, „az önerősítés" mint az individuumtól elválasztható univerzális egyensúlyok átélése", valamint az alapvetően közös értékek – társadalmi, intellektuális, érzelmi tartalmak – átélésnek segítő hatása hangsúlyosabban részt kaphatna a jövőépítés társas dimenziói között. Akik nem a külső, pénz és hatalom, birtoklás és gazdagság-alapú értékrend elfogadására képesek csupán, hanem a belső, új értékigazságok belátására is, azok maguk és egész emberi közösségük számára megszerezhetik a létezés élményének mélyebb tartalmait, a természet rendjében is harmonikusabb együttélési-együttműködési normák sikerélményét. Ehhez azonban a kapcsolatgazdag, emberi erőforrások iránti tisztelet és intenzív (a hódítás, gyarmatosítás, fogyasztás extenzív silányságaival szemben is életképes) kommunikáció, transzperszonális értékrend és a befogadóbb, a közjó tartalmait az emberi mélységek felé is kiterjesztő kooperáció életterének gazdagítása szükséges. Ehhez pedig nem (világ)kormányok programja, nem felsőbbrendű tudatok térhódítása, nem gátlástalan sikerképesség erőszakos nyomulása, hanem a befogadóbb, a közhaszon lényegét a harmóniák meglelésében megnevező tudatos program és döntésbefolyásolási akaratosság szükséges. Ezt a hitvallást, a tudat magasabb szintjének célrendszerében megvalósuló szeretet és kapcsolat, egység és összekapcsoltság követelményét éppen a megkülönböztetések kihívásainak leküzdésével, egyéni morális programok kidolgozásával tehetjük teljesebbé – ezzel a drámai múltélményt és egyenlőtlen fejlődésre alapuló örökséget is képesek lehetünk az újabb és végleges megrázkódtatások előtt a magunk felelős jövőképévé alakítani. Semmiféle szervezett (vagy szervezeti) világ nem lehet meg egytónusú, egysejtű, egyhangú stratégiával (még a szivacsok is fejlesztenek szakosodott funkciójú sejteket!), ezért az emberi és kulturális világban a sokféleség megőrzésének elve, az eltérések megbecsülésének normája, a multikulturális sokszínűség mint strukturális elv kell az uniformizálás-nélküliséget elősegítse. A „statikus stabilitás vágyálom, mert az egyetlen állandóság a fenntartható változásban és átalakulásban rejlik. Társadalmaink fejlődését folyamatosan irányítani kell, hogy elkerüljük a sikertelenségeket, és olyan világ felé haladjunk, ahol békében, szabadságban és méltósággal lehet élni. ...Lényegében és legfőképpen azonban ez személy szerint mindenkitől várható... Saját magunknak kell elkezdenünk" társas tudásunkat és kollektív normáinkat a társadalmi változtatás felé alakítani, hogy „az emberiség létfontosságú egymásrautaltságát és alapvető egységét fölismerve önként elfogadjuk az ebből származó etikát és étoszt. Ennek kifejlesztése elkerülhetetlen az emberiség számára, ha fenn akar maradni e bolygón" (165. old.).

A fennmaradás és a harmónia-keresés etikáját, a szavak mögött és a tettek mélyén rejlő emblematikus késztetettségek tartalmait kutatta, esélyüket és metakommunikatív rejtett üzeneteik önsegítő erővé avatásának perspektívái szerint elemezgette egész tudományos életének hosszán Buda Béla is, akinek munka- és pályatársai, társtudományi követői vagy szellemi örökösei köszöntő- és tanulmánykötetet állítottak össze 70. születésnapja alkalmából. A *Polihistória* címen keménykötésben prezentált opusz utolsó 30 oldala az ünnepelt publikációs listáját tartalmazza, első száz oldala pedig a „szellemi olimpikon" köszöntésének tizenhárom méltató esszéjét. A negyvenkét szerző nevének teljes körű felsorolása itt nem lehetőség (bár lehetne cél), de a fő tartalmat talán már a fejezetek tematikai tagolása

is mutatja: tudománytörténet, kommunikáció és nyelvészet, antropológia, epidemiológia és adatgyűjtés, addiktológia, szexualitás-kötődés-család hármasa, szuicidológia, végül pszichoterápia kínál terepet az életigenlés és szeretetkifejezés tudományos gesztusaira, mely köszöntő ünneplés „az emberszolgálati professziók puritán professzorát és polihisztorát" illeti meg (Prológus). „Buda Béla kétségkívül évtizedek óta mindenütt jelen van a magyar értelmiségi létezés valóságában. A tudománytörténet, kommunikáció, nyelvészet, antropológia, szociológia, addiktológia, szexológia, szuicidológia, pszichiátria-pszichoterápia (a pszichoanalízistől a családterápián át a csoportterápiákig) és a mentálhigiéné területein éppúgy otthonos, mint a szakképviselet és a kapcsolatok nemzetközi színterein, ahol szakmai nagyköveteinknek tekinthetjük. Minden közösségisége mellett mégis Benne tisztelhetjük a szellemi szabadságát soha fel nem adó, megvesztegethetetlenül autonóm embert". A prológus és a személyes köszöntők emelkedett szavai „a magyar pszichiátria Kazinczyját", a „budabélaság, ez az egyszeri, egyedülálló és megismételhetetlen minőség" titkát és közvetlen élményét írják körül, az európai önsegítő mozgalom ideológiai megújulását, a telefonos segélyszolgálatok rendszerének kiépítését, a magatartástudomány egyetemi megalapozását és más „hosszútávfutói" vállalások hosszú sorát említik föl mint e tudományos magatartás emberi vállalástömegét. „Mi késztünk le Róla!" írja Deme Tamás lekötelezett köszöntője az egykor klasszika-filológusnak készülő Buda Béláról, akit nemhogy verseny- vagy pályatársai, de követői sem remélhetően érhetnek be. Majd még további száz oldalnyi lapozás kínálkozik, hogy a tisztelgés közvetlenségére felkért/vállalkozó szerzők leróják tudományos tiszteletköreiket a Mester előtt, aki nem akart sem mester, sem balett-táncos, sem kőfaragó, sem sokdoktorátusú akadémikus lenni, viszont pozitívan deviáns, folyvást gondolkodó, magányos és eltökélten autonóm „kívülálló" szerepében küldetéses akart és tudott is győztes maradni. A kötet írásaiból képtelen tisztség lenne szárnyas szavakat vagy magvas gondolatokat idézni oly mértékben, ahogy az méltó lenne, rövid összegzéseket kínálni pedig szinte talmiság és méltatlanság is volna... Hagyom hát a hatszáz oldalnyi válogatás esélyét, örömét és késztetettségét az Olvasókra, akiké a belátás, felismerés, megértés élménye is lehet ugyanakkor arról, milyen a másság, ha hasonló, s milyen az azonosság, ha érdemben eltér.

A kötet egyik legkiadósabb fejezete az addiktológia, mely az alkohol-, drog- és egyéb toxikus vagy társadalmi függésviszonyok terén fogant kortárs kutatások és belátás-lehetőségek szinte körképszerű szociokulturális rendszerét jeleníti meg. E tudásterület a maga multidiszciplináris beágyazottságát és kialakulás-történetét tekintve a neurobiológiától a klinikai pszichológián át a kulturális antropológiáig vagy szociológiáig megannyi határtudományt tud maga körül kiindulási bázisnak tekinteni, mikor legalapvetőbben a szenvedélybetegségekkel foglalkozik. Játék vagy drog, alkohol vagy erőszak, szexus vagy tárgyfüggés éppúgy leképezi a szakképesítést elnyerő klinikai és mentálhigiénés orvosok tapasztalati területeit, mint a szubkultúrák, AIDS, tárgymániák, kábítószeres vagy depressziós dependenciák és további addikciók (vagyis a személyiség adaptációs magatartásformáinak függőségekké válása). A *viselkedési* vagy *kémiai addikciók* esetében „a tüneti kép nagyon hasonló", a „viselkedések kényszeressége, ciklikussága és impulzivitása" egyaránt a tanácsadásra, segítő támaszra, kapcsolati kölcsönösség kiépítésére vár, s maga a függőség nem a diagnózis-alapú klinikai kórlap csupán, hanem a beteg személyek és környezetük közvetlen kölcsönkapcsolatának, életviteli és életminőségi viszonylatok rendszerének ártalmas hatásegyüttesére segít következtetni. Demetrovics Zsolt, kinek szerkesztésében megjelent *Az addiktológia alapjai I.* című kötet, az alapfogalmak körébe invitáló szakmai glosszárium függőségi relációkat tárgyaló részében éppen ezekbe a „függőség-teóriákba" csomagolt feltárási gyakorlat nehézségei közt említi

meg, hogy „a függőség a személyre és/vagy környezetére nézve ártalmas jelenség. Azoknak a függőségeknek, amelyek nem okoznak problémát az egyén és/vagy környezete számára, klinikai (orvosi, pszichológiai) szempontból nem tulajdonítanak jelentőséget. Függőség – általános, köznapi értelemben – lehet a madarászás, a horgászás, bármilyen gyűjtőszenvedély és ezer más tevékenység, amelyek valóban csak a szó köznapi értelmében függőségek. Ebben a tág értelemben valamennyi embernek vannak függőségei. Klinikai jelentőségük azonban ezeknek a tevékenységeknek mindaddig nincs, amíg nem okoznak szenvedést, nem okoznak egészségügyi vagy pszichológiai ártalmakat, romlást a mindennapi életvitelben, a teljesítményben, a társas (családi, baráti) kapcsolatokban" (34. old.). A kötet négy nagyobb tankönyvi blokkban, tizenhárom fejezetben tárja föl a szakirodalmi ismeretanyagot, azzal a konzekvens és tájékoztató szerkesztésmóddal, ahogyan az orvosi tankönyvek-szakkönyvek hajlamosak erre. A kilenc szerzői mű-részlet Buda Béla lektorálása alatt készült el, igényessége szinte látványosan visszaigazolja a Róla föntebb elmondottakat. Mint e tudományterületen az első tankönyv, vállalása nem is kevesebb, mint „minden" bemutatása, ami persze lehetetlen. A fejezetek több mint felét Demetrovics Zsolt meg Paksi Borbála írta, akik nélkül a függési és viselkedési kiszolgáltatottságok rendszere most nem lehetne közérthető nyelven megírt ismeretanyag, ha nem veszik nyakukba a kötet alapozó részének fejezeteit. Laikus olvasó számára talán leginkább a szószedet igazít el elsőként, hogy azután a Pikó Bettina, Paksi Borbála komponálta részek vezessenek tovább a részkérdések felé. E gazdag és (nemcsak orvos- vagy viselkedés-, hanem társadalomtudományi értelemben véve is) korszakosan fontos ágazati tudás apróbb részkérdéseit itt lehetetlen lenne elemezni vagy fölidézni, de az ifjúsági szubkultúrák, drogfogyasztási és prevenciós programok, drogfüggőségi állapotrajzok, pszichodinamikai verziók, epidemiológiai (drogfogyasztás-terjedési) mutatószámok vagy a magyar társadalom drogérintettségének, a bűnelkövető viselkedésmódok társadalmi hátterének, vagy az alkohol-, nikotin- és viselkedési addikciók tipológiájának felmutatása megannyi társtudomány számára is megvilágosító hatást kínál a rendszerlogikák, típustanok, empirikus megértési törekvések számára.

Csupán egyetlen dimenziót hadd emeljek ki itt az imént jelzett hatásegyüttesből. Demetrovics az addiktológiai alapfogalmak között tárgyalja a szerfogyasztás tünetegyüttesei között a tolerancia-szintek (a hozzászokástól és ingervezérelt receptor-működéstől kezdve a funkcionális, a metabolikus, a fordított és a kereszttolerancia szintjeiig lehetséges) megnyilvánulási formáit, rámutatva arra, hogy a viselkedési tolerancia szintjén, ahol a társadalmi tanulás (szocializáció, minták, életminőségi háttér, függővé válási kondíciók, stb.) és „a változó környezeti feltételek közösen felelősek a hozzászokás kialakulásáért" (38. old.), az érintettség (az adott populáció szóbanforgó körének társadalmi arányszáma) miképpen lesz feltételévé és folytonos körülménnyé. Rövidebben, és Pikó Bettina devianciaszociológiai modelljét is ezzel mintegy „beágyazva" a szociológia-elméleti megközelítésbe, itt olyan deviáns magatartásformák (öngyilkosság, alkoholizmus, illegális drogfogyasztás, bűnözés) értelmezésének kontextusát világítják meg, amelyek a társadalmi szabályozó normákra épülnek, illetve a kutató ezekből kiindulva kísérel meg értékelést elvégezni. A deviáció (vagyis elhajlás, *de/via*, az útról való letérés) társadalomtudományi megközelítése nem tagadja a neurobiológiai vagy lélektani háttér összefüggéseit, de ezeket a társadalom-értelmezésekkel teszi összefüggő rendszerben leírhatóvá. Magyarán: nem létezhet magában véve deviancia, mindig csak „az adott társadalomban levő magatartási szabályokat (normákat) ismerve" mondható ki, mi az, ami már a minden társadalomban létező devianciák erősen kultúrafüggő mivoltában is normabontó, az adott társadalom normáitól eltérő, azokkal kontrasztban álló magatartás. A civilizáltnak tekintett országokban és kultúrákban a korszak társadalomlélektani

szempontból immár megnevezhető devianciái egyfajta „epidemiológiai robbanás" jelenségére vezethetők vissza, a biológiai kondíciókat felülmúló mesterséges környezet hatásaira, melyek javarészt jelzésértékű cselekvések, mivel pszichikai és szociális krízis-hátterükre irányítják a figyelmet, szociokulturális összefüggések nélkül nem tárgyalhatók (357. oldal). A kultúra mindenhol normatív rendszere, a társadalmi konszenzust sértő megnyilvánulásai immár nemcsak (a funkcionalista megközelítés-modellekben még kardinális szerepet játszó) „biztonsági szelepek" vagy *anómiák* (Durkheim), hanem a megjelenő életcélok és életviteli módok tartós állapotává lettek, mivel a cél- és eszközrendszer *harmóniája* megbomlott (Merton), a *konformitás* mellett megjelent az *újítás*, teret nyert a csak részben konvenciókra támaszkodó *ritualizmus* is, de egyre gyakoribbá válik a befelé fordulás és *visszahúzódás*, amely segíti a devianciák formálódását és a nemsikeres adaptációs viselkedésmódok elterjedését is, vagy elvezet a *lázadás* kollektív és személyes szubkultúra-normáinak térnyeréséhez (358-360. old.). Az itt ehhez kapcsolódó ökológiai, adaptációs, kultúra- és szubkultúra-elméleti megközelítéssel, továbbá a szimbolikus interakcionizmus bemutatásával Pikó Bettina mély hátteret fest napjaink fogyasztói kultúráira jellemző izgalmak, kalandok, fogyasztói modellek, stimulált-felpörgetett életstílus-változatok keresésének, a „mának élés" normaformáló hatásának és a hedonizmusra éhes társadalmi szimbólumvilágok szinte már kontrollálhatatlan tömegének feltűnő jelenléte mögé, egyúttal alapkérdéseket fogalmaz a megítélésmódok disszonáns voltára, a sodródásba került magatartások konform-ellenes hatásainak elfogadásába is belenyugvó normarendszer eluralkodására, és a „deviancia mint reakció" konfliktusmodelljének érvényesülési terére vonatkozóan (360-363. old.).

A kötetben Paksi Borbála idézi föl a devianciák szociálpszichológiai modelljeihez kapcsolódó társadalmi mintázatokat (379-415. old.), elsősorban a droghasználat dimenzióinak szociológiai aspektusait sorra véve, de talán külön hangsúllyal is e mintázatok anómia-függő kulturális normarendjére, a társadalmi struktúra szabta kilátások és kultúra teljesíthetetlen követelményeinek áldozataira, a „legalul élőkre" kitérve. A gazdag fejezet nemcsak nemzetközi trendek tükrét, a drogfüggés és érintettség idői, térbeli és szubkulturális képleteit kínálja, de az iskolázottság, visszavonultság és szabálykövetés/megszegés határozott orientációs folyamatait is abba a következmény-együttesbe vezeti át, melyben a drogfüggés kockázatai és az érintettség/veszélyeztetettség értékhierarchiái nagymértékben magyarázó állapotábrái is az elidegenedési, integráció-hiányos és kockázat-függő magatartásoknak, vagyis a társadalmi kohézió erejének csökkenését, a családi integrációs modell válságát, az iskolai végzettség és a szociális integrálódási célok terén feltűnő másságok körét formálják meg. Az individualizációs hatásokkal, posztmodernséggel, fogyasztáskultusszal is számoló kulturális normarendszerek szinte egyértelműnek mutatkozó összefüggésben állnak a függetlenségre, elismerésre, bizalomra, tudásra, és a külsőségekben megmutatkozó értéknormákra vonatkozó célokkal, de velük együtt a többségi társadalom értékpreferenciáival is. Itt nem valami „determinisztikus kultúraelméletről" van szó, hanem a deviáns és a konvenciókövető társadalmi kötések jelenlétéről is (396-409. old.). Olyasmikről, amiket a kötet Prevenció-fejezetében Rácz József tekint át mint a droghasználat érzelmi nevelési, társadalmi hatásegyüttesekben és kompetencia-fejlesztési programokban korrigálandó szféráját, vagyis a veszélyeztetettekkel bánás lehetséges útjainak alapjait (417-447. old.). A témakör Nemzeti Drogmegelőzési Intézet által indított szakmai forráskutatási kötetsorozatban már megjelent opusza, Demetrovics Zsolt feltáró összefoglalója révén már ismert kérdésekkel függ össze, hisz a droghasználat nem parfümpiaci kérdés csupán, hanem az eltérő típusú szerek társadalmi eloszlásának kor- és térbeli modell-lehetőségben,

feltáró kutatás alapján deklarálható tapasztalati tényanyagon alapuló térképe is. A *Drog, család, személyiség* című kötet épp azokat a mögöttes relációkat, intim kapcsolati kötődéseket, depressziókat, szorongásokat, szülői kontroll és érzelmek összefüggéseit, továbbá a szerhasználók családjának dinamikai terét világítja meg, keresve a szerfüggés okait, a viselkedési funkciózavarok magyarázatait és család-dinamikai históriáját is. Az intim kapcsolati kötődés és a családpatológiai mutatók az életinterjúkban rögzített hatások szerint nem tisztán a „kontrolláló anya és autokratikus apa" képlet igazolhatóságához vezetnek, mint a „magas szenzoros élménykereséssel" összefüggő droghasználat mélyebb okai, legföllebb érzékenyítő hatással segítik elő a drogfüggést (147-149. old.). De a „devináns karrier" az életút-választás olyan „felettes én-funkciókban" gyengébb működésére utal, amelyben „a lelkiismereti funkciók gyengébb működése, a szociális érettség és szociális felelősségérzet alacsonyabb szintje, s feltételezhetően ezzel összefüggésben a konvencionális értékek általi gyengébb megkötöttség olyan közös faktor, amely általános predikciós erővel bír a droghasználat kialakulását illetően. Viszont a társadalmi csoportok elkülönülésének és elkülönítésének tartalmait vizsgáló „felettes én-fukciók"-kutatás arra vet figyelmet, hogy a szociáliskontroll-elméletek és analitikus megfigyelések egyértelműen láttatják a társadalmi normák által kevésbé kötött fiatalok valószerűsíthető deviáns viselkedés irányába kitérését, az antiszocialitás gyakran „adottságnak" tetsző, de mégsem pszichopatoid működést igazol, vagy lelkiismeretlen, empátia nélküli és szorongásmentes magatartást valószerűsít. „Az alacsony szintű szocializáltság az opiátfüggők esetében magasabb szorongással, alacsonyabb élettel való elégedettséggel, alacsonyabb önértékeléssel, öntisztelettel és az önszabályozás funkcióinak gyengébb működésével jár együtt" (152. old.). A drogok tehát „betöltik funkcióikat, segítik a személyt abban, hogy elbírjon, pontosabban, hogy el tudja nyomni kezelhetetlen s a belső kapacitások hiányában kontrollálhatatlan belső feszültségeit, indulatait". E depresszáns hatású stimulálók „a belső indulatok csillapítására és a dezintegrációval szembeni védelem mellett a családi homeosztázis fenntartásában is alapvető szerepet töltenek be". Az empirikus, klinikai megfigyelésekre épülő következtetések persze kutatásközi állapotot tükröznek, de fontos spotfényt vetnek a szociodemográfiai és személyiséglélektani összefüggésekre, melyek az egyén társas fejlődési dinamikájában az önállóság, autonómia, énfunkciók és önszabályozás terén a szimbolikus kötődések családon belüli hangsúlyaira, a dezorganizációra kényszerülő fiatal életek szükségleteire fókuszálják a figyelmet (152-153. old.).

Nemigen lehet kérdéses az ismertetők e pontján, hogy a devianciák, függések és társadalmi anómiák rendszereinek, kihatásainak szemléjét nem pusztán az addikciók mintázatai vagy a szubkulturális társadalmi tagoltság képletei kedvéért vonultatom föl; nyíltan bevallott célom, hogy a társadalmi kirekesztődések és kirekesztések folyamatait helyezzem a közlendőm hátterében munkáló fogyatékosmegítélések mögé, mintegy a fogyatékossággal élők szociális befogadási/kirekesztési kontextusainak kontrasztjaként vagy lehetséges okaként. Az elfogadás és a megismerés szociálpszichikai tényezői, a belátás, értékelés és kooperáció teorikus vagy hétköznapi esélyei alighanem súlyos esélyként/devianciaként vannak-lehetnek jelen a mássságok felismerésében, tűrésében, elfogadásában. Ennek számos türelmetlenség látszik ellentmondani, de ezek oka sem teljesen ismeretlen. A „felhasználóbarát" felfogás, a bevonódottság és a társadalmi befolyással történő felruházás képletei azonban a társadalmi „fények és árnyak" kutatások alapján (NKFP kirekesztődésvizsgálat) olyan folyamatokra is rámutatnak, melyek a hatalom- és én-technológiák „új kormányzási" (governmentality) elvek Foucault-féle képletével is összefüggenek. De az individuum társadalmi szerepének csökkenésével szembeállított program, mely az egyént képessé teheti arra, hogy önkreatív képességeit vesse latba, nagy mértékben

korlátozás alá kerül a felelősség, a kapcsolati tőkék, a lefelé csúszás tömeges jelenségével, a stigmatizációval és a „felelőssé tevés" terápiás lehetőségeivel is. Az „én-projektek" és a „cseppfolyós modernitás" körülményei folyamatos határdefiníciós játszmákba torkollanak, melyekben a kirekesztési stratégiák sokszor a nulla végösszegű interakciókhoz vezetnek, de sajnos nem kevesebbszer a társadalompolitikai félreértésekhez, a hatalmi oldalról az egyén védtelen világába továbbított felelősségáthárításnak útján át is érvényesülnek. A *Leszakadók. A társadalmi kirekesztődés folyamata* című tanulmánykötetben (Rácz József szerkesztésében) éppen ennek gátat vetni próbáló kutatói szemléletmód érvényesül, midőn az ágencia (érintettség felismerése, felelős kezelése) kérdéskörébe a felelőssé tétel (responsibilisation) problematikáját vonja be, vagyis azt, miként nem szabadna a generációkon át munkanélküli, az elnyomott kisebbség tagja, a hajléktalan vagy a szabadult „börtönviseltek", a prostituált vagy az állami gondozott, a krízisszállóra került fiatal anyák vagy a társadalmi tőke és segítők nélkül vergődő más csoportok praktikus stigmatizálásával teremteni olyan értékrendet, amelyben a kiszolgáltatottak létbizonytalansága, a fehérgalléros bűnözés vagy más rizikócsoportok is sommás lekezelésnek eshetnek áldozatul. A kvalitatív kutatás anyaga másfélszáz oldalon taglalt árnyalatai roppant nehezen emelhetők át egy rövid figyelemfelhívó szövegbe, így hadd szorítkozzam a kötet olvasásának, befogadásának fontosságára utaláson túl arra az alaptónusára, amely nemcsak diagnózist, hanem terápiát is nyújtani kíván. Az életút-elemzések, interjú-részletek, integrációs minőségeket „célcsoportok" kontextusában körvonalazó projekt a „kockázati magatartások" felé eltolódott sorsokra fókuszál, melyek a szociológiai és szociálpszichológiai vagy addiktológiai és devianciakutatási perspektívákra is kihatnak. A kirekesztettség és a visszaintegrálás célképzete jellemző módon nem „tömeges" felmérésben, kvantitatív mutatókban látta meg eszközárát, (sőt, magát a felmérési helyzetet is kellő önképpel jellemzi, miszerint a kutatás etikai kérdései közé tartozott az is, hogy maguk a kutatók nem voltak kirekesztettek, sőt nem lehetett vállalt feladatuk a szolidaritás, viszont a megértés és az együttérzés igen, ld. 17. old.), ezzel pedig annak elősegítése is, hogy az érintett kirekesztettek felfedezése, megtalálása, meghallgatása, kizárásuk lehetőség szerinti enyhítése éppen e publikáció révén lehessen eredményes, sőt társadalompolitikai programcél is. Ezért az ágencia értelmét a leszakadó csoportok esetében nem pusztán társadalmi-strukturális keresztmetszetben használták, hanem a mintázatok kirajzolásához hosszmetszeti, idői, átélt, belső narratívákat is föltétlenül tartalmazó szempontot vettek inkább, melynek része volt a „sors" sodrásainak kitett egyének védekezési mechanizmusai, túlélési technikái mögött megfogalmazódó én-képe, sorsfelelőssége, normasértési és akarat(osság)i eleme, választási és magatartási bázisa is. A kötet alaptankönyv – nemcsak segítőknek vagy segítők segítőinek, hanem mindennemű kirekesztési és bekebelezési folyamat megértésére, elfogadó és leszakadásra ítélő társas viselkedési gyakorlat megismerésére merészkedő olvasó számára is.

Nem utolsósorban a megismerő érdeklődés, az emlékezet-munka és a helyeket-korokat-eszméket befogadni vagy eltűrni kész történeti nyitottságok/zártságok közegében. Mert hát kétségtelen: a magyar vagy kisebbségi-magyar eszmetörténeteket már Makkai óta a „közös múlt", a „Lehet vagy nem lehet" eszmekényszerei, vagy a történelmi forgószelekben sorsszerűen választott (Bibó-i) „kisállamok nyomorúsága" határozza meg. Miként pedig a közgondolkodást és politikai publicisztikát, úgy a szaktudományos kontextusokat is: helyek, korok, s emlékezeti folyamatok sodrásai ülik meg a kortárs történettudományi munkák, város-, életmód-, etnicitás- és térségkutatások anyagait, újabb köteteit hasonlóképp. Az „újabb" itt a könyvespolcon mostanságosan megjelent opuszokból válogatást tükröz inkább, beleértve a tegnap s a néhány éve kijött műveket is, midőn az „összeolvasás", a kínálkozó analógia szervezi

őket egyetlen „csoportos recenzióba". Történeti tudásképletek, tudatminták, mozgások és állapotok körképe tehát ez, s nem egyetlen műremek alapján, hanem a korok helyrajza, folyamatok és sodrások kortörténete, lokalitások és hullámzások topológiája értelmében fogant áttekintés, aktuálpiaci szemlézés inkább. Arra voltam kíváncsi, miként adja magát az olvasatok élményanyaga, a városi vagy perszonális, térségi vagy korszakos történetiség kollektív emlékezetet építő látképe, s miként lehetünk képesek mintegy „átlátni" e sűrűn megpakolt „könyvkirakat" egyik-másik színfoltjára fókuszált érdeklődéssel, a kortudatok kritikájának vágyával. Míg a leírás-megjelenítés közben az olvasót vezetem, nem titkolt kontrasztokat építek magam is a szerzői intenciókból, remélve, hogy a deskriptív narratívák nemcsak puszta „hír-anyagként" lesznek értelmezhetők, hanem összeállnak válaszadói stratégiába is…

Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában – szólít meg szecessziós címlapjával Gerő András kötete, mintha bizony mindkettőnek vagy valamelyiknek azért csak-csak kéne lennie valahol a porondon… Az előítéletes Monarchia vezető és hangadó gondolkodóinak foglalata, (a Habsburg Történeti Kismonográfiák első kötete lévén), sejdíti a reményt, hogy a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány révén a Habsburg Történeti Intézet igazgatója majd mindent sorra vesz a monarchikus antiszemitizmus, rasszizmus, előítéletesség és fajelmélet múlt századi szétterjedő félvilágában, melyről a vallomástevők maguk vázolják a kor világképeit, szekuláris ellenségképeit, nőgyűlöletét és mindezeknek európai horizontra tolakvó németes-osztrákos teóriáit. A szerzői vállalás azonban szerényen inkább úgy szól: „Ők beszélnek, én kontextualizálni próbálok". S a megszólított-meghallgatott vallomástevők, Guido von List, Georg Schönerer, Jörg Lanz von Liebensfeld, Otto Weininger, Arthur Trebitsch radikális nacionalizmusa, szekuláris nőgyűlölete, fajgenetikai hókuszpókuszai, fenyegető és rendbomlasztó „nomádok" pusztító bevándorlásától a német-ausztriai tájnyugalmat félőn féltő szolgaideológusok további kisszerű egyedei hosszasan idézve mondhatják el vezérideológiai téveszméiket, melyeket azután a történész interpretál a korszak és az európai tájkép pontosítgatásával. Gerő analógiás feltáró modellje a legsajnálatosabb mai visszhangok felsejlése és megértése felé vezeti az olvasót, anélkül, hogy a legközvetlenebb azonosításnak akarna megfelelni a hazai vagy európai jobboldaliasodás megértése érdekében. Az előítélet, mint a „nem is kell hozzá zsidó…" képletére emlékeztető korközérzet e monarchikus látszatnagyság mélyén a „nem is kell hozzá Hitler…" párhuzamát kínálja, meg további jobbosodási és nacionalizációs vakvágányok pályaívét is mintegy előrevetíti.

Talán az olvasó „hibája", tévképzete az analógiák keresése… De ahogy e századelős hangadók a német-osztrák horizonton a mind betegesebb monarchikusság válaszaival s a később, egészen napjainkig mindahány osztrákot stabil identitásában is fenyegető narratívák ugyanabból a világvalóságból táplálkoztak, mint a korszak legkiválóbbjainak narratívái: Freud, Hoffmannstahl, Schnitzler vagy Musil szellemi produktuma is a bomladozó államiság talaján serkent. Ki látta hát „egzaktabban", ki maradt hitelesebb megjelenítője mindazon sodrásnak, mely a Monarchia korában a folyamatok és helyek-helyszínek elbeszélői körében az értelmezések konklúzióinak vagy premisszáinak eredőjeként „A nő a maga egészében értelmetlenség" (Otto Weininger, 1903) tónusú sugallatot vette készpénznek, vagy inkább „A politika: mágia. A tömeg annak fog engedelmeskedni, aki képes őt megszólítani" (Hugo von Hoffmannstahl) jóslatot? Mert hát a kettő együtt, egy helyen és egy időben keltett hullámokat a korszakos közgondolkodásban, s kontrasztként jelentkezett a zsidó-gyűlölet és még ostobább nőellenesség vagy rasszizmus hatástörténetében. Gerő nem filologizál, s nem is vállal eszmetörténeti kritikát a fogalom izmusos-ideologikus „válaszadói" magabiztosságával, de a korszakban mégis munkáló, „egykor létező

entitásokat" mutatja föl, a „történeti fogalomtisztázás és pontosítás" szándékával, szembenálló narratívák előítélet-halmazának vagy „kultúr-rasszizmusának" szemlézésével, kontextualizálásával. Ebbe tagolja az evolucionizmus és szekularizáció, az „isteni akarat" és a természettörvény, a „köz" fogalmának és a tömegtársadalmi önszerveződésnek nyilvánossága kapcsán életre kelt beszédmódokat, az európai kultúra orientáció-keresésének faj-interpretációs magabiztossággal vállalt pökhendiségét, a totális erejű világmagyarázatok igényét, „Isten és az Ördög" ősi konfliktusát „világválságos" narratívákba tagoló válaszkényszerűséget, vagyis egyfajta értelmiségi tudásgőgöt is. A „monarchia kora" mint civilizatorikus „áttörés" a polgári életforma hosszú békekorának fenyegetettségét is jelentette, de a nemzetvízió féltenivalósága is előidézhette, hogy a formálódó német egységből kimaradni látszó osztrákok nemcsak maradék terüket, féltett szomszédságukat próbálták őrizni, de az identitást is, mely egyre védhetetlenebbnek tetszett: németnek nem eléggé az, de az osztrákság mélyén mégis a német szervezettség, nagyság és kiváltságosság fénylett. Radikális nacionalizmusok, Róma-ellenes katolicizmusok, kisebbség-ellenes egységtudat, „Judapest"-ellenes magyarutálat (Karl Lueger), „össznémet"-pártiságon alapuló németellenesség, csehekkel szembeni „sörháború", „szlávság és csuhások" elleni uszítás (Georg Schönerer), a germán fajiság fölemelkedését akadályozó „elemek" árulása, neoromantikus okkultizmus táplálása meg a Fény és Sötétség közötti apokaliptikus háború hirdetésének hite (Guido von List), a faji logika és politikai aktivizmus kíméletlen meghirdetése, a nő mint diabolikus negativitás vagy alacsonyabbrendű „faj-etikai" kortermék vádolása, a „testi ember" szükségszerű kihalása után az emberi szellem objektiválódása egy új kereszténység eljövetelében (Otto Weininger), vagy hősi fajiság és férfi-jog megjövendölésének eszmerészegsége (Jörg Lanz von Liebenfels), esetleg épp a megtagadott zsidóságra épülő hisztérikus árjaság nevetséges szánalmassága (Siegfried Trebitsch) az akármikor és akárhol faj és nem átválthatóságára épített koreszmét szolgálta. E szerzők életútját, korszakos hatását és jellemző opuszaik részleteit is bemutató kötet a kezdődő modernitás korai válságára adott reflexválaszok válogatása, árnyaltan jelezve, milyen készségeket mutat egy társas abnormalitás, ha éppen alkalmasnak is tűnik tömegfogyasztásra beállítva, akár a korszak egyik arcaként, akár az utókor, a nácizmus korai előfutárainak dicső meneteként. Az emlékezetkultúrának ezt az ausztrofasiszta vonulatát Gerő egyfajta intellektuális produktumként mutatja be Német-Ausztria századelős-századfordulós korfolyamatai között, nem kevéssé hangsúlyozva a második világháború után kedveltté vált ellenoldallal szembeni létformáit, kiemelve ugyanakkor a két szegmens egységét, történetileg elválaszthatatlanul értelmezendő komplexitását. Az Ördögben, Rosszban, Másfajtában, Ellenségben és Erkölcstelenben mindig épp a maga magasabbrendűségét bizonyíthatóak látó szemléletmód (mint a Szerző is sugallja) utóbb könnyedén átváltható, behelyettesíthető volt a Férfi, a Bolsevik, a Párt, vagy akár a Munkásosztály tartalmaira, céljaira, jellemzőire. Mikor, kinek, miért és mi kellett éppen a totális győzelemhez…

A meglehetősen nehéz társadalmi és tudományos feladatot, a szocializációs és az uralkodó (fals vagy önemésztő) értékrendet kevés jó társadalomtudományi könyv tematizálja. Ezek egyikeként biztosan helye van önkreatív könyveink polcán a Kállai Ernő és Kovács László szerkesztette *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában* című szövegválogatásnak. A testes kötet 21 szerzője és cikkeik-tanulmányaik címeinek roppant változatossága ismét csak kifog a recenzens merszén, hisz mindőjüket fölsorolni nem lehet, kiemelni viszont merész kockázatot is jelent, ha nem akar minősítés lenni egyúttal. Márpedig ettől épp azért ódzkodni kéne, mert a pedagógia társadalmi és iskolai vagy óvodai nevelési metódusai semmivel sem kiemelhetőbbek, mint a kirekesztettek, hátrányos helyzetűek,

csonka családok vagy roma kisebbségiek helyzetképei és megértésük módjai. A kötet három tematikus blokkjában ugyan elválik valamelyest az elméleti pedagógia, általános neveléselmélet, az erkölcsi nevelés, értékrendek és megismerés, iskolai fegyelmezés, családi szocializáció és kapcsolatépítés, személyiségismeret és 21. századi gyermeklét megannyi kérdésének első blokkja, a második rész az identitás, közoktatási „másság", napközis lét, kirekesztés és empátia, pszichológusok és pedagógus-jelöltek tapasztalati anyaga, hátrányos helyzetben lakozó családok szituatív megismerési és megértési módjainak kötet-egysége a harmadik, romológiai tömbtől, társadalomtörténeti vázlattól, cigányoktatás-históriától, irodalmi neveléstől és roma-pedagógiai hatásvizsgálattól, de mindhármon végighúzódik a problematikák nem egyfókuszú, hanem multidiszciplináris, humánus, sokszor szinte alázatos hittel interkulturálisra hangolt belátása. A fő cél maga az EMBER teljesség-igényű megismerése, megértése, elfogadása és társadalmi vagy egyéni szinteken megvalósuló lét-teljessége … – ami bár igaz program, de nemcsak a tényekhez, hanem a kalkulálásra kerülő előzményekhez is tartozik már, hogy korunk változó közélete, sodró hétköznapjai, kívülről determinált személyiségideálja, öntörvényű utak járhatatlansága vagy nehézsége, bezártság vagy kirekesztődés nyomasztó következményei immár nem csupán az egyszeri embert zúzzák bele a közös, „homogén" társas világba, hanem a megismerhetőség hiánya, a megértés nélkülözése, a kirekesztettség csapásai és a berekesztés technikái is ugyanúgy megtiporják a motivációk, hovátartozások, személyes tudások, egyéni viselkedések és közösséghiányos létformák pedagógiai „alanyait". A szocializációs, társas beilleszkedési programok tehát sosem (csak) rutinra, de annál több adaptációs struktúrára, alkalmazkodási stratégiára épülve kell formálják a pedagógiai, társadalomszemléleti, emberfejlesztési célrendszereket… – akár kiilleszkedőkről, akár besoroltakról, akár érthetetlen vagy épp átlátható viselkedésmódokról, másságokról van szó. E programos szándék, a pedagógia egyre hangosabban megnyilvánuló, mert egyre küzdelmesebb és még szorongatóbban próbára tett értékrendje talán épp ennek révén lehet képes (a minőségi másságok látszatai mögött) a hátrányos vagy fogyatékos állapotok mélyén rejlő humánus programterv érdemi kidolgozására és a meg-megújuló önkép és társadalomkép formálására is. Így lehet talán esélyünk arra, hogy az első ismertetett kötet „új világképe" szerint, a változó világrend gazdasági kíméletlenségének opciójaként a humanitárius gyalázatok elkerülésének programját a krízismenedzselés hangsúlyozásával egyensúlyozzuk ki egy megismerő emlékezeti belátással, a kirekesztő emberképek elvetésével, s egy méltóbb jövő perspektívájaként.

A kiadványok adatai: László Ervin: *Új világkép. A tudatos változás kézikönyve*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 180 oldal; Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János szerk. *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 596 oldal; Demetrovics Zsolt szerk. *Az addiktológia alapjai I.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 447 oldal; Demetrovics Zsolt: *Drog, család, személyiség. Különböző típusú drogok használatának személyiség-pszichológiai és családi háttere.* L'Harmattan, Budapest, 2007. 183 oldal; Rácz József szerk. *Leszakadók. A társadalmi kirekesztődés folyamata.* L'Harmattan, Budapest, 2007. 158 oldal; Gerő András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 199 oldal; Kállai Ernő – Kovács László szerk. *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 264 oldal.

Albumiáda. Tudományos és népszerűs könyvekről

Szacsvay Éva: Szobrok

Néprajzi tárgykatalógus

A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusainak 18. köteteként jelent meg Szacsvay Éva könyve (Néprajzi Múzeum, Budapest, 2011. 200 oldal, magyar és angol nyelvű tanulmánnyal), melyben a bevezető tanulmány a korábbi *Üvegképek* (1996) óta az első olyan egyházi tárgykatalógust ismerteti a közel fél évszázada létrehozott gyűjtemény reprezentálásával, ezúttal a *szobrok* főszereplésével. A fából faragott, kézműves és helyenként háziipari műhelyek munkáiból összeállt válogatás a 18. és 20. század közepe közötti időszakban keletkezett népi(es), naiv faragóművészet és relief-formálás ikonográfiai csokrokba válogatott típusait kínálja a közösségi és magán-ájtatosság helyszínei, kultuszai, funkciói és néprajzi/művészettörténeti jelentősége szerinti bontásban. A gyűjtemény ismertetése izgalmas kutatáshistóriai részletes-séggel taglalja a népi ábrázolóművészet alkotásait, (nemegyszer „termékeit" is, midőn olykor a művészeti giccs határán helyezhetők el a kultusztárgyak, dísztárgyak némelyikét), s a paraszti enteriőrökben rögzített helyű „szentsarok" funkcióváltozá-sával, a „rusztikus" vagy épp millenniumi eszmei hatást tükröző változatok illusztrálásával olyan kulturális reprezentációt vonultat föl, melyben a „magyar nép hagyományos kultúrája" az öltözködés/öltöztetés, szakrális textilek, mázatlan vagy nyers ékítmények együttese érzékelhetővé teszi a Kárpát-medencei népek együttélésének legkülönfélébb örökségeit, egyvelegét.

Téved képzeteiben az Olvasó, ha száraz, lajstromba szedett és pontoskodva regisztrált tárgykatalógusra gondol a sorozatcímben jelzett kötetnél. Ikonográfiai típusok, lelőhelyek és fölhasznált szakirodalom természetesen szerepel az utolsó oldalakon, de ennél az igényes lapozgató számára sokkal izgalmasabb, hogy részlet-gazdag színes fotókon találkozik a tárgykör legszebb verzióival. A tárgykatalógus persze nem lapozókönyv csupán, de album-voltának többes funkciója épp az lehet, hogy lenyűgöző gazdagságra utal, mely nemcsak a szenthelyek fajtáiban és formai sokszínűségében látható, hanem a vallási élményt körülvevő élethelyzetek, hagyo-mánykövetés, kultusztörténetek, tárgyformáló világ, szakrális kommunikáció jeleinek és jelentéseinek mélyebb tartományait is szinte belátható vá teszi. A kép, a szobor, a szentsarok, a relief, az oltár, a magánházak oromdíszei, a temetők oszlopai, az útszéli keresztek és az egész írott művészeti horizont lenyűgöző pazarságát taglalja Szacsvay tanulmánya, beágyazva a hazai és (mai határokon túli) európai leletanyagba mindazt, ami a népi díszítőművészet imahelyeinek, kultuszsarkainak, kegyszerkészletének, tárgybirtoklásának, státuszjelző funkcióinak hátteréből fölsejlik és elemezhetővé válik. A házioltárokra komponált, „öltöztetett", festett-faragott, búcsúkból hozott vagy azokat másoló szentábrázolásoknak démonűző, gyógyító, csodatétel-kereső biblikus, nemzeti viseletet és társadalmi hovátartozást is szimbolizáló együttesei, vagy a búcsújáráskor, Máriakultusz-ápoláskor, zarándoklatokon összegyűjtött és „magánosí-tott" szakrális tárgyegyüttesek éppúgy részei ennek a kultuszvilágnak, mint a keszkenők, Mária-ruhácskák, térmegjelölési elemek, keresztfák, útioltárok, emlék- és rítustárgyak térbe-tájba komponált alkotásai, melyeknek regionális sajátosságai és kultikus jelképtára jelen van az építészetben, festészeti és oltárfaragási kultúrában, zarándoklatok corpusaiban, életút-szimbólumaiban, stb. Ezek a „vallási dialektusba" öltöztetett vallásnéprajzi elemek a kolostorok, templomok, rendházak, temetők, kápolnák világából tehát úgy kerültek át a hívő közösségek és egyének perszonális

terébe, hogy egyúttal részét képezték a közösségi és vallási emlékezet, a kultúrtörténet, a hitvilág helyileg érvényes szimbólumrendszerének, végül a paraszti életvitel legkülönbözőbb módjainak is. Az emléktárgyak a tájakon utazók kezébe kerülve – mintázataikkal az átadó kultúrát közvetítve a befogadó kultúra felé – nemcsak zsánerfigurák, díszítések, néprajzi dialektusokba tagolódó hatásegyüttesek megjelenítői, de korszakosan jelzik a kultuszok hatását, terjedési útvonalát, gondolati és írásos változatait, közvetítőinek mozgását, divatok és minták cseréjétől a háziipari üzletelésig mindazon kölcsönhatásokat is, melyek nem tisztán valami „múzeumi modell" részei, hanem a hitelességet szubkulturálisan újrafogalmazó, átíró, megkonstruáló populáris világ életmódját és életminőségét is tükrözik. Szentek öltözete, kultuszok értéke, megmunkált anyagok és díszítési lelemények, minták és divatok terjedési útvonala, kultúrák találkozásának és egymást átható mixitásának lenyomatai izgalmasan jelzik, mit hoztunk, mit gyarapítunk, mit viszünk-adunk tovább a következő generációknak mindazon kincstárból, mely nem „szimplán" kaszagyűjtemény vagy tilolófa-válogatás, hanem saját kultúránk történeti része, vallási és spirituális tartalmának szerves öröksége is.

Bensőséges karácsonyok enteriőrjei

Csecsődi Mária könyvéről

A népszerű, sőt „az elmúlt években a klasszikus otthonok megteremtésében vezető szerepet vállaló" neves tervező és lakberendező a legutolsó, *Budapesti otthonok* című (angol és magyar nyelvű) kötetének fogadtatása nyomán határozta el, hogy Darabos György fotográfussal alkotói kettősben nekifog a sokak gyermekkorát fölidéző hangulatok, tárgyi intimitások, átértelmezések új tematikájába, melyben a kortárs belsőépítészeti és kulturális tradíciók világát egy jól meghatározó ünnepkörre, a Karácsony időszakára fókuszáló kötettel és az ünnepkör miliőivel fogja folytatni. Az Alexandra Kiadó gondozásában megjelent *Karácsonyi enteriőrök / Christmas Interiors* című építészeti és enteriőrfotózási képválogatás a Szerző(k) felfogása szerint olyan kollektív műalkotás, mint a klasszikus építészeti hagyományokat követő belsőépítészet, vagy épp a színház, ahol a hagyomány, a tradíció-követés, a polgári élettérbe és mindennapi tárgykultúrába ágyazott otthon-fogalom nemcsak korkép és divatjelenségek tükre, hanem a társadalmi kultúra aktuális lenyomata, s az otthonformáló alkotó fantázia klasszikus felfogásoknak hódoló attitűd, személyes világ is.

Csecsődi Mária mint egykor színész, majd lakberendező, belsőépítész, tervező és (alighanem) kulturális világkép-formáló – saját weboldalán olvasható üzenet szerint – olyan belsőépítészeti megoldások híve, melyek mögött abban való hit áll, hogy „elsősorban az otthonok kialakítása, klasszikus megvalósítása terén /.../ egységes gondolkodást megjelenítő megoldásokat tud létrehozni /.../ az emberi értékek és az emberi környezet fontosságának felismerése" alapján. A kötet ezt a több mint két évtizedes dizájner ars poeticát tükrözi, a víziót és vágyat, a lehetségest és a hagyományost, a bensőségest és az otthonformálásban kreatív Ember igényességét átfogva, a környezet személyességét kiemelve és bevilágítva. A kötet „sajtótájékoztató" vagy könyvreklám-felületen megtalálható beharangozója szerint „A karácsonyi ünnepkör nemre, vallási hovatartozásra, életkorra való tekintet nélkül mindenkit áthat, hiszen egyszerre kap benne fontos szerepet a tradíció, a család és az ajándékozás. A könyv felidézi gyermekkorunk karácsonyait, a mesék világát, elkalauzol különböző kultúrákba, bepillantást enged szépen feldíszített otthonokba, az olvasók elé tárja az ünnep ízeit, trendjeit, tárgyi világának megannyi nélkülözhetetlen darab-

ját. Remélem, hogy a kötet számos hasznos ötletet nyújt a karácsonyi előkészületekhez, de azok sem fognak csalódni, akik a kandalló mellett, puha takaróba burkolózva csupán gyönyörködni szeretnének a képekben".

Csecsődi és alkotótársa számára „a Szépség, a funkció tisztelete, összhang és szenvedélyesség" akkénti szenvedély tárgya, ahogyan „az építészet és a berendezés, amely mindennap újabb szépséget és örömet hozhat életünkbe". A kötet lapjain újrafogalmazzák a tradíciót – a klasszikus értékek (mint harmónia, kontraszt, mívesség, szín- és életmód-tónusok sokféleségének együttese, konstrukció és ellenpontozás, stb.) eleganciáját a belsőépítészet aurájában. Valamifajta művészi dramaturgiával hirdetik, hogy az enteriőrnek üzenete van, kollektív műfajként érvényesül, mint az előadóművészetek, mert benne az idő, a tárgyak rendje, a kimunkáltság és a mívesség összhangja lakozik. Az egész kötetben nincs egyetlen emberalak, nincs egy kéz vagy alaklenyomat sem, ugyanakkor minden apró tárgyközeli fotó és térdinamikai beállítás a főszereplő Embert idézi, emlékeivel, megszemélyesítő közelségével, alkotói intimitással. Ahogy egy porcelánkészletre fény esik, vagy miként egy fenyődísz lakozik egy váza tövében, tobozokkal körülvett Szűz Mária-szobor, írószekreter egy óragyűjteménnyel, kandalló- és abroszdíszek, reneszánsz dobozok, antikizáló dombormű, tervezett textilek, fényforrások és lépcsőház-sarok, ebédlő- és szalon-együttesek harmonizálnak a könyv lapjain, az első pillantásra a válogatott kapcsolatokkal megáldott tervező-fotós szociális hálójáról árulkodik inkább, s nem valamiféle „társadalomrajzzal" kecsegtet. De ahogyan a karácsonyi ünnepkör Ádvent, András-, Miklós-, Luca-napi, Szentestés, Vízkereszt- és Aprószentek-időszaki időutazását megteszi, immár belátjuk, hogy a kandalló- és asztaldíszek, stílbútorok, Erzsébet-stílusú ezüsttárgyak muranói poharakkal, palazzók attraktív gazdagsága és modern design-bútorok szerénysége egyugyanazon hangoltságot ad: az emberi miliőt, mely ünneplésre, örömre, emlékezésre, közös boldogságra előkészített. Hisz ugyanilyen hangoltságú a bádogkaspóban élő virágból formált asztali dísz gyertyáskoszorús feelingje, a damaszt abroszon és csipkés vásznon elhelyezett monogramos szalvéta, parasztosan-régi öntött vagy újonnan csiszolt poharakkal, ólomkristály fényjátékkal és renaissance portrékkal a háttérben, mint a papírból hajtogatott templom egy bécsi porcelános tárgyegyüttes mellett, kandalló- és asztali díszek gyümölcsös-gyertyás-levlapos „kiállítása" a küldemények szeretetsugárzásával… Kerámiák mellé karamellizált alma, selyemfenyő zöldje a natúr tálalón, csecsebecsék és papírfecnik, emlékszőtte ízlés és klasszikus művészettörténeti kontextus mindenütt. Lapozz egyet, ott egy bevilágított aula, majd kettőt, s ott egy „stílban tartott" szállodai szalon, majd még hármat, s rálelsz régi üzletek kidobott tárgyi kellékeire fénybe öltöztetett hőfokkal tálaltan, angyalos szimbolikájú tárgyegyüttesre és tükrösgyertyás könyvespolc-installációra, koszorús főbejárat pogány lantos puttócskájának örökzöldbe burkolt meglepetésére… – örök, végtelen életjelkép, díszített édeniség téli fénybe ringatva…

Stíluskevercs, ami itt fogadja a lapozgatót. Látszólag. Mert valójában a mögöttese, „motivációja", a fényes gazdagságtól a perszonális intimitásig átfogó gesztusa a kíváncsi Mindenkinek és a sokízlésű Publikumnak szól. Angol és skandináv példák, asztalok itókákkal, francia reneszánsz kamasz-szecesszióba oltott és millenniumi klasszicizmussal cizellált világok… Idegen kultúrák (pl. indiai, afrikai tárgyak, francia konyha, bécsi barokk vagy angol parasztromantika áthatotta mahagóni ebédlő alig fésült szőnyegrojtokkal, olasz vagy cseh üvegek, súlyosan omló kárpitok, fénytestek és lépcsőházi lusztrik) stíluspéldái alapján komponált „karácsonyi" dekorációk, fenyődíszek trendi szerint és ajándékok választékos rendbe varázsolva… – felszínes pillantásra ezekből áll össze a kötet. De mert nemcsak „tárgya" az emberi tünemény, hanem íze és formája is ehhez illesztett, így hát szerepel keresett miliőbe komponált

női korcsolya, sült pulyka és töltött káposzta fajanszedényben, damaszt szalvétával ékített rozébor, málnás marcipántorta és fagyal-ág, mézeskalács maci és fenyőfadísz, Andersen- és Dickens-kori mesevilágok szereplői, és sorolhatnók még… – ami mindezt áthatja, az épp a *személyesen emberi*, a karácsonyi ünnepkör talán mindannyiunknak legfontosabb tartalma. Lehet, hogy nincs mindünknek a Corinthia Hotel átriumában komponált miliőkhöz méltó csarnokunk…, historizáló stílban tartott szalonunk és kerti márványmellvédünk a használt női korcsolya tárolására… – de Csecsődi tálalásában ez nem a kihívó gazdagság szemet szúróan utálatos pompájává hivalkodik egybe, hanem személyes lesz. Személyesen is jeleníti meg őket: az ajándékkal kedveskedő bécsi bácsi, a British Múzeum shopjában „zsákmányolt" papír-apróság, a marokkói gyümölcstál a maga egyszerre személyes és tárgyilagos mivoltával kerül a kötetbe, de épp így szinte megszemélyesített a havas kerti feeling a bájos-babás fenyődíszekkel, a francia bolti húsostállal, a családiasra fogalmazott színvilággal, a szokásképzetek intimitásainak közzétételével is. Szerzői vallomásában így foglalja szóba: „Az emberek időtlen idők óta díszítik otthonaikat magyalból, repkényből, borostyánból, csipkebogyóból, fagyökérből és más örökzöld ágakból készült koszorúkkal – a jó szerencse és szíveslátás jelképeként. A századok folyamán a kerekre formált örökzöldeket szalagokkal és a legkülönbözőbb kiegészítőkkel öltöztetik fel és díszítik ma is" (83. oldal). S ha az időtlen időkkel vitatkozhatnánk is talán, magával az akár szegénysorban is föltámadó igénnyel, az esztétikum elementáris üzenetével már kevéssé lehetne perlekedni. E téren pedig a kötet (mint maga is dizájn egyúttal) megannyi meglepetést hoz a fantáziának, átértelmezésnek és a megszemélyesítés vágyának. A 176 oldalas kötet szinte minden oldalán ér valami meghökkentő másság, vagy ha más nem, saját emléket mozgósító és saját élményt aktivizáló képzet, asszociáció, lelemény… Ez pedig a lélek legbelsőbb építészete, kortárs dizájntól függetlenül, kortalan kimódoltságban, figyelmes és szemlélődő igényességben, a szakrálist is emberközelivé avató hőfokkal.

Talán ez az, amiért Csecsődi(ék) kötete nem szimplán „karácsonyi ajándékkötet", hanem az igényesség és szépségvágy könyvespolcára kínálkozó forrásmű is…

Kakasvér és virágszirom – kaland és tudományigény

Sebestény Anikó balinéz kalandjáról

Senki szánára nem igazán lehet irigylésre méltó az a szerzői attitűd, melynek belső igényességből adódóan meg kell felelnie a szakmai elvárásrendnek, kritikai tónusnak, értékelő és minősítő bátorságnak, melyet ugyanakkor késztet-kötelez személyes elvárás is, a Szerzőé, akinek művét nem véletlenül veszi kezébe, esetleg épp azért kapta magát a könyvet is, hogy értékelő pillantását okkal és kímélettel fordítsa az elkészült opuszra… Hát így jártam én is, kevéssé kényelmes helyzetben, de megbecsült kortársként, kinek egykori diákja felnőtt kutatóvá érett, önálló terepet és témát választott, évekig dolgozott művén, s most a kész mutatványt 432 oldalas könyvben adja át. Súlyos, könyvként is tekintélyes termék, mélynyomó papíron, sokszáz fotóval, javarészt nagyméretűvel és elképesztően színessel, meggyőzően mély tónusokkal, kimódolt kontrasztokkal, indonézesre cizellált betűkkel, albumszerű eleganciával üresen hagyott oldalakkal, előzékkel, francia-magyar-angol-indonéz szóhasználattal, kulturális és vallásantropológiai habitussal, utazói kíváncsisággal…

Azon mód visszakérdezhetne az Olvasó: mi akkor a talány, ha örömteli az ajándék, kimunkált a Szerző maga kutatta-írta-fotózta-tördelte-formázta könyv? Mi a nem éppen irigylésre okot adó?

Alighanem ezt lesz a legnehezebb körülfogalmazni. Ha az indonéz-balinéz-magyar útiszótárt nézem a végén, vagy a munka francia nyelvű összefoglalóját, angol ismertetőjét és jegyzetanyagát, magyar turistáknak szánt hasznos „felvilágosító részt" a „Balira készülő" és „képzeletben utazóknak", akkor tisztán megnevezhető a mű státusza: *útikönyv*, színes-szagos, kedves és intim módon személyes, amilyet a messzi tájon járók komponálnak azoknak, akik csak vágynak oda, s bizton remélhetik, hogy senki sem fog tudományos kérdéseket feszegetni a memoár kapcsán. Másként azonban *szakkönyv* is lenne a mű, a magyar szakirodalomból amúgy hiányzó balinéz vallási szertartásleírás(ok) egyik úttörő opusza, hátterében a Szerző készülő francia doktori disszertációjával, melynek aligha lehetnék opponense vagy felkért értékelője. Szakkönyvként viszont elbűvölően tele van személyes intimitásokkal, érzetekkel, futó impressziókkal, csacsogással és fecsegéssel, fontoskodással és tüneményeskedéssel, a bibliográfiája pedig szinte tizede annak, amit egy ekkora munkához használni illik (s ebben is vegyesen ül indonéziai útikönyv és turizmus-elméleti mű, történeti lexikon és pszichológiai klasszikus, visszaemlékezés és nyelvelméleti szakmunka, karöltve Clifford Geertz vallás- és kulturális antropológiai esszéivel). Kézenfekvő lenne tehát, ha egyiknek sem, vagy mindkettőnek tekinteném: az alcím szerint „*Egy év BALI szigetén*", azaz kalandnak és útinaplónak éppúgy beválik, mint „állomásozó terepmunkának", ahogyan azt antropológuséknál illik. Ez esetben talán éppen a szakmai dokumentáció az, ami leginkább hiányzik, s épp a képanyag nem a valóságkutatás fekete-szürke-fehér kontrasztját idézi, hanem a turisztikai magazinok behízelgő pillanatfelvételeit, ezt is értelmezhetetlenül vegyes színvonalon, melyben az egyik kép témáját és kivitelét tekintve is fényképész remekmű, a másiknál meg nem érted, miért nem dobta ki azonnal a *fotóalbumból* mint árulkodó-leleplező selejtet... Kevesek közt is ritka eséllyel elkapott szakrális szituációt követ balinézesre álmodott önportré, telefonnal fotózni is fölösleges helyzetet soha többé meg nem örökíthető impozáns tájkép vagy esemény lenyomata – s mindez utólag szinte kontroll nélkül egymás mellé pakolva, mint egy ízlésficamos keleti fotóbazárban...

Az útinapló-szakkönyv-fotóalbum hármasa aligha könnyen elfogadható kevercs, akármelyik aspektus eredeti szándékát veszem. Az útikönyv és fotó szinte hagyományosan bevált csali-páros, a szakszöveg és fotó kínálkozóan ügyes arányítása is üdvös eszköz lehet valamihez, s hasonló a helyzet a személyességgel, én-élménnyel, önreflexióval és közvetlenséggel...: az antropológiai önreflexió mintegy kötelező gyakorlat, belső kontroll a befogadott másságok saját értelmezése körül, a receptorok ellenőrzése – olyan, mint a motorteszt egy járgánynál, vagy eltérő érvelés logikájának átlátása két vallási vagy filozófiai tézis párharcában. Kakasvérben úsztatva azonban a balinéz szertartásosság egyfelől hiteles szimbolika lehetne, a virágszirmok kedvessége is teli jelképes üdvösséggel, szívélyességgel, rejtett üzenetekkel és értelmezésekkel, amit a balinéz kutatásokban antropológusok is, vallások elemzői is, korszakonként talán eltérően, de kiadósan elemeztek. Mindezt arra redukálva, hogy „mit is csináltam Balin, mikor sütött a nap" vagy a macskám ráfeküdt az irkámra..., elmentem a nyomdába az utolsó oldal szövegét még belepréselni a maradék fél oldalba, hogy pontot tehessek a végére és megnézhessem a nyomtatás színhelyességét, vagy oldalakon át kedvesemre várok az erkélyemen... – nos, egy kissé mintha túlzásba jutna a magánérdekű hüppögés a kutatói önreflexió normáihoz képest, mintha az „ÉN és bali" helyzet generálódna a köznevek fordított írásmódja és a címoldal logikája ellenében.

E vétséget is mellékesnek tekintve, Sebestény Anikó könyve izgalmas szakrális kaland azoknak, akik nem szakkönyveket bóklásznak naphosszat, s fordítva: szakkönyvek aprólékosságát idézi helyenként egynémely részletező leírása, melyet és melyhez hasonlót magyar nyelven senki sem olvashatott még – például a halott-

égetésről, a balinéz naptárról, a „korea-stílusú” fafaragásról, a házavató szertartásról, az indonéz intellektüelek harciasságáról, a látható és láthatatlan világok átélhető balinéz kettősségéről, az Ősök Szellemének vagy Lelkének transz-állapot utáni jelenlétéről, stb. De hogy mindezt a legszemélyesebb érdektelenségek súlyos tömegeiből kelljen kiszitálgatni, az meglehetősen sajátos tudásértelmezési attitűdöt tükröz. Amit a Barong-szertartásról elmond, értelmezően szól, viszont amivel köríti, az a legigézőbb locsifecsi, amit csak a legfelszínesebb újságíró összehordhat egy női magazin folytatásos utazási rovatában. Szeretnék óvakodni attól, hogy a Szerzőt emiatt „kevésbé kutatónak” nevezzem – s tekintettel az ugyane témakörben éppen most megvédendő francia nagydoktori disszertációjára, nem is igen lennék hiteles e téren –, sőt attól is, hogy a tudományos igénnyel fölhasznált néhány szakmai szöveg miatt meg ne tartsam útinaplónak vagy turisztikai kalauznak e művet. A kaland és a tudományos értelmezés igénye, a Mások számára írandó érdekességek rajzolata és a balinézek iránti hálás hódolat érzete, végül pedig a célzatosan vállalt turisztikai eligazító tónusa együttesen alkotják Sebestény Anikó művének /Szkarabeusz Kiadó, 2012/ egyediségét. S ha már épp Ő tette meg, hogy a látható és láthatatlan világok pillanatfelvételeiből egy súlyos albumot komponált, talán épp ezért a köztes-vegyes-hibrid könyvért egy láthatóan láthatatlan szakvéleménnyel hódolhatunk.

Film-évtizedek albumban

A Balázs Béla Stúdió 50 éve

Szerzőként is jelen lévén, alighanem árulkodóan ámítozó lehet csupán az a vélemény, melyet a látható és láthatatlan világok filmbéli leképeződéséről Gelencsér Gábor szerkesztésében a BBS születésének 50. évfordulójára megjelentetett gyűjteményes munkáról összehordhatok /Műcsarnok – BBS 2009, Budapest, 368 oldal/. Több okból is árulkodó, s más okokból ámuldozó. Szerzői mivoltom szempontjából semmiképp sem azért, mert a Szerkesztő jóvoltából tanulmányt írhattam a kötetbe a BBS dokumentum-filmjeinek jellegadó korszakairól és szerzőiről, irányzatairól és valóságértelmezési módok több évtizeden át eléggé specifikus természetrajzáról. Inkább azért, mert a BBS második-harmadik évtizedének „potyautasaként”, stúdió-tagként és filmkészítő segédmunkásként részese lehettem egy átívelő, ki- és átbeszélést sokféle irányzat és alkotói tónus révén korszakos narratívába építő változás-folyamatnak, vetítések százain és filmek ugyancsak százain lehettem jelen viták, értelmezések, forgatókönyv-bemutatások, esztétikai purparlék, pályázatok, értékelések, tagsági-vezetőségi huzavonák eseményein – s mindemellett is meglepő marad számomra, milyen hihetetlenül gazdag korszak volt ez a magyar filmes történelemben, megalakulástól alkalmazott filmezésig, leleplező elbeszéléstől kisjátékfilm-kezdeményekig, animációs kísérletektől experimentális montázsokig, filmzenei kunsztoktól neoavantgárd színházi filmkísérletekig és poétikai képszövegek lírai etűdjeiig. A kötetet évfordulós albummá komponáló szerkesztővel együtt huszonöt szerző tanulmánya szerepel a tartalomjegyzékben – s nyilván képtelenség lenne akár egyetlen írást is vázlatosan ismertetni, nemhogy két tucatnyit. Sőt, ha netán a sok tucat nevet megrostálva kiemelnék néhányat (mondjuk a Gulyás-testvérekét, Erdély Miklósét, Bódy Gáborét, Forgács Péterét, Gazdag Gyuláét, Jancsó Miklósét, Dárday Istvánét, Jeles Andrásét, Kardos Sándorét, Gaál Istvánét, Csillag Ádámét, Szekfü Andrásét, Fodor Tamásét, Beke Lászlóét, Maurer Dóráét, Szentjóby Tamásét, Wahorn Andrásét, Zolnay Pálét, Lukáts Andorét, Moldován Domokosét vagy Mártha Istvánét), akiknek filmes módon köze volt a BBS históriájához, akkor sem sokat

mondanék arról, ami ebben a kötetben elemezve, széljegyzetelve, képekkel díszítetten tárja elénk a magyar filmművészet 1959-től nyilvános filmkészítő műhelyként rangot kapott Stúdiójának szellemiségét.

A *BBS 50* című kötet anyaga – főként persze a képek, filmrészletek, tárgyi dokumentumok, sajtóvisszhangok, zenei hátterek, emlékanyagok, plakátok – bázisát adták a Műcsarnokban rendezett jubileumi tárlatnak is. Kötet és kiállítás, még ha mozog-mutat-illusztrál is, csak része, bár meghatározó alapja, de mégis csupán virtuális leképeződése a BBS szellemiségét analitikusan föltáró értelmezéseknek. Kovács András Bálint „szabadság-szigetként" értelmezett BBS-narratívája a kádári kultúrpolitika mezőjében kerül kontextusba Udvarnoky Virág és Varga Balázs elbeszélés-variációjában, kommunikációs diskurzus-mezőként Havasréti József tanulmányában, és alkotói műhelyközösségként Sneé Péter áttekintésében. Irányzatok, formák intézményes és rejtekező aspektusairól, antropomorf alakzatairól, montázsairól, az intézményesülő és helyét kimunkáló nyilvánosság mezőjéről szól az album tanulmányainak közel egyharmada (a T.Szerzők elnézését kérve a további nevek elhallgatása miatt), s a társművészetek, társtudományok, „metapolitikák" és multipedagógiák szinte láthatatlan tartományáról a záró blokk. A kiállítási kiadvány és emlékalbum kettős funkciójára is alkalmas méretes kötet kiadós annotált bibliográfiával meg név- és címmutatóval kiegészítve olyan korszakos jelentőségű tárhely, melynek a korszakos érvényű műhely emlékezetét őriznie kiváltságos feladat – hisz azóta lényegében fölszámolódott a BBS, kétes mennyiségű és lassú feledéshomályra ítélt emlékanyag maradt szétszóródva is, mely egy majdan még teljesebb összképhez pontosításul szolgálhatna. Ha éppen volna/maradna még, kinek ez időszak filmes emlékezete talán menthető és mentendő értékképzetként fontos lehet.

S pontosan e leletmentő, értelmező narratívákat egybefogó kísérlet az, amit egy rövidre fogott ismertetőben csak részben a Szerzők vállalását értékelve kell kiemelni, legalább annyira aláhúzva a tárgyalt időszak és tematikai metszet elemzőinek fontosságát kiemelő mondandót, mint a Szerkesztőét, akit amúgy oly kevésszer becsülnek meg munkája teljes értékét mérlegelve. Gelencsér Gábor szerzőként is jelen van a kötetben, de szerkesztői kurázsija nélkül a múltját is már csak „öregesen" fölidézni hajlamos egykori BBS emlékezete nem lenne oly komplex, mint amilyenné így lett. Ha fehér teljességében (és ezüstös betűivel a borítón) e kötet csupán visszafogottan lapulna meg nagy könyvesboltok hátsó traktusában, azt az impozáns album-külsők melletti szerénység számlájára írhatnánk – indokolatlan szerénységére, mert hiszen a magyar filmművészet nagyjai közül megannyian, a mai filmes „középgeneráció" tagjaiból pedig többségükben vannak, akik megjárták, gazdagították, konstruálták a Balázs Béla Stúdió 50 évét. Utólag is köszönet Nekik…!

Népszerűs könyv – márpedig létezik

Népszerűs könyv nem létezik. Most találtam ki mint fogalmat, így hát ez nem is lehet katalogizálási fogalom. Népszerű (best-seller, sikerkönyv, kedvelt, listavezető, szépkönyv, stb.) sokféle van, népszerűsített is, ha áll mögötte egy népszerűsítő apparátus. /Mi is lenne vajon a „nép"-szerű, amúgy? Népies(h)? Népnek való? Népről szóló? Nép nyelvén íródott? Olyanként formált, hogy a népek vehessék?/.

Népszerűs könyv nincs… – mégis találtam egyet.

Ma, holnap, tegnap, hagyomány, örökség, albumba zárt múlt, kivetített jövő, értékforma tartalom… – ezekről volt szó fentebb. Itt most nem ilyesmiről. Egy kötet, melyet ajándékba kaptam egy láthatatlan osztogatásból, s egy érdekkör, melynek hangján a tegnapelőtt szól a holnaphoz, átsöpörve rajtunk, „útban" állókon, nem ilyen. A „nem létező" könyv pedig 154 oldal, album méretű, színes és fekete-fehér

fotókkal dús. Amit tartalmaz: *Bayer Zsolt írásai* (7-19. oldalig), *Sajtószemle* (21-50), *Bencsik András írásai* (81-87.), meg egy *interjú Orbán Viktorral* (89-111. – készítette Bayer Zsolt); a 113-151. oldalig *Fényképek: Békemenet 2012*. /Méry Ratio kiadó, Budapest. Bolti ára: 4400 Ft. A Polgárok Házában most különleges kedvezménnyel, 1000 Ft-ért megvásárolható!/.

Amiért nincs, de mégis van, az a műfaja. Tartalmaz kiáltvány-ízű, sajtószemle-formájú, interjú-arcú, fotódokumentációsan „hiteles" anyagokat – lehetne akár tudományos könyv, lehetne akár fotóalbum is. A felhangoló Ady-vers az elején (*Harc a Nagyúrral*) már a korhangulatot, küzdéses jelent, megszenvedett múltat, az arany birtoklásáért folyó ádáz és röfögős küzdelmet hozza étvágycsinálónak.

Ami nincs, de mégis van, az a negyvenes évek végének, a „horthysta bérenceknek", besúgóknak, hazaárulóknak, feketézőknek, „imprlista ügynököknek", bomlasztóknak és a nép ellenségeinek gyalázatos kisebbségeként megnevezett népesség leleplezésének tónusát idézi, előrevetítve a leleplezés, népbírósági ítélet, árulásért és kémtevékenységért járó legsúlyosabb példa-statuálás jövőképét és jelenvalóságát. Csak egyetlen kétsoros idézet az elvben akár leíró természetű publicisztikai műfajként is ismeretes „Sajtószemle" bevezetőjéből: „*Az itt bemutatott és kivonatolt írások egy részének szerzői tudatos és aljas gazemberek, más részük ostoba, harmadik részük pedig egyszerűen megtévesztett, és – talán – jó szándékú újságíró*". De hogy „*az égbekiáltó hazugságokat*", a közvéleményt *hergelni* akaró, *ország- és kormány-ellenes* illetők „*szintúgy felhasználva a tudatos hazudozás legkülönfélébb formáit*" miként tudnak hazugságot hazudni, ezt már nem fejti ki a névtelen interpretátor, miként azt sem, hogy ha a Washington Post, a Guardian, az Observer, az Economist, az Independent, a New York Times, a Times, a Standard, a Tages Anzeiger, a Libération, a Financial Times, a BBC, a Wall Street Journal, a Handelsblatt, a Monde, a Frankfurter Algemeine Zeitung, a WSJEurope, a Soir, a Spiegel, a Gazeta Wyborcza, a Figaro, a Neue Zürcher Zeitung, a Lidowé noviny, az Evenimentul Zilei, a Romania Libera, a pozsonyi Új Szó, a Dziennik Gazeta Prawna, a Kurier, a Newsweek Polska, az Amerikai Népszava s még további források szerzői mind hazugságot hazudnak (23-41. old.), de olykor ugyanott vagy más kisebb lapokban megjelent írások („*Néhány külföldi kiállás mellettünk*", 42-45. old.) már egészen más stílban szólnak, akkor kikre vonatkozik a bevezető…?

A kötet sokféle szakkutató (nyelvész, kommunikációs szakember, politikai pszichológus, médiakutató, retorika-oktató, politológus, sajtótörténész, újságíró) érdemi érdeklődésére tarthat számot – nem elsősorban stilisztikai és közléselméleti erényei miatt. Persze nem feledhetjük „Az Olvasót" sem, akinek végül is a könyvek készülnek. Még kevésbé azt, aki lélekszakadva siet a könyvesboltba egy példányért, nehogy még elfogyjon a végén. Sőt, még becsesebb vásárló, ki maga is jelen volt, netán valamely fotón még látható is. „*Januárban, az első Békemenet alkalmával félmillió ember vonult utcára, kifejezve az Orbán-kormány politikája iránti szimpátiát, és ezzel komoly politikai ütőkártyát adott a kabinet kezébe nemzetközi porondon. A Méry Ratio kiadó gyönyörű kivitelű kiadványa ezt az eseményt örökíti meg. A kötetben gazdag képanyag mellett interjú olvasható Orbán Viktor miniszterelnökkel, valamint sajtószemle, Bayer Zsolt és Bencsik András írásai kaptak helyet*" – hangzik a kormányportál küllemű Polgárok Háza weboldalról. Akadnak hát, akik szereplői, sőt „főszereplői" a történelemformáló hétköznapoknak, kivételezettjei a szervezésnek, részesei a hiányzó élménynek, s mindenekelőtt hitvallói a kötet címében hivalkodó üzenetnek: *Egy a haza*.

Egy az – akárki látja többnek, vagy megosztottnak, vagy manipuláltnak, vagy egyszínű narancsra festettnek. Egy akkor is, ha hazai és kétlaki százezrek utazását-vonulását-élményét fizették más milliók, s ha mindezen utazók saját lakóhelyükön is

jóval megosztottabbnak látják a világot. *Népszerűs*-ég márpedig létezik tehát, akárki meglássa. S ha már így, lássa meg azt is, lehet népharaggal is kormányozni („Nem leszünk gyarmat", „Szívvel lélekkel Demokrata", „Hajrá Magyarország! Hajrá Magyarok! Hajrá Orbán Viktor!", „Együtt egymásért a magyar népért!", „Ő értünk!! Mi Érte!", „Testvéreink a nemzetben!", „Megvédjük országunkat, kormányunkat – Abony"), hisz „Itt az idő, feltámad a civil tenger, és megmutatja erejét. Gyertek velünk!" (C.Ö.F. – 115. old.)

A kötet egészét a Császi Lajos által röviden csak *tabloidizáció*-nak nevezett jelenség uralja, vagyis a mediatizált tartalom kötet határain messze túlmutató volta, a bulvárból átvett elemekkel, album-formában a napisajtó és magazinizált közlés-kultúra hatásvadász mintáival körülrakottság. Album-jellegű tágasság, elegánsan hagyott üres oldalak, horizont-szélességben nagyított fotók, tónusban tartott oldalpárok, virazsírozott színhatás, vöröslő vörös és zöldellő zöld, szinte benne vagy a képben, sűrűsödik orrodban a gyertyaviasz tonnányi fényfüstje, Andrássy út hosszan. /A fotók a Magyar Hírlap, Magyar Nemzet és MTI termékei, no name. Egy fotóalbumnál... minek is, ki a fotós...?/ A Néprajzi Múzeum dokumentált és bibliográfiával is kiegészített katalógusai, melyekben a vizuális közlésigény kiegészül a tudományos használatra szánt és az élményközeli tartalom tálalásával, itt épp az ellenkezőjére fordul: mindegy az, ki látta, mi ezt így látjuk...; mindegy, ki mondta, de mert nem értünk szól, csak az ellenség hangja lehet. S az ellenség az, aki a vagyonodat akarja, az értékeidre tör, akivel reménytelen a megküzdés, az alku, a megértés keresése, mert disznó is, nagy is, úr is, vagyis undormányos ősellenség, aki már nem is leplezi, hogy mások szolgálatában, az arany, a hatalom lenyűgöző igézetében röfög szembe bennünket.

A tabló persze teljes. Az ellenfél megjelölve, „kilövésére" megvan a parancs, vagy ha az még nincs is, a jogosítvány bizonyosan, a késztetettség is garantáltan. Az aranyunkat nem adjuk, az a miénk! Ja, hogy Ady Érdmindszenttől Párizsig, Csinszkától Lédáig s tovább más és más nagyurak, kényurak, báró urak, kanonok urak közegében a mindenható arannyal szembeni dühöt másképp és másra is értette, ez már nem tartozik a *propaganda-kiadvány* értelmezési köréhez, sem szótárához. Ilyen kiváló szakmunkákat épp a tablók, albumba szerkesztett Ellenségek portréival és tendenciózus-ideologikus kritikáival már közel ötven éve nem is láttam.[98] S ha a haza egy, akkor múltjával is egy, s jövőjével szintúgy. A „spekulánsokkal" pedig majd (a megfelelő, de a bizonnyal elérkező) időben és előre megfontoltan fogjuk tudni, mi a teendő.

Lapok a „politikai ember" anatómiai atlaszából

Politikai antropológia és politikatudomány mezője régóta tágas, sokszor határok nélküli, rendetlen táj. Sok képpel, képzettel, fogalmi avarral és lombozattal, értelmezési terekkel, szófolyondárokkal. Rendet varázsolni bele csak a helykereső pillantás, elszánt határolás, szervült jelenségekre fókuszáló érdeklődés merészkedhet – az sem minden áldozatvállalás nélkül.

Csepeli György új kötete *A hatalom anatómiája* (Kossuth Kiadó, 2013, 208 oldal) épp e tájak találkozási pontján teremti meg a „Csepeli-mezőt", a politikáról közölhető narratív magabiztossággal, a szociálpszichológia eligazító belátásaival,

[98] Lásd példaképpen Sejnman, M. M. 1950 *A Vatikán ideológiája és politikája az imperializmus szolgálatában*. Szikra, Budapest; Potyehin, I. I. 1958 Az angol–amerikai etnográfia az imperializmus szolgálatában. *Művelt Nép, Budapest*.

káosz és rend közötti terek, szcénák deskriptív megmutatásával. Saját mezőt, igen, amennyiben a nézőpont, a valóságmetszet, az interpretáció perspektívája, az elbeszélés távolsága a társas történéstől épp ezen a módon kimetszett a lehetséges sokféle elbeszélésformából, s amennyiben egy lewin-i/bourdieu-i értelmezési tartományt hoz létre. Láthatót és nyilvánvalót, láthatatlant és örökké rejtőzködőt kezel, derivátumok és paradoxonok között világít rá Csepeli a *Zoon Politikon* természetrajzára, funkcionálásának mikéntjeire. A kötet külsőleg bár „anatómiát" ígér, azonban a benne foglaltak „élettanit" érzékeltetnek elsősorban, sőt „kórtanit" is föltárnak, mi több, epidemiológiait és virológiait éppúgy, melyek a politika (a politikai Én és az uralomformáló politikus személyiség) fertőződési, megbetegedési tüneteit is diagnosztizálják. S ha már a politika „kórélettanát" egykoron maga is „mentőorvosként" tanulmányozó Szerző az akut és heveny jelenségek anamnézisét kínálja is, fontos aláhúzni, hogy a terápiás kezelési javaslatokról korrekt tudósként óvakodik, de a politika kórképeinek hátterében kötet-hosszan és következetesen mutatja föl a hatalmi életvilág struktúráit és dinamikáit, történeti és kortárs látleleteit. Ebben pedig tagoltan, röviden, áttekinthető látképet formálva rajzolja meg az egyes politikai tünemények társadalmi, közösségi és perszonális funkcionálását, állapotábráját.

Csepeli számára az ember (értsd: a politikai lény) a főkérdés, körülményeinek, létfeltételeinek, társas mivoltának politikai formáival együtt, de elsőként is e „politikai életvilág" alrendszereinek komponenseivel kínál bevezetőt. A politikáról való gondolkodás nyugati, és a Zoon Politikonról való gondolkodás evolúciós, avagy korábbról antik mintázatokat követő felvilágosodás-kori dilemmái között leíródó rendszerként mutatja be a politikai filozófia rendszerfelfogását, majd az állampolgárok *közösségét* megtestesítő praktikus világokban mutatkozó strukturalista funkcionalizmus szemléletmódját a „vadság, a barbarizmus, majd a civilizáció" interpretációkban, a kooperációkat elnyomó verseny győzteseinek, a jutalmak esélyeinek, racionális tartalmainak, konfliktusainak és konszenzusos együttműködéseknek relatív esélyeit is fölvonultatva. Szabadság és korlátok, egyenlőség és normák, egy- vagy többközpontú berendezkedés, optimista/pesszimista emberképek politikai gondolkodástörténeti „receptjei" illusztrálják azt az emberfilozófiai és tudásantropológiai vázlatot, melyben a kollektív história mintázatait sejteti: „A politika felfogását meghatározza az ember felfogása" – írja (18. old.), de példázatai a hatalommegosztás, elnyomás, szerződésesség, változás és fejlődés kérdései felé kalandoznak el, illusztrálva a kultúrafelfogások, a politikai közösség intézményeinek kulturális hátteréből jövő egyezményesség vagy gyarmatosítás vitáit a „fejlett/primitív" dichotómia (többek között) kirekesztéspolitikai retorikájával. Antropológiai iskolák, irányzatok, korszakok vázlatos bemutatása révén a politikai antropológia tudásterületi elkülönülésének, ágazati megközelítésmódok eltéréseinek illusztrálásával valójában egy, a hétköznapi élet szociálpszichológiájával kiteljesített példatárat vázol föl. „Értelmező politikai antropológia", az antropológiai és politikai tudás hermeneutikai határán kijelölhető diszkurzív terület válik ezáltal témájává, melyben a modernitásnak, a korkérdések hatalmi anatómiájának is viselkedéstudományi körvonalait jeleníti meg. „Az ember meghatározatlanságát" Nietzsche, Heidegger, Gehlen, Chomsky alapján a szocializációs feltételrendszer, a „kezdeti közösségek" és a komplexebb társadalmi szerveződésfolyamatok kommunikatív forgatókönyveivel jellemzi, kiegészítve a modernizációval, az ember „eleve törzsi" természetének posztmodernizált nyilvánosságképével, szcénáival. Lépésenként halad, bevezet „a politika" leírhatatlanságának racionális teóriáiba, a reflexív gondolkodási folyamatok természetrajzába is. A kötet első negyedének embertudományi kontextusa a második blokk „hordától államig", primer feszültségtől nemzeti keretekig, titoktól és hittől vagy szakrális rítusoktól a politikai cselekvés harcformáiig kiterjesztett tudástérbe

kerül. Ezt viszi át a Szerző a könyv második felét kitevő intuitív politikatudományi példatárba, melyben a politikai harc, siker és kudarc, káosz és rend, társas és magányos, maradandó és mulandó praktikák jellemzése található. A kötet utolsó harmada a politika paradoxiális állapotait a hatalmi gyakorlat, intézményesség, akaratképzés, kormányzás és kommunikációs szcénák empirikus ismeretanyagait hozza illusztrációként arra, miként keletkezik és módosul a politika színpada, kommunikációs tere és önreprezentációja, maga a „Rend" anarchikus és kaotikus-bizonytalan mivolta, az egész közéleti káosz, mely mindig a változás, az új rend kényszereinek, manipulációjának és erőszaktevéseinek legális vagy legitim gyakorlata egyúttal.

Csepeli az eredendően oktatási ismeretanyagként megkomponált előadássorozatot a weberi és tönnies-i univerzumból vett szemléleti alapvetéssel festi alá, tradicionális politikai hatalomfelfogás révén ékíti mintázatával, és kortárs szakirodalmi példatárral cizellálja. Nem kiolvasható, „kitanulható" könyvet komponált, hanem kézikönyvet, sillabuszt, mely elővehető újra, mintegy anatómiai atlaszként, aprólékos finomságú „szervleírásokat" tartalmazva. Ugyanakkor nem volt rest alapvetően szélesebb társadalomtudományi kiterjedésű feldolgozásra vállalkozni, mégpedig élvezetes stílusban, melyben a politikai hatalom nyitott színpada a lét teljes horizontját fogja át, az aktorok szerepköre és a politikus szuverenitásának elkerülhetetlen fontossága pedig ebben olyan eszményiesítést is biztosít, melynek révén a hatalmi praktikák totális kézbentartójává is válik – ennek felelősségét és társadalmi drámafőrendezői kiváltságát pedig önnön adottságaiként kezelheti, vagyis fölhasználhat szokásszerű, konvencionális, legitim vagy illegális uralomgyakorlási eszközöket is. Csepeli nem hagy kételyt ennek veszélyessége és a fortélyos félelem korszakainak példázatai, vagy mai változataikban a bürokratikus és technokratikus túlhatalmak esélyei terén. A „jó kormányzás", a vezérszerep, a kampány, a botrány, a médiauralom változatai vagy a politikai retorika közjó-ígérettel megdolgozó hatásai a kognitív képességeken túl a káoszkezelés merészségét, a politikai ritológia kialakítási esélyeit egyaránt hordozzák ebben az interpretációban. A hatalmi logika vezérelve pedig az: „Egyetlen biztos pont a vezéré, akiben egyébként a legnagyobb a bizonytalanság" – írja a Szerző (177. old.). E biztos bizonytalanság pedig – s ez itt már a recenzens interpretációja… – a politikai színház hatásainak episztemológiai föltárhatatlanságához, a stabilnak tetsző kortárs politikai elemzési gyakorlatok állandósult irreleváns voltához is vezethetnek: nincs, mert nem lehet biztos belátás magáról a politikáról, s ennek csupán emberléptékű változata a politikus mint olyan, kiről mondani egyaránt lehet emezt is, amazt is, de magasztos énjét mindez nem leépíti, hanem fölmagasztalja inkább. Csepeli félreérthetetlenül sugallja azt, hogy a társas lét mindennapi politikai színpadán, az állam antropológiájának és a hatalom szerepviselkedéseinek leírásakor a színpadi viselkedésmódok dramaturgiai finomságai nem szükségképpen fölismerhetők, azonban „anatómiájuk" a tapasztalati tudás eszköztárával megalkotható. A politikum „pragmatikus szükségleteit" a reprezentativitás, a monumentalitás és az elkápráztatás feladattudata teljesíti ki, ezt pedig nem mással, mint hasonlókkal lehet ellensúlyozni, a kiegyenlítő oppozíció sem törekedhet másra, mint ellenkezőre vagy ugyanerre. Vagyis, ami akár felismerhető, átlátható is, de az időben zajló társadalmi cselekvők terében mindez korántsem szükségszerűen befolyásolható, az ellenállás erői is ugyanúgy kommunikációs konvenciók foglyaivá lesznek, mint maga a programkövető politikai aktor. Ennek morális-mentális megítélése immár a politikai szcéna sok-sok szereplőjének feladata lehet, a leíró tudomány ilyesmire nemigen vállalkozhat… – legföllebb természetrajzát tekintve pontos, aprólékos narratívába emelheti a jelenségeket, melyek esetében viszont „a társadalom hangjának" megszólaltatása helyett a magáét hallatja. Ennek mint folyamatnak, történésrendnek kézikönyvszerű megformálására vállalkozott a Szerző, kinek „tananyaga" nem leckék

sora csupán, hanem az önreflexió, az átélésen alapuló belátás (és elméleti rendteremtés) korántsem kaotikus analízise. Ez ugyanakkor talán hátránya is: kevesebb a sejtetés, elhallgatás, sugallat, szabadba eresztett asszociáció, mint az árnyalt értelmezések füzére.

Persze hát, hisz anatómia. Alapkönyv egy betegedő vagy betegségtudatos társadalom látleleteinek kimondásához. Egyelőre fájdalommentes diagnózissal, de a preventív medicina esélyét immár szánalmasan lekésve...

Körberajzolt árnyéktüzek – reciklált kép a BBS-filmekben

Kádár Anna: *„Körberajzolni a tűz árnyékát"*

Maradékok, talált filmek, stúdió-hordalék, archívumi reszli-tár, fölösfilm-cafatok..., amikor „a" kultúra létére nem „a" kor, hanem „a művészet" ad választ, s nem egyet, hanem a rejtélyesnél is sokarcúbbat, többet, végtelen számút. Erre a fölismerésre „vetemedett" Kádár Anna, aki a Pécsi Tudományegyetem kommunikáció- és médiatudományi szakán végzett kutatómunkáját publikálta a „Kommunikáció és kultúra, Diplomamunkák 6." kötetében (PTE BTK, Pécs, 2010, 62 oldal). E sorozat, melyben a végzős hallgatók kiváló diplomamunkáit jelenteti meg a pécsi bölcsészkar, eddig is megannyi jó kérdésfelvetés, árnyalt földolgozás, izgalmas módszertani kísérlet albuma volt, de ezúttal az „albumszerűség" annyival konkrétabb, hogy filmekről van szó, filmképekkel és filmolvasati teóriákkal. A kötet alcíme pontosító: *„Újra felhasznált felvételek a Balázs Béla Stúdió 1968–1979 között készült filmjeiben"*. Mi több, a Szerző konklúziójában a filmnyelvi és filmtörténeti korszak speciális formanyelvi, archivisztikai szempontból is különleges fogalmi és szerkezeti rendet nevez meg, „amelyekben ezeket az alkotásokat magyar és külföldi filmtörténeti kontextusban elemezni lehet" egy „filmes modernizmusról, ezen belül az újhullámokról és a neoavantgárdról szóló gondolatokhoz" kapcsolódóan (47. old.). A BBS-mozik „talált film", „tiszta film", ásatag és eltűnésre vagy selejtezésre szánt dokumentumok újrafelhasználási keretjátéka szerinte „a Godard által használt esszéfilmes formák és a szeriális forma" mentén újrakomponált valóságdarabok, melyek sajátos műfajkeveredésben és a filmes generációváltás archaizáló kísérleti filmnyelvében kaptak alkotói megfogalmazást. Mindez (még a televíziós és más, a korszakban vagy a későbbiben) további filmek születésének és formanyelvi megújulásnak alkalmazásával elemzendő kérdések, de a strukturalista indíttatású elbeszélésmód, a narratíva és a fikciós beszéd kapcsolata egyaránt a „dokumentáció" felé, történészi vagy a játékfilmekkel szembehelyezkedő attitűd felé késztette az alkotókat. S hogy ne legyen találgatás kérdése csupán, néhány név a sorból (válogatva, hisz a filmek-alkotók fölsorolása másfél nyomtatott oldal, 53-54.): Bódy Gábor, Ember Judit, Gazdag Gyula, Forgács Péter, Jeles András, Gulyás János, Tímár Péter, Tóth János, Schiffer Pál, a Dárday-Szalai csoport, s még úgy vélem, folytatható lett volna a sor Szirtes Andrással, Gödrös Frigyessel, Domokos Jánossal, Mihályfy Lászlóval, s nem sorolom tovább, mert nemcsak a föntebb bemutatott BBS-kötet tartalmaz még több tucat nevet, de a „szubjektív dokumentarizmus" egy sereg képviselője, a kísérleti filmesek, a narratív-kritikai-alternatív szemléletmódú amatőr filmesek és játék- vagy televíziós filmesek raklapnyi neve sem kerülhetett a feldolgozásba, nem utolsósorban terjedelmi vagy témamegjelölési okokból).

A kötet, ha vékonyka is, roppant sűrű narratív filmelméleti, s érdekes-illusztratív képanyagot tár elénk, egy sor jó szakember javaslatával, konzultatív segítségével, s a fölhasznált szakirodalom praktikusan leleményes átölelésével. Egyetemista diáktól nemcsak kiváló, de sok szempontból kivételes is ilyen eleganciájú témafeldolgozás ez,

melynek „albumképessége” itt most vizuális és gondolati összhatás kedvéért kap hangsúlyt. Bíztató azt látni, hogy a korszakban (emlékeim szerint s részben érintett dokufilmes alapirányultságom okán állítom, akkoriban nemigen látszott efféle feldolgozási perspektívája, ilyen sűrűségű és rétegzettségű megjelenítése a talált filmanyagoknak) az „izmusos” interpretáció élménye sokkal kevésbé volt átélhető, még akkor is, ha a fölhasználás mint etikai platform, a megismerés mint tudás, a megismerhetőség mint állapot és az interpretáció mint védekező eszköz teljességgel belengte ezt a fajta *dokumentaritást* a mai nézőpontból – de ennek megfogalmazásához a korosztálynyi távolság még kevés, az intuíció is fontos, s ezt Kádár Anna kiválóan felmutatja. Nem jellemzi ugyan a kortárs néprajzi filmezést, nem elemzi a nyolcvanas évek szociológiai ihletettségű műveit sem, vagy az amatőrség mint alkotói háttér, a BBS mint szakmai perspektíva vagy a rendezett féldokumentumfilmekben és szituatív dokumentum-játékfilmekben szerepet vállaló amatőrök, „naiv” történetmondók magatartását, továbbá a társadalomismeretet és a stabilizálódott kritikai attitűdöt, a nem alkuvó makrancossággal vállalt alkotói másképtgondolkodást, mely a kompromisszum-kereső dokufilmezés (értékkonzervatív és mozgósító jelentésuniverzumokat konzerváló) perspektívája volt egykoron… – de meggyőző ugyanakkor, hogy episztemológiai vagy hermeneutikai belátások mentén a filmek társadalmi egyéneit, „szereplőit”, szimbolikus (röviden és szociológiai értelemben véve:) aktorait és alkotóit olyan dekonstrukciós narratívába, vonzáskörbe fogalmazza, ahol a találtfilmek beszédmódja a legszofisztikáltabb és leghatásosabb maradt. A hálás utókor tehát mintegy „visszaigazolja” a belterjes filmnyelvi BBS-purparlékban zajló kísérletezési szándék sikerét ezzel a gazdagon komponált „találtfilm-albummal”, s ebben Szerzőnk pályakezdőnél sokkalta harsányabb sikerrel vette máris a megismerés felé vezető utak első kanyarját.

Kompromisszum nélkül – de összetartozás-felelősséggel

Elek Dóra szerk.: *12 parancsolat*

Kihívó, a morális és vállalásos életfelfogást is elvárásformán fogalmazó üzenet rejlik e cím mögött, mely a Baltazár Színház kiadásában és működését bemutató szándékkal (angol és magyar nyelven) egy színpompás, műalkotás-értékű tipográfiával és tartalommal formált szembesítés valójában. Elek Dóra, aki éltető „anyukája” és fő konstruktőre a színház társulatának, iskolájának, fellépéseinek, turnéinak és egész dramaturgiájának, munkatársaival és színészeivel egy cáfolat-katalógust állított össze. Mégpedig arról a kegyeletesen hazug világról, ahol a tízparancsolatokat sem veszik komolyan, de a mögöttük rejlő emberi célokat, értékeket, kulturális- vagy szokástartalmakat még kevésbé merik követni, s melynek ezért a Baltazár Színház szinte mindenben dacosan ellentmond (Baltazár Színház Alapítvány, Budapest, 1912, 136 oldal).

Az alapszituáció talán kevesek által ismert, de ha valamennyire is, akkor jobbára félreismert. Merthogy „a társadalmi szóbeszéd értelmi fogyatékosokként aposztrofálja” a Színház művészeit, miközben az 1998 óta működő társulat ténylegesen színészként és felelős alkotócsoportként-műhelyként él, mégpedig komoly nemzetközi sikerek közepette és hazai elismertséggel. E kötet nem csupán „a reklám mint korunkban leghatásosabb és legnézettebb vizuális forma „szakrális, rituális erejét” rendezett színházi térbe átemelő gesztus: óriásplakát-képsorozatot formáltak üzenetközvetítési céllal, emberi értéknormákat elbeszélve, képtervektől a megvalósításig illusztrálva a narratíva fő célját. Ekként a könyvbe lapított óriásplakát műfajkeverék ugyan, de a képsorozat „létrejöttét az a szándék vezette – írja Elek Dóra a bevezetőben –, hogy összeszedjük, kiemeljük és megerősítsük azokat az örök emberi

értékeket, amelyek mindannyiunk számára tájékozódási pontokat jelenthetnek a hétköznapokban. A cím ugyan bibliai utalást hordoz, de az általunk ábrázolt értékek nem vallási vagy erkölcsi törvények, nem tiltásokat tartalmaznak, hanem általános mutatók, a helyes irányba terelő útjelzőtáblák. Az úton végig kell menni, mindegyiknél megállni. Egy sem hagyható ki. Szeretet. Szerelem. Biztonság. Felelősség. Összetartozás. Őszinteség. Szabadság. Elfogadás. Vágy. Teljesség. Lelki béke. Hit". Ez a „zarándokútra" csábítás mint képsorozat és mint tipográfiai hatáskatalógus egyaránt serkentő, rádöbbentő, számonkérő. A kötet lapozgatóján kéri számon a saját normák szerinti élés lehetőségét, a Másokhoz és mássághoz formált viszony újragondolását „az értékek mint reklámozandó termékek" megjelenítési és megvallási módjait. Alternatívákat tehát, a szokványos-konvencionális-közhelyes reklámtémák helyébe komponált példázatokat, mégpedig a morális kompromisszumok nélküli létforma nevében.

Az előszó szerényen így fogalmaz: „A képeken a Baltazár Színház színészei láthatóak, a fogyatékosság mégsem témája a képeknek. Az a tény, hogy az egyes értékek megjelenítéséhez arcukat adó személyek sérült emberek, alkotói koncepció Nekik talán jobban elhisszük azt, hogy ezen értékek szerint élve valóban olyan világot teremthetünk, amelyben jó létezni... Valamennyi képhez asszociatív írások társulnak". /Vörös István és Tóth Krisztina versei, amúgy nem mellesleg.../.

Nehézkes a recenzensnek a költői szókészlet nyomában dadogni... A képsorok valójában a képi beszédmódok alapstruktúráit (kör, folyamat, kontraszt, crescendo, fordítás, bemozdulás, súlytalanság, ritmus, összeépítés, dekonstrukció, szaggatottság, nézőpontjáték, szín vagy árnyjáték, nyelvi játék, képzeletjáték, szimbolizáció, divatbeszéd, bohóctréfa, s így tovább...), felelős narratíváit hordozzák, de közéjük illeszkedik a valóságkontraszt, az érzelmi dilemma, a bizonytalan tudás, a kételkedés, a trükk, a szófacsar, a szín- és formadistancia, az álomsugallat, a kabarékeserűség, a drámaidézés, a mértékhiány és a rádöbbenés kockázata is. „*Itt ég bennem a bizonytalanság fénye*" (129. old.) – szól a vallomásos pannó, melynek drámai színpadkép-alakzata épp úgy hat, mint az emberalakban formált virágfa („*a teljességet hogy egyszer elérje*", 100-101. old.), vagy a „*Bármi történt, elfogadom, hogy így lett*" (85-87. old.) sapka-színkavalkádja. S ami az egész teremtésből, a kötetformán-lapozható-plakát-rögtönzésből a legmesszebbre világol, az maga a Baltazár Színház tizennégy éve zajló vállalása, önmagát adó és meghaladó kreálmánya, az összekapcsoltság szabadságából formálódó felelősség és a megalkuvást sem nélkülöző ellenállás a közfelfogási vakságnak. Egy színház életében másfél évtized, nemzetközi forgatagban, szemben a tényleg sokszor ócskásan szürke tompasággal, tizenkét bemutatott darabbal, alapítványi kitettségben – mindez aligha szólhat kevesebbről, mint a tizenkét parancsolat követését vállaló-remélő-kivitelező együttlétről, avagy együttesről, társulatról, alkotóközösségről. Az ehhez talált tervezői-könyves partnerség egy komoly vizuális hatásegyüttest eredményező kiadványban összegződött-halmozódott föl, szinte kontrasztként az írásom címébe és bekezdéseibe formált „tudományos és/vagy népszerű" sugallattal. A parancsolatok könyve mutatja: az és/vagy dichotómia épp a művészet, a képi közlés bátorságával és a mutatkozások vállalásosságával cáfolható nemcsak relatívvá, hanem semmissé is.

A Bánhatvan

Danó Orsolya szerk. *BÁNANDRÁS. Írások és képek Bán András 60. születésnapjára*

Kép, képeskönyv, könyveskép, filmképzetek... Ha fentebb ezek sorjáztak elő, itt egyetlen kötetben is meglelhető – más és más alakzatban, de vizuális magazinként a kellően-illően gazdag kínálatban. Huszonhét dolgozat-kompozíció, olyik „csak"

képvers-gesztus, versüzenet, etűd, sugallat vagy emlékeztető fotó, másak impozáns szaktanulmányok – egy műkritikus, egyetemi oktató kedvéért és tiszteletére, kinek java életműve képformálás, tipográfia, kiállításformálás, fotókutatás, képtárigazgatás, „tudomány és művészet közötti … állandó úton levés … nem választások sora, hanem az ellentétesnek látszó dolgok egymásban való feloldása" (a szerk., 11. old.).

Szívtépő feladatkényszer tud lenni a mindent-elbeszélés akaródzása. Így, a T. Olvasót terhelő 28. oldalon már a beszélés képletesen képtelen gesztusaival…, egy háromfélszáz oldalas kötettel a térdemen. Egyetlen biztos belátásom van: e könyv sokképű árnyaltságát szinte képtelen kísérlet röviden „elbeszélni". Nemcsak mert képes (is), ami néha sűrítettebb, mint a jelzőhalmaz, melyet létrehozni képes lennénk. Hanem mert egyetlen írás is annyifelé ágazik, úgyképpen burjánzik, hogy szétszálazni botor felelőtlenség lenne. Bogdán Melinda *Verzóra* című fordított szonettje nemcsak a „párbeszédben cikázó" Bánandrást idézi elénk, de a kor és az ízek, gesztusok és hangok, zenék és flegmák (az Ünnepelt személyiségéhez igazodó) körkörösségét, „nincsből születő" újrakezdéseket is – másik hasonlót kellene írni, hogy körvonalazzam, mit is. Ilyés Zoltán, Kotics József, Biczó Gábor, R.Nagy József, Nagy Károly Zsolt, Szijártó Zsolt vagy Szarvas Zsuzsa markáns tanulmányai tisztelgő kollégák opuszai. Dallos Csaba, Török Zsuzsanna, Ángyán Katalin, Gulyás Gyula, Tóth Vilmos, Borsos Balázs vagy Dobák Judit is a diszciplínák nyelvén szólnak, s kiegészül mindez a rajzok, csettegő-kompozíciók, képmások, művész-életút-elemzések, emléküzenetek (Pozsonyi Márta, Koronczi Endre, Csengel-Plank Ibolya, Csatlós Judit, Lugosi Lugo László, Pőcze Attila, Szegő György) vagy épp Bócsi Krisztián, Bán Dávid módján a képletesen elbeszélt képközlés variációival, avagy másképp szólván, kollégák, hallgatók, barátok, pályatársak, rokonok és üzletfelek gesztusaival (Miskolci Egyetem BTK, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc, 2011, 354 oldal).

Nem a 60, nem is Bán András miatt, csupán a vizuálisan elbeszélhető életút plakátképtelensége okán keresem az asszociációt, mihez is hasonlít, mit is közvetít egy ilyen tisztelgő kötet. Maga módján hasonlót, mint a Baltazár Színház kiadványa, csak egyetemi kiadás körülményei között kevésbé színesen, több táblázattal és bibliográfiai hivatkozásokkal (melyek Bán számára is szerkelt univerzumot képviselnek, elhagyhatatlanul és pontosítóan). „Próbálom" olvasni most Bán szemével a Festschriftet, kérdő mosollyal és mosolytalan kérdésekkel sejlik föl alakja…: nem várta, tán nem is kívánta e korpusz ajándékát, s látja benne a kedves görcsöket, kollégák más munkáinak átiratait, résztanulmányokat, kutatási jelentés-részleteket, monográfiák fejezeteit, szakdolgozatok sóhajtásait, meg az egykori tesók és brancsbeliek alkalmi kacsintását is, „felnőtté" tudósodott hallgatók izgalmasan tehetséges kompozícióit úgyszintén. Örvend, persze, ha ki nem is mondaná. Van annyira képtulajdonos, hogy önképe is meglegyen…

De ami a könyvpiac, a tudományos diskurzus, a közlés mint olyan hozadéka, az akkor is becses érték, ha talán nincs is bánandrásosan dizájnolva. A Tanszék (avagy immár Intézet) korábbi kötetekben (Kunt Ernő, Gulyás Gyula, Szász János üdvére) fogant tisztelgései, vagy a szintén Bán vezérlete alatt zajló fotószcenikai diskurzus-kísérletek, kiadványok, múzeumpedagógiai munka, elkészült szakdolgozatok témavezetése, kiállítások szervezése, szervezett antropológus szaknapok múzeumi eseményeinek kurátorsága, az Élet és Irodalomban mintegy negyedszázados képszerkesztés, fotófolyóirat-kezdeményezés, Fiatal Képzőművészek Stúdió-vezetése, s még megannyi bánandrásos dizájn, melyekről a kötet épp csak említést tesz (de például kimaradt a kétségtelenül papírpusztító mennyiségű Bán-publikáció listája, ami pedig az ilyen kötetek egyik jó erénye…) – egyszóval a nyolc kötetre rúgó tanszéki kiadványsorozat elnagyolt körvonalai a Kunt Ernő nyomán fogant képanalízisek és szövegkorpusz-készítmények mellett újabb opusza most olyan közhasznú kiadvánnyal

árnyalódtak, melynek még egyetemi generációk számára lesz izgalmas üzenete. Változó érdeklődés és eltérő befogadás vár rá, persze. De album, lapozgatható és képes képződmény lesz az utókor előtt. S ha nem is mindenben népszerű, de tudományos téren egyedi, értékes. Hozzájárulva mindazon térhatáshoz, melyet az ilyen gyűjteményes munkák fölöttébb következetesen *kép*viselnek… – ha *kép*telenségnek tetszik is ma még.

Albumokról mára ennyit. *Kép*ekből most elég is – egy időre. Jelképesen.

Földek, terek, kultúrák, közösségek

Karády-Festschrift a tradicionális modernségről

Az olvasmány-ismertetők (akár gyakorlott) írójának is egyik legkedveltebb, de épp ezért legkínosabb alapanyaga – szemben a nagyregénnyel, magvas monográfiával, harmonikus sodrásba tagolt esszékötettel – az egyre népszerűbbé váló műfaj, az üdvözlő kötet, Festschrift, emlékkötet. Ha semmi nehézséget nem jelentene is maga az ünnepelt bemutatása, tevékenységének súlyozása vagy jelentőségének megvilágítása, ez inkább a lezárt életművek, visszatekintő emlékmű-állítási szándékok mentén könnyebbség. Kortárs alkotó személyének és megélt korának tiszteletére ajánlott opuszok esetében épp ellenkezőleg van: több (vagy sok) tucatnyi alkotó, gondolkodó és kérdező szerző hangolja közleményét az „üzenet" értő olvasójának, jószerivel épp az Ünnepeltnek, amit – mint jelen esetben – példaképpen ama kötet is tükröz, melyet a társadalomkutató Karády Viktor 75. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián (2011. december) elhangzott előadásokból komponáltak. A három napos találkozó prezentációi 584 oldalas kiadványt eredményeztek,[99] melynek bármely töredék részletét kiemelve is túlmennék egy könyvismertető határain. Ráadásképpen e recenzió írója éppenséggel előadó is volt, Karády Viktor üdvözlésére szánt írása azonban csupán egy korai alkotói korszakra utaló, életmű-értelmező gesztus, így kevéssé valószerű, hogy ez elnagyolt könyvszemlébe indokolatlan elfogultságok tolulnának az alábbiakban. Annál is kevésbé, mert a 39 tanulmány negyven szerzője között szinte alig akad, aki szakmai színtéren, korosztályi miliőben, pályatársként, oktatóként, szerzőként vagy felekezeti közösség képviselőjeként, szubkultúra tagjaként vagy társadalomkutatóként ne lehetne ismerős, kolléga, szellemi partner vagy vitatárs Karády szakmai históriájában, így hát a látszólagos „objektivitás" kellőképpen messzire esik az alkotókhoz való viszonyban. Ez korántsem baj, hisz az ünneplő konferencia meghirdetésének eredeti szándéka is az volt, hogy a zsidósággal kapcsolatosan publikáló szerzői kört megérintsék a szervezők a részvétel kérdésével, s erre több tucatnyi igenlő választ kaptak. A szervezői feladat utóbb a résztvevők dolgozatainak gondozását is magába foglalta, így Biró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor gondterhes másfél évet vállaltak magukra, hogy mindebből kötet legyen. Mi több, már a megjelenés pillanatában is párhuzamosan az OSZK elektronikus könyvtárában elérhető forrásmű is. Ez okból a szakrális terek, idők és jelentések, a modernitás és időtlenség együttes megjelenésmódja magán a tudásbirtoklási felületen is azonnal közkinccsé válhatott – megkönnyítve itt a recenzens kötelezettségét az aprólékos felsorolás, a témakörök pontosítása, a szemléletmódok és narratívák árnyalatokban rejtekező szépségeinek összképe, avagy az érdemi szerzői névsor fölidézése terén.

Miként az üdvözlő kötetek hírverése „könnyednek" tűnhet tematikai sokszínűség, neves szerzőgárda, fejezetekbe tagolt témakörök alapján, a nehézség is kínálja magát: kit is lehetne kiemelni, miből is lehetne szövegszerűen idézni, ami nem tolja látszólag háttérbe a többit? A kötet nagyobb tematikus egységei (*Előszó, Modernizáció és asszimiláció, Utak az elitbe, A jogfosztás évei, Zsidó lét 1945 után, Kitekintés*) könnyedén átláthatóan az idői metszetet segítenek átlátni, viszont nem direkten Karádyról szólnak. E szempontból a könyv kellemes-kedves tisztelgő ürügy-

[99] *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2012., 584 oldal, on-line: http://www.mek.oszk.hu/11600/11687/index.phtml

ként szolgál arra, hogy a tradicionalitás útját a modernig vezesse, a modernből pedig a hagyománytartó közösségek rendjét, szerveződését, sorsformálódását, sikerét és drámáit, kiútjait és kudarcait, szakrális és kulturális, etnikai-vallási örökségének túlélő jellegét lehessen kiolvasni. Sőt, ez olvasatokat megjeleníti maga a konferencia-elgondolás video-dokumentálása is a programba iktatott előadások és viták közvetlen felvételével és internetre szerelésével (https://archive.org/details/karady75_1), ahol az Üdvözölt reflexiói is figyelemmel kísérhetők. Az időiség az egyes írásokon belül is jelen van, eltérő hangsúllyal, más és más horizontot átfogva, egymásba csúszó idő-közökben kínálva *térbeliségében fontos értelmező elbeszélést*. Utóbbi jelzőkapcsolat sem véletlen: ha a kárpátalji, kolozsvári, közel-keleti, szombathelyi, monarchia-kori, budapesti, nagymihályi vagy más tájak visszatekintő és jelenkori jelentéshorizontját nézzük, abból a kötet egész nagytáji, európai és mediterrán térségre kiterjedő történései világlanak föl. Olyan terek és események, tények és értelmezések, kutatási irányok és párhuzamok, tematikai analógiák és tudományterületi párhuzamok, melyek révén nemcsak történettudományi, rétegződés-elméleti, demográfiai, politológiai, vallás- vagy egyháztörténeti, felekezeti, joghistorikus, életviteli vagy szociológiai, hanem irodalmi, művészeti, esztétikai, judaisztikai vagy kulturális antropológiai tudásterületek is az összképbe kerülnek. Azonban sokak előtt és helyett is épp az Ünnepelt volna az elsők között, aki talán méltó szerénységgel tolná el magától ezt a multidiszciplináris összhatást, a „minden-érvényűség" analógiás cseleit, a térben időtlen és fölöttébb hosszú időtartamban térfüggetlen „mindenérvényűséget". Karády valóban kivételes jelenléte, gazdag életútjának kiemelt témaköreiben elvégzett kutatásai és megjelentetett kötetei-tanulmányai (megjegyzés: csak a kérésemre megküldött publikációs jegyzéke 38 nyomtatott oldal volt…) ugyanakkor pontosan azt a sajátos, ciklikus és permanens érdeklődést tükrözik, melyből korunk valóban alapozó gondolkodói a maguk szellemi körképeit-összképeit készítik. Ahogyan a zsidó időképben az megnevezett, feltárt, példatárral körülvett (messzebbre alig érdemes menni, de Heller Ágnes életművének megannyi darabja, Martin Buber filozófiai esszéi, Erős Ferenc elemzései, Papp Richárd vallásantropológiai vázlata, Schweitzer József, Komoróczy Géza, Scheiber Sándor, Gábor György, Toronyi Zsuzsanna, Raj Tamás, vagy akár Kertész Imre, Konrád György, s még végtelen sor színházi, filmes, fotós, képzőművészeti reprezentáció is bizonyítja): az idői ciklusokban, a revival-mozgalmaktól az ősi forrásokig, regények idejétől a szertartások vagy klezmer-zenék hagyományaiig minduntalan ott van a *visszatérés* eleme, mely már magában véve is a *kontinuitás maga*. A Karády-Festschrift ekképpen nem pusztán a kortárs historiográfia, oktatásszociológiai vagy rétegződéskutatás, életmód-modellek és létezés-minták, irodalmi vagy műtörténeti elemzések súlyos foglalata, hanem sajátos tónusú visszatükröződése is Karády munkásságának, hatásai lenyomatának, tényközlései továbbvitelének, a megismeréstudomány széles alapjai felé vezető *tudásprogramnak* is. Terek és idők rejtelmei, partnerségek és együttélések, konfliktusok és kitérések, benyomások és narratívák jólhangolt egybehangzása, amit ez a kötet felmutat, izgalmas és érdemes munka, melyet megkomponálni épp oly eredmény, mint az előadásokból konstruált tanulmányok során aprólékosan elolvasva végighaladni…

Szimbolizált világok, kibontott rejtelmek

Bizonyos élettörténeti időszakra, korra, életműre már-már magabiztosan hajlamosak vagyunk feltűnően alkalmas címkéket igazítani, életművekre karakterjegyeket rápecsételni, attitűdökre logókat lógatni… Mindig kérdés marad, tudjuk egybe, hogy ráillik-e, vagy túlzó, téves, hamis…, de alkalmazzuk kivált olyankor, ha évfordulós összegzés készül. Öt éve, mikor Kapitány Gábor üdvözlő kötetet kapott, szinte

képtelenségnek tűnt, hogy ugyancsak a 60. születésnapra Kapitány Ágnes majd nem fog ugyanilyet kapni, miközben „intenszív" együttlétük mindenkor reprezentált partnerség maradt. Az előbbi kötet *A kultúra kódja* címen, a most megjelent és átadott Festschrift *A kultúra rejtelmei* összefoglaló üzenettel ugyanúgy a terek, idők, kultúrák, szokások, értékrendek, mintázatok és értelmezések látható vagy láthatatlan világait jeleníti meg,[100] ahogyan a Kapitányék-életmű java többségében Ők azok, akik a kultúra rejtvényeit fejtvényekkel kísérik, kérdezés és találgatás, visszakérdezés és részvétel eszközével beszélik el. Ráadásképpen a kötet tanulmányai csak részben kutatótársak és aktuális kollégák opuszaiból állnak, a szerzők mintegy egynegyede egykor hallgatója is volt a házaspárnak, folytatója vagy továbbépítője a kultúrakutatásban alapélménynek, melyet tanításul kapott arról: a terep nem messzi földrészeken, hanem körülöttünk van, mi magunk is részei, részesei, élményközösségi partnerei vagyunk, *értékelő elemzői* énünk a kutatás tárgya által is áthatott, meghatározott, befogadó és reflexív. Sőt: az ELTE Bölcsészkar Boglár Lajos vezette antropológiai tanszékén a bejárati ajtóra ragasztott felirat figyelmeztetett: „Intenszív osztály", tudatosítva, hogy aki itt belép, nemcsak a reménytelenséggel kell felhagynia, hanem ellátásban részesül agyilag is, emberi segítség, odafigyelés, lélekápolás, tudáshízlalás, kutatásterápia terén is. E közegben a tanárság nem frakkos kiváltság, hanem együttérző és résztvevő jelenlét, kérdezés és közvetlenség, hit és hitelesség, nyitottság és önzetlenség szerepvállalása is volt. Ilyen miliőben, no meg több másikban is, így a művészeti főiskolákon, az MTA Szociológiai Intézetében, korábban a Művelődéskutatóban, Közvéleménykutatóban, de meg még ki tudja, hány mindenfélében is szerepet vitt a Kapitány-házaspár, akik kultúrakutató főhivatása – különféle intézményi hátterekkel bővítve – felváltva fókuszált vizuális kutatásra, falfirkákra, design-ra, filmekre, regényekre és művészeti alkotókra, közvéleményre és fogyasztáskultúrára, választói magatartásra és intézménymimikára, értékrendekre és szimbolizációra, a művészet antropológiájára vagy a mindennapi élet jelképeire, épület-arculatra és közművelődés-etikára, a „szellemi termelési módra" és rejtett világaink század- vagy ezredvégi lenyomataira. Ebből a rejtelmes világból emelte most ki a tisztelgők gesztusa Ágnesnek szóló reflexióit, üdvözlő tanulmányait, kutatói impresszióit, hogy e kötet a jeles évnapra összeálljon.

Az elfogulatlan elfogultság igazolásául: e sorok írója is szerzője itt egy tanulmánynak, miáltal is nemcsak nem elfogult, hanem az antropológusokra tekintettel szinte kötelező résztvevő megfigyelői attitűddel van jelen az Üdvözölt szakmai köreiben, tanulmányaik vitáin, szimbólumkutató műhelyük eseményein, vagy épp a kötetet közrebocsátó Magyar Kulturális Antropológiai Társaságban, ezáltal mi sem lehet könnyebb számára, mint rövid mustráját megformálni a 35 szerzős kötetnek… Ámde a négy nagyobb fejezetre tagolt tanulmány-válogatás (*Mindennapok antropológiája*; *Az antropológia és környezete*; *A mindennapok pszichológiája – a mindennapok szociológiája*; *Élet és művészet*) olyan széleskörű kultúratudományi merítést kínál, melyben jószerivel inkább csak elveszni lehet, nem pedig elnagyoltan összefoglalni. S persze, az ilyen kötetek könnyeden vélhető nagy erénye, hogy tengernyi tematika jellemzi őket (ezt például kutatás és belátás, nyilvánosság és börtön, porcelán-szimbólumok és háztartási gépek tervei, női sorsok és LMBTQ identitás, nemzeti szimbólumvarázsok, betegség és drogfüggés, oktatás és kommunikáció, nyelvi jelek és keleti mozgásművészet, barátság és gyermeklét, ízlésváltozás és állampolgáriság, tárgyak és művek, lakómodellek és létmódok, meg ami ezek köré tornyosul még…), de ugyanez a féktelen gazdagság ejti kétségbe az olvasót is:

[100] Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina szerk. *A kultúra rejtelmei. Kapitány Ágnes köszöntése*. MAKAT – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013., 275 oldal.

melyikkel kezdje, mennyit „fogyaszthat" egyszerre ebből a textuális desszertdobozból, szociológiai vagy pszichológiai, művészetkutatási vagy kultúraelemzési kínálatból. A terek, idők, rejtelmek és narratívák itt egymásra hullámzanak fejezetről fejezetre, tanulmányról elemzésre, értékelésről tapasztalatra, elbeszélésről kutatásra és vissza... A könnyed áttekintés tehát oly hamis látszat, hogy azt éppen Kapitány Ágnes tudná majd megcáfolni, ha majd sikerül leküzdenie az ajándék-kötet egészét. S épp ezért, a könyv olvastán vagy kiadós lapozgatása közben már-már azt is nehézkesnek érzem, lehet-e ennyi írásból és megannyi szerzői attitűdből valami közöset kiemelni (nem lehet, de kísérletképp érdemes lenne...). Ha mégis, tekintettel az Olvasó tájolására, „kockásítani" próbálnám a rejtjelek itt egybefogott világát, akkor ez a kiemelhető összhatás a társadalom kulturális terepein való reflexív jelenlét, a *kérdezés és megértés alázata*, a megfejtések és magyarázatok esélye lenne, s maga a folytonos interakció, a véget nem érő *kíváncsiság minden rejtelmekkel összefüggésben*. Ez a mindennapi jelenlét, belekérdezés és értelmezés, a rejtőzködő tünemények iránti megértő hajlandóság és intuitív belátás az, ami a kulturális antropológia legalapvetőbb konvenciója, a *kultúra mint olyan* változatainak, mintázatainak, verzióinak szeretete felől parttalan intenzitással fogadja el/be az élet mindennapi tüneményeit. A megértés határai és az értelmezés sétái, a sűrű leírások melletti időszerű narratívák kihívásai azok, melyek révén a „szívélyes" jelenlét korszakossá és változékonnyá lesz Kapitányék munkásságában, s nyilván nem elválaszthatóan Ágnes oeuvre-jében is.

Román-magyar együttélés a Szilágyságban

Lehet, a múlt-átélés és kontinuitás-elfogadás korántsem csak önelhatározás kérdése. Viszont ahol az időnek tere van, s a tér idejébe vetetten a magányosan kollektív énkeresés más perspektívák felől is áttekinthető-átélhető, sőt kreálható változatokban is létezik, netán emelkedettebb spiritualitás velejárójaként formálódik, ott tolakszik elő a kérdés, mitől marad mégis kontinuus, ami megszakadhat, mitől túlélő, ami pusztulásra-romlásra ítéltetett...?! Survival avagy revival, ahogyan a föntebb megvilágított opuszok is rendre visszatükrözik az érintettek kérdéseit és a kutatói válaszokat...

Részint ezekről a kérdésekről és kérdésekből is formálódik az egyensúlyi együttélés-helyzet, melynek a miskolci Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet oktatói-hallgatói lettek felmutatói egy tanulmánykötetben, mely a szilágysági (Románia) Tövisháton készített terepmunka tapasztalatait jeleníti meg interkulturális rejtelmek terén.[101] Az Antropos sorozat korábbi elméleti etnológiai és vizuális antropológiai forráskiadásai (a debreceni Csokonai kiadó révén) számos társterület (esztétikai tapasztalat, struktúrák és funkciók, idegen-fogalmak, európai etnológia, kortárs és modern antropológiai iskolák, irodalomantropológia, helyek és terek narratíváinak) feltárása után most saját tanszéki terepkutatás tudásanyagát felmutató elemzői kör térségtanulmányait tartalmazza e kötet – az utóbbi évek kesergő kritikai szemléletmódját is fennen cáfoló tudásként, a „stabil etnikai együttélési helyzet jellemzőinek és sajátosságainak ... jó példájaként". Az etnikailag vegyes erdélyi peremvidék hosszú távú partnerségi és konfliktuskezelési modellje akkor is ritkaságként értékelhető, ha a kisebbségkutatások vagy határon túli elemzések javarészt térvesztésről, a korántsem rejtélyes marginalizálódásról és státus-bizonytalanságról szólnak legtöbb esetben. A lokalitás problémái, az asszimilációs gyakorlatok, az

[101] Biczó Gábor – Kotics József szerk. *„Megvagyunk mi egymás mellett..." Román-magyar etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolci Egyetem, KVAI, 2013., 312 oldal, DVD film-melléklettel.

egymás tükrében együtt élő nemzetek hagyománykötötte világa olyan rehabilitációs folyamatok révén kerül itt előtérbe, melyek Bölcsökön, Bősházán, Monón és Szamosardón 2009-ben kezdett és három évig tartó megismerési folyamatban nem az oppozíciók természetrajzára, hanem a *szociokulturális hasonulás mikéntjeire* engedtek rálátást. Mégpedig olyan miliőre, kistérségi kultúrára, melyben az interkulturális rejtelmek oka csupán részint az asszimiláció évszázados folyamatának kivételes benem-következése volt. Továbbá református és ortodox (valamint neoprotestáns kisegyházi) kölcsönhatások együttléte, hagyományos gazdálkodási formák harmonikus átalakulása mellett a szokásbeli és etnikai életmód-elemek megléte adott alapot a kutatásra, s olyan vizuális rögzítésre (fotó, film) is érdemi feldolgozási lehetőséget kínált, mely kellő komplexitással írhatta körül az együttélések konvencionális módjait. A kötet két-három terjedelmes egységéből az első az oktatóké, a második a diákoké, a harmadik pedig mintegy „függelékként" csatolt dokumentumfilm DVD-anyaga és leírt szövegkönyve, amelyben az az „elkacagott világ", a „megvagyunk mi egymás mellett…" hangulata rögzül s nyer bizonyítást. A három, csak részben eltérő dimenziót egyfelől Bán András, valamint Dallos Csaba szilágysági terepmunkapéldáiból felmutatott, elbeszélés-reprezentációkat felvonultató filmes kutatói írása, vizuális antropológiai megközelítése köti át az oktatói-tudományos szint felől a szövegkönyvi zárófejezethez, részint pedig a diákok formálta esettanulmányokhoz. A kötet ezzel a három tömbre építettséggel nem csupán olvasóinak nyújt segítséget, de harmonikusan tükrözi a miskolci antropológusok konzekvens létformáját, melyben diák és oktató, fotós és kutató, elemző és adatgyűjtő együtt, partnerségi összefogásban keres és fedez föl, formál tanulmányt vagy oszt meg empirikus kutatási tapasztalatot. Biczó Gábor bevezető körvonalai a Tövishát vegyes lakosságú színtereiről, majd ugyancsak Tőle egy impozáns összegző fejezet az etnikai együttélés egyensúlyhelyzet-elméletével, valamint Kotics József megélhetési stratégiákról formált etnikai értékdimenziói kellő súlyt és respektust adnak a kutatás egészének, hogy ehhez harmonikusan illeszkedjenek egyetemi hallgatóik önálló és komoly elemzései. Keresztury Ágnes tradíció és migráció bősházi változásairól, Osgyáni-Kovács Kitti (amúgy OTDK-különdíjas és valóban értékes) völcsöki közösségvizsgálata a hiányzó közös ételemekről és kváziközösségi életjelekről, majd Mészáros-Nagy Éva női normákról, szerepekről és normaszegésről készített áttekintése Monóról, végül Ujhelyi Anna magyar-román együttélés-összképe a bősházi globális/lokális folyamatokról… – összességükben az utóbbi idők egyik legtanulságosabb és legizgalmasabb leképezéseinek, komplex kultúrakutatási példázatainak egyikét adják ki.

Terek, idők és rejtelmek, a kultúraközi találkozások és érintkezések egészének megannyi formáját felmutató írások, melyeket az „interpretációk interpretációit" vállalva próbáltam bemutatni, csak szorosra fogott „szemlézéssel" illenek ide egybe. Ami az olvasat önkényességén túl, a hangsúlyok, tónusok, értelmezési analógiák mellett többletként összeköti őket, talán éppen az a komplexitás, mely bármely emberivel összefüggésbe kerülve őszinte igény, óhajtott vízió lehet, ha méltó alakzatba simítják. E méltóságban nem kevesebb az idő rejtelme, mint a tér időisége, s nem méltatlanabb a térhasználat módja, mint az idő foglalataként szolgáló tér közösségisége. Közelebbről persze egyik sem inkább átélhető, s távolabbról is mindegyik csak részben elbeszélhető…

Betérés és/vagy tradíció a megújulásban

Szakrális hagyomány és változó életvitel, kényszerű hallgatás és hitbéli reneszánsz mindennapi vallásossággal összefüggő dimenziói lettek elemzési kérdéseivé, értelmezési kísérletévé Vincze Kata Zsófiának is, aki a zsidó hagyományszakadás

narratíváira épülő és a Soá utáni identitás-opciók széles skáláját mutatja be monográfiájában. A kötet szereplői révén hasonlóképpen, a rejtett hagyománytartás, az elszakadás révén kialakuló összetartozás élményközösségi rend alapján határozza meg a veszni látszó hagyományok újrafelfedezőinek szinte intim körét..., avagy hát nem is oly kicsiny csoportozatát. Doktori értekezésévé érlelődött sok éves kutatási tapasztalata, *Visszatérők a tradícióhoz* című opusza[102] révén abba a (talán ciklikus, talán alkalmilag megújuló) érdeklődésvilágba kalauzol, melyben az ismétlődő szokások rendje alkalmasint minden másnál jobban és historikus alapokon szabályozott, a legtöbb tilalommal (vagyis, a nyilván megtörtént elkülönbözések korlátozási szándékával) terhelt, a mégis egyre határozottabban teret hódító tünetsor. A fénylően tehetséges ifjú kutatót nemcsak az különbözteti meg a pályakezdőktől, hogy korábbi munkái is már akadémiai vagy egyetemi kiadványokban láttak napvilágot, hanem egész szemléletmódjának, módszertanának és írásmódjának komplexitása is. Belülállóként tekint „rá" a gyülekezetre, terep- és emberismerettel vetíti ki a szereplők és a rendszer sajátos vonásait, komplex képet formál hivatalos adatokból, intellektuális orvvadászat révén, intim szférákban bejáratos „kultúrkémként" viselkedve von le következtetéseket a zsidó vallásba (érett felnőttkorukban újra) betérő ifjakról. Szöveganyaga nemcsak a történeti dimenziók miatt izgalmas, hanem a *megismerő módszertan példázataként* is, feltárt és kontrasztos összehasonlító körképének hiteles igazolásával együtt, a nemzetközi szakirodalom érzékeny feldolgozása és interpretálása révén is. Ámde, mint írja: a „folyamatosan változásban lévő közösségeket nem lehet 'leírni', 'lemérni', majd kivetíteni ennek a leírásnak pillanatát, mintha az időtlen lenne. E közösségek, hagyományaik, konfliktusaik, erőviszonyaik, szereplőik, történeteik természetesen folyamatos változásban, mozgásban vannak, e könyv fejezetei során pedig remélhetőleg megmutatkozik mindennek dinamikája, működési mechanizmusa" (7. old.). Problémafelvetése tehát ellentétben áll a lineáris leírást, „fejlődést", evolúciós trendet látszólag evidensen elfogadhatónak tekintő kortárs és „klasszikus" időfelfogásokkal, s épp azokat a belső hullámzásokat mutatja be, melyek révén a zsidó életformához kötődő, ennek valamilyen gyakorlatát magáénak valló nemzedék (a 18 és 35 év közötti, a soá utáni harmadik generáció) zsidó családokban született mintegy ötöde szüleinek önkéntes vagy kényszerű hallgatása és „kikopása" után önként és örömmel *visszatér valamely kortárs hagyományépítő közösségbe*. E (majdhogynem) koreografált mozgás az „egykor"-ral nemcsak szembeállítja a most állapotát, de a történelemre éppen szakrális választ próbál keresni új történetek és új szakralitások átélhetősége, revivalje reményében. A Szerző a fiatal vallásközetők, betérők, beavatást nyerők és ezért tudatosan felkészülők – ortodox értelemben vett – szigorúan vallásos életvitele a *visszatérést* (báál tsuvá az a megtérő, háláchikusan beavatásra érdemesülő, vallási szokásokat visszatanuló egyén, aki legalább egy rítussal többet tart meg szüleinél) mint olyan státust tekinti, amelyért szigorú tradíció-követésre kell vállalkozzon, aki ki szeretné érdemelni a *betérés* jogát és adományát. *Visszat*érők a 202 interjúra alapozott anyagban 120-an vannak, de vannak újravisszatérők, kilépők, sőt a maguk szerepében iránymutató személyiségek, rabbik, iskolaszervezők, tradíció-konstruálók is. A szerzői módszer a résztvevő megfigyelés antropológusi eszköze, vagyis a leírni kívánt *kultúra mindennapjaiban való teljes körű részvétel*, a beavatottság elnyerése, az életviteli azonosulás, a vallásértelmezés szemléletbeliségének a szereplőkhöz igazított módja, vagyis a saját normáik, fogalmaik, értékrendjük alapján keletkező, számukra teljes világ átlátása és megmutatása, magának a kutatónak és a kutatott

[102] Vincze Kata Zsófia: *Visszatérők a tradícióhoz. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a* baál tsuvá *jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 261 oldal.

közösségnek minduntalan változása, s e változás-átalakulás érzékítése mellett is. A reformzsidóság és az alternatívok, a tradicionalisták és az új tradíciót kidolgozók, az ortodoxok és a környező nemzsidó világhoz való viszonyban beilleszkedettebbek széles körét veszi fókuszba a Szerző, többféle kommunikációs rétegben fordul meg, s mindenekelőtt a történeti átmeneteket nagyítja közelebbre, amilyen a soá, a pusztulás és emlékének későbbi korszaka, a hagyománytól elszakadás szocializmus-kori időszaka, utóbb a rendszerváltási „felszabadulás", majd a rendszerváltozás időszaka, amely új kereteket és normarendet engedélyezett a hitükben erősödőknek, hogy azután végül is a legeltérőbb közegben-környezetben is mindenkit arról faggasson, vagy olyan aspektusból lásson tisztábban, amely az élményközeli megismerésre épülő és problematizáló, *kérdező és válaszadó megismerő* merszét újfent megerősíti, válaszait vállalja, hovátartozásában új szereptudattal él.

A kötet megannyi azonosság mellett szinte világító árnyaltsággal nevezi meg a különbségeket, a szerepvállalásokban rejlő enharmóniát, a feszültségeket generáló csoportkultúra-meghatározottságokat, az értelmező vallásban az értelmezések párhuzamainak eltéréseit és belső distinkcióinak rendjét. Sűrű mód gazdag ez az anyag, már az értekezés bevezetője is túlterheli a recenzió ismertethető legkülső szintjét is, ezért csupán annyit jelzek itt belőle, amit az azonosságok látszatai mögötti különbségeket illetően a Szerző maga is feldolgoz: szakirodalmi és hitéleti forrásokat, weboldalakat, kiadványokat, monográfiákat, maga készítette interjúkat, alternatív vallási csoportok nyilvános vitaanyagát, mások kutatásait, törvénykönyveket, ima-magyarázatokat, stb. felnyaláboló komplex megközelítést. E *megtéréstörténetek* komplexitásának az interjúszövegek is hitelt biztosítanak, a Szerző nem igyekszik „helyére tenni" az elhangzó történeteket, hanem megfigyel, fordít, közvetít, esélyek latolgatására késztet, midőn a párhuzamos utakon meginduló, nemegyszer mozgalomszerű burjánzású belső közösségi életek mutatkozásait illusztrálja. A kötet külön erénye a tárgyalt egyházi törekvésekről és csoportkülönbségekről rendezett egyik nyilvános vita szöveganyagának közlése is, melyből a betérés, a kiválás, az újrarendeződő mentális kapcsolathálók szinte rituális rendje, tranzíciós állapota és élményközösségi formálódása tetszik elő – köznapibb analógiával az „átmenet rítusai" (Victor Turner, illetve előtte Arnold van Gennep) eseményrendjének fölvázolása. Az amerikai indíttatású betérő-mozgalom és a keresztény „megtérés"-fogalom körvonalazásával rávilágít arra, hogy itt nem a „megváltás"-értelmű célképzetről van szó, hanem egy történeti fundáltságú, a dogma-értelmezésekben meglehetős egyéni szabadságot biztosító, s ezt közösségek szintjén is legitimáló törekvésről, melynek „koreográfiája" az „egykor vagy ma?" helyett részben az „egykori ma", részben a spirituális mozzanatok értelmét a dogmák követésével nem korlátozó, hanem kiteljesítő múlt-átélés és kontinuitás-megvalósítás élményét szervezi meg konkrét mozgástérben, rejtelmeken és élmény-evidenciákon át.

Tiszaeszlári nagy mustra

Ha nem puszta könyvcímeket szednénk itt csokorba – követve az internetes könyvpiac egy-egy nagymonográfiát is öt mondatban „elintéző" közlésmódját –, szinte kézre áll, hogy oly széles ölelésű cím alá sorolható művekre is kitérjünk, melyek révén mind a műegész, mind a róla felkínálkozó elbeszélés méltó felülete lehet az alkotó és olvasó közötti lehetséges találkozásnak, avagy művek és olvasóik érintkezési hatáslehetőségének. Az alábbi ex librisek ezért elszántan „elbeszélősre" formálódnak – előzetes megbocsátást remélve az Olvasótól. Vagy ha mást nem, legalább azt az időt, melynek teresedésében, létformáiban az alkotói közlés szándéka valamely szűkös

interpretációs „átereszen" keresztül juthat a befogadóhoz – belátva mindennek korlátait, stiláris ésszerűségeit is.

A nagymonográfia példája nem véletlen mintázat itt. Az asztal sarkán álló kötetek egyike ezt a csekélyke funkciót kereken 750 oldalon teljesíti be, melyből az apróbetűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal, hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztes opusz legyen kellőképpen alátámasztva, mégannyira, ha doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s mi még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*[103] nem harsog népszerűségért, s aki a publicisztikai könnyedség reményével vagy a „nnna, végre megtudok valami biztosat" szándékával veszi kezébe, hamar lekonyulhat (a Szerző az előszó legelején közli, hogy szó sincs „perújrafelvételről", az eltűnt cselédlány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról" vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról). Szó van, és sok szó, tudós szó, alapos és mívesen építkező szókatedrális van a kötetben, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, Victor Turner társadalmidráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu drámáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását. Nem pusztán „formalizált struktúrákba" tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként" megragadható tüneményekre koncentrál (10-11. old.). Mint írja: „anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánozhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk" (u.o.). Kövér szinte „hárít", amikor arról szól, hogy nem Ő talált rá Tiszaeszlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye". Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől" (13. old.), immár evidenssé lett, hogy „miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna… /…/ nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket" (12. old.).

Tradíció immár, a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik az elbeszélő mondandója, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízisét megpróbálni egybeszerkeszteni". Merev és beszédes adatok, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részletei, személyes és csoport-

[103] Osiris, Budapest, 2011., 749 oldal.

koalíciós széthúzások, olykor keserű vagy drámai történések a jelzői annak a falusi létnek, melyben „a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán" (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás" felé, „jóllehet ugyanebben a drámában". A Szerző az „inkriminált ügy" rejtélyes, nyomozati, pereljárási és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek" csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon mutatkozók politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térképekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Nem lévén történész, a lelkes olvasó szerepét már-már hajlamos volnék keverni a recenzens fegyelmezettségével, így meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy akaratlanul is megerősít Kövér abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, egészen a tévedésig, hogy ugyanis „minden politika", s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmeivel maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történendők okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája.

Életmód, szemlélet és paraszti módi

Terek, idők és rejtelmek, a kultúraközi találkozások és érintkezések egészének megannyi formáját felmutató írások, melyeket az „interpretációk interpretációit" vállalva próbáltam bemutatni, csak szorosra fogott „szemlézéssel" illenek ide egybe. Ami az olvasat önkényességén túl, a hangsúlyok, tónusok, értelmezési analógiák mellett többletként összeköti őket, talán éppen az a komplexitás, mely bármely emberivel összefüggésbe kerülve őszinte igény, óhajtott vízió lehet, ha méltó alakzatba simítják. E méltóságban nem kevesebb az idő rejtelme, mint a tér időisége, s nem méltatlanabb a térhasználat módja, mint az idő foglalataként szolgáló tér közösségisége. Közelebbről persze egyik sem inkább átélhető, s távolabbról is mindegyik csak részben elbeszélhető…

Ami pedig mindig és mindenütt konstans módon hordozza, tükrözi a tér- és időfelfogások, a hétköznapi élet és a normarend, a szokások és tradíciók világát, az a mindenkor efemer hatásúnak tetsző, mégis örökké jelen lévő divat. Divat pedig annyiban, hogy öltözet, viselkedés, kommunikáció, szimbolizáció rejti vagy kinyilvánítja, formálja és útjára engedi magát a szemléletmódot, csak részben fogható meg, hisz interpretációjához mindenkor hozzátartozik a változás állandósága és az állandósult elemek változása is. A Flórián Mária szerkesztette kötet, mely *Életmód, szemléletmód és a módi változása* címmel jelent meg,[104] épp ezt a „továbbélő múltat"

[104] *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19-20. század fordulóján.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010., 492 oldal.

mutatja föl a címben jelzett korszakban, ezen belül elsőbb a textilkultúra iparosodását, a vasút és úthálózat fejlesztését, ennek tárgyi környezetét és kereskedelmi kapcsolatrendjét, sőt szereplőit (varrónők, a varrógép, a módi előállítóit) is, mivel az újítások környezete, a lakosok és a vidék harsányan megindult polgárosodása immár a divaton túli művelődéssel, képzéssel (leányiskolák, gazdasszony-oktatás), a kézimunka-kereskedők normatív rendjét, a női munka stílus- és tartalomváltozását, divatformáló hatását és hasznosságát is hangsúlyozza tematikus tanulmányokban. A férfidivat „magyaros" jellegének, a parasztság „magyarsággá" előlépésének, a népviseletek értékrendjének kialakulásával és a „nemzeti háziipar" mesterségűzőinek társadalmi hátterével a népművészet, háziipar, stílustörekvések és szimbolizációs formák éledését is illusztrálják a további fejezetek, míg a szemléletmódok átalakulásával egyenesen a paraszti mentalitásváltozás, a polgári jog és értékrend érvényesülése, azaz „jogi modernizáció" áttételes hatásainak rendszerváltoztató formalizálása felé viszi tovább a kötet ívét. Az egyes „kornak megfelelő, divatos, új" elemek mint módi, az ipar- és gazdaságtörténet mint társadalmi keret, a normák és jogelvek rendszerszerű érvényesítése mint életmód-elemek kapnak itt szerepet a lokális viselkedéscsoportok leírása révén. Így a kötet nemcsak a gazdaságtudományok modern kezdeteihez vezet el, hanem átélhetővé, érthetővé teszi a normarendek átalakulásának, az életvitelek átalakulásának korai iparfejlesztési alapjait is. A divat, mint a legfrissebb, az iménti és jelenlegi stíl, mint a parasztságra látszólag nem jellemző változtatások rendje épp itt kap cáfolatot (alaposabban a szerkesztő Flórián Mária előszavában, részleteit tekintve az esettanulmányokban), mivel is egyúttal cáfolatát kapjuk a paraszti társadalom „divatmentes" archaizmusainak, a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó életstratégiák változatairól pedig részletező képet nyerünk konkrét szakmai, kisipari és kistermelői közösségek ipari termeléshez való viszonyáról, magáról a paraszti polgárosodásról is. A kötet ábráin, fotóin, rajzos képein, kelengyemintáin, árjegyzékein, térképein és grafikonjain átvezető népviselettörténeti mustra egyfajta hiányzó társadalomtörténetet rajzol meg, ismételten bizonyítva azt, hogy a szokásjog a közjoggal, életviteli formalizáltság a birtokosi státusszal, díszítési divatok a textilipari fejlesztéssel, s mindez a gazdasági beruházásokkal, iparfejlesztéssel, foglalkozásváltozással is összefügg, sokkal inkább, mint az korábban érzékelték, értékelték vagy megnevezték volna a kutatók. Többékevésbé kultúrkritika, életmód-jegyzék, demográfiai és térbeli tagoltság, külső hatások tömegének megnevezése teszi lehetővé, hogy e konvencionálisan változatlannak tételezett világ a napjainkra megújuló (alkalmazkodó és szemléletváltó) néprajzi kutatásmódszertan, témaválasztás és feltárásmód változásainak kitett mivoltában maga is esélyt adjon a mélyebb megértések számára. Flórián Mária megannyi könyve és tanulmánya, melyekben szinte már ott lakott az egészséges kétely a paraszti innovációs hajlandóság általánosított vízióival, ideológiáival szemben, itt most mintegy komplex módon megérlelni látszik a ruházat-, divat-, viselet- és tárgykultúrák leltárát fölvonultató műveinek mondandóját, olyan impozáns belső univerzum megismertetésével, melyből újabb kutatási irányok és megértési szándékok ébredhetnek.

Konstruktív antropológia, kultúrakritika és önirónia

Történeti forrás-e, s kinek, mennyiben és milyen interdiszciplináris hatásegyüttesben, ha azt kérdezzük: lehet-e a humor, a vicc, az ugratás, az ironikus-cikizős attitűd, a viselkedési minták és életvezetési szabályok normarendszerének merevségeivel vagy képtelenségeivel összefüggő nyelvi játékosság? Az, mégpedig meggyőző erővel és nyelvi gazdagsággal az, ha nem a lecsupaszított szót, a minimalizált jelentést, az akut

vagy időleges értelmezést tekintjük, hanem épp ellenkezőleg, ezt nevezzük meg olyan alapnak, lényegi tüneménynek, melyre azután a lehetséges értelmezések épülhetnek.

Ezt a talányos, de annál szórakoztatóbb, a vidító mivoltában is bölcsen játékos világot hozza közelebb Papp Richárd, aki az imák és rituálék mindennapjaiban járatosként segíti előseregleni a jelentések, szimbolikus hatás-együttesek életteli világát egy budapesti zsinagóga mindennapi létmódjából és nyelvi-kommunikációs miliőjéből. Ebből a (talán leginkább megismerés-történetinek nevezhető) nézőpontból, és a kötet olvasójaként úgy látom Papp Richárd kulturális antropológiai oktatásban és terepkutatásban eltöltött évtizedeit, hogy a kezdetektől jelen lévő vallási identitásra fókuszáló kérdezésmód mellett folyamatosan napirenden tartotta a kortárs kelet-európai kisebbségi sorshelyzetekre kiterjesztett érdeklődést, melyet az utóbbi évtizedben a zsidóságra koncentráló kutatások specifikáltak. Munkásságában a „kisebbségkutatási" évtizedet összefoglalva, (jobbára az MTA Szociológiai, majd Kisebbségkutató Intézetében vállalt szereppel), a határon túli etnikai csoportokra vonatkozó figyelem volt jellegadó (magyarországi szerbek, csíkszeredai románok, munkácsi zsidók, vajdasági egyházak, szerémségi magyarok), és társadalmi térben a felvidéki-kárpátaljai, erdélyi és délvidéki terepkutatás volt túlsúlyban, az Általa szerkesztett kötetek, tananyagok, szakkönyvek és forrásmunkák ugyanakkor mindehhez igen széleskörű kutatás-gyakorlattal járultak hozzá. Ehhez, s főként a hazai vallásantropológia fejlesztésében vállalt munkásságához kapcsolódik a Boglár-iskola egyik jellemzőjeként (már a hazai kulturális antropológia tanszék-alapítási kezdeteitől), hogy a szimpla teljesítmény-mutatóknál a sokkal lényegesebbnek tartott kutatási gyakorlatot elszántan vállalja, s ez opuszban már tényleg a humorban sem ismer tréfát, ha a hétköznapi élet és értékrendek, normák és jelentésterek antropológiai áttekintése a célja. A *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című kötet[105] a budapesti Bethlen téri zsinagóga hívőkörének narratív néprajzi, szociokulturális, vallásantropológiai elemzése, melyben a viccek, nyelvi kontextusok, gondolkodási struktúrák és identitás-megjelenítések komplex feltárása mutatkozik meg. Áttekintésében nemcsak látványos, asszociatív, szórakoztató és inspiráló derű, de a szimbolikus közlésmódok egy igen kevesek által taglalt szakterülete mutatkozik meg ironikus szemléletességgel és a szaktudományt az élvezhető interpretációk szintjére emelő leleményességgel. A Szerzőnek s kötetének is az a sajátos szándéka, (amiben a *terepkutató* elemi kötelezettségeinek egyike dominál), hogy ne csupán a rejtett világok meglátása vagy élményközösségi megnevezése váljon fontossá a humor révén, hanem a kutatott terep közösségeinek, éltetőinek önnön narratívái is helyet kapjanak a belátásokban, ide értve az önreflexív és szarkasztikus humort is. Ebben éppúgy arculatot nyer a rituális emlékezet, a közösség tagjainak portrészerű körképe, a „hordozhatóvá tömörített történelem" közösségi interpretációja, miként a viccek sok tucatjának közlésével egyfajta intuitív „típuskatalógus" is. Papp Richárd e kötetben a performativitás részévé avatja a rítusban résztvevő kutató *saját narratíváját* is, érintettségének, és a megemlékezési vagy hétköznapi rítusok szabályszerűségeinek átélési struktúráját is, szerephez juttatja a megismerési mód komplex jellegét is, azaz: a rituális emlékezetet mint kulturális állandót vizsgálja, az émikus és étikus megközelítés olyan szinkronitását/harmóniáját hozza elénk, amit a „zsidóviccek" közlései során megannyi kötetben sem találnánk meg. Harsogóan kacagtató és mosolyognivalóan könnyed viccek sokasága révén könyvében hangot kap a rítusban újraélt mítosz, az emlékezet szerepe és az önreflexív narratívák iróniája, a közösség tagjainak mély embersége és esendősége, kultikus átélés melletti életvilágukat a kívülálló

[105] Papp Richárd: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009., 200 oldal.

nézőpontjával is vegyítő életvidámsága. Röviden: a Kohn bácsi kötetben (a könyvcím magyarázata a megértő és ironikus grafikai illusztrációk révén még gazdagabb akusztikát sejtet, de mert éppen a könyv legpéldásabb témakörét adja, itt röviden „elmesélni" még ironikusan-viccesen sem lenne érdemes!) ezáltal a társadalmi és vallási identitás-univerzum megjelenítési esélyét hordozza, s olyan komplexitást testesít meg, melyet a résztevő megfigyelő és az értelmező közösséghez tartozó „elbeszélő" közösen él át és közvetít a befogadó világ, a környezet felé, mintegy választ adva annak aurájára, hatásaira, az élő humor keletkezési folyamatára is. Ebben a feltáró, megnevező, értelmező-közösségi gyakorlatot átélni segítő habitusban nemcsak Papp Richárd kutatói énje válik élményközelivé, hanem a kutatói és egyetemi oktatói „tolmács-szerepe" egyaránt markánssá válik – miképpen maga a zsidó humor s a Bethlen-téri közösség önkreatív léte is, épp így lesz a közvetítő szerep nemzedékek, áthagyományozható kulturális tartalmak hordozója életforma és életvezető értékek gazdag historikumában.

Népek saját börtöne – Duna-táji dilemmákban

Terek és idők rejtelmeinek, mindennapjainak leíró, vitatkozó, áttekintően elemző térségi tájképét nyújtják azok a tanulmányok is, melyek a közép-európaiság burka alatt keresik vissza ki- és betérések történeti kalandjait, önkeresések és közösség- vagy nemzet-definíciók megannyi árnyalatát. A kötet az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének (Budapest) és a Selye János Egyetem Történelem Tanszékének (Komárom) szakmai műhelyeiben készült szerzői tanulmányokból áll,[106] egyetemi és akadémiai kutatóintézeti kollégái, diákjai komponáltak üdvözlő kötetet a 60 éves Szarka László történésznek is (szerényen, közel 700 oldalon), a címlapon archaizáló színben és antik pompában tartott harcosokkal, a szülőföldért küzdő és elesett torzókkal. Dicséret és kritika sugárzik a kötetből, mintegy komplex mindennapisággal, s éppen úgy, ahogyan a könyv fejezetei is illusztrálják a témakörök kölcsönhatásait, a határok képlékenységét, a kultúrák parttalanságát és az érintett társadalmak/nagycsoportok identitását is. E kötet közép-európaisága, dicsérettel és folytonos kritikával illetett „szülőföldisége" a hazai kisebbségkutatás intézményesülésében főszerepet vivő Szarka László ürügyén és üdvözlése által is igazolja, mennyire és miként szolgál kutatási harmóniákkal a multidiszciplinaritás, milyen etnikai és hatalmi erőviszonyok, etnokulturális küzdések, autonómia-tervek és akaródzások kerül(het)nek harmóniába a komplex feldolgozás révén. Helyet kap Szarka szakmai köreiből a nemzeti történetírás sérelempolitikai tónusa, a regionális vagy transznacionális szemlélet, a történeti és kulturális antropológiai vagy etnoszociológiai megközelítés alkalmazásának megannyi perspektívája, a magyar kisebbségi identitáspolitika útkereséseinek értelmezése európai összehasonlításban. Hangsúlyok kerülnek a történelmi sérelmek, az etnikai-kulturális keveredés, a vegyes identitások, a nyelvpolitika, a stratégiai kihívások állapotaira és ezek értelmező meghaladására, a Kárpát-medence magyar kisebbségei által lakott régióinak vergődéseire, önképére, ezenfelül a történő történelem kritikai olvasatát és „objektivitások" szakmai elvárásrendjét igénylő reflexív szemlélet ötvözésére is.

A 39 szerző fölsorolása is képtelenség itt, tematikáik gazdagsága pedig több kötetre való ismeretanyagot rejt. A nagyobb, összefoglaló fejezetcímek kvázitematikus kereteket szimbolizálnak: „*Hatalomkalkuláció*" a nemzetpolitikai és etnicitás-retorikai, alkotmányozási témakör, „*Eszközök és eszköztelenségek*" az uniós, kisebbségi

[106] *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Szerkesztette Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013., 668 oldal.

főbiztosi, szintéziskereső, nemzeti harcokat nemzetközivé tévő kérdéskör, „*A nacionalizmus új ruhája*” a fölény, revízió, politikai propaganda, kopjafa-szimbólum öltözete, „*Sapieti sat*” a nyelvi és kulturális, területi és identitás-autonómia átfogó esélyeinek idézése, „*Roma közösségek*” az informális terek, viselkedésmódok, adaptációs törekvések intézményes tere, „*Hétköznapi lokalitás*” a hitekkel közös, kisebbségi viselkedésmódok vagy szakrális kondíciók közötti létformák, „*Nyelvek és világképek*” a hazafogalom, a többnyelvűség erdélyi, bánsági, horvátországi világaiba vezető utak, „*Veszteségek és javak*” az őrvidéki, zoborvidéki, generációs vagy nyelvtechnológiai eltérésmódok környezetrajzának szférájának, „*Két világ határán*” pedig a történeti átmenetek, félbemaradt mártíromságok, kisebbség-diplomáciák, sajtóreflexiók, békekonferenciák és kiegyezés-kísérletek történeti szférái felé vezet. Nemzetlét, mikro-identitás, nemzetpolitikai cselek, uniós törekvések, kisebbségi konfliktusok és kezelésük, jogi vagy alku-hátterük, revíziók és harcok, szentek és hívek, régiók és nagytájak, romák és nyelvek, határok és átalakulások, külpolitika és autonómia… – mindez történeti, kutatási, elméleti és empirikus mezőkben kiterjesztve. Terek és terepek antropológiai, földrajzi, közel s távolnézet időbeli, külső látszatok és belső víziók közösségi, dicsőségek és bukások emlékezeti horizontját fogják át, vállaltan-vallottan Szarka László munkássága, művei, emberi kapcsolatai, szakpolitikai rálátásai, kapcsolat- és intézmény-építő tevékenysége elismeréséül.

Az emlékező tapasztalat és történetisége

Élményközösség, életvilág-szabályozó hatások és hagyományok… – a fenti kötetek kontinuus vezérfonala lehetne, bele/hozzáértve a mindenkori élethelyzetet, társadalmi környezetet, államiságot is. Államnak polgára, nemzetalkotó tagja, kisebbsége, részkultúrája persze megjeleníthető az „államfejlődés” képzelten nagyvonalú gesztusába foglaltan éppúgy, mint vallási, gazdasági, életmódbeli, kapcsolati, szellemi vagy más tőkék reprezentánsainak mikrotörténelmében is. A történelemmel „szemben” megmutatható álláspont, a „fősodorral” átellenben mutatkozó részkultúrák vagy szubkultúrák eltérő történelme és állapotrajza egyben annak is mindenkori bizonysága, hogy nincs az a „kis hely”, amelyből ne lehetne „nagy történéseket” kiolvasni, felfedezni, megérteni, amennyiben a „mikro” nem kizárólagosan az érdektelennek tetsző helyit, a „provinciálisan” poros jellegtelent és elnagyolt „általánost” jelenti, hanem a helyi mivoltában is univerzálisabb jelentést hordozó reprezentációt is magába foglalja, vagy rövidebben: legalább kiolvashatóvá teszi. Ez olvasati lehetőségből él a mikrotörténelem tudáságazata is, a történettudomány egyik, ma egyre divatosabb ágazata. Úgyannyira, hogy e diszciplína számára evidenssé válik: a jelen avatja történelemmé a múltat, miközben a korábbi tudást, tapasztalatot is talányosan áthozza a jelenbe, melynek értelmezése ezért részint mindig történeti (is), noha aktuális, de folytonosan jelenidejű is, miközben maga is történetivé válik. Praktikus lelkű afrikai népek például nem is fecsérelnek különösebb figyelmet a múlt és jelen eseménydimenzióinak merev elválasztására: nyelvhasználati, elbeszélési, értelmezési szinten csak a messzi ősök „Mitikus Történelme” létezik, azt követően a jelen pillanatig már a jelenidő tart, jövő pedig fikcióként sem létezik számukra. Hasonló feloldhatatlan ellentmondásba „csűri” magát Gyáni Gábor történész is, aki a hazai történeti antropológia egyik első képviselőjeként immár nem korábbi témaköreit (kültelki munkáséletmód, cselédsorsok vagy gyári munkás léthelyzetek városi lenyomatait, szalonok világát vagy fotográfusok ábrázolási aspektusait) elemzi újabb köteteinek egyikében,[107] hanem „*A tapasztalat mint emlékezet és történelem*” al-

[107] Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010., 376 oldal.

címmel a posztmodern kor történetírási kánonját állítja szembe trauma-elbeszélések narratíváival. Gyáni izgalmas, provokáló és vitathatatlanságot tükröző magabiztossággal tárja föl azokat a dilemmákat, melyek a közös gondolkodás múltidejét, a kollektív emlékezet hagyomány-kötöttségét helyezik ellenpontba a mindennapi életben analitikusan megérthető kategóriák természetrajzával. De önmagát is vitatja, téziseire is rácáfol ugyanakkor, hogy kimenetként végül mégis az egységben-látás esélyét fogalmazhassa meg vállalható stratégiának. A kihívó gazdagságú elméleti esszégyűjtemény a történeti tudás és identitás-építés, kultuszformálás és historizálás, folklorisztikus és mitikus építkezés elemeit teszi diszkurzív környezetbe, jelezvén ezzel, hogy a történetírás maga is eszköze megjelenítési kánonoknak, korszakos lenyomatoknak, kutatói aspirációknak és (sokszor elbeszélhetetlen) múltidőknek. A XX. századot is emlékezeti „eseménnyé" avató értelmezés a korszak mint műalkotás vagy műremek vízióját kínálja, de ennek ellentmond megannyi historikus dráma, melyek kollektív élményként vagy traumaként élnek tovább. Ilyenek példaképpen a háborúk, az erőszak nyilvánvaló dúlásai, melyeket a (például paraszti) emlékezet másképpen őriz meg, mint a történelemkönyvek lapjai, s ilyenek az első világháború emberi históriái is, ilyenek a megtorlás évtizedeinek lenyomatai, a holokauszt időszaka, vagy éppen a felejtés mint stratégia (pszichológiai és politikai) dimenziói is. A jelenbeli múlt, a múltbeli aktualitás, a felejtés és megtartás, emlékezet és törlés mint eseménysorok verziója nem csupán valamely távolságtartó messzeség vagy értelmezői rendszerező-készség tartozékai, hanem az élő, időben létező, belevetettségükben a maguk másságát megélő emberi csoportok mentális védekezési eszköze a múlás, elmúlás, időtlenné válás, jelentésessé formálódás folyamatában.

Gyáni (mindig) impozáns érvelési és forráshasználati interpretációja abba a veszteséggel együtt élő felfogásmódba kalauzol elegánsan, ahol az egykor és most víziói, vagy virtuális és valódi társkapcsolati tőkét fejlesztő mutatói látványosan vannak jelen... A Szerző húsz egybegyűjtött tanulmánya – talán nem kell szégyelleni a vallomást – évekre szóló olvasmányként, tanulnivalóként gazdag mentalitástörténeti és elbeszélés-elméleti interpretációt tartalmaz. Összegzésükként, vagy ahelyett, hogy bármelyik tanulmányt kiemelném és rövid ismertetésére vetemednék, inkább azt súgnám a másféntgondolásra nyitott Olvasónak: ne ódzkodjon megkaparintani a kötetet, mert egyszer még a hálán túl is büszke lesz arra, hogy időben beszerezte... Záró írásában arra figyelmeztet Gyáni: állítólag a történelmet mindig a győztesek írják – de ez nem mindig kell érvényes legyen a megértésekkel és belátásokkal alátámasztott történelmi tudat megannyi szempontjára, mint azt a kötet számos írásában sajnálattal és kritikával hiányolja. Ugyanakkor megerősíti olvasóját: ha a történész írásai/kutatási nem is mindig vágnak egybe a történelem szereplőinek tapasztalataival, ettől még mindaz részét képezi a feltáró munkának, amely a megértés logikája alapján egy történeti szakmunkának feltételeit és értelmét adja. Gyáni összegző és a korunkbeli történettudományt a narratív /interpretált/ történetértelmezés felé vezető tanulmánykötete épp a múlt elveszítési félelméből adódó emlékezeti munkát és értelmezői szerepet hangsúlyozza, nem véletlenül rímelve Kövér György tiszaeszlári, Granasztói Péter halasi újraolvasataira, a történeti antropológia (és/vagy mikrotörténetírás) hazai hagyományainak legjavára. Az „eltűnt mindennapok" vagy az újra meglelt belátások közösségisége a kultúra olyannyira szerves része, hogy talán csak a hitvilágok, származási közösségek, rokonsági hálók és kultúraformáló erők mélyebbek, rejtélyesebbek nála.

Tárgyvilág-leltár, viseletminták, lakáskultúra búvárlatai

A társadalmi tér, a kapcsolathálók, aspirációk és módik sajátlagos világát tárja föl város-szintű közegben, a hazai mikrotörténetírás hagyományait, jelen esetben épp francia konvencióit követő monografikus műben Granasztói Péter is,[108] kinek ez nem csupán PhD-értekezése volt, hanem másfél évtizedes kitartó érdeklődésének és néprajzos gyűjtésének leletgazdag áttekintése és számos korábbi résztanulmányának is monografikus foglalata lett. A szerzői szándék nem puszta inventárium készítése valamely helytörténeti múzeum kedvéért, sőt, ezt tekintette forrásnak, kiindulási alapnak – hanem a lakáskultúra, a fogyasztás, a gazdálkodási hagyományok, szakmák, iparok, korszakok, társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok körvonalainak megrajzolása apró árnyalatokban is, melyek jelentéshorizontján a tárgyi világ értékeit, presztízsét, eszközfunkcióját, a hagyatékokat, értékhierarchiákat, „módikat", stílusokat, lakótereket, házformákat, szobabelsők rendjét és funkcióját veszi valamifajta „funkcionális lajstromba", kiegészítve a gesztusok nyelvével, az életmód-elemekkel, a polgári változás kezdeteinek kisvárosi szubkultúra-hordozóival is. E hosszú mondat valójában csak tizedelése, spórolós kivonata a tartalomjegyzéknek, s aligha rajzolhat teljes képet anélkül, hogy a mindennapi élet, a luxus, a divatok változása, az életmód-modellek lehetséges és tényleges alakulása megannyi változatához életes példákat felsorakoztató Szerző művét ne mérlegelnénk vagy értékelnénk sokkal többre.

Granasztói ugyanis a hazai társadalomtörténet-írásban kialakult és egyre nagyobb teret nyerő történeti néprajz, anyagi kultúrakutatás, szokáskutatás, lakáskultúra-felmérés olyan irányát követi, melyben a mindennapi lét legapróbb jelei nem csupán muzeológiai adatok, háttérképek vagy kietlen listák, hanem emberi életutak élő elemei, jelentéses univerzumai, a társadalmat strukturáló, s e struktúrát a viseletben, gesztusokban, létmódokban árnyaltan hordozni képes tárgykultúrában megformáló teljesség elemzési lehetőségei is. A muzeológiai közelítés, a néprajzi adatbázisok használatának mintegy szociometriai vagy morfologikus „olvasata" mintegy kínálja is ezt a lehetőséget, s a halasi kutatások monografikus városköteteiben is szereplő szerzők láttatni engedik immár saját akadémiai tudástárukban fölhalmozott részkutatásaik összefoglalásait is. E tudástartományban többen (a föntebb felvillantott képből Kövér György is) kiváló társai-követői a Benda Gyula által megkezdett hagyatéki leltárkutatásoknak, inventárium-elemzéseknek, s még jóparán annak a Bácskai Vera által megalapozott mezőváros- és kereskedéskutatási irányzatnak is, amely élettel tölti meg a városi teret, árucikkekkel a piacot, értéktartalmakkal a cserekapcsolatokat, presztízs-tőke elemzésével a rokonsági relációkat, s fölfejthető szövetet lát meg a városi lét lenyomataiban, életvezetési modellekben, beruházási stratégiákban, ünnepekben vagy hétköznapokban, divatokban vagy normákban. Sok ilyen demográfiai és szociokulturális tünemény rejtekezik a tárgyak, bútorok, használati eszközök, viselet-elemek, stíluskultúrák és értékrendek belső világában, melyek egyszerűbb, leltárformájú fölsorolása (épp innen látszik immár, mennyire!) unalmas maradt mindaddig, míg vallomásra nem fogták, elmesélni nem hagyták, használati- vagy hatóterükben értelmezni sem próbálták jellemző vonásaikat, tárgyi mivoltuk emberi lényegét, funkcióik változástörténetét. Fontos, korszakos opusz Granasztóié, melyben az alföldi mezőváros polgári hagyományainak, a városi társadalmak rétegződésének és jelentés-univerzumainak aprólékos rajzolata jelenik meg leíró mintázatok révén, a megértés határain belülre vezetve olvasót,

[108] Granasztói Péter: *Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. (Kiskunhalas 1760–1850)*. Néprajzi Múzeum, Budapest, Tabula könyvek 10., 2010., 392 oldal.

kutatót, pedagógust, történészt, stíluskutatót vagy szociológust akár. Hétköznapi létek, mindennapi életvilágok gazdagsága mutatkozik e kötetben, mely a történelmet újraélni és megszemélyesíteni úgy segíti, ahogyan a múlt idők vallomásai, vallások megértése, emberi és csoport-törekvések sokágú összefüggésrendszere az időbeli rálátást kínálja. Ez elemző pillantásban ha „el is tűnnek" a mindennapok, de csak a nyomukba szegődő emlékezet újabb percei és évszázadai kedvéért, vagy azért, hogy névtelen hősök, mintakövető polgárok, újabb hétköznapi „aktorok" megismeréséhez biztosítsanak forrásanyagot e részletek újraelemzésében a felfedezés örömét meglelő kutatók számára. Ennek Pazar örömét, s az elődök (Fél Edit, Hofer Tamás, Bácskai Vera, Tóth Zoltán, Benda Gyula) kutatásirányait követve magát a megismerési folyamatot is megosztja velünk a Szerző, bár azt talán kevésbé, hogy a református város egyre növekvő katolikus rétegei és betelepülő jövevényei az eltérő vallásokhoz, egyházi szervezethez tartozván anyagi kultúrájukban is megkülönböztethető tárgykultúrát őriztek-e meg (131-143. old.).

Vallás „lexikon" világok vallásaiba fotózva

Ismert vallások világáról, világok vallásairól, szakrális tereiről alkotott lenyűgözően impozáns album Lerner Balázs és Tóth Imre munkája,[109] mely nem egy ponton félreérthetetlenül lexikon, más helyütt sosem hallott jelenségek vallásantropológiai vázlata, megint másutt szűkszavúan értelmezett fotó-kiegészítés, vagy kutatói élményvilág érzéki átadása a vizualitás ráadásaképpen... A kötet önmagáról csak annyit állít: „Ez az album arra tesz kísérletet, hogy közérthető formában mutassa be a világ vallásait, a vallásos ember elé táruló világot. Az első részben magát a vallásos embert mutatjuk be. Ebben nagyszerű fotók lesznek a segítségünkre, amelyek a vallásos tapasztalatot érzékletesebben közvetítik, mint az adatszerű leírások. A második részben a vallás és a társadalom kapcsolatát tárgyaljuk. Képeink segítségével megmutatjuk, hogy milyen rendkívül nagy hatással van a vallás modern hétköznapjainkra is, és hogy miként befolyásolják politikai, gazdasági rendszerünket, időfelfogásunkat, művészetünket, testképünket a különböző vallási meggyőződések. A harmadik részben a világ vallásaival foglalkozunk. Fotókkal és rövid szöveggel bemutatjuk a jelenleg is élő vallásfelfogások főbb jellegzetességeit, rámutatunk a köztük lévő hasonlóságokra és különbségekre. Megpróbáljuk megfejteni, hogyan teremtik meg a gyorsuló, globalizálódó világunktól való eltávolodás lehetőségét, illetve hogyan élnek a globalizáció lehetőségével. A vallások világa végtelenül változatos, könnyű elveszni benne, ezért erősen támaszkodtunk a kulturális antropológia tudományának eredményeire. A vallásantropológusok mellett szociológusok, filozófusok, teológusok munkáit használtuk fel a szöveg megírása során, a legjelentősebb tudósokra külön szövegdobozokban hívtuk fel a figyelmet".

A címben vállalt általános ismeretközlési célt a Szerzők opusza tartalmilag fedi, s bárha a szövegszerű megjelenítés közben némi egyenetlenség mutatkozik az egyes vallási mezők-terek leírásában, de ezt olykor a hazai vagy egyetemes jelenlétük, elterjedtségük, ismeretlenségük bizonnyal indokolja. Egészében arányos, helyenként kifejezetten részletes a leírás, ez jó tesz a kötet szakmai (etnológiai, vallástudományi, történetkutatási, szociológiai) szempontú értékelésének. A belső aránytalanságok talán oldhatók lettek volna azzal, hogy a terjedelmet nem minden tekintetben növelő, rövid, de egyúttal aktualizáló mondatok jelezhetnék az egyes vallások (különösen az ezoterikus, mozgalom-jellegű irányzatok) hazai előfordulásait (ezt részben a kép-

[109] Lerner Balázs – Tóth Imre: *A világ vallásai – Vallások világa*. Szalay-Pannon-Literatúra Kft., Kisújszállás, 2009. Keménytáblás színes fotóalbum, 205 oldal.

anyag is tükrözi pl. a Krisna-tudatúak esetében, de másutt is). Amennyiben a vallások „univerzalitása" kiadói üzenetet közvetít, vagy valamiféle szerkesztői-szerzői döntést rejt, nem kellene mindenképpen ragaszkodni a magyarországi jelenlét jelzéséhez, de a kötet egész kisugárzását javítaná talán, ha „magukra ismernének" a hívek..., vagy ráébrednének az egyes irányzatok konkrét jelenlétének mikéntjére is környezetükben, esetleg épp a szakrális terek és idők hullámzásában helyeznék el a ráébredések impresszióit. Megannyi kisegyház, szekta vagy „szekta" kimarad ugyan a kötetből, helyettük viszont szerepelnek mások, ilyetén mód megteremtődik az egyensúly, amely iránt hiányérzet mutatkozna, ha csupán „elhatárolódást" mutatna a mű. Ugyancsak ezt a belső arány-egységet, arányosságot (értsd: ne jusson ugyanannyi szöveg az iszlám világvallás és egy kétezres létszámú helyi rítusközösség leírására!) pótolhatná esetenként (vagy egy mellékelt forrás-ajánlóban, netán utószóban) az egyes vallások hazai elérhetőségének jelzése (internetes címek, honlapok, források – pl. Terebess, zsido.hu és más oldalak – beiktatása, „linkelése"), továbbá az egész kötet alkalminak tűnő megjelenítését éppen tudományos használhatósága szempontjából növelné egy kiadósabb bibliográfia is. (Ezt könnyeden átlapozza, aki nem kíváncsi rá, de használhatja, aki viszont árnyaltabb tájékozódásra hajlamos. A záró oldalakon lévő forrásjegyzék szépecske és impozáns, de a szimbolizált és értelmezett világok felé kevesebbet nyit, mint maga a képanyag).

A roppant jó képeknek hála, a szakmai korrektség s olykor a míves összkép, melyet kapunk a könyvből, szinte csak esetenként tér el a megkívánhatótól, viszont a könyv első blokkja, mely a kortárs, nyugati, igényes vagy korrekt ismeretközlő művekhez méltó módon igyekszik jelezni egy-egy jelentősebb kérdéskör, vallási tudat vagy felekezeti kultúra egy-egy kiemelkedő kutatójának személyét, felfogásmódját, a vallásos gondolkodásról szóló mai közgondolkodásban immár alapismeretnek számító hagyatékát – a kötet további nyolctized részében elmarad...! Nem okvetlenül kéne minden oldalpáron kutatóknak is szerepelnie, de jó lenne, ha a vallások gyakorlásán túl ezek kutathatóságát, problematikáit, általánosságokban meglévő specifikumait és sajátlagosságában rejlő univerzalitását is jelezné helyenként valami! Erre a célra megfelel a portrészerű rövid bemutatás, karakteres kérdésfelvetés, életmű részeként ránk hagyott felfogásmód fölidézése, s ezt több helyen jó lett volna még beiktatni (megítélésem szerint olykor akár a képméretek apróbb csökkentése árán is! Végtére is ez nem pusztán képeskönyv!). Ebből nem következik, hogy tankönyvként ne válna be, viszont átvezető megoldásként érdemes lett volna egy-egy vallás esetében apróbb szövegközi utalást tenni arra, hogy pl. „mint erről Eliade leírta", vagy „a Max Weber nyomán így és így vélt...", „Durkheim szerint...", „Freud *Totem és tabu*-ja alapján...", stb. E téren hiányolok is néhány magyar kutatót, akiknek munkássága a vallástudomány, a kulturális antropológia vagy vallásantropológia nemzetközi ranglistáján is méltó helyen szerepel (pl. Pócs Éva, Róheim Géza, Boglár Lajos, Kunt Ernő, Marót Károly, Bodrogi Tibor, Vargyas Gábor, Lammel Annamária, Losonczy Anna Mária, Voigt Vilmos, stb.), róluk (részint klasszikusokról, részint kortársakról) többet is elviselt volna a könyv, s érdemes lett volna gondolni a felhasználó, olvasó, kézikönyvet kereső, alapszinten tájékozódni kívánó emberre is, nem csupán vásárlóként, hanem a következő kötetek iránt érdeklődő, fogékonnyá tett lélekként...! Ez az album most, a vallásokról egyre több megjelenő szakkönyv mellett, mindezekkel együtt is olyan gazdag összképet ad, mely lexikonnak is megteszi, tematikus világutazásnak is kellemes, de meg az összehasonlító és multikulturális szemléletmódoknak kifejezetten kedvező attitűd népszerűsítéséhez is hozzájárul. Jelzik a Szerzők, hogy a kimaradt vallások-egyházak (pl. a szcientológia, kvékerek, unitáriusok) nemcsak terjedelmi kritériumok szerint, de olykor az egyház/vallás/hitfelekezet/közösség státusoknak sem mindenben felelnek meg, így a parttalanságig bővített körkép

végeláthatatlan újabb övezetek bevonását igényelné (példaképpen csak Magyarországon 2008-ban 155 bejegyzett egyház volt, ma már több mint 300 van, s ezek puszta seregszemléje is újabb kötet lenne...).

Fontos a Szerzők előszavának és bevezető fejezeteinek vállalása a téren is, hogy a megértés, a „puszta racionalitással" nem mindig kezelhető tünemények megismerési feltételeihez járuljanak hozzá. A kizárólag egzotikumot kereső, mások hitében és világában az „elfogadhatatlant" látó szemellenzősségnek hatékonyan mond ellent a vallás és a társadalmak kapcsolatrendjére vonatkozó második fejezet, melyben a hétköznapi hitek, szakrális világok rejtekező vagy éppenséggel harsányan látványos jelei közötti eligazodásban nyújtanak segédkezet. A szellemlényekkel, természetfölöttivel, „érthetetlenségekkel" belakott rend, melyről sokszínű árnyalatokban beszélnek, jellemzően az analógia-keresés, a példa, a hasonlato(sságo)k területére kalauzol, s ebben látható az alkotó szerzőpáros eredendő szándéka. A szimbolizáció, a kultúra hétköznapi aspektusainak formatana, a megismeréstörténeti példák harmonikus egysége talán itt a legintenzívebb a kötetben, ahol az egyházi, közösségi kultuszok vallásos emberre érvényes antropológiai felfogásmódjait ismertetik. Kivételes kötet ez, ennyi bizonyos, s ha ott lehetne nagyobb könyvtárak, közlésképes emberek mindmegannyi könyvtárában vagy könyvespolcán, az talán maguknak a hiteknek, hívő világoknak is impozáns sikeréhez, teresüléséhez járulhatna hozzá. Terek és idők, rejtelmes és látható mindennapok szakrális képei ezek, melyek a legjobb „nyugati" könyvek, katalógusok konvencióihoz is hasoníthatnánk, s dicsőségben maradhatnának így is...

Marginalizált világok hősei, avagy a hírhedt névtelenség

Hinni és képbe kerülni, világsodorban élni vagy apró hitközösség láthatatlan tagjának lenni, nem mindig vagy nem pusztán választás kérdése. Sőt, idővel az is ellenkezőjére változhat, ami írva volt, ami szakralizálódott, ábrázolásra érdemesült, vagy csak emlékezet őrzi... Eric Hobsbawm olyan szerző, aki markában tartja az időt, s ha olykor elő is veszi, csupán újraszemléli, nevet ad neki, rendszerbe tagolja valami egyébbel összefüggésben. Nemcsak a *Primitív lázadók*-at tanultuk Tőle már a hetvenes években, de ma is sugárzik Felőle a tudnivaló, a história értelméről és értelmezéséről való magabiztos meglepetések tömege. *A forradalmak kora*, a *Tőke* ideje, a *Nacionalizmus*, a szélsőségek és a *Birodalmak kora* mind-mind olyan metszetek, melyekben a névtelenség, az átmenetiség biztonsághiánya, a nagy vállalásokban bővelkedő merszek, nekibuzdulások, s főleg a helyi közösségekben, szubkultúrákban, mikro-miliőkben zajló érlelődések kapják a főszerepet, vagy ha azt nem is mindig, akkor a reflektorfényt. A *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a jazz* című kötetében felvázolt marginális világok, keresztnevükön szólított termelők, férfiak és nők ikonjai, gazemberek és banditák környezete, munkáshagyományok és szakszervezeti szervezetköziség határozzák meg ezeket a körülményeket: politikus cipészek, viktoriánus dámák, avantgárd alkotók, földfoglaló szántóvetők, kőhajigáló diákok, szexuális szabadosok lakják ezt a királytalan és Nagyemberek nélküli históriát, melynek egészét az utókor is hajlamos „nagyképűen lekezelő" gesztussal „kisemberek világának" elnevezni. A „kisemberek nagysága" csak perspektíva és kontextus kérdése – ők maguk, az érintettek, a hétköznapi hősök éppúgy átélik a történelem mivégre-valóságát, mint a föléjük magasodó úrhatnám világ lakói, csak talán kevesebb köröttük a média, a celebritás, a reflektorfény vagy a csinnadratta. Azazhogy, saját közegükben épp annyi hírnév, rangképesség, napi történelmi szereptudat, sőt „melós dicsvágy" lakozik, amennyi a többi presztízsvilágokban, csak éppenséggel másképpen is élnek vele. A „vidék hagyományai" olyan tradicionális

parasztoknak fontosak, akik életműve maga a termelés-termés-természetalakítás; az érzelmek és tettek a gyári munkásnak éppúgy lehetnek ébresztői, mint a mozgalmároknak vagy hivatásos érdekképviselőknek; s végtére a városi „hősök és gazemberek" is ugyanúgy sztárjai egy mindennapi életnek, mint az instant fogyasztásra szánt megasztárok. Hobsbawm mindig is a világ sorsát napra nap alakítani képes érdektelenség-látszatokra helyezi a hangsúlyt, fölbirizgálja a figyelmet olyan tüneményekkel, mint például a bevándorlók körüli hangulatkeltés, az idegenek-tőli félelem gépezete, az inautentikusnak tetsző viselkedések normává válása stb. Ezt az alaptételt, hogy ugyanis az emberiség döntő többségét a garantáltan névtelenül maradó emberek alkotják, szinte könnyű is lenne elfogadni, ha nem épp azt bizonyítaná (munkáskáderrel, szövőlánnyal, bevándorolt prolival, menekült avantgárd művésszel és társaikkal példálózva), hogy életük ugyanannyira izgi, mint bármely nemzeti hősé vagy sztáré, csupán kevesebb a „fejfény", mely a médiát vonzaná, de cserébe több a szűkebb környezet megértő és elfogadó jovialitása. E negatív vonzerő éppen az, amit Hobsbawm egész életművével a megnevezésre fordított figyelem tárgyává tesz, alázattal hajolva a mindennapi siker, a hőstelen korok mikrogyőzelmei, a nemes alulmaradás krónikája szinte minden résztvevője felé. Nehéz eldönteni, hogy a kötet[110] szövegrészeinek sodra maga is mint valami újraföldolgozott benyomásegyüttes alkotja meg a történő történelem konstruktumát, vagy a konstrukciók maguk a történelem hajtókerekei az értelmezés területén – de nem lehet véletlen, hogy a szerző épp azzal válik egyedi véleményformálóvá: mindenhol és mindig ezt a névtelenségbe öltöztetett „nemlétezőséget" személyesíti meg közvetlen elbeszélőitépelődői stílusával.

Hobsbawm történelem-teóriája (igaz, sokak szemében az aktualizált, átformált mivoltában is egyfajta posztmarxista hagyatékot továbbgörgető tónusban) olyan időt, olyan korokat fog át, melyeket leginkább a mikrohistória követői tematizálnak időnként. Ami a „radikális hagyomány", a „vidéki hagyomány" és napjaink történelme keretébe befér – ebben pedig önálló fejezetekben (19.-25.) a jazz születése és szétterjedése társadalomtörténetileg Általa korábban is feldolgozott – populáris zene tematikája különleges egysége a műnek. A jazz világa kiváltképp olyan, hogy az új irányzatok, a kezdők, a feltörekvők nemzedékei (az immár dicsfénnyel is övezett sztárok, Sidney Bechet, Count Basie, Duke Ellington, Billie Holiday mellett) mindig is névtelen senkik voltak, a blues, a swing vagy más tónusok és irányzatok kezdeményezői, de ekként éppen az idő ritmusának megfelelő új területek gyarmatosításában játszottak főszerepet. A zene „gyarmatai", korszakai, helyszínei egyúttal az idő ritmusát is hozzák, retrót és visszatérést, fölidézést és újraalkotást, revivalt és dekonstrukciót egyszerre. Az idők ritmusa, a ritmusok szólistái, a combo-k és bigband-ek részesei korszakokat alkotnak, vénülnek vagy örökifjak maradnak: „a dzsessz eddig elképesztően erősnek mutatkozott a túlélésben és a megújulásban egy olyan társadalmi közegben, mely nem a dzsesszre született, és nem is érdemelte meg azt... /... de/ mi rossz van abban, ha az ember csak hallgat, és hagyja, hogy a jövő gondoskodjon magáról?" (404. old.)

Hobsbawm alapállása a kötet végső kihangzásában – az Amerikát gyarmatosító európai kultúrák terjedési kultuszát és a fogyasztóiság korszakos lázát is beszámítva – épp az, hogy a névtelen egyén (utóbb olykor nevesítve, mint a győztes katonák, térítő lelkészek, vagy épp a krumpli és kukorica termesztésének terjedési sebességét felgyorsító egyszerű szántóvető típusa esetében) gyakorta úgy járul hozzá korok és kultúrák korszakhatásaihoz, hogy maga sincs tisztában vele, csak alkotja,

[110] Eric Hobsbawm: *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2009., 432 oldal.

formálja mindazt, amit korának ritmusa, ciklusai, hömpölygő hatásai megkívánnak. De ennyiben is a történelem alkotó folyamatainak, a történelemformáló egyénnek tiszteletét kéri, kívánja meg vagy dicsőíti ez a szerzői attitűd. Az életmód értékei, a korok szemléletmódjában rögzülő mértékletesség vagy szabályozottság, alkalmazkodás vagy kiegyensúlyozottság olykor nem a kortársak élményei, hanem inkább a cifrább utókor visszaemlékező, elrendező szemléletmódjának, összegző pillantásának eredményei.

/kereszt/Metszetek – avagy história és mindennapok között

Az eltűnő korok, lepergett évek és évtizedek ugyanakkor a jelenben élők közül mindig épp a történészeknek nyújtják a legkitűnőbb forrásanyagot. Valuch Tibor válogatott tanulmányai[111] is ezt tükrözik: arcokat vet össze eszmékkel, embereket a mindennapokkal, szocializmust a magánkisiparral, 1956-ot a megtorlással, „gulyáskommunizmust" a magyarsággal, élelmiszer-ellátást a demokratikus radikalizmus hagyományával és a liberális szocializmus eretnekségeivel. „Jegyzetei", elemző áttekintése, esettanulmányai nemcsak korszakok és kultúrák, zsarnokságok és megtorlások, naiv vagy tiszta eszmék és esélytelen koruk dimenziói közt nyújtanak eligazodást, hanem a történelemben a „rákövetkezés" vagy bekövetkezés esélyeit, a frontvonalakon inneni és túli eszmei vagy életviteli drámákat is szakmai figyelem fókuszába emelik. Amikor irodalom és politika határain (Kovács Imre, Szabó Zoltán, Schöpflin Aladár) vagy a nemzetformálás időszakaiban az emberformáló és korszakalkotó eszmék alapvonalain építkező közgondolkodók (Vámbéry Rusztem, Csécsy Imre, Jászi Oszkár, Bibó István) hatásáról fest nagyívű korképeket, vagy midőn a községi közellátás, fogyasztás „bőséges ínségtől az ínséges bőségig" terjedő dimenzióit veszi nagyítója alá, valahol mindig a lehetséges utak és konfliktusok természetrajzára futtatja ki megállapításait. Emberi pannók és társadalmi életrajzok olyan korszemléletét, mikrotörténeti és emlékezeti aspektusait vázolja föl számunkra, melyek révén az emlékezet és a tény, a korkérdések adekvát válaszai, a demokratikus vagy zsarnoki megoldások interpretációi tűnnek a legadekvátabb megközelítésnek. Maga is a történeti antropológia felé indulva, de a magyar táj és néprajzi térségek (hajdúsági, Duna-Tisza-közi, debreceni) lokális jelentéstörténetét adva úgy jut el a huszadik századi magyar társadalmi metszetek összegzéséhez, hogy abban az élő történelem, a résztvevő ember, az események sodra és ideje kap fokozott figyelmet. Értékválasztása, s az, hogy elemzéseiben nem a rendszerváltást követő világ körüléneklése, hanem épp a hagyományok új szempontú mustrája összegződik, s nem az elvitathatatlanság önhittségével, hanem a lehetséges olvasatok, a lassult időben latolgató és értékelő szemléletmód eleganciája, az árnyaltabb és részletesebb zsarnokság-képek felvillantása kapja a főszerepet, fennen mutatja, hogy az ember a mindenkori belátásokkal csupán kormetszeteket, talányokat, előképeket és részválaszokat kaphat. Két évtizednyi tanulmány-válogatás ennél többre is vágyhatna – azonban épp a megértés merészsége, a kérdésfeltevések bátorsága és a részválaszok relatív részrendszere mutatja, mennyivel inkább szembesít az ilyesféle belátás, mint az idő zsarnokságába rekedt összképek kimerevített kreálmányai.

S hogy az idő zsarnok-e, vagy a kollektív emlékezet felejtésre hajlamos-e, esetleg a lassú időben a történeti szembesülések is más és más visszfényt kapnak, azt megannyi fontos monográfia bizonyítja. Ehelyütt csupán néhányat emelhettünk le a könyvespolcról, melyekben a metszetek, narratívák és komplexitások a maguk értelmező idejében sokkalta mélyebb dimenziók felé kalauzolnak, mint azt olykor a

[111] *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum – 1956-os Intézet, Budapest, 2006., 270 oldal.

zsarnoki idő sodra fölfedezni engedné. Amit tehetünk, csupán a megértés, belátás, elfogadás, újragondolás kísérlete, és sosem bizonyosság a mindenkori tudás, a történeti tudat felől. De e kísérlet is bejárja Európát, ahogy a Nagyalföldet, a Viharsarkot, a békési tájakat vagy a homoki hátságot a történeti felfedezés merészségével, kormetszeteivel.

A huszadik századi társadalom- és mentalitástörténetre szakosodott Szerző legújabb könyvében a mindennapi élet legújabbkori dimenzióinak széles ölelésű forrásanyagát kínálja és elemzi,[112] ezzel tárházát, vagy inkább kincstárát mutatja be mindazon társas és társadalmi történésrendnek, mely a fogyasztás, a divat, a mindennapi kultuszok, a csábulás és reménykedés kulturális antropológiai átlátása, a vágyak és megalkuvások, öltözködés, táplálkozás, lakás és átrétegződés felé vezet. Nem „szimplán" kultúrakutatási, s nem szokásnéprajzi vagy kommunikációs antropológiai e monografikus feltáró munka egésze, de a hétköznapok terén megejtő részletességgel tér ki a mindennapi életjelek roppant széles körére: mikrotörténeti aprólékossággal tekinti át a munkáskultúra kialakulását és változását, a paraszti és polgári otthonok sajátosságait, a lakótelepek panelvilági és a hétvégi nyaralók jólétvilági illúzióit, az étkezési és lemondási szokások rendjét, a konfekció-ipar és a módi falusi-városi kommunikációját, a nemzeti jövedelem és a keresetek egyenlőségszabta ideáját, szemben a valóság formálta szegénységi/vagyonosodási folyamatokkal, a fogyasztás intézményesítésével és normarendszerré vagy vágyálommá szerveződésével, a lakhatás időleges, állandósultan bizonytalan és falusiasan vagy városiasan körvonalazható formáival, az életmód és a társadalmi változások ciklusaival vagy ideológiai felhangjaival együtt.

Valuch könyve a magyar társadalomtörténet-írás egyik új, empirikus ágának képviselője, azé konkrétan, mely a forrásanyagot, illusztrációt, adatbázisokat, statisztikákat mintegy alapanyagként kezeli a narratív leíráshoz, az alapos áttekintéshez, a mikro- és makro-szintű értelmezés harmóniáját biztosító komplex feldolgozáshoz. Kinyilvánítja azt is: *„Sem a múlt, sem pedig a jelen értelmezése nem képzelhető el annak ismerete nélkül, miként élik, szervezik, tervezik és gondolják az emberek életüket. Mit jelent a mindennapi létfenntartás, milyenek ennek tárgyi-társadalmi feltételei, milyen tárgyakat használnak az emberek mindennapi tevékenységük során, és mindezek hogyan változtak?"* (7. old.) A proletarizálódás, elparasztta-lanodás, a rivalizálás megszűnése vagy felfüggesztése mint a polgári múltat elvitató értékrend, valamint a társadalmi csoportok, rétegek, osztályok adaptációs gyakorlata, rugalmassága, készsége ugyancsak olyan dimenziók, melyek nem a historiográfiában „bevett" kronologikus rendet követik, hanem újabb cezúrákat, hosszú időtartamú folyamatok megrajzolását igénylik, s ezt a Szerző imponálóan meg is fogalmazza a kötet tagolása, szerkezete, mentalitás- és életmód-formáló folyamatok hatása mentén. Így a harmincas években kezdődő modernizációs trend jelzésével a háborús és ötvenes évek folytatólagos destrukturalizáló hatásait, a Kádár-korszak regenerálódási időszakát, majd a posztszocialista korszak már hiányhoz és túlélési stratégiákhoz szokott társadalmának adaptációs trendjeit körvonalazza és leíróan mutatja be, ínség és hiány, megszakítottság és mentális örökség, életmód-tervek és megvalósítási esélyek egyenlőtlenségeit is megrajzolva. A jövedelem-szintek és elosztási érdekeltségek tipizálásával, valamint a történeti értelemben vett tartós struktúraváltozás előképének mondható erős fél évszázad kölcsönhatásainak jól keretezett rajzolatával pedig – úgy vélem-értékelem – korszakos jelentőségű modernizáció-kritikai alapművet formált. A hétköznapiság és a társadalmi határátjárások trendjei, a

[112] *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013., 345 oldal.

lehetséges egyensúlyok és átalakulások folyamata mostanság egyre több történeti opuszban mutatkozik meg, s ezek közt felsejlő értékrendben fajsúlyos teljesítmény Valuch Tibor „hétköznap"-könyve.

Iskolateremtő analízis – Annales à la Benda Gyula

Szintúgy a mindennapi lét, a lokális és regionális társadalom rejtelmeinek áttekintése volt történettudományi értelemben is korszakmeghatározó vállalása Benda Gyulának, aki a sok éven át kutatott keszthelyi társadalomtörténet elemzésében nem pusztán levéltári forrásanyagra, hanem a helyi társadalmat jellemző létmódokra és konvenciókra is fókuszálni tudott olyan „újraírható történelem" értelmében, amelyről a kvantitatív kutatás lehetővé tesz egyfajta folytonos elbeszélést, az értelmezésre érzékeny tények ismételt átolvasását, s szinte vallomásos tartalomként kezelését.[113] A keszthelyi források faggatása, „szavahihetőségük" belátása és sokoldalú vitatása, egymással párban vagy vegyesen alkalmazott elemzések összegezhető tartalma a módszertani bizonyítéka Bendának, aki az uradalmak cselédeit, a birtokosok belső rendjét, az elit és az alárendelt irányítók viszonyát éppúgy megrajzolta a 18–19. századi Keszthely társadalmában, mint a környék jobbágyközségeinek vagy a kistérség belső kölcsönhatásainak árnyalt térképét, a lecsúszó társadalmi szereplők, a szőlővagyont vagy a telket öröklő új nemzedékek tagoltságát, a fluktuálódó árendások tömegeit, az úrbéres viszony egész történeti alapstruktúráját, a helyi világ demográfiáját, vagy az iparos családok sorsalakulását.

A keszthelyi kutatás mint kvantitatív, mélységi megközelítést és rétegzett megjelenítést vállaló, a szakirodalmi „tényanyaggal" nemegyszer fennen vitázó Benda Gyula értelmezésében olyan vállalás, mely „kontextusok" közé helyezi a forrásokat, makrokörnyezetben mutatja be a mikrováltozásokat, és sugallja-bizonyítja, hogy ezek nem ellentétei, hanem a kutatás komplexitásának feltételeit megtestesítő párhuzamos eszközei az ismeret-felhalmozásnak, belátásnak. Másképp szólva: a történész szerszámosládájának legkülönfélébb eszközeit másra és másra használja, de mindvégig azzal a kreatív készséggel, amivel már nem az átlag-iparos rendelkezik, hanem a mesterember, aki élethosszan cizellálja nagy művét, és sokszor maga is kételkedik abban, van-e értelme, célja, majdani eredménye a véget nem érő mívességnek, lezárhatatlan kutakodásnak.

Benda a találkozások, értelmező viták, elbeszélések, konstruktív narratívák embere volt, e disszertációja is azért készült másfél évtizedig, mert kibeszélte, szóba formálta, tanító módon továbbadta tudását, nem pedig papírra rótta apró megfigyeléseit vagy cédulázta belátásait. Műve a sok évnyi kutatás, helyi levéltári és nemzetközi diszciplináris szembesítés eredményeként, a nyolcvanas évek közepén fogant alapelképzelés és a kilencvenes években induló helyi forrásföltárás hozadékaképpen doktori disszertációnyi ismeretkincset halmozott föl. „Dani" eközben sok tíz- és százezer forrásanyagot vizsgált vagy analizált és részben közölt is inventárium-ismertetések vagy tanulmányok, előadások formájában, de ami ennél is inkább a sokrabecsülés oka volt környezetében, az az olasz-francia-német gazdaság- és társadalomtörténet interpretációja volt. Az Annales-iskola nyomdokain járt, a hosszú időtartamok és a ciklikus átalakulások együttes szemléletével, a „szeriális történelem" (kevésbé szaknyelven: a nagyobb időciklusokban, időfolyamatokban gondolkodás) harmonikus összehangolását kereste a gazdasággal, demográfiával, foglalkoztatottsággal, termelési technikákkal, piaci folyamatokkal, gazdasági környezettel foglalkozó

[113] Benda Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740–1849)*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008., 515 oldal.

feltárásokkal, s mindehhez a helytörténeti és a makrotörténelmi dimenziók közötti lépték, a kistáji-regionális kontextus fontosságának fölfedezését adta hozzá. A térbeli konjunktúrák földrajzi adottsággal összefüggő, a mezővárost az uradalmi térrel együtt szemlélő, a zsellérek sorsával a polgárosodás korai szakaszát is párhuzamba állító felfogásmód Benda művében kiegészül az identitások jellemzésével, a mozdulatlannak látszó világban a vállalkozók, a mozgások, a háztartások, a rokonsági rendszer, az idegenek és eltérő vallási csoportokhoz tartozók, a mesterek, halászok, parasztpolgárok jellegzetes keszthelyi típusainak bemutatásával; a história szereplői, formáló aktorai olyan személyes „leltár" forrásaiként virulnak elő, hogy ennek révén a zárt és rögzült közösség szinte „érdektelen" marginalitása megtelik az átélhető életmódok, az értékrendek és normák, a kirekesztettség és a berekesztés mikro-játszmaival, életre kell és szinte vallomást fogalmaz meg minden cseléd, jobbágy, birtokos, kereskedő, borosgazda, kocsis vagy csizmadia. Ezt a vallomásosságot interpretálja Benda, ennek fontosságát, súlyát, módszertani problémaként föltárt megértési folyamatát és értelmezés-változásait illusztrálja hitelesen, kéziratban maradt doktori értekezését pedig kollégái, tanítványai, kortársai és a mikrotörténetírás hazai kezdeteit súlyba vevő utókor is meghatározó és egyedülálló teljesítményként értékeli. (Jelezni érdemes Szíjártó M. István méltó és eligazító utószavának fontosságát, melyben a portré, a barátság és a kollegialitás éppúgy jelen van, mint az elismerő értékelés egész tudományterületen jelen lévő érzülete).

Ormánsági mikroperspektívák

A változás, életmód-mintázatok átformálódása és táji-történeti kontextusok mellett a földrajzi térszerkezet módosulásai hatják át azt a látványosan vaskos monográfiát is, melyet a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetének kutatói átfogó és komplex 2008-as kutatásából állított össze Reményi József és Tóth József *Az Ormánság helye és lehetőségei* címen.[114] A térség hagyományos elmaradottsága, ennek multidimenzionális és kölcsönhatások sorozatában bővelkedő hatásai, a térszerkezet és a gazdaság, a népesség és az életkörülmények alakulása, a fókuszba vett földrajzi univerzum komplex térségisége olyan állapotfelmérést igényelt, melyet a szerzők (harmincegyen!) mintegy nyolcvan oldalnyi bibliográfia kíséretében vezetnek elő, de a riasztó terjedelem dacára nem egyszerűen valami száraz geográfussággal, hanem a kelet-nyugati urbanizációs fejlődési törésvonalon kívülre esett struktúrák településcsoport és idői dimenziók szerinti izgalmas összképe révén. A kötet lényegében a kontinentális térkép totálképe felől indítva is már arra következtet, hogy a térszerkezeti kontinuum, a fejlődési utakat meghatározó európai változási trendek fősodrából kimaradva, a Kárpát-medencei politikai kapcsolatok és folyamatok perifériájára lökve, a NUTS-struktúráknak is kiszolgáltatott és kárvallott szereplőjévé válva az Ormánság Európa nemcsak fejletlen tája, de határtérségi, strukturálisan és időbeli képletekben is „szindrómaként" nevezhető meg, „trianoni keretek", jugoszláv határtérség, vonzáskörzeti periferizáltság, szegénységi mutatókkal a 18. század óta konstans módon jellemezhető, szolgáltatások és létmód tekintetében pedig specifikusan lepusztult táji komplexum, melynek egyedüli perspektívája a „low-tech" fejlesztési megoldás, az agrárium humánerőforrás-minőségi reményeivel lehet alapszinten ígéretes. Fájdalom, hogy a kötetről kiadósabb recenzió is írható lenne, ennél gazdagabb is, mint amit most több kötetre szántam, de szinte reménytelen a témakör súlyosságát, gazdagságát, a feltárás aprólékosságát, a megoldáskeresés

[114] Reményi József – Tóth József: *Az Ormánság helye és lehetőségei. Az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása*. Pécs, IDResearch Kft, 2009., 755 oldal.

évszázados reményeit, a földrajzi és társadalmi-kulturális tér érdemi belátásait sorra venni. Annyi mindenesetre a minimális összegző vélemény része kell legyen, hogy az Ormánság régi és mai társadalmi dimenziói minimum (egy, de inkább több) száz éve hergelik-izgatják-provokálják a kutató pillantást, a megoldáskeresést, a szebb jövő festésének reményét – s ez itt és most sem lehet sokkal biztatóbb, mint bármikor is volt. A Szerzők azonban azt a komplex képet, melyet felvázolnak, imponáló aprólékossággal adják, s ennek minden fejezet záró szakaszában része a kibontakozási dimenziók mustrája is. Népességcsere, oktatás reménye, foglalkoztatási kísérletek, a marginalitást oldani képes térségi környezeti hatások kezelése, a kistérségi besorolás változtatása, a helyi társadalmak és elitek revitalizációja, a munkaalkalmak és szervezeti hálók újraszövésének esélye az, ami talán változtatni képes egy pilot-projekt, akár holland telepesek, segélyezési gyakorlat, öko- és bio-gazdasági injekciók révén, hogy a hanyatló Ormánságot a felemelkedés esélye tarthassa még életben egy ideig. Határain túl, kistáji vagy nagyregionális értelemben, honismeret és térföldrajz tudásterületei éppúgy, mint az ormánságiak létformáiban.

Határtalanul – mert innen és onnan is

Ha már a határok és határátkelések kérdése került a szövegbe, megkerülni sem lehet az újabb kötetek sorában Gráfik Imre pontosan idevágó munkáját, a *Határtalanul. Határon innen és túl* című válogatást.[115] A kötet nyelvi színgazdagsága már szinte eleve igazolja a címébe foglalt „határtalanságot" (magyar, német, angol, horvát, szlovén tanulmányokkal és néprajzi ihletettségű tájportrékkal), a Pannon-régió és a Kárpát-medencei kisebbségek, főként Nyugat-Magyarország térségébe vezet oly módon, hogy mintegy multikulturális kontextusba ágyazza tematikus megfigyeléseit.

A Magyar Néprajzi Társaság főtitkára, számos szakosztály és munkabizottság vezetője, a Savaria Múzeum igazgatója és a nemzetiségi, határon túli magyarság néprajzi örökségének védőjeként is Gráfik az őriszigeti műemléki együttest, a nemzeti tudatban horvát és burgenlandi-szlovéniai népszínművekben rögzült példázatokat, a horvátországi szórványmagyarság jelenét és múltját, nemzeti tudatát és identitását, a nyelvhasználat és az együttélő közösségek viszonyrendszerét, a Pannon táj vonzásába kerülő európai párbeszédeket, a horvát államiság témakörét és nem utolsósorban a nemzeti traumáktól a népek kulturális találkahelyeit jellemző „hármashatár-helyzetet" veszi körül elemzéseivel. Munkájából kitetszik, hogy a nemzeti kultúrák központi vagy központosított státusza minduntalan szembesül a marginalizált vagy határokra szorult helyi kultúrák fontosságával, de mert ezek egymást is legtöbbször áthatják, a mikroközösségek és települési identitások belső összefüggésrendje olyan túlélési esélyt kínál számukra, amely éppen határtalanságaikból fakad s ott is jelenik meg. A tradíció és regionalizmus, tájegységi népi kultúra és nemzeti kultúra, beszélt és megőrzött nyelv, irodalmi-művészeti hagyomány versus politikai önszerveződés alapkérdései nemcsak a Barth-i határok és etnikai határátjárások értelmében jelenik meg Gráfik írásaiban, hanem a hazai, kelet-európai és nyugati szakirodalom néprajzi-antropológiai forrásaiból épp azokat a visszaigazoló teóriákat mutatja föl, melyeknél sok esetben izgalmasabb, ahogyan például a piszanicai magyarok morfológiailag a pravoszláv szerbek, a református és római katolikus magyarok közötti családi vagy származási közösségi határokon át-élnek, stratégiáikat kölcsönösségekre formálják és a természeti, politikai, gazdálkodási, vallási-kulturális különbségeket is laza én-határok között éltetik (pl. generációk, birtokviszonyok, családtörténetek terén), mintegy „forgórózsa-modellben", ahol az egyén szerepe is külső-belső osztást mutat,

[115] Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2013., 360 oldal.

környezetével pedig sziromszerűen körülvett. A megkülönböztető magatartások rendje (Victor Turner alapján), a generációs metszetben csökkenő súlyú tradicionalitást felváltó „innovációs tradíciók" jelenléte szavatolja, hogy a külső hatások egysége és vegyessége az egyén szociális kondícióit ne csupán leépítse, de új dimenziókban erősítse is (138-158. oldal). Vagy hasonlóképpen a közép-horvátországi szórványközösségek esetére jellemző ételféleségek, hangszertípusok vagy endogámia bemutatásával is gazdag illusztrációját adja a többkultúrájúságában nemhogy nem sérült, hanem státuszbiztonsággal élő kisebbségiségnek, határhelyzetben élő csoportok megmaradási esélyének (71-137. oldal), a népszínművek egyetlen összefüggő mikroközösségbe galvanizáló hatásának (41-70. oldal), nemzeti traumák szimbolikus emlékműveinek vagy „tiltott helyeinek" emlékezeti dokumentumai alapján (203-290. oldal).

Gráfik tanulmánygyűjteménye a tárgyalkotó népművészet, a kultúra- és köztörténet, a kulturális örökségek és érték-transzferek nyugat-magyarországi és szomszédsági kérdésköreivel összefüggésben olyan lokális világok együttélési gyakorlatát jeleníti meg, melyek a nagypolitikai sodrásoktól, a marginalitásban is kultúraközi állapotoktól, a hétköznapi életek „szélrózsa-irányaitól" kölcsönös függésben, de a helyi életvezetés terén az emlékezeti közösség számára mindenek ellenére is életképesen megmaradnak. Nem valamely nagymonográfia ez a mű, hanem az alkotó és az olvasó ráébredő, fölismerő találkozására épített tudatosítás inkább, melynek hatásai mind a magyar néprajzi, etnicitáskutatási, kisebbségelemzési vagy kultúratörténeti határjárások alkalmával a „szűken vett helyinél" univerzálisabb jelentéstérbe kalauzolják az érdeklődőt.

Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélő emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát… Értelmezések, olvasatok épp ezért számosan vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesnek, értelmezhetőnek. Névtelen hősök, jeltelen korok, jelentéses egzisztenciák, egy baloldali történeti ikonográfia, egy vérvád társadalomtörténete, egy mezőváros díszletei és jelmezei, vagy egy zsinagógai vakuvillanás – egyaránt a múló és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek így tanúi az időnek, kortárs létnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak…, terek világának, s mindennapi történések lenyomatainak. A „többi" szinte már „csak" a mi feladatunk: olvasni, értelmezni, belátni, újraértékelni. Az időtlenségig, s tovább…

Lezáratlan szavak, falusi ezredfordulók

Sok lesz ez itt most… – látszólag. De hát mégsem, mert oly sok egyéb is volna… –

S most, hogy a tűzoltásipari eszélyesség szolid kényszerrel ráveszi az Akadémia legkülönfélébb intézményeit a kutatószobákban és folyosókon fölhalmozott tudásanyag erőszakos selejtezésére, fényesen ki is derül, milyen mérvű volt (és maradt is részben) a hazai társadalomkutatás falutematikai érdeklődése, meg hát mennyi minden megjelent nem is okvetlenül a fővárosi, sokkal inkább a helyi kiadványokban, melyekről a helyi érdekű (jószerivel megszűnt, vagy érdeklődését tekintve súlyosan beszűkült) szaksajtó szinte nem is szólhat messzire hangzóan. Épp ezért, s mert sem közösség kultúra nélkül, sem kultúra közösség nélkül nemigen létezhet, vettem elő néhányat az említésre érdemes régebbi kötetekből is, melyekről külön-külön alapos ismertető ugyancsak elkelne, ha nem hunyt volna el boldog békével a régimódi könyvújság mint „szellőztető" műfaj, vagy nem vált volna betűpiaci mértékkel mérve a meg- és felvásárolható reklámfelületek keretévé. De mert a tudás természetéhez tartozik a nyomtatott betű históriája (és a már ezt is megelőző tudásátadás-történet évszázadai-évezredei) óta, hogy nem tud és nem is óhajt bennfentes önelégültség maradni, hanem szabadba tör, érdeklődőre vadászik, meghódít es meggondolkodtat mindegyre, ezért hát nehezen is kerülhető el annak komolyanvétele, amit hordozója, a könyvbe tördelt tudástartalom közvetít, s nem követhetjük el, hogy mindig csupán a jóltájékozottság látszatát keltve szemlézzük, ami a tudnivalók jóval szélesebb körébe tartozik. Néha „megengedhető" a szimpla rácsodálkozás, fölismerés, megdöbbenés is…

Merre fordul, ami falu?

Az íróasztal sarkán púposodó kisebb könyvtorony csupán kósza válogatás lehet a régóta reflexióra váró vagy épp frissen megjelent etnológiai, tájföldrajzi, interkulturális és változás-antropológiai opuszok egyre növekvő kiadványtömegéből, de itt van mindjárt egy vékonyka, ám annál serkentőbb kiadványocska, melyre mint a gödöllői Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának tanszéki közleményére (2005) semmiféle izmos média föl nem figyelne, holott jelenkori társadalmi folyamataink egyik legzúzósabb kérdésköréről szól, s még ennél is fontosabb, hogy korszakos jelenségek legkorszakosabb következményeire figyelmeztet halk válságleképező tónusban. *A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után"* címet viselő tanulmánykötet a sorsszerű rendszerváltási átmenet kilátástalanságát, behalt perspektíváit, munkanélküliségbe és az agrár-ágazat rurálpolitikai meg üzemszerkezeti reménytelenségét taglalja öt apróbetűs írás révén, alig több mint százhúsz oldalon. A kiadvány, mint afféle tanárképző intézeti vagy tanszéki sorozat egyik példánya, szinte túlszerény tónusban járja körül azt, amit egykoron Márkus István mint az európai utóparasztság várható sorsát vizionált: mivé lesz a rendszert és modellt is váltó társadalmi termelésben olyan ágazat, melynek már nem kegyelmez a kíméletlen és kamathaszonra éhes korszakos türelmetlenség. És mivé lesz ott, ahol a polgári gazdaság fölhalmozáshiányos évtizedeit/évszázadait sebtiben próbálja pótolni egy heveny szabadrablási időszak, jelen esetben az új magyar szabadkapitalizmus kezdete. A parasztizálás vége mint a modernizációs fejlődés (fejlődés ez, vagy inkább durvulás, esztelen sodródás…?) következménye a magyar iparosodás és térségfejlesztés hosszú 19. százada után megtartó erővel megkapaszkodni már képtelen néptömegek sorsszerű reménytelenségével járt, s jár egyre inkább, amikor az íz nélküli, ügyes haszonnal és steril leleményességgel megtermelt élelmiszerpiaci

termékeket lényegesen olcsóbb brazíliai vagy portugáliai farmokról ideröpíteni, mintsem földet túrni, adózni, gyomorgörcsben vezetni le a termelési idegességet, izgulni időjárásért, felvásárlóért, rigójárásért vagy támogatási adókulcsokért. A „hazátlanná" vált agrárvilág és a mindegyre inkább földtelenné váló paraszttársadalom ezzel persze nemcsak a nemzeti össztermék konstans vesztese, hanem nemzedékekre előre a stabil munkanélküliség újrateremtője, mobilitásra kényszerülő vándormunkás, részmunkaidős agrárcseléd vagy a történelmi idő „sűrűsödése" miatt reményvesztetten alulmaradó és más irányban kibontakozásra képtelen szereplő lett. A „vidék és a falvak" fogalompár ebben az értelemben, a vesztes szereplők lakóhelyi illetőségének eufemizált, általánosításban kiterjesztett megnevezése a kötetben, a címbeli „mezőgazdaság után" pedig az etnokulturális típusok egyik jellegzetes népcsoportozatának korszakos ellehetetlenülési időszakára, az agrártermelők „múltidejűvé", „korszerűtlenné" válására utal természetesen.

A recenzens ugyan a szakmai korrektség mércéjével köteles kezelni a szóbanforgó művet, de nem illik elhallgatnia, hogy a meglehetősen széles spektrumú szakirodalomból miért épp ezt vagy amazt a művet emeli ki. Ekképpen azt sem: ami meggyőződése vagy tudományos alapállása, úgyszintén ki kell nyilvánítania – s e téren nem is kívánok bujdokolni a szavak rengetegében... Úgy vélem, e 2005-ös kiadvány mai kézbevétele azért nem indokolatlan, mert mintegy előképét, pontos diagnózisát és esettanulmány-értékű példatárát adja annak, amit (talán túlegyszerűsítve) történelmi léptékű *újgyarmatosításnak* nevezhetnénk. A hazai rurális társadalomban vannak értékelhetően pozitív folyamatok (mint ebből Csurgó Bernadett, Kovách Imre, Bódi Ferenc, Kovács Éva, Sik Endre, Valuch Tibor, Kovács Katalin, Juhász Pál tanulmányai és könyvei megannyi mintát föl is mutattak), de lényegét tekintve a rendszerváltoz(tat)ás körülményei között egy új hűbérúri rendszer kialakulásának, refeudalizációs birtokviszonyok stabilizálódásának, udvari beszállítók rendjében hatalmi státuszt nyerő szereplők gyarmatszerzési törekvéseinek lehetünk most tanúi, egyfajta posztmodern rendiesség dimenziói között. E sodrást-hömpölygést szemmel láthatóan kíséri az önmagát újrafogalmazni már képtelen igavonó parasztiság mai sorsfolyamatainak alakulása, helyi basák újraéledésének előképeivel, egyfajta fideszokratikus oligarchizmus stabilizálódásával. Ebben a politikai berendezkedésformában az alulról szerveződő, Európa nem egy földrajzi pontján korántsem szokatlan maffiokratikus folyamatok kapnak főszerepet, de ezek mellett a (Magyar Bálint sokatmondó kifejezésével) „szervezett Felvilág" új elitista szereplői jutnak sorsdöntő kegyúri pozíciókba, mégpedig úgy, hogy a foglyul ejtett állam a helyi társadalmi terekben mint újraelosztott vagyonok legfőbb őre kap gondnoki szerepet és biztosít új osztozkodási piacot. E piacon a tulajdonosváltások korai rendszerváltást követő második generációja terjeszti ki uralmi csápjait, (nem függetlenül persze a helyi önkormányzatiság újrafelosztott politikai terének szereplőitől), akik immár nem magánosított termelőszövetkezeti vagyonok jogos uradalmi intézőiként mutatkoznak csupán, hanem a családi gazdaságok megújulási reményt alig tápláló erőinek kiérdemesült helytartóiként, „zöldbárók" utódaiként és még zöldebb uniós támogatások virgonc kezelőiként éppenséggel.

E marginális szférára ilyetén helyzetleírásával szemben e kötet szerzői a rurális társadalmi folyamatok politika-, társadalom- és gazdaságelemzői szinteken is okadatolt tanulmányokkal támasztják alá a falusi-vidéki kiszolgáltatottsági viszonyrendszert, éppenséggel empirikus kutatási alapokon nyugvó érvekkel. A kiadvány címe Laki László dolgozatának címét vette át, aki egyíves tanulmányában a globalizációs alkalmazkodási kényszer szülte nemzeti „földreform" privatizációs hatásait és az agrárszféra összezsugorodásának természetrajzát adja. A mai állapotok előképeit ugyan a nyolcvanas évek agrárszerkezeti állapotában nevezi meg, de ehhez hozzáteszi

a késői iparosodás, megkésett piacosodás és még későbbi modernizálódás kényszeréből fakadó fejleményeket, köztük a tömeges földosztási, vagyonmegosztási és gyenge kistérségi önszerveződéshez kapcsolható kényszerpályák következményeit is. Ennek tehát mintegy az agráriumban foglalkoztatottak létszámának évszázados lassú zuhanását követően megerősödő új elitek és régi versenyképtelenek huzivonijából származtatható logikája lehetett következménye: olyan perifériális fejlődésképtelenség, melynek új alkukra fölesküdő hangadói a politikai beavatkozásokkal nemhogy gátját építették volna a belső eróziónak, hanem még lokális-kistérségi szinteken fokozták is a szakképzetlen mezőgazdasági munkaerő újragyarmatosításának iramát. A még megmaradt termelői kör szakértelme, piaci alkalmazkodási hajlandósága nemhogy az európai integrációs folyamatokat nem követhette, de saját földjéből, saját piacáról, saját egykori kooperatíváiból is kiszoruló népességet testesít meg. A Laki által tárgyalt helyzet, a bemutatott kistérségi kísérletek és fejlemények (élőmunka túlsúlya, birtokaprózódás, segélyfüggés, maradék-elvű piac/ozás/i stratégiák, erőforráshiány, hiányzó szakértelem, stb.) a professzionális agrárnépesség fölszámolódásáról és esélycsökkenéséről szólhatnak csupán, vagyis a forszírozott társadalmi átstrukturálódás minden negatív következményéről. Az elszegényedés trendje, az „ország" és az Alföld közepén is „perifériára" szorulás versenyképtelenségi folyamata, majd mindezek nyomán a „félproletár" állapotok tömegessé válása és eszkalálódása tehát megoldások keresésére szólítana fel, de ennek mint feladatnak vállalása hidegen hagyja az uralkodó elitet. Agrárpolitikai „hatásvizsgálat" révén a könyv következő tanulmányában Csite András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa és Kovách Imre illusztrálja a hatalmi változások társadalmi következményeit a mezőgazdasági szövetkezetek szocialista agrártámogatási korszakot követő időszakában, részletesen taglalva ezeket a mintegy 1,2 millió mezőgazdasági dolgozót érintő körülmények (földhasználat, üzemszerkezet, foglalkoztatottság) dimenziói között. Hangsúlyozva, hogy a magyar vidék képes és képzett is arra, hogy fenntartsa a termeléshez szükséges állandóságot és hatékonyságot, kiemelik a mezőgazdasági privatizációban, a strukturális átalakulásban és a földtulajdon-viszonyok romlásában végbemenő folyamatokat, a keresők létszámának visszaesését, a családi magántermelésben jellemzővé vált önfelszámol(ód)ási trendeket, a téeszek utódszervezeteinek bomlási és leépülési mutatóit (nem lényegtelen, hogy ez 60% volt a kilencvenes években), végül azt, hogy a családi kisüzemi formákba visszaszorult termelők is súlyos munkaerőpiaci és adózási nehézségekkel kellett szembesüljenek, terhelve a tőkebefektetések egyre növekvő hiányával és a jogi áttekinthetetlenségek tömegével. A jelen állapotok azonban már további kísérletezést nem engednek a rurális tér szereplőinek, ezt a hiányzó agrárpolitikai kedvezmények is lehetetlenné teszik. Kovách Imre ezt követően önálló tanulmányban is tárgyalja *A magyar társadalom „paraszttalanításának"* folyamatát európai összehasonlításban, jelezve, hogy még a 20. század közepén a magyar felnőtt lakosság közel fele a mezőgazdaságban dolgozott, 2001-ben ez már csak alig több mint 7%-ot tett ki, vagyis a demográfiai és foglalkozásszerkezeti dimenziókban a parasztság szinte nem létezik többé. Ez (politikául fogalmazva) az integráló típusú hatalomgyakorlási históriában nem kisebb jelentőségű, mint a magyar társadalom paraszti világának intervenciós felszámolása. A megkésett fejlettségű európai társadalmakhoz viszonyítva is számos hasonlóságot mutat a parasztiatlanodás trendjében, de a néprajztudomány, a gazdaságtan, az európai integrációs folyamatok és a statisztikai-demográfiai elemzések szótárában is mindez úgy jelenik meg, mint a jobbágyságból a rendi osztályszerkezet bomlása során egy adekvát rend megszüntetésének államszervezeti logikába illesztett kulturális és gazdasági-politikai sodrása. Az európai agrártermelők létszámának drámai visszaesése nemcsak az északi típusú fejlődés terén, hanem a nyugat-, kelet- és dél-európai

változásfolyamatok térségeiben is jellemzővé vált a huszadik század utolsó évtizedeiben. A társadalmi, a strukturális és a kulturális paraszttalanítás fogalmi körében a nemzeti identitások szerkezeti, funkcionális és differenciálódási szakaszai is megkülönböztethetők, de hasonlóságaik a migrációs, regionalizációs, ipari struktúraváltási és vidékfejlesztési célrendszerekben is hasonlóságokat mutatnak a legkülönbözőbb alrendszerekben. Kovách ez írása nemcsak korszakos folyamatok nyomonkövetése, hanem a Márkus István utáni parasztság-elemzések egyik kulcskérdéseket érintő forrástanulmánya is. Mindez kihat ugyanis a modernizációs, globalizációs nemzetekfölötti integrációs kérdésekre is, nem utolsósorban a világ agrárstruktúrájának jövőjére. Mindezekben a tradíciók követésének kérdése, a társadalmi mintakészlet, a munkához való viszony, a munkaerőpiaci feltételek mellett a „vidék" jelentése és jelentősége is átalakul, nemegyszer pejoratív tartalmat nyer, a mindennapi beszédben már lassan csak rekreációs vagy turisztikai övezetként jelenik meg a vidék, mely az újkor hajnalán még szerte Európában a társadalmak legjava termelésének multiaktivitással jellemezhető nagytérsége volt. A gyorsan modernizálódott skandináv országok, a mediterrán térség és példaképpen Írország is adaptálódni volt képes az organikus folyamatban fölszámolódó paraszti világok átstrukturálódásához, a kelet-európai és a magyar paraszti átalakulás az utóparasztság hiányában viszont a modernitás sorsdöntő konfliktusaiba szalad bele, meglehetősen védtelenül és kiszolgáltatottan.

Ezt a családi térben is mélyreható, de nyomon követhető folyamatot illusztrálja érzékletesen a kötet következő írása, melyben Laki László és Mack Éva egy „átlagos" falusi család étrendjének bemutatásával teljesíti ki az ellenőrizhetetlen privatizációs hatások feltorlódása révén sok millió magyar lakosra jellemzővé vált szegényedési magyarázatokat – mégpedig szemben „a" parasztra jellemzőnek tartott előítéletes képzetek általánosságaival. Írásuk java része az egyhavi táplálkozási mutatók példáira épül, melyekből kiolvashatóvá teszik egy „lemaradó térség" falusi háztartásainak szegényedési trendjét. A napról napra élés, képzetes felszínen-maradás mint sorshelyzet a kutatott alföldi térség lakóinak létében nemcsak a reménytelenség belenyugvással ellentétes küszködését teszi korszakossá, hanem sajnos azt is, hogy perspektíváik közt a majdan talán „könnyebben" élés reménye még szerepet kap, de a minőségileg „jobb" élethelyzet hitelessége már a nem választható perspektívába szorult vissza.

A kötet befejező írása ezt a sodrást követi, ebben Laki László a rendszerváltás utáni fiatal életek átmenet-jellegére koncentrál, az újratermelődés, a változások körülményeinek piacgazdasági reménytelenségeire is kitérve. A munkanélküliség erősödése okán a mintegy 3,8 millió munkavállaló korösszetétele, pályakezdési perspektívája és a bizonytalansági mutatók állandósulása mentén olyan társadalmi polarizálódás bekövetkezését előlegzi, amelyben az állam sem tehet mást, mint „parkoltatja" a fiatalabb korosztályok munkapiacra kerülését, sakkozva az elöregedő pályák-szakmák-foglalkozási területek munkaerőlétszámával, az önálló életkezdés mesterséges késleltetésével, az eltartottak és aktívak tömegeinek manipulálásával és a potenciális hitelképesség retardált állapotának szorgalmazásával (lásd lakáshitelek, munkaerőpiaci kereslet, elhelyezkedési mutatók, szakmaspecifikus képzési és átképzési eszközrendszer, térségi munkaerőpolitikák központosítása, stb. kérdéseit). Talán nem szorul ajánlott analógiára, ha azt idézzük föl itt, hogy az utóbbi két vagy néhány év miként teszi/tette még lehetetlenebbé a munkaképes lakosság aktivitásának megmaradását, a jövedelempótló, nyugdíj-korszaki, társadalombiztosítási és öngondoskodási elvárások teljesíthetőségét, s miként lesz a jelenlegi trendek alapján még kevesebb oktatásban felkészített, piaci alkalmasságra edzett, eltartóképesség szempontjából is számottevő népesség a ma pályakezdő korosztályaiból. Laki süvítően rossz társadalomképet, riasztó jövő-víziót, sorozatnyi intézményi (iskolai,

önkormányzati, erőforrás-gazdasági, lakáspiaci, médiapolitikai, egészségügyi és más) válságjelet regisztrál, konklúziójában visszatérve a makrogazdasági és piaci erőtér beszűkülésének, „a történelem összesűrűsödésének" kérdésére, melyet a piaci viszonyokhoz még felkészületlen fiatal népesség globálkapitalizmushoz adaptálódni még esélytelenebb kilátásaival tetéz.[116]

Más perifériák és tranzit-térségek

Kárpótlási jegyen vett bérelt föld, bérletbe átvett búzatermesztés, házilagos baromfitenyésztési, sertés- és bikanevelés mint kiútkeresés egy bihari faluban, családi gazdálkodásba kényszeredett, de a teljesítmények terén éppúgy a lehetségesen szorgos gazdatudat jellemzi azokat a familiáris viszonyokat is, melyeket a szövetkezeti korszak fölszámol(ód)ása után településüket éltetni kész gazdák formálnak – ez a társadalmi terepe Lovas Kiss Antalnak is, aki a kisüzemi gazdaságok megváltozó társadalmi szereptudatát járja körül esettanulmányi szinten a Debreceni Egyetem néprajzi kiadványsorozatában tavaly napvilágra jött kötet(ek)ben. Újiráz mint a megye perifériájára szorult parasztfalu, a megnehezült ingázás, a széttagolt munkaerőmozgás, a halmozottan hátrányos térségbe jutott agrárágazat ellehetetlenülési folyamatát a település révén bemutatva Lovas Kis is arra jut, hogy a lokális társadalmak értékzavara, normarendjének megborulása a nagypolitika beszüremkedésének, vagy inkább istencsapásának következtében ment végbe, mintegy regionális válságterületté formálva a lassan ráadásul elöregedésnek is induló községet. A Szerző arra hívja föl a figyelmet, miként vállalhatatlan ma már a rendszerváltás idején is előre kalkulálható volt folyamat, melyben a korábbi létforma, munkaszervezet és termelékenység egyre nyomorúságosabb és idegenebb lesz a városi munkaerőpiacról falusi származási közösségébe visszaszoruló népesség „kényszerparasztsági" perspektívája számára.[117] A kötet négy családi gazdaságot bemutató több mint kétharmada interjúközlésre alapul, mely roppant ritka ma már ezen a tematikai egységen, tudásterületen belül, de épp ezért értékes is, hisz visszaigazolja a kötet első negyedében összegzett ismereteket, áttekintő közléseket és sommás körképet. A Szerző néprajzos gondossággal és társadalomtudós hevülettel regisztrálja a leküzdhetetlen nehézségű folyamatokat és a szereplői magatartásokat, életvezetési stratégiákat. Sem ténylegesen helyi, sem a rendszerváltozási folyamattól függetlenedni nem tudó életmódok és túléléspolitikák nem voltak képesek az elmúlt 15 évben visszaállni a „hagyományos" gazdálkodási rutinra, a vállalkozói új térben még életszerű programosságra, vagy a helyi „kicsik" és „nagyok" között elhelyezkedő túlélésképes alkalmazkodási metódusokra akár. Gazdálkodói tipológiájában, melyben részint követi is korábbi kötete (*Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás*. Debrecen, 2006) történeti ívét az üzemszervezet, a társadalom- és gazdaságtörténet aspektusában, részint vállalkozási stratégiák kisüzemi kontrasztjaiból építi föl körképét a Dél-Bihar jellegadó településein talált megoldásokból, főként azt a sokpólusú összefüggésrendszert hangsúlyozza, melynek alaptulajdonsága, hogy nem pusztán egykomponensű változásokhoz kötődik, hanem termőföldméret, eszközellátottság, tőkeérzékenység, termelési stratégia, piackezelési rutinok, környezeti kényszerek, települési erőviszonyok,

[116] A kiadvány adatai: Csite András – Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre – Laki László – Mack Éva: *A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után"*. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Tanárképző Intézet kiadványai, sorozatszerkesztő Rakaczkiné Tóth Katalin. Gödöllő, 2005., 121 oldal.

[117] Lovas Kiss Antal: *Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepváltozása. Esettanulmány egy bihari településről*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a Györffy István Néprajzi Egyesület kiadása, Debrecen. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 13. kötet, 2011., 192 oldal.

pártpolitikai függésrend is tagolják. Többféle növénykultúra, megannyi vállalkozási modell, mobilitási törekvések és generációs tudásszintváltozás, kockázatkezelési változók is befolyásolják azt, ami a gazdálkodói mentalitásban szükségképpen definiálhatja a túlélési sikert. Növekvő tulajdonrészek és módosuló szereptudatok, erősödő individualizáció és kapitalizálódási útválasztások tagolják át a helyi társadalmat, helyi elitformálódás farmertársadalmi konfliktusai rontják a kooperáció légkörét, miközben az egyéni-kiscsaládi érdekérvényesítés minden korábbi partnerséget is felülmúl... „A legújabb interjúkban azonban már a település megszűnése is szerepel a falu jövőjét latolgató koncepciójukban" – zárja elemzését (51. old.) a Szerző. S mintha ugyanő hasonló következtetésekre jutna akkor is, midőn nem csupán egyetlen települést, hanem egy gazdasági-társadalmi szituációban átmeneti, határmenti, regionális szerepkörét tekintve *tranzit-térséget* mutat be másik kötetében.[118]

Ez opusz a román határ mentén zajló mozgásokra fókuszálva, az 1989 utáni privatizációs folyamat és helyi termelési szerkezet változási mutatóiból kiindulva a rendszerváltó gazdasági kooperációk külső (határátjárási, kereskedelmi, termékszerkezeti, földtulajdoni) mutatói mentén a dél-bihari (Átánd) és környéki változásfolyamat családi vállalkozásokra kiható jellemzőit, szerepváltozásait és értékrendmódosulásait világítja meg, főképp saját hosszú terepkutatási tapasztalatai révén. A térség szerepe, sőt a térségi szereptudat változási mutatói ugyanis családszerkezeti- és értéknorma-változásokat is előidéztek, így a Bihar-sarki alföld, a Berettyó-Körös térség és a Kis-Sárrét egy részén zajló változások szinte családi miliőkre lebontva mutatkoznak meg itt, végül is hat település lényegi átalakulása során a környezetükre gyakorolt hatásokkal egyetemben. A szocialista korszak szövetkezetei után a magánosítás útjára lépő agráriumban új családi munkamegosztás, a határnyitás után új térbeli mozgásosság, s a nemi szerepek funkció-módosulása révén a családi gazdaságban megtörtént változások még nem jelenthették azt is egyúttal, hogy a kisvállalkozási piacon érdemi integráció menjen végbe. Néprajzi-antropológiai kutatását ezért a késztetések és szerepmagatartások szemlézése kísérte, beleértve a vállalkozási stratégiák helyi közösségek általi elfogadását vagy elutasítását körvonalazó témaköröket is. A Nagyvárad (Románia) felé ívelő közúti forgalom hatása Átánd, Biharkeresztes, Püspökladány áteresztő övezetében az európai határövezet részévé lett, ennek előnyeivel is, de főként hátrányaival, a Bihar-tájék gazdasági szerepkörén túl kihatva az etnikai (román) „rugalmas migráció" folyamataira is (összehasonlításképp a pozsonyi övezet transznacionális harmóniáival, ahol a határontúliság előnyei másként, de sok tekintetben hasonlóan alakultak). A bihari táj mint migrációs övezet áteresztő-zónaként funkcionál, a mobilitások szinte körkörösséget mutatnak (4. ábra) Szatmár – Arad – Békés megye – Debrecen társadalmi terében. Lovas Kis egyenként áttekinti az érintett települések migrációs potenciáljának okait és módjait, beleértve a népességmozgás gazdasági érdek, földtulajdon, megélhetés, munkaerőhelyzet szerinti hullámzásait, de konklúziójában a mind esélytelenebb ágazati-termelési viszonylatokra fókuszálja figyelmét, kimondva végszóként: „A tulajdon-átstrukturálódás a rendszerváltás folyamatában a konfliktusok forrásává formálódik, s főként megosztja napjaink agrártársadalmi viszonyrendszerét". A kötet második fele a termelői gazdaságok tradicionális vállalásaitól a rendszerváltás során átalakuló szövetkezeti formák és a vállalkozói szerepkörű családokon belüli női szerepmódosulások izgalmas térségi esettanulmányaiból áll össze, hogy végül a helyi társadalmak értékorientációs zavaraira-küzdelmeire, ezek külső és belső feltételeire koncentráljon, kiemelve a

[118] Antal Lovas Kiss: *The impacts of the European Union accession to the situation and the economic, social structure of several settlements of the region of Bihar*. Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék, Ethnographia et Folkloristica Carpathica 16. Ford. Török Zsuzsanna. Debrecen, 2011., 176 old.

földtulajdon-koncentráció szerepét, az alkalmazotti helyzet kiszolgáltatottsági relációit és a családok ehhez alkalmazkodó taktikázásait. Összefoglalójában az értékek és normák jelenlegi átmenetben végbemenő szekularizációját, egyfajta helyi mixitás-hibriditás kialakulását és a hagyományos paraszti létformák kedvezőtlen alakulásából fakadó végjátékát illusztrálja, megszűnő agrárszakértelmet preferáló politikai fordulat, termelés nélküli alkalmazottak térsége, s a siker vagy a normák révén végbemenő szocializációs tapasztalat elbizonytalanodása révén egyre esélytelenebb jövőképpel.

Izgalmas módon kerül szinkronba a fenti néhány térségi mintavétel a több mint évtizede megrendezett, de az ezredforduló paraszti múltját és jelenét a jövő kontextusában tárgyaló kötettel, mely a Magyar Néprajzi Társaság szentendrei vándorgyűlésének szinte egész anyagából kihangzik.[119] Már a kötet s a konferencia alaphangját megadó, a jelen néprajzát a történeti dimenziókból, a felvilágosodás óta gazdagodó népismereti érdeklődéstől napjaink változás-érzékeny etnográfiájáig és antropológiájáig vezető Kósa László tanulmány is az időben élés problematikáját fejtegeti, s az előadók-szerzők negyvennyolc írása hasonképpen a néprajzi tudás-örökség, a jelenkutatás és a jövőremények idő-dimenziói között keres utakat a belátásra és értékelésre. A majdnem félszáz hosszabb-rövidebb írásból (nem is egy komoly tanulmány-méretű!) aligha lehet itt kellő hangsúllyal fölidézni a témakörök parttalan sokaságát és a megközelítésmódok árnyalatait..., s nyilvánvaló „igazságtalanság" uralja el minden ilyes döntés légkörét, de kénytelen-kelletlen csupán néhány írásra lehet utalni ebben a több kötetre kiterjedő ismertetőmben.

A kötet egyik legserkentőbb szövege Barna Gábor tanulmánya, *A világ megszerkesztése. Szimbolikus és valós világok* című írás, melyben a Szerző a természeti környezet humanizálása révén keletkező megnevezéseket, „orális emlékműveket" taglal narratívák mentén, például a nemzeti emlékezet helyeinek, modernizálódás során kialakult utcanévadási, kultuszformáló, földrajzi és fizikai birtokbavételi eljárásoknak elősorolásával. A hazai és népszomszédsági példák mint a tér és a történelem birtokbavételi eljárásainak szimbolikus valóságai jól illusztrálhatók emlékműállítási gesztusként, szimbolikus politikai attitűdként, tárgyi rekonstrukciós eljárásokként, jelképes birtoklásként is. Bánság vagy Erdély, természeti környezet elnevezései, közösségek emlékezeti aktusai és emlékhelyekké avató szakrális eljárásai a valós világok átszerkesztési kísérleteivé válnak, korszakos tettekké, melyek egy adott térhez kötöttség révén mentális világokat, ethnoscape-ek megőrzési esélyeit kínálják azoknak, akik a határok között és mögött, az adottságok és a rend(szerek) feltételei révén próbálnak vertikális idődimenzióba illesztett legitimációt elérni. Az írás a mentális világok egyfajta földrajzát adja, miképp az *Új kérdések és új határok a néprajzban: az ezredforduló perspektívái* című írásában Mohay Tamás is ebből mutat be határkijelölési módokat a néprajzi csoportok, nyelvek, regionális tagoltságok és kulturális area-elméletek fölidézésével. Izgalmas, hogy írását Mohay a néprajz határkijelölési és társ-tudási miliőjében is áttekinti, keresvén határterületek, diszciplináris átvételek, kortárs problematikák (turizmus, nemzeti jelképek, mezőgazdasági tulajdonszerkezet, szubkultúrák, gesztusnyelvek, étkezési tradíciók, népművészeti piacok, futball-szimbolikák, zenei folklórkultúra világzeneiesedése, stb.) fókuszba kerülésének folyamatait. Keményfi Róbert a *Szakrális tér – „etnicitás" – nemzetállam* civilizatorikus problémakörében az etnikai dinamika és a szakralitások belső összefüggéseire fókuszál, nemzettudatok vallási kontextusai, vagy a területiség és az „államvallás" görög katolikus példája révén kimondható „nemzetegység" konstrukció-

[119] Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya szerk. *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság, Szentendre – Budapest, 2000., 763 oldal.

jával keresve empirikus példatárat. Provokatívan komplex megközelítésében a vallásosság mérésének statisztikai dimenziói mellé beemeli a vallás dinamikai elemeit, a belső és külső vallásosság feltételeinek hatását, a lokális és szakrális mező mikroszintű, kognitív térképekkel és proxemikai tesztekkel illusztrálható változatait is. Nagy Janka Teodóra pedig *A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón* címmel indul a 19. század eleji német példáktól, hogy azután az európai népek jogszokásainak összehasonlító jegyeit orosz, bolgár, lengyel és albán eseteivel-képviselőivel kiegészítve a két világháború közötti és utáni határtudományi fejlődésben nevezze meg, a jogtörténet, antropológia, jogarcheológia, majd funkcionalista és strukturalista irányzatok-iskolák felfogástörténetébe vezessen be. Szokásjog, jogi néprajz, kisközösségi íratlan szabályrendszerek magyar kutatóinak bemutatásával „a közösség hagyományszerűként elismerő szokásszerű gyakorlata" felé kalauzol, ahol Varga Csaba és Tárkány Szücs Ernő definíciós mintáiban foglalja össze a népi jogszokás és a jogi népszokás differenciált világát. Napjainkhoz közelebb, s főleg a felbomlófélben lévő hagyományos családszerkezet gyengülése okán a tradíció szerepének módosulására, a szélesen értelmezett paraszti társadalom változásvizsgálatára koncentrálja összegzését, metodikai nóvumként az analitikus, leíró, összehasonlító és interdiszciplináris kereteket alkalmazó elméleti iskolák hangsúlynövekedésre utalva. Ugyanitt Pozsony Ferenc *Öregek Erdély változó társadalmában* címmel az időskori sorsalakulás roppant eltérő két modelljéből veszi illusztrációit, a gondoskodó és tiszteletadó szemléletmód mellett a tehernek-nyűgnek tekintett vének gazdasági hatékonyságból kieső szerepét mutatja be. A huszadik század végi változások révén eljött földszabad(os)ság, a paraszti tulajdon- és vagyonvesztés az ember funkcionális termelő szerepének rangját túlértékelve azonban az öregek hasznavehetetlenségének harsány megfogalmazásához vezetett: az archaikus gazdaságszervezet a vagyonvesztés után kialakult helyzetben a faluba városokból, munkanélkülivé válva visszavándorló, ámde agrárszakértelemmel nem rendelkező fiatalabb korosztályok révén a még tapasztalatra építeni képes öregek felértékelésével válaszolt a rendszerváltási anomáliákra, s mi több, olykor ez maradt a fokozódó munkanélküliség ellenében az egyetlen védekező eszköz. Az egyre inkább ható atomizálódás és individualizálódás mögött egyszersmind a rokonsági kötelékek gyengülése is meghúzódik, az elszigetelt létben pedig a magányos és tehetetlen öregek folytonos fenyegetettsége alakult ki, amit a karitatív intézmények aligha tudnak ellensúlyozni, miközben eszközök és forráshiány dacára rájuk marad az elöregedő falusiak gondozása – holott ezt a „szülőelhagyási" bűnt korábban a közbeszéd és közerkölcs szigorúan elítélte vagy büntette is. A kötet fájdalmas tömegű apró írást tartalmaz még, tájegységek szempontjából nem marad ki Délvidék (Klamár Zoltán) és Felvidék (Liszka József) sem, népzene (Sipos János) és szövegfolklór (Keszeg Vilmos), gyimesi kultúrtáj turizmusa (Ilyés Zoltán) és szakrális térszemlélet (Bartha Elek, Sári Zsolt), népi építészet (Dám László, Bárth János, Gilyén Nándor) és modernizálódó foglalkozásszerkezet (Szarvas Zsuzsa, Zsók Béla, K.Csilléry Klára), falusi városiak (Horváth Sándor) és parasztlányból munkásnővé érők (Tóth Eszter Zsófia), vagy természeti környezet (Voigt Vilmos) és a normaváltozások fontossága (Balázs Géza, Krupa András) is fókuszba kerül. A hét és félszáz oldalas könyv szinte egésze a legváltozatosabb témakörökben elhangzott vándorgyűlési előadások révén segít olyan parasztságkép formálásában, mely nem a délibábos rónák lakóit, hanem a modernizációs folyamatban folytonosan változni kész és változtatni kénytelen agrárnépesség funkcióváltozását illusztrálja.

Populáris tudás, kultúrtáj, emlékezet

A népi emlékezeti és történetmesélési változatok egy eddig talán sosem látottan gazdag földolgozásához, a populáris írásbeliség komplex kulturális értelmezésnek egyik lehetséges interpretációjához vezet át lapozgatásunk. A falusi alfabetizáció, az írástudás és írásszokás néprajzának elkészítése évek óta nagyívű programja Keszeg Vilmosnak, aki most egyetemi jegyzetté, de mi több, rendkívüli módon hiányzó szakkönyvvé dolgozta ki kutatását, mely a kulturális tényezők, az orális írásbeliség, a népi kultúra és íráskultúra viszonya, népköltészet és szépirodalom kontextusai felé kalauzolja hallgatóit-olvasóit.[120] Az intézménnyé vált szájhagyomány helyébe lépő betűvetés, könyvnyomtatás, közléskultúra és kommunikáció határterületein aprólékos distinkciók hátterében feltűnő szerzői kérdésfeltevés nemcsak a társadalmi szerepek, vállalások, hatások, közlésterek népi kultúrában formálódó miliőibe vezet be, hanem az oralitás és mediatizálódás mentalitástörténeti kérdéseihez is áttekintést nyújt. Írással kapcsolatos habitusok, egyéni életvitelben és életvezetési gyakorlatban, tárgyi vagy közléstechnikai-kapcsolattartási miliőkben olyan világképek felé nyit átlátást, melyekben az önreprezentáció éppúgy része a népi kultúrának, mint a tárgyi világokban megjelenő folklorisztikai értékek, a díszítések vagy kézműves lenyomatok mögötti betűértés és közlési szándék komplexuma, a „tárgyak elméletének" (Hofer Tamás) és a kritikai tartalomelemzés történeti dialektikájának megkerülhetetlen tudomásulvétele. A forráskutatás a paleográfia körvonalaitól indulva, a beszélgetés néprajzának és az élettörténeti jelentésterekbe implikált üzeneteknek seregnyi jelét veszi sorra, mintegy ötven oldalnyi képmellékletben az írnitudás és írástanítás közel két és félszáz évének vizuális-ikonikus lenyomataiból fölidézett ábrázolási gyakorlatokat bemutatva (betűvetés, szövegformálás, tördelés, kiemelés, napló, jegyzetfüzet, szakrális véset, vőfélykönyv, emlékvers, áldásszöveg, dedikáció, graffiti, sírkereszt, szószékfelirat, szőttesek, tányérdíszek, hímzésminták, reklámok, utcatáblák, stb.) formáiból vett illusztrációkkal. Mindezekkel az írástudást, az írási szokásokat, írás és emlékezet, kommunikációs formák lokális emlékezetet formáló-rögzítő változatait helyezi olyan genealógiai és narratív kontextusba, amely a történelem domesztikálásáról bizonykodnak és követik a személyes közléstől a hasznos ismeretté válásig a jelek útját. Az írás populáris kultúrában megjelenő megértési kísérletei méltó és korszakos összefoglalót kapnak itt – tankönyvhöz illően, vagy inkább szakmai monográfia igénye szerint (csupán a könyvészeti jegyzék mintegy hatvan oldal a kötetben!). Keszeg Vilmos, aki a romániai magyar nyelvű és egyetemesebb néprajzi tudományosság egyik legkiválóbb képviselője, ebben a szerény „tankönyvnek" becézett monografikus opuszban korszakos alapvetést ad, nem titkoltan abbéli szándékkal, hogy a kolozsvári tanszék elméleti folklorisztikai példatárát az antropológiai jelentéshorizont felé vigye tovább. Az elméletalkotás empirikus tudásbázisán a történeti lenyomatoktól a pedagógiai alapvetéseken át a mindennapi környezet betű- és jelhasználati módjaiig roppant széles hatókörön átívelő interpretációt ad számunkra. Ebben a populáris írásbeliség kultúratörténeti szerepe, a magaskultúra és népéleti kommunikáció viszonyrendszere, az íráshasználati szokások átalakulási folyamata, a papír és könyv funkcióváltozásának hétköznapi hatásértéke, az olvasás és szövegalkotás szabályainak, normáinak formálódása, használati tárgyak és élményforrások tömegkultúrába ékelődési változatai éppúgy hangsúlyos értelmezést nyernek, mint az életvilágba, interpretációs kapcsolati kultúrába ékelődött funkcióváltozások, a szöveghasználati gyakorlatok (lásd levelek, naplók, feliratok, elektronikus szövegszer-

[120] Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. Néprajzi egyetemi jegyzetek 3. 495 oldal.

kesztés, stb.) kultúraspecifikus megjelenésmódjai, vagy mindezeknek ritualizálódott változatai. Írás és szokások, írások és kontextusok, írástudás és írástörténet közléskulturális világai ekként kapnak olyan értelmezési teret, melyben azután a kultúraközi kommunikációk archaikus és modern formatana önálló tudásterületté is válhat.

A körvonalak, tájak és terek, határok és történetiség változáshagyományai kerítik körbe Ilyés Zoltán eszmehorizontját is, kinek *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben* című disszertációja[121] a magyar nyelvterület perifériáján elterülő, izolált és polgárosodásban igen megkésett mikroregionális egységet veszi antropológus-földrajzos-társadalomtörténész nagyítója alá. A „nagyító" itt némi eufémiával formált kifejezés, hisz a Keleti-Kárpátok földrajzilag izolált, önfenntartó (autark) termelésre berendezkedett, hagyományos paraszti üzemszervezeti módokat még látszólag változatlanul fenntartó közösségi mintázata épp az „egykor és most" dimenziói között mutat tájhasználati módokat és tájformáló hatásokat. Teszi mindezt a Szerző olyan történeti ökológiai, kultúrakutatási és ökológiai antropológiai késztetettséggel, amellyel a Tatros felső vízterületét mintegy „leltárba" véve a természeti keretek, a tájformáló kolonizáció, a román és magyar megtelepedőket jellemző tájbeélés alapján például birtokjogi, területhasznosítási, szociokulturális és antropogén morfológiai jegyek alapján írja körül, magát a térbeliséget a régi birtokegységek, az erdőpusztítás, a földművelési módok és teraszformáló stratégiák, ökológiai folyosók és sáncok, közös legelők és privát adóviszonyok, pásztorkodás és népességnövekedés dimenziói között felmutatva. A mű egésze éppen a szociodemográfiai és antropogén morfológiai sajátosságok miatt bekövetkező kultúrtáji veszélyeztetettséget hangosítja föl a záró fejezetben, melyben a folklórturizmus, a tájesztétikai képre sokszor negatívan ható magánosítási cselezések, a gazdálkodást veszélyeztető tájlerablás és erózió, az életformaváltást követő új értékszemlélet eluralkodását és károsító hatásait mutatja ki imponáló aprólékossággal. Ha a hagyományos gazdálkodás elemei (állattartás, erdőhasználat, tejfeldolgozás, szántóművelés, stb.) és a tájszerkezetben elemi egységekként megvolt, de ritkuló lakófunkciók (belsőségek, esztenák, szakrális emlékek, kerítések, nyári szállások, közösségi terek) átadják helyüket a traktoros művelés biodiverzitást csökkentő hatásának, ha a nyugati stílusú fogyasztóiság és turizmus-érzékeny szolgáltatások pusztíthatatlan hulladékhegyeket termelnek ki, s ha a tájvédelem nem képes tudatos, közösségi értékrendre épülő kollektív cselekvésre építve, kultikus szokásokra és belső kapcsolatrendre érzékeny beavatkozásra, akkor a kulturtáji univerzum egykönnyen „szociális ugarrá" változhat át. A kötet egésze izgalmasan képviseli az ökomuzeális szemléletet és a tradíciók változásával együtt járó kényszermodernizációs folyamatokat átlátni, értékelni, kezelni még lehetséges racionalitást, beleértve a tájváltozások gazdasági, esztétikai, funkcionális, közlekedési, turisztikai, talajtani, növényzetkutatási, állattenyésztési és birtokviszonyokban kifejeződő életmód-változatokat is, de szinte „mellesleg" a helynevek, tájszerkezeti változások, kulturális-politikai-szimbolikus határok és határhasználatok szinte teljes környezetrajzát is adja. A kulturális antropológia, melynek csupán igen megritkult érdeklődési terébe (és szinte csak véletlenül) kerül be mostanság a paraszti táj vagy a kultúrtáj, ekkénti ráközelítéssel azt a kivételes szemléletmódot mutathatja fel, melyet a Szerző jószerivel egyedül képvisel ezzel a komplexitás-követéssel.

A változás, életmód-mintázatok átformálódása és táji-történeti kontextusok mellett a földrajzi térszerkezet módosulásai hatják át azt a látványosan vaskos mono-

[121] Ilyés Zoltán: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben*. Disszertációk az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszékéről, 1. Eger, 2007., 191 oldal.

gráfiát is, melyet a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetének kutatói átfogó és komplex 2008-as kutatásából állított össze Reményi József és Tóth József *Az Ormánság helye és lehetőségei* címen.[122] A térség hagyományos elmaradottsága, ennek multidimenzionális és kölcsönhatások sorozatában bővelkedő hatásai, a térszerkezet és a gazdaság, a népesség és az életkörülmények alakulása, a fókuszba vett földrajzi univerzum komplex térségisége olyan állapotfelmérést igényelt, melyet a szerzők (harmincegyen!) mintegy nyolcvan oldalnyi bibliográfia kíséretében vezetnek elő, de a riasztó terjedelem dacára nem egyszerűen valami száraz geográfussággal, hanem a kelet-nyugati urbanizációs fejlődési törésvonalon kívülre esett struktúrák településcsoport és idői dimenziók szerinti izgalmas összképe révén. A kötet lényegében a kontinentális térkép totálképe felől indítva is már arra következtet, hogy a térszerkezeti kontinuum, a fejlődési utakat meghatározó európai változási trendek fősodrából kimaradva, a Kárpát-medencei politikai kapcsolatok és folyamatok perifériájára lökve, a NUTS-struktúráknak is kiszolgáltatott és kárvallott szereplőjévé válva az Ormánság Európa nemcsak fejletlen tája, de határtérségi, strukturálisan és időbeli képletekben is „szindrómaként" nevezhető meg, „trianoni keretek", jugoszláv határtérség, vonzáskörzeti periferizáltság, szegénységi mutatókkal a 18. század óta konstans módon jellemezhető, szolgáltatások és létmód tekintetében pedig specifikusan lepusztult táji komplexum, melynek egyedüli perspektívája a „low-tech" fejlesztési megoldás, az agrárium humánerőforrás-minőségi reményeivel lehet alapszinten ígéretes. Fájdalom, hogy a kötetről kiadósabb recenzió is írható lenne, ennél gazdagabb is, mint amit most tucatnyi kötetre szántam, de szinte reménytelen a témakör súlyosságát, gazdagságát, a feltárás aprólékosságát, a megoldáskeresés évszázados reményeit, a földrajzi és társadalmi-kulturális tér érdemi belátásait sorra venni. Annyi mindenesetre a minimális összegző vélemény része kell legyen, hogy az Ormánság régi és mai társadalmi dimenziói minimum (egy, de inkább több) száz éve hergelik-izgatják-provokálják a kutató pillantást, a megoldáskeresést, a szebb jövő festésének reményét – s ez itt és most sem lehet sokkal biztatóbb, mint bármikor is volt. A Szerzők azonban azt a komplex képet, melyet felvázolnak, imponáló aprólékossággal adják, s ennek minden fejezet záró szakaszában része a kibontakozási dimenziók mustrája is. Népességcsere, oktatás reménye, foglalkoztatási kísérletek, a marginalitást oldani képes térségi környezeti hatások kezelése, a kistérségi besorolás változtatása, a helyi társadalmak és elitek revitalizációja, a munkaalkalmak és szervezeti hálók újraszövésének esélye az, ami talán változtatni képes egy pilot-projekt, akár holland telepesek, segélyezési gyakorlat, öko- és bio-gazdasági injekciók révén, hogy a hanyatló Ormánságot a felemelkedés esélye tarthassa még életben egy ideig.

A földrajzi, etnopolitikai és kulturális rétegek torlódására, mentális régészeti feltárásának, izgalmas kalandjának alapos vázlatára vállalkozik másik munkájában Ilyés Zoltán is, aki a *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében* című kötetével[123] az utóbbi idők monografikus feldolgozásai között is kiemelkedő súlyú elméleti közelítésben tárgyalja a Kárpát-medencei kutatások egy sajátlagosan „kultúrföldrajzos" aspektusát. Ilyés munkásságára régóta a kulturális antropológia, az etnikai kutatások és a földrajzi-gazdasági-megélhetési szemléletű kölcsönhatás-elemzések voltak jellemzőek, e kötetében pedig kifejezetten körüljárja, és a történeti Magyarország mentálisan konstansnak tekintett világaiban is térképészi pontossággal regisztrálja mindazon

[122] Reményi József – Tóth József: *Az Ormánság helye és lehetőségei. Az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása*. Pécs, IDResearch Kft, 2009. 755 oldal.
[123] Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2008. 200 oldal.

eltéréseket, melyek a köztes szférákat, áthatásokat, etnikus interferenciákat kínálják az empirikus megismerés számára. A szerző szinte kartografikus pontossága a teorikus térből indulva, de azt minduntalan az empirikus lokalitás-kutatásokban tesztelve építi ki a maga mintázatait, melyek (erőteljesen hangsúlyozva itt a minősítő jelzőt) *korszakos* alapjaiként szolgálnak mindazon felfogások mai állásának és jövendő esélyeinek, melyek a régió mikroközösségi terében lehetséges rajzolatokat körvonalazzák. Műve fontos szemléleti irányok foglalata, egyúttal disputáló olvasata és empirikus tesztje is, melyre nemcsak a kutatóknak-kutatásoknak, hanem a tárgyalt mezsgyék lakosainak, életteli életvilágaiknak is komoly szüksége van.

A könyv címének varázslatos túltengése szakkifejezésekben és a legkülönbözőbb tudásterületeken is sokszor vitatott-átértelmezett tartalmakban, egészének sugallata pedig mégannyira igazolja, hogy sokterű, sokágú, szétágazó tartalmú gondolat-ívekkel él a Szerző. A három nagyobb fejezet földrajzi terekben is strukturálisan tagolt vidékek, eltérő szubkultúrák és etnikai csoportkultúrák együttélését tükrözi: *román-magyar interferenciák* Csíkban, görög katolikus papság helyzete a millenniumi hazaformálás idején, székelyek a csángókról és magyarországi sztereotípiáink, gyimesi „ezeréves határ" szimbolikus rekonstrukciója és nemzeti turizmus, *Kárpát-medencei német identitások* szepességi, szlovák, nemzeti és etnikai keretek, autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek helyzetképei, s elméleti keretként a kötet kezdő blokkja *régi fogalmak és változó kontextusok* terében: a határ, a kontaktzóna, a szórvány, a peremvidék, a nyelvsziget-néprajz és a honvágyturizmus székelyföldi, körmöcbányai, bánáti, cseh-erdei terepeken… – olyan fogalmi univerzumok, melyek szűkös szótára is monografikus alapmű lehetne már. Olyan reménytelenül komplex tudások, s még reménytelenebb feltárási szorgalom, földrajzi és néprajzi tudás, antropológiai érzékenység jellemzi ez előadásokat-tanulmányokat egyenként is, amely invenciózus egyetemista számára egy életút termékének tűnhet, kortárs kutatótól pedig a legtiszteletreméltóbb respektust követeli meg. Ilyés Zoltán egészen kétségbeejtően egyedi a maga felkészültségével, terepkutatói helyismeretével, érdeklődésének a Kárpát-medencei kisebbségek sorshelyzete iránti maximális nyitottságával, szakmai precizitásával is. Aligha ismerhető olyan szakmai érv, mely ellene szólna, ha vitatkozni kellene Vele – de nem kell, mert lenyűgöző pompájú és részletességű érvelése, retorikai attrakció-számba menő előadásai azt a tudományos emberfőtől nemcsak elvárható, hanem ritkaságát tekintve roppant sokra becsülendő perfektséget képviselik, melyet nehéz „jogosabb-okosabb" érvekkel elvitatni, ehelyett tisztelni és szeretni, élvezni és magasztalni annál inkább lehet. Könyve részletesebb ismertetésére örömmel vállalkoznék, de nem itt, s nem mostanság, hisz akkor elismerő kritikai értékelésére majdnem annyit illene szánni, mint amennyit ez előadásokból és tanulmányokból összeállított kötetében maga összerendezett. Csupán sajnálni lehet, ha ezek a művek nem igazán juthatnak el szépliteratúrai miliőkbe, irodalmi folyóiratokba vagy ismeretközlő weboldalakra – ezzel ugyanis főképpen azok veszítenek, akik számára pótolhatatlan forrás és élvezetes tudományos csemege lehetne az etnicitás hazai szakirodalmában és határokon túli értelmezései között.

E határon túliság, mely a legkevésbé sem jelent csökkentett habzást, de lehetővé tesz megannyi máskéntgondolást, roppant izgalmas változatban jelenik meg az utóbbi néhány évben elbűvölő szakmai könyvsorozatot közrebocsátó kolozsvári Kriza János Társaság és a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék sorozatában.[124] A tíz szerző kilenc tanulmánya ugyan a bevezető 7próbás packázással

[124] Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm szerk. *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kriza János Társaság – Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2008. Kriza könyvek 31. 198 oldal

eleve a szakmai máskéntgondolkodás és fiatalos értelemtulajdonítás elemi gesztusára épül, de a provokatív erényeket busásan visszaigazolják maguk az írások és interpretációk. Ha minimális elismerés szándékának remélhetem Ilyés Zoltán opuszának értékelését, hasonló kalapemelintés kell üdvözölje a *Lenyomatok 7* alkotóit-kutatóit is. Öndefiníciójukkal mint néprajzos-antropológusok ugyan még küszködnek, sőt kivagyiskodnak is, de ez talán az ifjúi helykövetelés jogos alapállása, s nem tudományrendi alapkérdés. Diskurzustársaságként és legitim beszélőként aposztrofálja Őket az előszó, mint oly témakörök kutatóit, akik empirikus mezőben, néprajzi alapozottsággal és antropológiai aspektusokban gondolják el és interpretálják a messziről oly turizmus-orientáltan elvont erdélyi hagyományos világot. Lokális személyiségek lokális mítoszát bemutatva a turizmus és a helyi értelmiségkultusz formálódásában (Daniel Rita, György Imola), katonatörténetek történeti életszakaszoktól is függő verzióit mesélve tovább (Zsigmond Júlia), földhasználat és szimbolikus értékmezők érdekszféráit vizsgálva (Pap Izabella), vagy épp a pálinka társas létben és reprezentációkban betöltött szerepét megfigyelve (Kádár Kincső és Tímár Krisztina) olyan fiatal, pályakezdő kutatók varázslatos prezentációit leljük az írások között, melyek hosszabb távon nemcsak a néprajzi gyűjtő-feltáró-muzealizáló szemléletmód kitáguló hatóterére hívják föl a figyelmet, hanem mindezen tünemények komplex társadalmi és kulturális összefüggésrendszerére, lokális érdekek parfümálódására és újrafogalmazódására, eszmények képviseletére és tartósítására is. Ha a falusi szekeresség egy továbbélő tradíciója iránt érdeklődő kutatója (Vass Melánia) a helyi-ség kulturális komplexitásába helyezi értelmezési alapállását, funkciójában ragadja meg a havasalji falu vállalkozói szférájának túlélőképességét a mentális- és presztízs-szférában, vagy ha híd- és határzónák kutatástörténetileg is izgalmas problematikáit járja körül Csanálos és Vállaj között a kishatárforgalom egy évszázados kontextuális elemzése révén (Szilágyi Levente), akkor látva látszik, hogy a kutatót épp a jelenség(ek) komplexitása érdekli, s ennek áttekintésével veti föl további értelmezésre-terepkutatásra-megfigyelésre-elemzésre méltó kérdéseit. Peti Lehel, aki közismerten az egyik legsikeresebb fiatal néprajzkutató a kolozsvári néprajzi szcénában, itt „szokott" kérdéskörével, a vallási néprajz moldvai csángók közötti hogyanlétével és a vallási élmény megélésének („interferenciákban és látomásokban" mutatkozó) problematikájával vezet be a szakrális kommunikációk világába, ennek keretében a vallási jelenések multikulturális kölcsönhatásait is verbális viselkedés zónájába emelve. A szőkefalvi négy egyház jelenléte, a búcsúk multietnikus és multikonfesszionális megjelenésmódja és ezeknek paraliturgikus mozzanatai is a populáris kultúra vallásantropológiai dimenzióit nyitják meg. Tekintettel arra, hogy Peti már nem egy monografikus feldolgozást tett közzé a kötetszám gyűjtött vallási néprajz csángóföldi sajátosságairól, e húsz oldalas dolgozat nyilván csak esettanulmányi szándékú lehet, de éppen mert a lokális beilleszkedettség adja alapját, interjúk és megfigyelések, háttérkutatások és eseményleírások kínálják következtetéseit, olyan paraszti világokról nyerünk összképet, melyek a falusi ezredfordulók csángó miliőben visszaköszönő „lezáratlanságait", folytonosságukban is átalakuló reliktum-jegyeit tükrözik.

Recenzióm alaptémájához bár mindezen írások roppant közel esnek, a legkihívóbb dolgozatot Szabó Á. Töhötöm írásában látom megnevezhetőnek, aki a tradicionális Erdély-képzetek és székelyföldi szerves közösség-víziók átalakulási folyamatát dolgozza föl. *A megtartó közösségtől az elmaradt faluig – és vissza* című írásában a város ellentéteként exponálható falu képének, a romlatlanság és pásztori idill helyszínének, ugyanakkor az elmaradottság és tanulatlan barbarizmus lokális közegének közhelyesen interpretált képzeteit veti össze, s ezzel mintegy komplex kritikáját adja. Az elidegenedés, a távolság és ismerethiány mint akár a romantikus,

akár a negatív faluképek nemtője, egyaránt kritikára és megismerő pontosításra szorul – ezt tekinti át a közösségek és a hatalom, a modernizációk és a közösségek együttélésének garanciáira, a népköltészeti ideálképzésre vagy a néptörténeti ideológiákra épülő konzervatív narratívák alapján. Végül „a nép és a falu rajza másként" felütéssel a többség és kisebbség viszonyváltozását, ideológiai hamiskodások, ellentmondásos falureprezentációk dinamikáit értelmezi, érzékeltetve: ahogy a nyugati típusú néprajzi gondolkodás képes volt az Európán kívüli népeket történelem és folytonosság nélkül lekezelni, félretenni, semmisnek venni, úgy a kelet-európai politikai rendszerváltások során felelőssé is tette, haszonelvű néptudományi hantázások tárgyiasult szférájába szorította és reliktumszerűségében alighogy „megbocsátotta" a paraszti lét feltételrendszerét is. A néprajzos belátási és kutatási felelősségének hangsúlyozásával a szerző alighanem a kötet iránymutató és rangadó feladatát, a kutatók morális feltárás-igényét határozza meg, mely a „kolozsvári iskolára" immár kutatónemzedékek óta alapvetően jellemző ugyan, de korunk tudományos és politikai sodródásai közepette ennek számos átideologizált tévútját is föllelhetjük. A „maguk ura parasztok" megtartó közösségei és a falufogalom változásai tehát nem ellenpólusokon, hanem interakciókban, egymásra is szoruló kölcsönhatásokban írják (közösen) a kortárs néprajztudomány eredményeit…

Ebbe a jelenkutatási, változástudományi szemléletirányba illik bele ama szerzői kollektíva kivételesen gazdag válogatása is, melyet Kovách Imre főszerkesztésében, Csurgó Bernadett, Kiss László és Nagy Kalamász Ildikó közreműködésével bocsátott közre az Argumentum kiadó és az MTA Politikai Tudományok Intézete.[125] A kötet nem kíván monografikus mélységekig besétálni a falusi tájba, kosártípusokat vagy fogatolási eljárásokat gyűjtve, jószágmustrával vagy szárnyék-alapanyagok szelektálásával… – viszont hasonlóképp komplex képet keres a faluképek és vidékmegjelenítések tájékain. Nem is akármilyen miliőben, hanem olyasmiben is, ahol mostanság kevésbé a néprajzosok, inkább a falukutatók keresnek alapanyagot terepkutatásaik interpretálásához: statisztikák, millenniumi faluideálok, „népi mozgalom" parasztságképe, városi falufogalmak és -emlékek, falusi építészeti modellek, miniszterelnökök beszédei, rendszerváltás-kori parlamenti viták felszólalásai, vidéki turizmus, médiareprezentációk múlt-képzetei és jelenvíziói – kiterjedt spektrumban összefoglalva. Sőt, nem is csupán rövid előszavakban vagy esettanulmányokban értelmezik ezeket, hanem idézeteket válogatnak, szakkiadványokból, sajtóból, tévéműsorokból, parlamenti jegyzőkönyvekből, turisztikai kiadványokból, filmriportázsokból és kulákellenes diafilmekből, Ludas Matyiból és MTI Képes Híradókból, vidékfejlesztési programokból és *A Falu* című szakmai folyóiratból, de ezeken kívül még tucatnyi másból is. Ezerszínű szöveggyűjtemény ez, hasonlót talán egyetlen más szakma, egyetlen más tudományterület sem produkált a kiadástörténetben, s ráadásul az illusztrációként választott fotók parttalan gazdagsága is külön erénye a kötetnek, behízelgően illusztris küllemét már nem is említve. A sajátosságok közé tartozik az is, hogy a bevezetőmben bemutatott első egyetemi kiadvány szemléletmódja és e kötet közötti kontraszt is már mily triviálisan tükrözi a parasztságtanulmányok utóbbi évekbeli változásait (két év különbséggel jelent meg a két kötet!), s reprezentálja azt is, mi lehet még a maga feldolgozottságában további tudományos perspektíva a megújuló, sosem változatlan falu, s az alkalmazkodni képes-kénytelen parasztság jelenkori kutatásában. Mi több, ez utóbbi kötet még arra is érzékeny figyelmet irányít, miként lehet szociológiai, valóságinterpretációs, narratíva-alapú elemzések tárgya a falu egy olyan tudományos műhelyben, ahol „a politika" kutatása lenne a fő profil. S

[125] Kovách Imre – Csurgó Bernadett – Kiss László – Nagy Kalamász Ildikó szerk. *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2007., 304 oldal.

hogy a falukép, faluimázs-változás mennyiben politika is egyúttal, annak belátását nem titkoltan az olvasóra bízza. A kilenc kutató tizenkét fejezetnyi anyagát részletesen bemutatni – könnyű belátni, miért – már nemigen van itt mód, de maga a kötet értéke valóban könyvespolcunk után kiált…!

A falunak, az egykorinak, a „változatlannak”, az „örök állandónak” és idilli szépségűnek talán vége már, historikus témakörré vált. A falu kutatása, jelen s jövendő perspektíváinak belátása azonban sosem végződő feltárás, soha abba nem hagyható érdeklődés tárgya marad. Hálás alapanyagként mindazoknak, akik a falu kérdései, állapota, változása iránti érzékükkel még nem számoltak le véglegesen…

Értelmezési terek, történeti metszetek

Társadalomtudomány, tudománytörténet, vagy éppenséggel a lét otthonos és idegen mutatkozásai adnak alkalmat az alábbi könyvek szemléjére. Nem éppen kritikájára, csupán érintőleges ismertetésére, afféle „szimatmintára", melyet jó esetben úgyis az aprólékos megolvasás, elmerengés, latolgatás, összevetés követ, meg analógiák keresése, értelmezési metszetek megformálása, egyénítése is. Könyvszemle tehát, inkább ajánló, semmint érdemi mélységben analizáló a megközelítés, de ez sem lehet oka annak, hogy ne súlyán mérjük, benne rejlő kincsei révén találjuk értékeit. Metszetek, narratívák, terek beszédmódja, közlések és üzenetek lajstroma, eltérő súlypontok, melyeknek közös nevezője az üzenetek harmóniája, az interaktív befogadás… Idő és tér, leírás és valóság, elbeszélés és megértés a keret, s a tudnivalók zsarnoksága a tartalom. Tudomásul venni, belátni, eszmélni…, ez talán még esélyünk a létben és mentális örökségben. Ameddig.

Foltonfolt tér(kép) és kartografizált etnotudomány

Bárha a kartográfia kora-ókori ábrázolástechnikái éppúgy lehettek akár utazók, uralkodók vagy gazdálkodók megörökítési metódusai, mint a foltokból összerakható vaktérképek vagy kisiskolás tankönyvi ábrák, maga a karto-gráfia (mint papírra rajzolt térvetülete az átélhető térélménynek) szinte sosem lehetett tiszta tudomány, amennyiben mindig is közlekedési, hadászati, hódítási, áruforgalmi-szállítási vagy épp migrációs tematikák melléklete volt, uralkodók szolgálatában, s még a történet(-tudomány)i gondolkodás akadémikus rendszerének kiépülése előtt vagy után is. A nemzetépítés és birodalomformálás mint virtuális eljárásmód a papírforma fölött, nem újkeletű, de korántsem minden historikus történésnél kerül elő a megértés szempontjaként ama víziók köre, melyeket a kartográfusok forgalmaztak a régi időkben. Az átírt és átrajzolt történelmek, folthatásokból összetákolt térképek, a szimbolikus politizálás árnyalt eszköztára ma is kézre esik sokaknak, de a kortárs olvasatok és vélt/valódi elvárások okán a trianoni határproblematikák ilyetén „rajzolata" súlyosan izgalmas kérdéstömeg lett az elmúlt években.

Nemzeti tér, földrajzi és tájfogalmi história lengi be Krasznai Zoltán munkáját is, kinek vállalása azonban a bölcseleti bóklászások között általában nem túlságosan preferált térképtudomány, földrajzoktatás és történeti térségszemlélet keretei, határai között mozog. Mozog pedig több rendben/értelemben is, elsőként a históriában (így például a két háború közötti Magyarország reprezentáció-történetében), másodszor a tértudományok és a térképeszet dimenziói között, harmadrészben pedig a nemzet- és ország-megjelenítések roppant izgalmas térségi határkonstrukcióinak terében.[126]

Ami a térségiség, területi identitás kérdéseiben az elmúlt két évtized földrajz-tudományi irodalmából kifejezetten izgalmassá lett (nevezetesen a térfogalmak fejlődésrajza és regionális metszeteik), vagy ami az etnokartográfia és etnikai térképészet néprajzi vagy ideológiai megjelenítés-történetében a leghúzósabb hatást gyakorolta (ebben is főképp Keményfi Róbert kutatásai vagy Borsos Balázs most készülő etno- és vallás-kartográfiai történeti adatbázisa), az mind megjelenik e kötetben, ráadásul a mentalitás- és politikatörténet olyan időszakának komplex rajzolatával, ami kevés kortárs opuszban örvendezteti meg olvasóit. Krasznai a nemzeti

[126] *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. IDResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 2012., 262 oldal.

terület(ek) reprezentációiból válogat impozáns mennyiséget (térképjegyzéke közel száz tételes, színes mellékletei további közel száz plakát-reklám-képeslap-illusztrációval színesítik az összképet), melyekben a trianoni veszteség, a marginalizáltságba sodródás, a nemzetlét-pusztulási víziói mutatkoznak, s mindezt az első világháború utáni időszak térkép-foltjaiból öltögeti egybe, mégpedig úgy, hogy a könyv egyképpen lehet örömére térképésznek, történésznek, szimbólumkutatónak, politológusnak, műtörténésznek vagy földrajztanárnak. Régen láttam ekképpen száraz tematikáról ilyen harsányan izgalmas könyvet (talán Stegena Lajos híres térképtörténete vagy az Európa-ábrázolások gyűjteménye vetekszik ezzel a képmennyiséggel, viszont alulmarad a történeti és tértudományi kontextusokban), ugyanakkor a „papír-ízű" lapozgatások mögött a térbeli politizálás kivételesen provokatív ideológiatörténete is föltárásra érdemesült, s ettől valóban multidiszciplináris teljességű a könyv. Az, hogy térről, térképről, térbeliségről miképp gondolkodnak a francia Annales-iskola hívei és követői, a francia doktori kurzusokon és kutatásokon edződött Krasznai számára bevezető fejezeteket kínált doktori értekezése anyagához, amit a két világháború közötti Magyarország nemzetfogalmaihoz, nemzeti terület-vízióihoz és reprezentációs anyagaikhoz vezet tova, illő egyensúlyban tartva nemzeti ideológiák, nemzeti oktatás, vizionált vagy imaginált nemzetegység és manipulatív oktatási felületekre szerkelt vizuális ismeretanyag elemeit. Ez a foltonfolt képződmény – nem kis részben a francia tértudomány és társadalomtudomány öröksége révén – példátlan harmóniába rendeződik az értekezés lapjain, kölcsönös meglepetést kínálva uralomtörténet, tértudomány és kultúraelmélet hívei számára, azzal a végső üzenettel, hogy a két háború közötti nemzetkoncepciókban bekövetkezett területi, földrajzi és főleg nemzetideológiai átváltozás jelentőségének és médiumokban föllelhető lenyomatainak hosszú távú hatása van a szimbolikus nyelvezetek, intézményes hatások, politikai célként megfogalmazódó szegregációs vagy bűnbakképző ideák kontinuitása révén, minthogy „a regnáló elit ideológiai alapjaként mobilizációs, legitimációs célokat szolgáló reprezentációkból… már kontrolálni képtelen tragikus erők váltak" a második világháború idejére. S ha csak idejére, az már a történeti képhez tartozik, nem pedig a jelenre is, mely ismét keretet ad a történeti marginalitás biztosításának új útjaira, a visszaforgatható történeti időfolyam manipulálására, imaginált egységesség történeti károsságának fölismerésére. De a komplex feldolgozás nem hagy kételyt: képzelt nemzet, virtuális egység, árnyaltság nélküli létfeltételek akár ideája, akár politikája, akár pedig térképi megjelenítése olyan új mozgások, határátlépések, térrendezések eszmei alapja, mely bármikor s bárkinek módot ad a társadalmi tények grafikus, statikus vagy ideologikus átrajzolására. Ezért már az is a narratív része kell legyen, mikor s milyen történeti kép, komplex társadalom- vagy korrajz keretébe fér majd bele efféle parttalan-határtalan eszmerészegséggel formált tendenciózusság univerzuma és egzakt kritikája is.

Válságban és elmozdulásban – valóságírás vagy történeti esély

Ha nem is modernitás-földrajzi vagy szabadidő-szociológiai, de annál is jelentősebb megismeréstörténeti metszetben hoz „új kurzust" Gérard Noirel könyve,[127] melyben a Marc Bloch ajánlotta szemléletváltozást vagy fordulatot a történész és a történetmondó feladattudatának újraértékelésére szánt áttekintésként adja meg. A történészek körében az elmúlt másfél-két évtizedben kibontakozó műhelyviták a szakmai felelősség, a történeti hűség és az emberek érdeklődését jobban szolgáló tudomány-

[127] Gérard Noirel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről, tudománnyá válásától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001., 384 oldal.

művelés paradigmájában kezdték újrafogalmazni. E tekintetben a Noirel megfogalmazta válság a historiográfia forráskritikai, jelentéstulajdonítási, szimbólumfejtési, pragmatikusan távolságtartó vagy bevonódóan életközeli feladatait jeleníti meg, a külvilágtól elkülönült, a külső befolyást engedő, vagy a hitvallásosan gyakorlati tudást preferáló magatartás értelmében. Ezt a pozitivista adatkezelést vagy pozitív filozófiát egyre többen alapeszközként kezelik történeti munkáik hátterében, de maga a történész társadalom is megosztott a téren, hogy milyen feladattudat, milyen hatókör, s mennyi érvényesség jellemezheti az ideológiamentes kortárs történetírást. Ha a történész a szaktudás és a hatalmi alárendeltség hegyfokai között kell utazzon, ha a szaktudomány metanyelve, a retorikai fordulatok és emlékezetpolitikák külső kényszerei beleszólnak a közölt tartalmak érvényességébe, akkor a „szolgálólány-szerep" épp oly eséllyel hódíthat, mint a nonkonformista megoldások, az interdiszciplináris tájékozódás, az interpretatív önállóság, a hamis pragmatizmus elutasítása.

Noirel a történészmesterség kritikai szemléletével, a szakmai ítélkezés és az univerzális jelentéstér kontrasztjával részletekbe menő mustráját adja annak, hogyan lehet és kell – a politikumtól függve vagy ellenében is – professzionális megoldásokat formálni az újragondolás, az átértelmezés, a szuverén és elvitathatatlan kinyilatkoztatások nyelvi fordulatokat, retorikai cseleket, kritikai elméleteket és cselekvésfilozófiákat is magába foglaló korszakaiban, ezen belül is hogyan lehet szolidáris, igazságos és előfeltevéseken alapuló tudást is felülbírálni merész a tudásközösségek összhangját kereső szakember. A kiadói tér, a címlapok és ismertetők világa, a tudás „védjegyének" megtervezése, a védhető kompromisszumok kimódolása ma már, a társadalomtörténet egyirányú rajzolatát elvitató, a sokirányú tájékozódást és multidiszciplináris elkötelezettséget igénylő feladatvállalást sürgető időszakában nem kevesebb, mint a mentális életvilágokba, a tudástőkébe beavatkozó, befektető vagy hasznot elősegítő szemléletmód előnyben részesítését kívánja.

A szerző személyiségének lenyomataiban megjelenő hitelesség, az „írás győzelme" révén visszatérő aktualitás, a fordulatok és a meggyőző erő mentén vázolja Noirel a mindennapi lét történetének tudásformákban rögzülő változatait, s mintegy „cselekvéselmélet" kimunkálására szólítja fel az elméleti megismerést és méltányos nézőpontválasztást szorgalmazó történészeket. Műve azonban nem csupán az értelmező közösségek tolvajnyelvének, céhes problémák „szellőztetésének" kulcskönyve, hanem része vagy meghatározó alapköve is a „történelem védelmében" fogant narratív historiográfiának. Másképp szólva, a Bloch nyomán követhetővé és remélhetővé vált szemléletirány, a születő munkák tudományközi karakterének, alkotói attitűdök mintázatainak és olvasói stratégiák racionális eredményeinek is esélye nyílik részesének, alkotó válaszadójának lenni mindazon történeti bölcselmeknek, melyek hajlamosak a szerzői hitelt és a mérlegelések esélyeit az elmozdulások. Noirel a „kétségek korától" kezdve, a „paradigmák" válságán, pragmatikus értelmezéseken, szakmai ítélkezéseken és nonkonformizmusokon át a történettudomány(ok) új szabadgondolkodói státuszáig végigköveti a viták históriáját, mintegy rákényszerítve olvasóját is, hogy a valóság-leképezések metódusait kortárs kritikusként gondolja tovább. E „vándorlás" a naturalizmustól a pozitivizmuson át a hermeneutikai és szimbólumelemző világ felé, avagy a jelen perspektívát a múlt tükrében láttatni merész, és a múltat a jelen értelmezési dimenziói között leíró módon vázolni képes narratívák felé tereli, mintegy visszaköszön a tér- és tájfogalmak, hosszú időtartamú folyamatok, interpretációs stratégiák és megmutatkozások területén is. A „beavatottság" és érdekeltség megvallása, a válságos pillanatokban-korszakokban is önmagához képest elmozdulni képes felfogás-univerzum változása ténylegesen arra ad esélyt, hogy a „valóságot" írni (és mintegy „átírni") kész felfogásmód legyen a jövőképzetek,

jövőépítkezések alapja. Noirel a vita-história követésével maga is vitaképessé, vitathatóvá, de mindenképp megfontolandóvá válik művében, mely az értelmezési terekben és a történeti metszetek között adja fel a kritikai kritika leckéjét. Utóbbi így már a mi kötelezettségünk marad.

Beavatottság, „Szent Igaz" és történeti sajtódiskurzus

Jövőképek és jelen-diskurzusok közötti egyensúly, a példakeresés és szakrális beavatottság modernizációs folyamata segítette elemzés tárgyává lenni Glässer Norbert munkáját, a *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*,[128] mely az MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport legújabb köteteként bemutatja az orthodox zsidóság szervezeti sajtódiskurzusait, arra keresve a választ, hogyan kínál fel közösségi stratégiákat a modernitás és a szekularizáció jelenségeinek kezelésére a modern fórumnak tekinthető sajtó a vidéki hagyományos életvitelt folytató zsidóság számára, illetve hogyan mentik át a közösségi vallási élet premodern mintáit a megváltozott életvilág keretei közé. A vallási autoritás és intézményi legitimitás stratégiáit sajtóanyagból visszakereső kutatói vállalás a szakrális néprajzi kutatás hátterével doktori értekezéssé magasztosul, s ennek megfelelő komplexitású is. Ehelyütt most elsősorban a történeti tér, a mentális horizont és a szakrális instrumentalitás az, amit kiemelni igyekszem, lévén ismertetőm nem annyira a zsidóság Jakov Katz nyomán elbeszélt akadémiai zsidó társadalomtörténet-írást és modern verzióit követné nyomon, mint inkább azt a kulturális antropológiai aspektust, melyet a Szerző előszeretettel hangsúlyoz a „sokféle modernitás" elmélete, a Wolfgang Kaschuba javasolta „válaszreakció"-teória és a Shmuel Eisenstadt révén „kultúraként" elfogadott modernitás-felfogás téziseire építve. Nem lesz mód itt e pazarul kimunkált mű részleteit megvilágítani, így leginkább arra merészkedem, hogy a tradíció és tradicionalitás révén a modernitás-elméletekhez kapcsolt kérdésfeltevések némelyikét kiemeljem ebből a részben térségi (kelet-európai, Kárpát-medencei) horizontú, részint pedig budapesti fókuszú műből. Azok az egykori (s részben mai) közösségi terek, melyekben a Szerző terepkutatását és a szakrális örökség 20. századi történeti dimenzióinak átsugárzó hatásait vizsgálja, a hagyománykövetés kérdésében már nem mindenütt kellő rangban tartott közösségi örökségek, de az ilyen típusú elemzői kérdésfeltevések mentén éppen átkerülnek a mindenkori jelenkorba, s ezzel mintegy örökségesítés helyszínei lesznek (részben a sajtó által is, de nem kizárólag ennek révén).

Glässer már szerzői célkitűzései között is hangsúlyozza, hogy a magyar politikatörténeti narratívák között nem könnyen elhelyezhető mentalitáshagyomány is sajátosan egysíkúan kezelte-kezeli a chászidizmus és az orthodoxia részkérdéseit, mert a visszatekintő pillantások sem képesek a lokális közösségek, vallási autonómia és hívőtábori perspektíva relatíve teljes átfogására. A vallási autoritás körüli fogalomkeresés, továbbá a zarándoklatok értelmezése révén a felekezeti sajtóban is leginkább a hangadó elit narratíváinak újraolvashatóságát mutatja föl, a tradicionalitásra törekvésnek ugyanakkor régi és új intencióira is figyelmet fordít. Gesellschaft és Gemeinschaft közti határvonalon mutat rá a korábbi életvilágok modernizálódás közbeni kezelésére, mint korántsem „egyolvasatú" jelenségre, főképp azért, hogy mindezt a szokások, hatások, korszakos és hagyománykövető dimenziói közé vonja

[128] Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal... 1891–1944*. MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport, a Vallási Kultúrakutatás Könyvei 8. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2014., 374 oldal. A mű elérhető az alábbi linken: http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/4180/1/Szent_Igaz_online.pdf

be. A fővárosi, modernizálódó életvilág szűk, véleményformáló körére kiterjesztett érdeklődés, „az Orthodox Irodához közeli középosztálybeli értelmező közösségre (interszubjektivitásra)" koncentráló kutatás a hírlapírói elit kimutatásával, történeti távlatok pontosításával veszi körül témakörét, de nem ölelheti át teljes mértékben a vallási szocializációjuk során elsajátított ismereteket, a „való életvilág kereteit" és minden belenevelődés révén evidenciává váló hatás föltárását, vagy mai társadalmi-kulturális térben megjelenő csoportstratégia értelmezéseit – ehelyett inkább volt vállalt szerzői cél „az árnyalt történeti rekonstrukció, a valóságot leginkább megközelítő értelmezés keresése" (15. old.). Vagyis az interdiszciplináris modernizáció-elméletek alapján a változás és innováció metaforája révén átlátható perspektívák új területének megnyitását, a korábbi társadalomelméleti hagyomány kritikáját is figyelembe vevő „alternatív modernitást" is bázisként kezeli az áttekintés szempontjai között (20-20. old.). Ebben Jakov Katz nyomán, de Hermann Bausinger, Ferdinand Tönnies közösségi határépítési gyakorlataira is építve, a tömegkultúra Kapitány-házaspár által kínált „beillesztési" teóriájára szintúgy támaszkodva, és Gerő András szimbolikus politika/reálpolitika nézőpontját is beszámítva a rendi, vallási és testületi törésvonalak jelentőségében megfogalmazható „civil vallás" súlyára egyaránt figyelemmel van, mikor a hagyomány szimbolikus konstrukciójában (Eriksen, Hobsbawm és Honko, Assmann, Chadwick és Shils ismert munkáiból idézett) gondolatmenetekkel maga is azt illusztrálja, miképpen épül a szent szövegek interpretációjára és a hívőcsoportok önértelmezési gyakorlatára mindaz, ami a tradíció/modernizáció/szekularizáció területén érvényesül a közösségi törekvésekben. A folyamatként felfogott modernitás-képben így főképp az urbanizálódott közösségekre kerül a hangsúly, a kulturális közrehatások, fogyasztási gyakorlat és vallási kollektívákat inspiráló változások adják a komplex megközelítés keretét, üzeneteinek olvashatóságát. Minthogy a zsidó felekezeti sajtó tematikája roppant tág körű, de helyenként efemer és túl lokális jelentésű is, nem csupán magukat a sajtótermékeket elemzi, hanem a fővárosi magyar nyelvű orthodox hírlapírás szervezet-közeli együttesét, a pozsonyi és a német hatást, a rétegzett olvasói kör számára megjelenített összhatást is, ide értve, hogy a tudományos elméletek mellett részint az individuális vonzások és közösségi hatások együttesét kell belátnia, valamint azt is, miként lesz az individuumok sokasága közösséggé, értelmező és befogadó, válaszadó és kérdező szereplővé is. Nem hagyhatja ki a családi életek, a mindenkori államhatalom és a jogalkotás, a csoportérdekek megjelenése és a közösségi élet releváns volta, a neológia kultúrmissziós szerepe vagy a zsidóság társadalmi képviseleti szerepét ellátó egyéb intézményes hatások összessége sem. Sem a német tradicionalizmus-elemek, sem a magyarországi (kongresszusi) neológia, sem a cionizmus hatásai nem függetlenek az állam iránti lojalitás, a legalitás és legitimitás kérdéseitől, szerepektől és kölcsönhatásoktól, a hálózatos önszerveződéstől és uralkodó nemzeteszmétől, ezek jelentéstartalmaitól, amiket Glässer alapos kutatási előzmény-feltárással jelenít meg (50-72. old.), a hitbuzgalmi reneszánsz és a rebbék sajtóprezentációi pedig a kötet meghatározó felét teszik ki, hogy azután még a zarándoklatok és a közösségformáló egyéb események-jelentések világa töltse ki a tradicionalitás teljesebb háttérelemzésének maradék fejezeteit. Szégyenszemre, nem lehet itt aprólékosabb szemléjét nyújtani a roppant alapos és lenyűgözően komplex műnek, de a recenzens is szükségképpen kell abban bízzon, hogy maga a kortárs olvasó, hívő, elemző vagy értékelő önmaga is értékelő kérdéseket, befogadói válaszokat adhat hozzá a történetmesélés polgári kultúrában megjelenített variánsaihoz.

Nyomkereső történetmesélés, polgári tárgyvilág

Az idők sodra és értelmezési tartományaik miképpen rónak felelősséget is a jelenben élőkre… – ez olyan történeti és társadalmi témakör, melynek elemzésében, értelmezésében a néprajztudomány, a kisebbségek kutatása, a kulturális antropológia vagy a szociokulturális dimenziókat elemző további tudásterületek is érintettek. Sokféle megközelítésmód, számos metodológia és interpretációs felület adódik, s a kortárs társadalomtudomány belső és társtudományi késztetést is érzékel arra, hogy mindegyre megújuló értelmezésmódokkal gazdagítsa a primer köztörténeti belátásokat. E tudásterületi innovációk egyike a szimbolikus, kultúraközi kölcsönhatásokban megmerítkező antropológiai vizsgálati metódus, s mintegy közeli rokonaként a huszadik század első harmadától egyre erőteljesebb hatással jelen lévő mikrotörténetírási szemléletmód a másik, mely egyazon irányban hat. Narratívák, emlékezetkutatások, hagyatéki leltárelemzések, életmód-viszonyok aprólékos rajzolatai sorjáznak a történeti és helytörténeti módszertanokban, publikációkban és kutatásokban is, gazdagítva a meglévő kutatási tradíciókat új értelmezési, vizsgálati, ráközelítési, elemzési és narratív perspektívákkal.

Mindezen újítási, gazdagodási folyamat vagy maga a gyarapodó eszköztár egyik lehetősége a Benda Gyula révén, s korábban Bácskai Vera társadalomtörténészi hatásával is megalapozódó új néprajzos nemzedék törekvése, hogy adott térségek, etnokulturális miliők, szociokulturális integrációk vagy kölcsönhatások együttesével forduljanak a társadalmi örökség olyan kulturális tartományai, „lenyomatai" felé, melyek tárgyi mivoltukban és mentális szféráikban eddig nem kínálkozott alaposabb összhangok belátása vagy keresése. Az alább (eléggé elnagyoltan, szinte csak jelzésszerűen) ismertetendő könyv legharsányabb hozadéka pedig éppen ez az összhang, s a kölcsönhatások lajstromának felmérése, a belső perspektívák megnevezése és értelmezési dimenzióik kitágítása az etnológia rokon területei felé.

Egy kétszázötven éves tárgykultúra-lajstrom, egy tűnő vagy (a gyorsulók idők révén) eltüntetni segített kor öröksége, hagyatéki leltárak vallatása, a lakáskultúra, életvilág és térhasználat visszatekintő szemlézése lényegében az a kötet, melyet a társadalomtörténetírás egyik új ága ihletett.[129] A kontraszt már a címoldal vagy tartalomjegyzék szintjén is izgalmas. Még humán érdeklődésű (vagy akár társadalomfogékony) embernek is idegen, száraz, unalmasan avíttas tematika egy hagyatéki leltár, hát még ebből egy levéltári gyűjteményre való, sokszáz oldal szöveg egy sok ezer/tízezer oldalnyi forrás alapján. Pedig a mintegy tizenöt esztendeje indult kutatás, melyben Granasztói Péter Kiskunhalasra fókuszált érdeklődése kiteljesedett, az eredetileg ugyanilyen című, erős tanulmány-léptékű összefoglalóból (1998) immáron nemcsak egy mezővárosi évszázad nagymonografikus feldolgozásává érett, hanem a társadalomtörténészek hazai „Benda-iskolájának" vagy „Bácskai-istállójának" tekintett műhelytevékenységből a francia kultúratörténész hagyomány egy markáns követőjének leleményes mentalitáshistóriai eredményévé is vált. Granasztói nem a felgyorsult idő szemléjét adja, hanem a létmódok, mentalitások, életstílusok, lakberendezés és tárgykultúra olyan komplex körképét, amely a „bourgade"-típusú, Franciaországban is kézenfekvő történeti jelenségként ismerős mezőváros frankofón analógiákkal párhuzamos feltárásában az Atelier bölcsészdoktori iskola eredményei közé sorolható lenne. Lenne, mondom, ha nem lehetne éppen úgy tárgyi néprajzi, mentalitáskutatási, historiográfiai, muzeológiai, szellemi néprajzi is, vagyis ha csakis egyetlen aspektusát emelném ki. Ennél azonban a kötet jóval szárnyalóbb, mint

[129] Granasztói Péter: *Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében /Kiskunhalas 1760–1850/*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2010., Tabula könyvek 10., 392 oldal.

monográfia is rendkívül nagybecsű, s helytörténeti rangja mellett a hazai társtudományi területek is sokféle intuíciót köszönhetnek neki.

Az ELTE egyik (immár generációs históriájú) történész-intézményének szellemiségében és a párizsi társadalomtudományi akadémia /EHESS/ több mint félszázados konvenciói szerinti kortárs historiográfiában kiemelt, fölbecsült jelentősége van/lett a mindennapi élet lenyomatainak, jeleinek, tárgyainak, atmoszféráinak, továbbá az ezekkel kézenfekvő kapcsolatban álló társadalmi hálózatoknak. Iparosok, szolgáltatók, befektetők, rangtartó gazdák, városlakóvá nemesedett parasztpolgárok, redemptus és irredemptus családok életmódja hordozza azokat a helyi és (a fogyasztás, felhalmozás, csere, örökítés, tulajdonépítés terén nyomon követhető) inventáriumokba tagolt társadalmi kapcsolatrendeket, melyekben a polgárosodás mintakövetési tipológiája, a társas lét hierarchiáját meghatározó hatások és csoportozatok viszonyrendszere, az egész anyagi- és mentalitáskultúra formát ölthetett. A kötet nagyjából egyharmada (a glosszáriumot, jegyzeteket, bibliográfiát és képes illusztrációt leszámítva) hagyatéki inventáriumok listája – ezek olvasatai is mutatják, mely forrás, mily elemzőkészség és interpretációs logika építi a könyvnyi ismeretanyagot, melynek bizonyságai a helyi gazdasági érdekközösségek, a társadalmi rangok és presztízstőkék, a református és katolikus számarányok, sőt társadalmi létszámban is jellegadó arányváltozások mentén egy reformkori magyar mezőváros elitjének, meghatározó szereplőinek, törzsökös és polgárosodó népének komplex relációrendszerét írják körül. A kötet tónusát nemcsak a magyar paraszttársadalom (Erdei Ferenc, Márkus István, Szabó István, Tóth Zoltán, Szilágyi Miklós, Szenti Tibor, Tálasi István, Novák László, K.Csilléry Klára, Gráfik Imre, Vörös Károly) értelmező ismertetése, a halasi lokális kultúra természetrajzának (Bánkiné Molnár Erzsébet, Györffy István, Papp László, Nagy Szeder István, Nagy-Czirok László, Thúry József, Janó Ákos, Gyárfás István) és korábbi elemzőinek (Szakál Aurél, Ö.Kovács József, Melegh Attila, Bagi Gábor) feldolgozásaiból ismeretes tényanyag világlik elő, hanem a paraszti polgárosodás teljesebb folyamatának, a redempciónak, a territoriális önállóság változásainak és a paraszti létformák polgári enteriőrökbe, viseletbe, öltözködésbe, divatba, tárgyalkotó kultúrákba ívelő komplex vizsgálata is. Granasztói opuszában a paraszti kultúra változó, de még maradék volta, a termelői és piachasználó kultúrák találkozása a gesztusrendszerekkel, tárgyi szimbolikával, a kényelem és luxus 19. századi típusaival, s mindezek eltérő kulturális mintái olyan szubkultúrák felé vezetnek bennünket, melyekből az is kitűnik, mi a veszteség, mi az örökség, mi az érték és a térhasználati dimenziók jelentősége maguk a halasiak és környékbeliek, a kistáji horizont számára. A monográfia a fogyasztás kultúrájának, a tárgyhasználattól a tárgykultúra termelési hátteréig, az anyagi kultúrában megőrzött hagyományokig, az életmód teljességébe és az értékrendek árnyaltságába vezető kérdésekig, mintakészletekig és mintaszolgáltató társadalmi csoportok direkt leírásáig is eljut, megnevezvén a helyi társadalom átalakulási trendjeinek mozgatórugóit, mögötteseit, értékrendi és materiális alapjait, presztízs-tényezőit és mintakövetési struktúráját mint olyan kölcsönhatások árnyalt rendszerét, melyet a feltáró, oknyomozó, a lakásmódok és fogyasztási szubkultúrák viszonyát kortárs társadalomtörténeti következtetésekben volt képes feltárni. A Szerző mindezt azzal a francia és európeer kultúrakutatási irányzattal „keretezi", amely az európai folklórkutatás belső kiteljesedésének perspektíváját, sőt részben alternatíváját is mutatja a közelmúlt évtizedek kutatási inventáriumában, a nyomkereső és az értelmező historizálás meggyőző eszköztárával. Hasonlóképpen, mint Glässer Norbert, művében Granasztói is látványosan bizonyítja a hazai történettudományi fókuszú társadalomnéprajz (avagy etnikai-kulturális szemléletű mentalitáselemzés) új irányzatainak releváns mivoltát, kreatív lehetőségeit és részben perspektíváit, melyek többé-kevésbé egy

korosztályi pillantás fontosságára, az értelmező-elemző tekintet antropológiai tónusaira irányítják a figyelmet, megőrizve a hagyománykérdések folyamatszerűségeinek megértési konvencióit, egyúttal rájuk látva, más tudományos keretbe helyezve hasonlóképpen érvényes kiterjedéseit átlátni próbálva.

Folyamat mint fordulópont, a hagyomány mint átalakulás

A meggyőző eszköztárak és oknyomozó értelmezések persze nincsenek soha egyedül, a tényfeltáró kíváncsiság és a folyamatok fordulópontjai sokszor az etnikusan megolvadt, de kulturálisan túlélő bizonytalanságokkal is kölcsönhatásban vannak. Merthogy léteznek bizonyosságok is – ha mások nem, legalább a bizonytalanságok bizonyossága…! – de ennél még meggyőzőbben él a hagyományos világok fordulópontjainak emlékezete és konvenciói. Nem könyvújdonság már Pócs Éva sorozatában sem a pár éve megjelent (de nem túl sok helyen reflektált) *Folyamatok és fordulópontok* kötet, sem az átalakulási helyzetek vagy sorsfordulók áttekintő elemzése a néprajztudomány kortárs alkotóinak köreiben, hisz a néprajzi változáskutatás évtizedek óta evidens paradigmája a hazai és európai etnográfiának. Ünnepi viszont maga a válogatás: a 70 éves Andrásfalvy Bertalan tiszteletére megszólaló kollégák és hallgatók etnográfiai tanulmányaiból állt össze az a kötet, mely a Studia Ethnographica Hungarica IV. részeként kínálja hazai és (messzi-közeli) külföldi terepmunkák összefoglaló kutatási témáit. A Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszéke a tanszékalapító emeritus professzor üdvére szóló ajánlással (éppen tíz éve, s Andrásfalvy még ma is egészségben és alkotóerőben…!) úgy örvendezteti meg a korszakos hatású akadémikust a vezetése alatt indult kutatások zárótanulmányaival, tapasztalati összegzésével, hogy a mikro-miliőkben zajló adatfelvételek mellett nagy ívű összefoglalókkal teszi komplexé a szakma jeles vezetőjének tematikai és érdeklődési szférájába illő feltárásokat. Minthogy Andrásfalvy kutatóként, majd szaktudósként, később kulturális miniszterként, tudományművelésben is tradicionális értékrendet hordozó közszereplőként, művelődéspolitikusként volt jelen a köztudatban, így mindazon szakmatörténetileg is jelentős kutatások, melyek a pécsi műhelyből indultak, itt szinte követhetetlen sokrétűségű összképpel kerülnek a tanulmányokba.

Bevezetésül az ünneplő konferencián előadó Vargyas Gábor taglalja Andrásfalvy néprajzi bibliográfiáját és alapos részletességű életút-összegzését, a tudóspolitikus-kutató vállalásainak módját, okát és tágabb horizontját, mégpedig köszöntő méltatását Arnold van Gennep átmeneti rítusainak ismertetésével és a „küszöbállapotok" részletrajzaival keretezve. A megbecsült kolléga, Kisbán Eszter mintegy az átalakuló, de gazdagodása közben is mindegyre hagyományként tovább élő ízléshagyományok egyikét, a táplálkozáskultúrában széles területen elterjedt savanyú ízesítés néprajzának regionális rajzolatát mutatja be…, szinte meghökkentve olvasóját azzal, miképpen és miért oly eltérőek a történeti formák az ízesítésben a lengyel, galíciai, bukovinai és moldvai, dél-romániai és magyarországi konyhákon, milyen alapanyagok mikénti felhasználása és szakácskönyvei kínálták a paraszti kultúrában a „savanyú ízlésirány" kontinuitását az újkorban és a modern korban. A köznépi táplálkozástörténet ecethasználati, erjesztési, tejes és káposztás variációi noha kevésbé a modern fordulópontokhoz köthetők, Bán Eszter „vázlatában" az átalakuló hagyomány a változékonyság példatárával és térbeli megjelenítésével épp azt bizonyítja, miként marad kontinuitás maga a változás is, ha étrendről, termő gabonából és gyűjtögetett gyümölcsökből készülő táplálékok, böjti és ünnepi változatokban, leveses vagy húskísérő, szegényeknek vagy gazdagéknak való, keleti vagy északi térségek hagyományaiból „átjött" változatosságban mutatkoznak. Takács Lilla a

Somogy megyei Horvátkút település- és szőlőhegy-históriáját dolgozza föl, benépesedés és birtokviszonyok, gondolkodás- és életmód-minták terén a 16. századi átalakulását követő, a 20. századra szórványosodás jeleit mutató hegyközségi társadalomtörténetét taglalja. Sági Edit ugyancsak a modernizáció hatására átalakuló eszköztár és a jószágtartás kulturális dimenzióit járja be, de nem szűken magyar, hanem finnországi lapp rénszarvastartók körében. Az arktikus ökológiai viszonyok relatív tartóssága mellett a természeti környezet megbecsülésére és a technikai civilizáció hatásaira figyel, a határokon túlnyúló réntenyésztés mellett a létfenntartás új eszközeire is kitérve: a kulturális mag állandósága mellett a motoros szánok korszaka is beköszönt, a kisebbségi és etnikai eltérések mellett a kulturális diverzitást átható életszínvonal-változások képviselik a folyamatok fordulópontját. A nagy népektől körülvett, etnikai és etnokulturális sajátságait féltve őrző, de adaptációban is helyt álló számi népesség „összeomlást és beolvadást elkerülve megmaradó" azonosságtudata ékes bizonysága a változó feltételek közötti értékőrzésnek. E kulturális viselkedésmódok talán még kontrasztosabbak a Nagy Zoltán által kutatott szibériai hantik körében, ahol a nyelv és sokszor a létfeltételek lassú megszűnését az adaptáció technológiai tüneményei segítik, mint például a televízió a vadász életmódot városi életszférával kiegészítő családfő életmód-példáival illusztrál. A tajgán megélt valóság-tapasztalat és a televíziós élmény regényes, szinte szakrális átélése a kettősség átmenetiségében mutatkozik meg, a tévé mint „háziszellem" is funkciót kap, a televíziós világkép a hiedelem-változásokra is kihat, erdei-falusi és „külföldi"-orosz oppozíciós modellekbe enged betekintést, két (vagy több) részkultúra identitásformáló hatásegyüttesére, szimbolikus küzdelmére nyújt rátekintési lehetőséget. Filep Antal a kisalföldi Tóközben végez változásvizsgálatot, jogszokások és közösségi büntetésformák jellegzetes modelljeinek ismeretében ered egy ötvenes évek végi eseménysor nyomába, tiltott határátlépés vádjának és büntetésének fogadtatását részletezi a falusi osztályharc egyes állomásainak követésével. Vargyas Gábor nagydoktori disszertációjának témájából, a vietnami brú népcsoport vallási rendszerében zajló változásokról, hagyománycentrikus és újítás-fókuszált antropológiai vizsgálódás tapasztalatairól kerekít izgalmas összképet, a hegyi törzs környezetéhez és szakrális tradícióihoz kapcsolódó mentalitásáról ad intenzív áttekintést. Az új aratási és cséplési módszerek elterjedése közepette megmaradó rizsistennő-kultusz és a „rituális technológiák" állapotrajza mellett egyén és közösség kihívó konfliktusát mutatja be az újítások és szakralitások dichotómiája keretében. Pócs Éva, ki amúgy e sorozat főszerkesztője is (már a nyolcadik köteten is jóval túl vannak) a 16-18. századi boszorkányperekben megfogalmazódó időjárás-manipuláció, esővarázslás és időváarázslás mitikus körét taglalja: szárazság, jégeső, időrontás, falusi mágia, demonológia és papi varázslás kérdéseiről a boszorkányüldözés magyarországi tényanyagára hagyatkozva komponál illusztrált és roppant izgalmas tér-képet, „felhőhajtó" és „zivatarűző" garabonciásokkal, „zivatarsárkányokkal", idővarázsló táltosokkal, jégcsőszökkel, ördögszövetségesekkel és tündérvarázslókkal. Ugyancsak „ördögi kapcsolatokkal" összefüggésben, a magyarországi Faust-mondakör térbeliségét és időiségét részletező tanulmánnyal szerepel Frazon Zsófia, aki a szájhagyomány és az írott források eltéréseit, sátáni kísértések és Luther *Asztali beszélgetései*ben megjelenő szövetségkötés látomásos végkifejletét (megannyi korabeli párhuzammal) értelmezési keretbe fogva, a protestáns ördögszövetség magyarországi néphitbe átkerült változatával kiegészítve. A hiedelemalakok néprajza és a garabonciás diák vagy tudós (helyenként tudós kocsis) mondai tartalmai és a prédikáció-irodalomban is jelen lévő ördögszövetségi elképzelések sajátos kapcsolatrendszerében a tágabb európai hagyományba illeszkedő magyar változatok kapnak élfényt és árnyalt bemutatást. Változás és átalakulás ekkénti kultúratörténeti rajzolata a „fausti" irodalom, a nyomtatványok,

ponyvák, református kollégiumi képzet-átvételek olyan sztereotípia-variánsok őrzői, melyekhez funkcionálisan hasonlót részletez a kötet következő tanulmánya is: Tóth G. Péter a nemzeti értékkép-formálás eredettörténetéhez nyúl vissza, a magyarokról kialakult „emberevő – törökverő" képzeteket taglalja végvári katonák „kannibalizmusára" utaló források nyomán. A történeti ábrázolás-irodalom (Bonfini, Drakula, Báthory Erzsébet, Dózsa-kivégzés metszetei) és a Kézai, Anonymus, Bonfini írásai vagy mintegy ezer év óta a legtöbb írott forrás szerint „vérben gázoló", az ellenség szívét rituálisan kimetsző és fölzabáló „magyar kannibalizmus" változatai, horrorisztikus és vámpíros átmenetei egészen a 18. századig fennmaradtak mint az európai végvidékek rémségességét illusztráló képzetek, melyeknek kultúratörténeti alapjai és átmenetei adják az Európa peremén élők „vadállatiasságának" bizonyságát, majd az újkori népcsoport-kapcsolatok révén a változás lassú bekövetkezéséhez, s ezek szolgáltak alapul e ritka folyamatábrához. Eposzok, az elit és a populáris kultúra hagyomány-képzetei kínáltak témát Mikos Éva dolgozatához is, kinek vállalása az irodalmi eposzokban megjelenő népies hatások, népszerű és hagyománykövető felfogások, átértelmezések forrásanyagát feltáró ismertetés volt. Az irodalomtudomány és a szövegfolklór-kutatások határán fogant tanulmány széles ívű populáriskultúra-szemlét ad a Szerző, avagy a szájhagyomány és a népi írásbeliség határpontjain föllelt változatokból tálal hősköltészeti alapokra épített mentalitástörténetet: a Csodaszarvas „epikai perspektívája", a történeti tárgyú ponyvairodalom nemzeti genezis-rajza, a fehér ló, az ősmagyar áldozatfelmutatás táltosai, végül a kalendáriumok és naptárak romantikus konstruktumainak visszahatása a szépliteratúra legkiválóbbjaira (Vörösmarty, Arany) és a történeti nemzetvallásokra (Czuczor, Dunamelléki, Ipolyi, ősi hitvilág-interpretációk) itt szövegvizsgálatok változáskutatásának keretében, a „nemzeti nagyelbeszélések" alakzataiban kerülnek terítékre, elsősorban is forráskritikai összefüggések között. Elbeszélés, a mesemondó és szövege forgatókönyv-szerű kommunikációs helyzete, hétköznapi „performance" az a kontextus, amelyben Nagy Ilona kiemeli a textus, maga az archívumokból kibányászott szöveg továbbadásának módjára vonatkozó információk jelentőségét. A gyűjtő tekintete, az elemzés lehetősége, a hiedelemmondák világértelmezése melletti narratív szituáció-elemzések jelentéstere kap itt kiemelt hangsúlyt, melyet még alátámaszt a lejegyzés számos körülménye, az előadó és a rögzítő szituatív viszonya is. Így a mese vagy történetmondás kiegészül(het) a narratívák lokális identitást, vagy a mesélő személyes világképét tükröző felfogásmóddal, gesztusokkal, megjelenítési körülményekkel. A bemutatkozás, a prózai narratívák, a versengő elbeszéléseket közreadók személyes világa, családi háttere, a mesemondások alkalmai és szokásrendje is befolyásolja sokszor, milyen tartalmak és hangsúlyok jelenhetnek meg, s hogyan változik meg maga a gyűjtés módja, technikája, személyközi kapcsolatrendje, tartalma, melyek ugyancsak változást és állandóságot tükröznek egyszerre. S mert a szövegek, mesék, értelmezések folklórtartalmai is szituatívak, a kutatástörténet kénytelen-kelletlen számol is a változatokkal, hermeneutikai megközelítés lehetőségével, reflexiókkal, a gyűjtő befogadói, „megengedő" gondolkodásával… – mint ezt hat évnyi détári mesegyűjtő tapasztalatai alapján Ekler Andrea tapasztalta. A hermeneutikai pozíció „egyáltalán nem az uralkodás tudománya, tehát nem elsajátítás, birtokbavétel", hanem „alárendeli magát a szöveg uralmi igényeinek", „az értelem érvényesülését szolgálja azáltal, hogy kifejezetten és tudatosan áthidalja azt az időbeli távolságot, amely az interpretálót elválasztja a szövegtől, s legyőzi az értelem elidegenedését, mely a szöveget éri" – idézi Gadamer filozófiai vázlatát az *Igazság és módszer* kötetből. A kutatás közbeni viszony adatközlő és kutató között „a szövegegységekben, nyelvi megnyilatkozásokban manifesztálódik", a kutató kérdésére az adatközlő válaszként értelmezett szöveggel nyilvánul meg, így szinte eleve utal az értelmezés

funkciójára… Ennek rendjét, variánsait, a beszéd jelrendszeri sajátosságait taglalva strukturális, poétikai, szövegszüzsé és motívumrendszer alapján klasszifikálja a gyűjtött szövegeket, saját példatárral kiegészítve teoretikus megállapításait. Az így létrejövő határhelyzet a szöveg világát az egyedi, az emberi létre, természetre, világmindenségre vonatkozó tartalmak közötti válaszfal, de találkozási pont is, melyben maga a hagyományos szövegek modellálásának belső dimenziója is. Belső és formális, egyúttal a vallási-ideológiai tartalmakat hordozó kifejezőeszközök, s leginkább a tánc szerepe jeleníti meg a lelki világokban folyamatosan mutatkozó odaadást, melyről Farkas Judit írása szól, kiemelten a Krisna-tudatban élők körében folytatott kutatásai alapján. A három éves résztvevő megfigyelésre és interjúkra épülő pécsi közösségvizsgálat a tánc vallási létben betöltött szerepére, az emberi létezés természetének és misztikumának kifejeződésére, céltudatos és akaratlagos motorikus tevékenységre irányul, mely „kulturálisan meghatározott nonverbális testmozgások sorozatából áll…, s megkülönböztethető … benső és esztétikai értékkel rendelkezik" (332. oldal). A vallásban és a táncokban is létrehozott célok és funkciók nemcsak magyarázzák a vallást, hanem szerepeket is kreálnak, megújítanak és megerősítenek, istenimádat célját szolgálják és naponta többszöri változatban gyakorolva szolgálják Krisnát a tánc esztétikumának ajándéka révén. A táncszertartások illem-rendje, szabályozott mozdulatsora az anyagi világgal és annak kötöttségeivel szemben álló funkciója a szeretet és odaadás révén a lelki valóságot jeleníti meg a hívők és környezetük számára, mintegy Krisna valóságaként, a világban való működés elősegítéseképpen. Ugyanakkor a krisnások számára is visszatérő kérdés, az indiai vallás és a magyar életmód közötti találkozás élményének témaköre az, ami az eredeti indiai tánclépések és gesztusjelentések rendjének magyarországi gyakorlatba illesztése kapcsán fölmerül: ha a tánc kulturálisan meghatározott, átvehetők-e az eredeti változatok, jelentéstartalmaik mennyiben változnak, eszköztáruk milyen folyamatok tükrében fog megváltozni.

A kötet[130] tanulmányaiban a változás rejtélyes állandósága, s az állandósuló átalakulás harmóniája jószerivel kimondatlanul is közös alap, üdvözletképpen az Ünnepelt életműve és személye, törekvései és eredményei elismeréséül, s ugyanakkor a kultúrák találkozási pontjain, irányadó trendjein átívelő hatások együtteseként. A Beck-kötetben feltárt ambivalenciák mikrokörnyezetekben megjelenő változatossága mindazonáltal válasz is az élménytársadalmi aggályokra: ha változásokkal is, de átalakuló mivoltában is jelen van saját világunkban a rend, a rendszer, a rendetlenség kölcsönhatásainak, eszközeinek sokágú összefüggés-szerkezete is.

Identitási relációk, nemzeti metszetek

A gonoszság „tükre" és a jelenvalóságok terhének súlyosbodása (szomorú sajnálkozással konstatálva) nem tisztán a messzi-múlt történelemhez kötődik, hanem jelen van minapjainkban is. Ha nem ténylegesen szemtől szembe, de a nemzetfelfogási tirádákban például minden tónusban, minden formában és üzenet-terhes tartalomban is. Egry Gábor kötete a nemzeti rém „sírból kikelt" identitáspolitikai dimenzióival indít az 1989 előtti időkből, s vezeti le a hagyomány-rekonstrukciós szemléletmódokat a nemzethatárok, mentális térképek, történeti víziók köréig, szinte napjaink utolsó perceiig. A könyv, amely a Napvilág Kiadó „20 év után" sorozatában jelent meg, *Otthonosság és idegenség* címével[131] szinte azonnal a határon túliak

[130] Pócs Éva szerk. *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, Budapest, 2003., 368 oldal.
[131] Egry Gábor: *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010., 189 oldal.

2004-es kettős állampolgársági népszavazásával és az európai átmenet politikáival kezdi, hogy „a belpolitika folytatása más eszközökkel" mint hatalomtechnika kérdéseivel a múlt-múlt rendszerek restaurációjáig, Trianon vagy a nemzetesdi exportjáig vezesse végig a közérzetek és közpolitikai dilemmák, akaródzások, taktikák és kirekesztő bezárkózások kormányzati cseleit. A nemzet politikai közösségének víziójával, az egységtudat építésének fals technológiájával szembeni kritikai nézőpontja arra is rálátást enged, hogy a baloldal (történeti) szándékai és a jobboldali kirekesztéspolitika stigmatizáló hatásai a szimbolikus kitaszítottságon túl valójában a megosztás, a mentális közösség rombolása, mindennemű liberális és köztársasági eszmény elleni mozgósítása formájában oly mértékben rendszerbontóak, ahogyan épp az egységre hivatkozó állampolitikai tradíció sosem is lehetne, s oly fokig individualizáló mindez, hogy az épp ellenkezőleg, a jólét képzete felől teremti meg az egységhiány démonát, építi föl a kompromisszum-képtelen identitáspolitika semmiféle közösség-elvet nem tisztelő konstruktumát. A közösség mint befogadó, a közönség „mint kényelmes és biztonságot nyújtó" érzülettel az európai idegenséget is vállaló sötét horizontja a globalizáció mumusával épp úgy kell megküzdjön, mint a folytonosan változó és bizonytalanná vált viszonyítás-rendszerrel. Az uniós csatlakozás mint remény, majd az erre épülő szakpolitikai stratégiák, melyek az elkülönülés dinamikáját mindegyre meghatározták, ma már belső törésvonalat alkotnak, megosztó hatásuk a szomszédságok lekezelését, a rendszerváltás mint piacorientált stratégia távlatosabb céljainak és értékrendjének totális elvetését, a kirekesztő bekebelezés praktikáit hozza, nemcsak államhoz méltatlan vezérelvként, hanem erőszakosságával párhuzamosan csökkenő racionalitásként is. A roma népesség mint „szignifikáns másik" elleni vehemencia állampolitikai rangra emelkedése, a szalonantiszemitizmusok parlament-képes legitimálása, az uniós viszonyítási pontok és polgári állami perspektívák alapból elvetése, végül talán a határon túliak láthatatlan magyarságának átmázolása is olyasfajta társadalmi viselkedésminták értékrendszeri jóváhagyásává vált, melyben még a szolidaritás hiánya is csak lényegtelen felszíne, az önazonosság nem-találása már konstans eleme, a „centrista" és „középutas" dilemmák lesöprése pedig olyan vészes perspektívája lett a kormányzati működésnek, melyben a dichotómiák fundamentális felállítása stratégiai céllá satnyult. A nemzetre mint (alig kétszáz éves, de megannyi verzióban intézményesült) tüneményre hivatkozás persze a polgári korszakokban a még nem is létező entitás élesztésének stratégiája lehetett, mai eszménye és nacionalizmussá válása (politikai mozgósítás, mozgalom és készség arra, hogy a hivatkozott egység nevében irányadó kisebbség markolja meg az egyének legfontosabb identitás-érzetének befolyásolási monopóliumát) elfut odáig, hogy az „egyszerre egyetemes és partikuláris", „egyedüli" lehetséges érdeket nevezze ki más nemzetek elleni saját politika alapjává (26-28. oldal).

A kötet az 1989 előtti magyar kormányok nemzeti identitás-építését is ismerteti, a határon túli magyarság létkérdéseit is érinti, a pantheon-építésben is „jobbra átot" végrehajtó fordulatot is súlyba veszi, az „itthon és otthon" megosztó dilemmáját is részletesen taglalja, a szimbolikus térbirtoklás intézményes és mozgalmi dimenziói közt ugyancsak eligazít (nem kis mértékben a jellegzetes erdélyi itthon/otthon identifikáció aspektusából kivetítve az egész problematikát), az aszimmetrikus kelet/nyugat képzet historikumát is fókuszba emelve. Valójában az önmagába zárt nemzet kétséges egysége, a történelem és a sorskérdések pragmatikus felhasználási rutinjai, a lózungok retorikai és esszencialista nemzetfelfogás révén alkalmi identitáspolitikai célrendszerré választott sodrása a Szerző interpretációjában a „nemzethivatás" felé vezető úton megtett lépések eredménytelenségének, útvesztési vagy eltévedési esélyei növekedésének drámáját vetíti előre. A „kizökkent történelem" ekként már nem a nemzet organikus épülésének, hanem a nemzetformálás félre-

sikerültségének álideológiájává lesz. Egry ekkénti „metszete", átnézeti képe erről a folyamat-ábráról olyan, melynek már bevezetőjében is a „megértés és türelem" kérése lehet alaptónusa, végkicsengése pedig az az otthonosság és idegenség együttes elfogadását sugallja, „túlfeszült lényeglátás" és „hamis realizmus" kölcsönös megértését szorgalmazva. Értékkonzervatív álláspontot, melyben a megértő lényeglátás a realizmussal, a reciklált reminiszcenciák a józan korképekkel találkozhat(na). Amíg még ennek esélye nem egyetemesen kizárt lesz...

A modernizáció tudás-, biztonság- és jövőgyarmatosító világkockázatai

Hétköznapok létmódjainak biztonsága, civilizatorikus eredmények presztízse talán régtől fogva nem volt egyéb, mint rejtett vagy „manipulált", kézben tartott összecsapások, ütközések tompított állapota, a kiterjedő veszélyzónák elkerülhetetlensége vagy az időszakos-ciklikus konfliktushelyzetek által megszabott társas tér. Ulrich Beck ezekről formált nézetei[132] az 1986-os „kockázattársadalom" teóriára évtized múltán következő „világkockázat-társadalom" (1999) paradoxonainak és rizikóelemzéseinek eszköztárával egészültek ki, még arra is kihatással, hogy a kockázatokat evidensen uraló-birtokló hatalom napjainkra már a felosztó-kirovó hatalom fegyvertárával lett gazdagabb, hárítási és elszenvedési terekben fennhatóságot privilegizáló intézménnyé vált, mégpedig világméretekben is hatékonysággal. A nemzetközi politika és a globalizációs hömpölygés kiszolgáló intézményei részint világméretű kiterjedésekben is kezdtek gondolkodni (újra), részint a megelőzési vagy kompenzációs tényezőket latolgatva terjeszkedni kezdtek, mindezekről pedig a perspektívákat igazságossági és kockázati térképeken fölvázolva a kutatók megállapították, hogy a globális pénzügyi kockázatok nem önmagukban, hanem egy reflexív modernizációs igény teoretikus eredményeiként kezelhetőek talán, de csak azzal együtt, ha a réges-rég megválaszoltnak tekintett kérdéseket újrafogalmazzuk és a hagyomány kötelékeitől szabaduló sajátos világokat a lokális sebezhetőség, globális egyenlőtlenség és „metodológiai kozmopolitizmus" mentén kezdjük újragondolni. Beck a *Kozmopolita Európa* (2004) új modelljének, államiság és uralom új dialektikájának fényében a folyamatok fölöttébb esedékes újragondolását szorgalmazza, ráébresztvén olvasóját, hogy a modernitás válsága magából a modernitás győzelméből fakad, így a világkockázatok is történetileg új minőségek (232. oldal), továbbá kalkulálhatatlan antagonizmusok és globális kockázatok kritikai elmélete által belátható szféráiban fogalmazhatók meg. Ez az önkonfrontáció és intézménykritikai attitűd („az intézményesült ellentmondások elmélete" révén föltámadt) politikai perspektívák szociológiai belátásaira kell fölfigyeljen, sőt antropológiai kísérletek (biopolitikai, génmanipulációs és kulturális explóziókra redukált) eredményekre is, melyek dialektikáinak átlátásában a (társadalom)tudomány egyre kevésbé illetékes, a „megakockázatok" tálalására már a média is alig alkalmas (233-234. old.), vagyis konkrét katasztrófák csődhelyzeteiért aligha tehető felelőssé. De a „felelősséget vállaló modernitás" új programja ma már nem megkerülhető, a kockázattermelés világhálójába mindannyian be vagyunk kapcsol(ód)va, így a politikai közösség mint kommunikatív felelősség hordozója mostantól a Max Weber fölállította „instrumentális racionalitással" szemben a „sokk-, szenvedés- és együttérzési logikát" figyelembe vevő kockázati reflexivitásra kell épüljön (240. old.). A modernitás feltartóztathatatlan, önmaga sikerességének diadalmenetébe vetett hitén alapuló vaksisága épp abból a konfliktusos definícióból fakad, mely „a jövőt mint a jelen gyarmatát" határozza meg,

[132] *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008., 234 oldal.

az állandó változást „haladásnak" tünteti fel, de nem tűr ellenhatalmat, s végső soron ebben áll legfőbb hatalma is: a modernség olyan szentségei, melyek a véletlenségektől szabadulni próbáló emberiség számára térbelileg eltérően oszlanak meg, ugyanakkor nemcsak szenvedés-pályákat nyitnak, hanem a haladás helyetti „progressziót" és „innovatívat" mint olyan metafizikai végcélokat hajlamosak tételezni, amelyek valami „új üdvösség" zálogaként hatnak és csábítanak (255-257. old.).

Mindezekről mint folyamatokról tudni, kritikai rálátással felülvizsgálni, intézményesíteni, „antimodern ambivalenciákkal" körülvenni olyan értelmiségi feladat, melyet a fejlődés alapelveinek kontinuitása (elvileg határtalansága!) mellett az alapintézmények diszkontinuitásával kell összhangba hozni (258, 274-276), így a munka léte és értéke, a korosztályok viszonya és a munkátlanság termelés-függő, de szociabilitást is lefokozó jellege, továbbá az individualizáció pusztító voltának korlátozása és „időtlenségének" felülbírálata („az ego társadalma vagy a könyök társadalma", értékek hanyatlásában feltűnő perspektívátlanság) olyan belátható kényszerek immár, melyek „győzelmi következmények", a maguk változást hozó rombolóerejével együtt, s kezelhetetlenségük ellenében elvárható antimodern dialektikát kell alkalmazni.

Beck kötete, mint oly sok másik is, valahol a veszély ellenhatalmaként a társadalmi mozgalmak esélyét latolgatja, az állam felelősségét és a „kikényszerített felvilágosodás" pragmatikus ideáit a tömegkommunikáció ártalmaival hozza összefüggésbe, a kockázattársadalmat „(latens) forradalmi társadalomnak" nevezi, „amelyben a normális és a kivételes állapot keresztezi egymást", a lineáris történetfejlődési képnek befellegzett, helyette „haladás-pesszimizmus" és „nemtudás-tagadás" kora utáni „kritikai szemléletű társadalomelmélet valóságtudományi" megalapozására van szükség, arra is óvatosan vigyázva, hogy „a Weber, Adorno vagy Foucault számára rémisztő panorámakép – az irányított világ tökéletes ellenőrzési racionalitása – a jelenkor népeinek tetsző ígéret" (276-277. old.). Vállalni kell tehát az értékelés szabadságát az értékérvényesítés és értékkonszenzus alapján, továbbá szembe kell nézni azzal is, hogy naivitás, ha nem tárjuk föl a modernitás, majd az antimodernitás apokaliptikus vízióit, ha az evilági paradicsomokból száműzetést mint inspirációt tekintjük csupán egy újrakezdéshez. Azaz: nem lehet nem számolni a világkockázatokkal (terrorizmus, holocaust, ökológiai krízis, totalizálódó konfliktusok, háborúk, stb.), de „semleges" vagy „értékmentes" elméletek kiagyalásával sem lehet messzebb jutni, mint egy fölismerések nélküli tagadás társadalomtudományi ál-válaszáig, a szembenálló oldalak közötti választás elkerülésének felelőtlenségéig (277-279. old.), ez „elveszett biztonság" helyébe nyomuló megtalált bizonytalanság legitimálásáig.

Ezt a ráismerést, a konstruktív biztonságfogalmat és jövőépítő optimizmust megkövetelő második modernitást, az önserkentő városi munkatársadalom örökségét és reményteliségét Beck szerint mérlegelhetjük nem pusztán a túlfejlett nyugati várospéldák mentén, hanem a politika és a gazdaság új nyelvét megtanulni kénytelen saját világunkban is, ahol az egyének maguk-szabta életmód-modellek alapján formált, sajátos jövőképben kiteljesedni próbáló civil társadalomra áhítozó jövőképét már megnevezhetőnek reméli a kortárs teoretikus. *A munka szép új világa* révén[133] a fejlett nyugat lassú, de biztos „brazilizálódását" és ez első modernizációból a másodikba megtett utat mutatja be különböző szcenáriókba tagolva, de elsősorban is arra fókuszálva, hogyan lesz a munka társadalmából kockázat-társadalom, a polgári munka Európájából a posztnacionális polgári társadalom, a nem-folyamatos munkavégzés világából a globális apartheid, ökológiai és digitális alárendeltség, visszavonható szolidaritás és bizonytalan politikum szerte a földrészen, de különösen

[133] Ulrich Beck: *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009., 200 oldal.

a városi világokban. Beck a belső terek szolidaritásának hiányát, a kereső munkától és a klímapolitikától nem függő városlakó identitás elbizonytalanodását a globális kockázatregulációhoz kapcsolja, az intézményesült konfliktusok logikáját követi, a városlakó polgárok világpolgárokká válásának tizenkét tézisével kifejezhető individuális elköteleződés vízióját foglalja össze, benne a brazil, amerikai, holland és dán példákkal, a kereső foglalkozástól vehető búcsú összképével. Már nem erősítheti meg, Hannah Arendt nyomán, hogy válaszaink lehetnek a politika válságára, a városi „kipuffogógáz-megszállottak" helyzetére, a demokrácia válságára, az értékek válságára, a közösség válságára, a válság válságára..., hanem hangsúlyoznia kell, hogy a városokba költözés, az agrárium súlyának csökkenése, a demokratikus önszerveződés tradíciója, a munkás- és polgárjogi mozgalmak idejétmúlt programjai ismételten fölvetik annak kérdését: újrakezdeni kell most már, s csakis ennek képessége teszi élhetővé, meggyőzővé a reményteli jövőt, legyen az uniós munkaerő-politika, államnélküli civil szervezetek territoriális jelenléte, vagy diaszpórába kényszerülő migráns és hajléktalan milliók kihívó állapota, akiknek már nincs hova (és honnan vett mintákkal?!) integrálódniuk, a „munkavállalói társadalomba és a dolgozó polgár modelljébe már nem tudnak, s a „kínálati struktúrákba", melyeket a jelen fölajánl, már nem is akarnak. Ebből kivezető utak közül is a nagy nemzetállami finanszírozású szervezetek mellé a mind gyakoribb polgári önkéntes-munkavégzést szorgalmazza, mely nemzetek alatti, államtól független, s ha nem is rangos kereső, de az összközösséget fenntartó kapacitásokkal kecsegtethet, szemben az „autoritásokkal", centralizációval, a nagyság bűvöletével és a kiszorítás politikájával, az önkifejezés szabadságát intézményekkel elnyomó állami túlhatalommal. S ha már a hely közössége (a szomszédság), a származás közössége (a család) és a nemzeti közösség (hovátartozás, a polgárok államilag szervezett szolidaritása) mind a múlté, a tér már nem elhatárolt, városfalakkal vagy védművekkel tagolt, az adott helyre pedig nem stabil lakosi funkciójában kötődik a többség, hanem mozgáshoz és információhoz jutva önmaga szabadítja föl cselekvő politikai tereit és alkalmazkodási energiáit, akkor ennek kell az újrakezdés reményének maradnia, távolságoktól függetlenedésre és kötöttségektől mentes életvilágokra épülnie, melyben az új munkavilág mind többek világa lehet, amennyiben az önkéntesség mint politikai érték és közösségi érdek képes ezt megszervezni. A transznacionális közösségiség így lesz (vagy csak lehet) a jövendő kerete és eszköze, a tudatos építkezés interaktív modellje is.

Isteni hősök, mindennapi sztárok

A tudatos építkezések és spontán folyamatok önkéntes szférájába kalauzol Povedák István könyve is,[134] sztárkultuszok és hősalakítási szertartások kiadós rajzolataival. Történeti hősökkel (Kossuth, Széchenyi, Nagy Imre) kezdi a folklór posztmodern alakváltozataiban megmaradt névsort, majd a sztárok tipológiájával folytatva bevon táncdalénekeseket (Zámbó Jimmy, Rúzsa Magdi) és sportolókat (Puskás Öcsi és Simon Tibor), hogy végül Orbán Viktor folklorizálódási szertartásaiba, a hősmotívumok újabb megjelenési formáiba és a sztárcsinálás főbb dimenziói közé vezessen bennünket. A jelenkori kultuszformálódásban néprajzkutatóként, de a társtudományok (kultúrakutatás, médiaelemzés, vizuális képnyelvi elemzés, kultuszkutatás és emlékezetkutatás, identitáselemzés, viselkedéstudományi és világkép-elemzési narratívák) bevonásával a sztárolás és a kultuszépítés legfőbb jegyeit vonultatja föl végül, hogy munkája eredményeként az univerzális mintakeresés alapsémáját

[134] *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban*. Gerhardus Kiadó – Szegedi Vallási Néprajz Könyvtár, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged, 2011., 254 oldal.

(Joseph Campbell elméletére épített változatát) vezesse le. Ebben az elkülönítés, beavatás és visszatérés (van Gennep és Victor Turner óta ismeretes) fázislépések mellé a leíró vallástudomány további (Ninian Smart művére épülő) fenomenológiai dimenzióit is bevegye zárófejezetébe. Kötetének kifutása az etikai és jogi szférákon túli vallási együttélésmódok alaputasításait is fölfedi, szakrális cselekvési tereket ír le, tárgyi szimbólumrendszert tekint át a materiális és művészeti dimenziók megvilágításával kiegészítve.

Sztárolás és vallási rendszerépítés párhuzamai, összekapcsolódásai terén Povedák roppant lényeges belső strukturálódás, hangsúlyképződés, a (Bausinger nyomán alapkérdésként megfogalmazott) jelenre irányuló néprajzkutatásban alkalmazott komplex megközelítés (teoretikus, infokommunikációs, másodelemzéses, kérdőíves, szakrális folklórkutatási és celebritásmutatók vizsgálata) mellett olyan ismertségi komponensek értékelését is átláthatóvá teszi, amilyenek a kultuszépítő gyakorlatok során a hírlapok, fotóanyagok, kitűzők, plakátok, divatlapok, elektronikus közlések, tiszteletkifejező vagy hódolati megnyilvánulások, magasztalási és sztárformálási eljárások, sikerképességi mutatók kultúrakutatási hozadékai, tömegkulturális manipulációk fogyasztói indexei. A „posztmodern kor banditáit" (pl. a 'miskolci Bonnie and Clyde', a 'Whiskys rabló') és az írástudással, tömegközlési folyamatokkal összefüggő sztárolási eljárásokkal megformált, mintegy fölemelt vagy piedesztálra állított kortársak előképében (Csaba királyfitól, Botondon át Toldiig, Hunyadiig, Petőfiig) a halhatatlan és visszatérő hőstípus mintázatait (hero patterns) kiegészíti a történészek körüljárta személyiség-életrajzokkal, ritualizációs mintázatokkal, filozofikus vagy metaetikus légkörrel, mitológiai narratívákkal (pl. Elvis Presley esetében), misztikus élmények és tragikus prezentációk példáival, rajongói érzületekkel, értékkivetítésekkel, emlékállítási szertartásokkal, stb. Valamiképp izgalmasan „kortársnéprajzos" a végkicsengés az egyes szakrális miliőkre hasonlító térkiterjesztés, kvázi-vallásossági játszmák, „brikolázs"-jellegű kultuszépítés üzeneteinek körüljárásával, kellékeik lajstromával, rajongói közösségek esetében pszeudofolklorikusan érvényesülő „posztmodern kori tudat- és viselkedésformaként" meghatározható formakészlettel. Persze, a sztárkultuszok előzményeképpen azonosítható hőskultuszok, „a történeti hős mint archetípus" vagy „mint a megrendült kulturális kánon helyreállítója" szinte hagyomány-építkezésű folklorikus mederben készíti elő a személyi kultuszok talaját, melyre részint a posztmodern hivatkozási alapot nyerő történeti büszkeségek (Kossuth, Széchenyi, Nagy Imre) is akár alapot nyújthatnak, ha a pszichológiai és narratív történeti hivatkozások támaszkodni próbálnak. A kötet (Bevezetésen túli) fejezetei a sztárokról és hősmotívumokról, jeles énekesek, sportolók és politikus sztárok favorizálásáról formált fejezetei egyenesen Orbán Viktorig ívelnek, a hősmotívumok alapsémái és „a sztárkultusz hét dimenziója" révén pedig részletező ismertetései korszakosan fontossá teszik ezt a művet. Lényegében a magyar hős- és celeb-gyártás mechanizmusainak megnevezése a tradícióra építő gondolkodásban és kultuszformálásban, kiemelve az írott kultúra mellett szinte egyenrangúvá nemesedő „élő kultusz"-alakok jelentőségét, ekörül a folklorisztikai hőselmélet feltárási feladatait, a kultuszok időbeli mélységeinek és a nemzeti identitáshoz kapcsolódó (ma már ismét leginkább állami celebrációra épülő) kultikuságát elemző szempontokat, szinte a posztmodern kutató pillantása, a megfigyelői távolság fenntartása melletti résztvevő jelenlét értelmezői aspektusa megannyi dimenzióját. E rituális és gyakorlati, szakrális és ciklikusságot mutató cselekvéseket rendszerbe állító szerzői vállalás fényesen és magasan kiemelkedő eredményei lényegében újdonatúj aspektusait mutatják föl a történeti és kulturális és folklorisztikai és kommunikációs univerzum köztünk jelenlévő változatának. Egy sor kortárs társadalomtudomány, társtudományok és alkalmazott kutatások egyképpen fogják meghálálni Povedák

István és hallgatóinak érdeklődési fókuszába került alapozó problematizálást, mely a társas tudások térbeliségében és a kollektív emlékezet idejében megjelenített vallási jellegű intézményesülésre hívja föl a figyelmet, mintegy bizonyítva, hogy olykor még (kiemelt, etablírozott) intézmény sem kell ahhoz, hogy intézményesüljön, ami a társadalmi közfigyelem „varázstalanításának" ellenszereként a visszavarázslás bűvöletét oldhatja meg.

Térbeli gyakorlatok, emlékezeti öbölben

A társadalom és a nemzeti vagy kulturális azonosságtudat történeti víziói közé nemcsak a filmkockák és a kommunikatív elbeszélésmódok tartoznak, hanem az emlékformán fölidézhető miliők körében fogant konstrukciók is. Ezekről, s a társadalmi emlékezet mint nemzeti térkép-felület alapkérdéseiről formált remekbe szabott monográfiát Zombory Máté is, aki a kortárs kultúrakutatás egyik leginspirálóbb körképét nyújtotta ezzel. *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után* címmel[135] olyasfajta vállalást tesz, melyben a térbeliség, nemzet, lokalizáció és európaiság részint valami képzeleti laboratórium termékeiként, „az én múzeumaként", a nemzeti összetartozást és állam nélküli nacionalizmust a „természetivé tétel", az „otthonhoz visszatérés", az „ellenmodernizációs stratégiák" perspektívái között szemléli. Míg Egry Gábor kötete a nemzetelbeszélés monológja, rendre konkrét viták és forráskritika vagy ütköztetett hivatkozási kontrasztok nélkül, addig Zombory narratívája a posztmodern ébredés, komplex kultúratudományi és interaktív megismeréselméleti diskurzus impozáns opusza. Nem vélek jogosnak világképi vagy nemzedéki kontrasztba egyszerűsített összehasonlítást, de Zombory egész ráindulása, a kultúrakutatás és diszkurzivitás nyelvének magabiztos használata, a kortárs problematikák tengerében magabiztosan eligazodó értelmezési kísérlet mintapéldánya, az „alternatív nemzeti otthonok" térdinamikai alapvetését kínáló traktátus. A hat nagyobb fejezet (három elméleti és három empirikus tanulmány) körvonalai között megkomponált nemzet-emlékezeti térkép ugyan nem vállal direkt kapcsolatot a történeti antropológia vagy a politológiai-etnológiai nemzet-diskurzussal, de úgy vélem, a nemzetkutatásban az emlékezetpolitikai fő hangsúlyt kiemelve roppant fontos distinkciót kezdeményez: „…nem a nemzet jelentéseiért, az odatartozás kritériumának monopóliumáért folytatott nemzetállamon belüli küzdelmek foglalkoztatnak, hanem azok a párt- és „oldal"-független kulturális koncepciók, amelyek a magyar nemzetállamot tekintve egységesnek mutatkoznak. Ez az egység persze nem valamiféle belső magyar állandó, hanem a nemzetállami hatalmi-intézményi rendszerből következő, történetileg meghatározott és kormányzatilag kikényszerített működés" (8. oldal). Ehhez figyelembe veszi nemcsak a nacionalizmus globális kontextusát, az időbeliséggel összefüggő szerveződésmódokat, a helyek és terek virtuális hazát és otthonosság-élményt kínáló funkcionalitását, a tér és ember viszonyának lokalitás-tudatban megjelenített verzióit, no meg az 1989 utáni ünnepségek, nemzetépítő elbeszélések, egyéni identitásválasztási stratégiák mögötteseinek, nemzeti térkeresés és határolás identitás-korlátozó vagy építő narratíváit, lekezelő és fölemelő gesztusainak empirikus hatásait is. Letisztult nyelvezete, mégis asszociatív és inspiratív üzenetei (talántán túlegyszerűsített minősítéssel) az utóbbi évek egyik legkreatívabb szakirodalmi forrásanyagává teszik kötetét. Ha történész, politológus, kisebbségszociológus, kommunikáció-kutató, politikai antropológus vagy szociálpszichológus lennék, kötelező irodalomnak tekinteném mindezen pályák felsőfokú szakképzésében, itthon legalább annyira, mint a külhoni formálnemzeti és határ-

[135] L'Harmattan, Budapest, 2011., 307 oldal.

átlépési miliőkben. Egzakt ismertetése itt most nemcsak az Olvasó tisztes türelmét már réges-rég meghaladó terjedelem miatt, hanem a szinte oldalanként is sokfelé elágazó gondolatgazdagság miatt sem lehetséges számomra. Annyi azonban mentségemül szólhat, hogy ha a kötet s a szerző erényeinek jelzésével épp csak hozzájárulhatok a megismerés és befogadás élményéhez, már többet értem el, mintha dadogva idézgetnék félmondatokat a sűrű olvasatokat és árnyalt deskripciót oldalanként kínáló könyvből. Van az úgy, hogy az ember belát egy önmaga által talán vágyott, megkezdett, de be nem teljesített gondolatkísérletet, szemléletmódot, s ráébred, hogy épp ez az, amit követni, létrehozni érdemes lett volna, s amit épp másnak sikerült. Sem nemzettudatot, sem önismeretet, sem tudományt művelni és fölfedezni nem érdemes enélkül, talán épp azért, mert immár ez is az emlékezés (valamelyik) térképéhez tartozik…

Értelmezési terek formálta történeti dimenziókban, sajátos metszetekben összeálló körképeket vettem itt sorra. Izgalmas lego-világ ez, mozgatható elemekből, történeti tájakat komponálva és tájtörténeti lenyomatokban megidézve. Mentalitások, hitek, idők és politikák, kultuszok és zsarnokságok, átalakulások és átformálások köreiből kerekítve, elágaztatva és átkötve, majd a tudományos konstruktumok kölcsönhatásainak körébe visszavezetve. Időlegesen szóló az összkép, a jelenkori felfogás-tájkép aktualizáló üzeneteivel gazdag. Átlátásokra bukkantam, kultúrák találkozási pontjain elmerengve, metszeteket kivetítve – és mindenképp időlegesen. Ha a történetfelfogás, az időpolitika, a belátások interdiszciplináris merészsége képes a korszakosságra, a gondolkodás válságkockázataira és a hírhedtségek távlatos rajzára, akkor ez utóbbi feltáró szorgalomnak is késznek kell lennie az időtálló belátásokra, értelmezési metszetek és kölcsönhatások elfogadására. Amíg még ez egyáltalán lehetséges.

Az *Antroport* könyvek további, tervezett kötetei (2014 – 2015)

Féner ‘75 (Festschrift)

Prónai Csaba: Antropológiai cigánykutatások

Tárgykultúra, nemzettudat, látványosságok (Papp Richárd – Bali János szerk.)

A Társadalomtudományi OTDK díjazott antropológiai dolgozatai

Szimbolizáció, szimbólumkutatások (Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.)

Antropológiai genderkutatások

Falukép, faluantropológia a kortárs tereptanulmányokban (A.Gergely András szerk.)

A Buddhizmus Kutatóműhely tanulmány-válogatása

Vallásantropológiai dolgozatok (Papp Richárd szerk.)

Roma pedagógia, „roma antropológia” (Bakó Boglárka szerk.)